Беки Сейтәков

1

Беки Сейтәков

АЛТЫ ТОМДАН ЫБАРАТ ЭСЕРЛЕР ЙЫГЫНДЫСЫ

Редакцион коллегия: Х. Деряев, К. Гурбаннепесов, Б. Худайназаров, М. Аннанепесов, К. Таңрыгулыев, Ж. Аллаков, С. Өрәев, Ч. Хожагелдиев, Г. Гелдиев, Х. Меләев, О. Аннаев.

БЕКИ АГА БАРАДА СӨЗ

Бу белликлери неширятың хайышы боюнча, Беки Сейтәковың Сайланан эсерлериниң алты томлугына сөзбашы хөкмүнде язярын. Сөзбашыны хер хилирәк формада язярлар, мен бу ерде мешхур языжының өзи хакында гүррүң ачмагы макул билдим. Мунуңам өзүне етик себәби бар. Биринжиден-ә, Б. Сейтәковың эсерлери түркмен окыжысына гинден таныш, онуң үстесине-де онун китаплары бабатда эдеби танкыт етерлик суратда өз сөзүни айтды. Икинжиден болса, языжының шахсы шиндики окыжылары жуда гызыкландыряр дийип пикир эдйәрин. Шейлеликде, маңа хакыдама йүзленәймек галяр.

Ол адам билен танышлыгымың хачан башлананлыгыны ядыма салжак болярын велин, 1957-нжи йылың томсы гөз өңүме гелйәр. Ёк, танамасына мен Беки Сейтәковы ондан өңрәгем танаярдым, йөне ёкарда ятлан томсум ыкбал онуң билен эсли вагт гоңшучылыкда яшамага миессер этди.

Языжыларың Пөвризедәки дачасының өз нахарханасы болманы үчин, Беки аганың овкадыны башга бир ерден онуң гызы гетирйәрди. Гарагөзелек Майтап гап-гачларыны алып нахар гетирмәге угранда, гөвнүме болмаса, Беки аганың сеси хас хайбатланып, гылавы гөтерилйәрди.

— Май-та-ап! — дийип, ол эййәм дачаның гапысына баран гызының ызындан гыгырды. Гыз утаныбрак хем-де мылайым нәгилелик билен ызына гаңрылды.

— Юмуртгалы бифштексден дөрдүсини ал! — дийип, Беки ага эйваның астында отуран еринден гыгырды. Майтап гапыдан чыкандан соң, Беки ага хиңленип башлады. Индики гелжек нахарың кейпи гөтерйән болара чемели.

Бир гезек ол мениң гоялдылан сүйтли банканы ачып отуранымы гөрүп:

— Әл-айт, иним, эртирлигиң шол болса, гошгы язмага нирeден гурбат тапяң? — дийип, гапдалдан гыгырды.

Мен нәме дийжегими билмән эгними гысдым.

— Эйсе бәри гел! — дийип, ол мени өз янына чагырды. Басым Майтап хем әкиден гап-гачларыны нахардан долдурып гелди. Беки аганың хәлки «дөрт бифштекс!» дийип гыгырмасының себәбини инди билип галдым, ол мени-де нахарламагы гөз өңүнде тутан экен.

Тагамлы нахара сарпа гойяндыгына бир сачагың башында отыркак ене бир гезек етирдим, бейле ягдай онуң янында отуран адамда-да мейил дөредйәрди. Умуман, шо йыллар Беки аганың агзындан эшидйән гүррүңлеримиң темасы эсасан икә бөлүнйәрди: Эдебият хем-де ийимек-ичмек. Агзының гадырыны шейле билйән адамың эн-чеме йылдан соң сүйжи диабети зерарлы овкадыны жуда чәклен-дирмәге межбур боландыгына түйс йүрекден небсим агырды Диа-бетиң эзъетини чекйән вагтында ол «Совет эдебияты» журналыны редактирлейәрди, мен болса, онуң элинде ишлейәрдим. Бир гезек ол маңа маслахат салды.

— Бердибай, (ол маңа шейле дийип йүзленерди) туршы келем дийип йигрими йыл яшаның говумыка я-да бөрекдир палавдан ислән чагың гарныңы долдуруп, он йыл яшаның ягшымыка?

Бу совалы оюн эдип дәл-де, чыны билен берендигини мен онуң йүзүне середенимде анладым.

Эмма мен өңе гитдим. Пөвризели томса доланып гелейин. Ол йыл мениң үчин үйтгешик йыл болды, еңил гечмедик дурмушымда-кы ин улы өврүлишик болды. Шол йыл мени Язычылар Союзының членлигине кабул этдилер . «Гызгын сәхра» китапча болуп чыкды, онуң русча терҗимеси болса «Ашхабад» альманахында чап эдилди. Мени Москваның ики йыллык Ёкары эдебият курсларына кабул эт-дилер. Гарагумуң гызгын гиңишликлеринде «Сормово» типли земс-нарядың кичижик каютасында «Гызгын сәхраны» язып йөркәм, гел-жегим бейле болар дийип келләме-де гетиремокдым. Бирденкә-де бейле дережелере етип, «бу эдилен улы ынамы өдәп билермикәм?» дийип, өз-өзүме үзнүксиз совал берйәрдим. Бу совал кәте-кәте эжи-ре, өзүңи газаплы игелемеклиге ченли барып етйәрди. Ине шейле рухы ягдайда Беки ага билен ичгин таншып башламагым маңа бир хакыкатың үстүни ачып берди. Беки ага маңа нәхили иргинсиз иш-лемелидигиниң, вагт дийилйәни нәхили харчламалыдыгының нусга-сыны гөркезйән уссада өврүлди. Хер иш гүнүниң башында ол дүйн-ки эден ишинден сөхбет ачып, «пайымы долдум» диерди. Бейле дий-диги романың я-да повестиң такмынан бир бабыны яздым дийди-гиди. Онуң бир бабы болса бир чап листинден аз дәлди.

— Язычы иң зәхметкеш адамың бири болмалы, бу бабатда ме-ниң салгыланян хем-де сапак алян бир таңрым бар, ол — Лев Ни-колаевич Толстой — дийип, Беки ага кән гайталаярды. Зәхмет дий-ленде дине язмак дәл, эйсем окамак, өвренмек ялы зерурыетлер хем гөз өңүнде тутуляр. Беки аганың ишлейши-де пәлванларчады. Түркмен язычыларының арасында онуң ялы өндүрижиликли ишлән адамың адыны тутмак кын. Соң бир махал, ягны 1964-нжи йылың бахарында 50 яшының долмагы мынасыбетли язан ёлдашлык дегиш-мәмде мен Б. Сейтәковың бу айратынлыгыны ныгтаман дуруп билме-дим:

Йигитлигиң яшы элли яш болар,
Сөзи, гурбан болан ширин диллере.
Улы роман бирже айлык иш болар,
Назар салсаң шол хай-хайлы йыллара...

Адам хөкмүнде Б. Сейтәковың ажайып сыпатларының бири ки-чигөвүнлилидиги, нә дережелериң эеси боланда-да эселмезлигиди. Кә-бир адамлар билен йыллар бойы тиркешсең-де, хөврүгмек кын бол-яр. Эҗей киши чага болмагы-да, утуланыпы боюн алмагы-да, өзүн-ден кичиден өвренмеги-де башарярды. Журналда биле ишлейәркәк

...бир гүн мени өйүне чагырды. Пыядалап биле гитдик. Елумыз Энгельс көчесиниң угрундакы көне филармонияның жайының яның... ... көвүш арассалаян яшулының үстүнден дүшди. Отургычда илки Беки ага отурды. Яшулы сәхел салымда онуң көвшүни яглап болды. ...тургыжа мен гечдим. Яшулы илки көвшүме, соң йүзүме хөвес ...илен чинерилди-де:

— Машалла! Ине, бу боляр! — дийип, 46 өлчегли көвшүмиң үс... ...үне эп-эслиже ягы лачыладып гойды.

— Мениң эхмиетими гачырдың! — дийип, Беки ага ярым бәл... ...иклик билен яшула нәгилелик билдирди. Шол улы гөвресине гарамаздан, онуң аягына геййәни ялңышмаян болсам 39 өлчегли көвүш... ...ди. Соң өйлерине бардык. Өйде диңе улы гызы Мемлекет бар экен... Ол биш-дүшүң угруна биз баранымыздан соң чыкып, нахары нәче адамлык тайярламалыдыгыны какасындан сорады.

— Коридорда бир көвүш ятандыр, шоңа серетсең, нәче адамлык тайярламалыдыгыны өзүң билерсиң! — дийип, Беки ага бада-бат җогап гайтарып, соң маңа серетди-де: «Нәтдим?» дийип, бирденкә хезил эдип гүлүп гойберди.

Ол бәлчирешмекден леззет барыны алярды. Тиркешйән достларының арасында Гара Сейитлиев, Керим хем-де Мәммет Сейидов айратын орунда. Җайдар айдылан сөзүң гадырыны билйәрди. Адамлар билен пикир алышмак онуң үчин зерурлыкды. Ол пәхимли-паратлы геплериң, роваятларың, накылларың ашыгыды. Шондан гелене сынчыды.

Әхли дөвүрлерде адама онуң сахаватына гөрә баха берлипдир. Өз ишине дийсең җүр Беки ага төверегиндәкилериң хажатына-да эсерден гараярды. Киме җай алмага көмек этсе киме ише ерлешмәге көмек эдйәрди, бириниң китабының чыкмагына ярдам этсе, башга бириниң эдебиятчылар машгаласына гошулмагы барада алада эдйәрди.

...Беки Сейтәковың Аяз хан хакындакы эсери бейлеки китаплары ялы улы мөчберли болмаса-да окыҗыларың иң халаян эсерлериниң бири болды. Мениң гөвнүме болмаса, Беки аганың өз дурмуш образында-да Аяз хана нәхилидир бир чалымдашлык барды. Ол бүтин өмрүни диен ялы Энгельс көчесиниң угрундакы шол бир җайың улы болмадык квартирасында яшап гечирди, иркирәк вагтда она өзбашдак ховлулы, көп отаглы җая гечмегини теклип этдилер. Эмма ол бу элпе-шелпеликден йүз өврди. Элбетде, Беки ага хакында эдилйән гүррүңлер хер хилирәкди, онуң гыбатыны эдйәнлерем барды. Бу якымсыз геплери, элбетде, ол эшидйәрди. Йөне ол бейле геплерден ёкарда дурмагы башарярды Ол зәхмети аркадаг эдинйәрди, шол ядавсыз зәхмет билен-де хемме зады еңйәрди. Себәби адамы зәхмет ялы бейгелдйән зат ёк, зәхмет диңе мадды тайдан дәл, рухы тайданам гүйчли голдав берйәр.

Эллинҗи йылларың башларында Беки Сейтәков өз дөвүрдешлери барада ызлы-ызына романдыр повестлер язды. («Москваның ялкымы», «Комсомоллар», «Китабың достлары» ве бейлекилер.) Шундан соң ол бирденкә тарыхы-револющион тема бакан өврүлди. Шол теманы языҗы үрч эдип өзлешдирди. Шейлеликде, бизиң эдебиятымызда республиканың демиргазыгында совет хәкимиетиниң беркарар эдилмеги угрунда алнып барлан хай-хайлы гөрешлериң гин панорамасыны ачып гөркезйән йити сюжетли китаплар пейда болды, дүрли-дүрли гахрыманларың, персонажларың шекили чекилди. Эмма авторың дөредиҗилик өрүси диңе проза билен чәкленмейәрди. Тахя-

даш тарапдан Баш Түркмен каналының гурлушыгы башланан вагтларында Беки Сейтәков акар сувуң гечжек угруна сыяхат этди. Гуюларда дүшләп, чопан гошларында чал ичди. Гелжекки гошгы китабының илкинжи сетирлери самолётың үстүнде дөреди.

Сүйн, эй полат гушум, ганатың герип,
Ясга гуюсына етир мени тиз.
Жамалда өвдүлер оны бат берип
Көллери бармышын сувлары тәмиз.

Бир айың ичинде «Чөл еңилйәр» атлы гошгулар йыгындысының голязмасы тайын болды. Онуң прозасында-да, поэзиясында-да авторың сураткешлик укыбы илки гөзе илйән ягдай болса герек дийип пикир эдйәрин. «Хорезмин» диен лирики поэмасы, Магтымгулының яшлык йыллары барада язан хекаялар топлумы, «Огул совгады» пьесасы, «Деряда» атлы тәсин новелласы бизиң эдебиятымыза чешме сувы ялы арасса акымы алып гелипди.

Ялңышмаян болсам, мешхур «Деряда» новелласы авторың Керки этрапларына эден сыяхаты нетижесинде дөрәпди. Умуман гезмек — гөрмек Беки аганың халаян задыды. Дашховуз себитлерине энчеме гезек онуң билен биле гидип гөрмек маңа-да миессер этди.
Шейле гезеленчлер адамың хүй-хәсиетини ачмак үчин, ёлдашлык де-
режесини сынап гөрмек үчин, оны гызыкландырян затлары билмек
үчин оңайлы мүмкинчилик дөредйәр. Беки ага билен хемра болмак
леззет берйәрди Яш тапавудына гарамаздан ол ёлдашына хич хили
аграм салман,гайтам онуң гөвнүни тапжак боларды. Айланып йөрен
ерлеринде тәсин ыкбаллы, тәсин хәсиетли адамлара саташса, олар би-
лен танышмага, гүрлешмәге бүтин гүнүни сарп эдйәрди. Халк өз
языжысыны диңе бир хекая я-да гошгы язып йөрен, китап чыкарып
йөрен адам хасап эденок, оны өзыгтыярлы векили хасап эдйәр.
Халкың арасында атлы языжы ялы хатыраланян адамы тапмак кын.
Халк языжының боржуныңам, хукугыныңам гиңдигине ынаняр. Ил-
-гүнүң языжыдан эдйән тамасыны өдемек үчин, ез мүмкинчиликле-
риң чәгинде эдип билен тагаллаңы этмегиң жуда зерурдыгы дүш-
нүклидир. Мен ерлерде Беки Сейтәкова дүрли меселелер билен йүз
тутян адамлары гөрдүм. Шонда ол аңружы мүмкин болан затлары
шол ерде чөзмәге, адамларың хайышыны канагатландырмага чалыш-
ярды. Бу көпленч оңа башардярды. Мунуң себәби, элбетде, онуң
абрайының гүйчлүлигиндеди, сыланянлыгындады.

Дурмуш адама мыдама ислегине гөрә херекет этмәге мүмкинчи-
лик беренок. Мунуң үстесине-де, дөредижи адамларың тебигатының
хас илгезик болягдыгыны-да назара алмак герек. Язмага ярдам эд-
йән айратын гылав герек. Гөвнүме болмаса шейле ягдайың, шейле
гылавың гелерине гарашып дурман, оны Беки аганың өзи дөредйән
ялыды. Онуң дөредижилик хыжувы мыдама дыңзап дурана меңзе-
йәрди. Догры, онуңам махал-махал кейпсиз, лапыкеч чагларыны гөр-
йәрдим. Бир гезек ише геленде, айдылышы ялы, онуң йүзи тутукды.
— Нәме, дүйн пайыңызы долуп билмедиңизми, Беки ага? — ди-
йип, мен хабар гатдым.
Ол бир хаюкдан соң мәхнет келлесини ёкары галдырып, эсли
салым маңа середип отурды-да, бирден улудан дем алып:
— Бердибай, сен багтлы адам — дийди.
Мен дүшүнмедим. Шуны аңып, ол ене-де маңа йүзленди-де,
юваш сеси билен:

— Сен кәте чагамыз боланок дийип дарыгярсың. Гайтам, шоңа шүкүр эт — дийди.

Мен бу сөзи жуда гең гөрдүм, хас догрусы, ёкуш гөрдүм. Пәне онуң ягдайына небсим жуда агыраны үчин, сесими чыкарман, ызындан туруп өз иш отагыма гитдим. Бир, бир ярым сагатдан соң ол мени янына чагырды.

— Хәлки айданымы гөвнүңе алайдың өйдйән — дийип, ол өтүнч сораян әхеңде гепледи.

Мен жогап бермәге ховлукмадым. Ол кынлык билен сөзүниң ызыны етирди:

— «Жаны янан таңрысына гаргар» дийипдирлер. Багышла, Бердибай...

Онуң хер минуты болаймаса-да, хер сагады хасаплыды. Бейлеки ишдеш ёлдашларындан иррәк эдара гелерди. Пыяда гатнарды. Өйи билен ишлейән эдарасының аралыгындакы шол бир гөрнүш оны хич хачан ядатмаян боларлыды. Бу ики аралыкда ол зехинини дурламага, өңдәки язылжак затлар барада ойланмага, говы пикирлере гарк болмага укыплыды. Бу онуң дашыны гуршап алан, төверегинде жош уран дурмуша ашыклыгындан хабар берйәрди. Ол шу дурмушың әхли гөзелликлери үчин оңа миннетдар болмага укыплыды. Томус зәхмет ругсадына чыкып, Крыма дынч алмага (ишлемәге дийсек хас догры болар) гиденинддәки тәсири билен язан сетири ядыма дүшйәр. Ол Крыма баршыны суратландырып:

«Бу ериң ховасыны эзип ичәймели» дийип языпды.

Тебигата хайран галмакдан, дурмушы сөймекден, оңа миннетдар болмакдан махрум кәбир адамлары гөрүп дуркаң, Беки аганың бу хәсиети барада гүррүң этмегем якымлы.

Языжылары ики топара бөлмек мүмкин болса, шоларың бир топарына кынлык билен язян, бейлеки топарына еңиллик билен язян языжы дийнек боларды. Беки ага мыдама хыжувлыды, бейле адама язмак еңил дүшйән болмагы мүмкин. Иш гүвүниң дүзгүни барада сорасаң ол шейлерәк жогап гайтарярды:

— Эдараның ишини тамамлап, өе барярын. Бирсалым ятып дынч алян. Соң бир окара бурчлы унашы шамлык эдинәге-де язув столумың башына гечйәрин. Көпленч он еди-йигрими бәш сахыпа язылр. Боланы.

Бу сөзлери диңлейәркәм, мен мунча сахыпаны бир гүнде дәл-де, зор ишләмде бир хепдеде язяндыгым барада ойлаярдым. Көп язмак хем талантың этдирйән зады диййәрлер. Ким билйәр, белки шейледир.

Беки аганың сөз уланышында кәте тагашыксызлык габат гелйәр.
Ядыма дүшен ики сетири мысал алайын.

Меле кәшир өртсүн ашыклың үстүн,
Гапыргалар чала бугарып ятсын.

«Бугарып ятсын» дәл-де, «Бугарып дурсун» дийилмели ялы.

Я-да башга бир проза эсеринде гараңкы дүшендигини айдяр, шондан эсли вагт гечендигини аңлатжак болуп, «гараңкы хас дүшүпди» дийип язяр. Бейле дийилмән, «яссы чаглары болупды» дийәймели ялы. Эдеби танкыт бу ягдайы языжа дуйдурярды, онуң ёлдашлары болан биз хем махал-махал чепер дил барада гүррүң эд-

йәрдик. Шонда Беки ага мүйнүргемән дуруп биленокды, йөне бәлчиклиге салып:

— Хер сөзүң үстүнде чинтгәп дурмага эли бошлук герек, мениң оңа вагтым ёк — дийип йылгырярды.

Адам адамың калбыны йыладяр. Мунуң үчин-де адам адама миннетдар болса ягшы. Беки ага өзүниң зәхмете эйленен өмрүнде язан китаплары билен көп-көп адамлара хемаят этди. Оларың гөвнүни гөтерди, олары сөймәге хем-де гөрешмәге рухландырды, өзүне ынанмага хем-де еңмәге рухландырды.

Ол өз ызында галанлара өзи хакда оңат ятлама галдырды. Мен муны ынсан өмрүниң манысы хасаплаярын. Адам өмри чәкли. Эмма адамларың арасында яшан дөврүнде олар үчин эден говы-говы ишлери билен өзүниң соң хем унудылмазлыгыны газанян кишилер бар ахыры.

Беки ага-да шоларың бири.

Бердиназар Худайназаров,
ТССР-иң халк языҗысы.

ГИРИШ

Улы Азияның бир еринде, бир дөвлетиң пайтагтында шейле бир иш болуп гечди.

Гүн, гызан җам ялы болуп, улы шәхериң депесинде салланып дурды. Даражык, тозанлы көчелер петишди, дем алмага хова етмейәрди. Агачлар үстлерине отуран тозанларыны гөтерип билмән, көп миве гетирен ялы башларыны ашак эгипдилер. Япраклар адатдакы ялы гөвүн гөтериҗи яшыл реңкли дәлди, оларың өчүгси күл реңки барды, солук гөрүнйәрди.

Шәхериң гүндогар четиндәки шейле көчелериң биринде, гүн сүйр депә чыкан вагты, адам азды. Дине базара ховлугып барян ак селлели, узын ак көйнек-балаклы бирнәче адам көлегеден-көлегә гечип хайдаярды. Көчәниң саг тарапындакы уллакан дервезели, гоңшусындакы тамлара гаранда арасса хем-де бай гөрүнйән, дашы агардылан тамдан орта бойлы, өсгүн ак сакгаллы, ясы телпекли, оңат гейнүвли бир адам ювашлык билен көчә чыкды, төверек-дашына огрын-огрын сын этди, соңра чыкан гапысына тарап бакды-да, башы билен «гелибериң» диен ышарат эдип, өзи болса тротуардан юваш йөрәп уграды. Онуң ызындан ики адам чыкды, олар хем аксакгалың гиден угруна йөредилер. Өңден барян билен ыздакыларың арасындакы ики әдимлик мейдан не узалярды, не гысгаларды.

Өңден барян адам ынамлы, гуҗурлы йөрейәрди, хер әдимини пайхаслы, өзүне гөвнүетиҗилик билен басярды. Онуң аягында хашамлы чокайы, чокайының-да бурны нагышлы хем сечеклиди. Хованың бетер ыссыдыгына гарамаздан, онуң эгнинде гызыл доны, билинде нагыш-

лы гара йүң гушагы, башында гара силкме телпеги барды. Бугдай реңк йүзи тегелекди, долмачды. Уллакан ала гөзлери хырсызды, йүзүнде, гөзүнде рехим, шепагат гөрүнмейәрди. Диңе чув ак узын сакгалы онуң бүтин гөрнүшине эпей адамың сыпатыны берйәрди.

Ол хер нәче ынамлы йөресе-де, дашдан середип дуран сынчы онуң хәзирки болуп баршында нәхили-де болса дүйпли бир ынҗалыксызлыгың бардыгыны дуйҗакды. Ол чалт-чалтдан төверегине середйәрди, гөзүне гөрнен адамы ашаклык билен сынлаярды. Онуң хәзир адамлара ики хили гарайшы барды.

Башы селлели овганлары, өзбеклери, күртлери узак сынламаярды, олары бир бада гөзден гечирип бейлекилере середйәрди. Эмма онуң гөзүне телпекли я-да үйтгешигрәк гейим гейнен адам гөрүнсе, бир бада оларың деңинден гечйәрди-де, адамларың арасына гирип, янкылара тәзеден середип башлаярды. Олардан тизрәк арасыны ачаныны говы гөрйәрди.

Ол шейдип гелшине улы, хапа, кән адамлы көчә етди. Бу улы көчәниң ортасындан атлы, эшекли, гатырлы адамлар тозан турзуп барярдылар. Җәмахал ала-зензеле турзуп, йүк арабалары гечйәрди. Онуң турзан тозаны перде ялы болуп, адамларың гөз өңүни тутярды. Көчәниң ики янындакы кичиҗик салмалардан буланчак сув акярды, оларың боюнда көп яшан агачлар башыны гымылдатман отырды. Шәхериң ичинде адам сеслери, мал-гараларың сеслери гүвлейәрди. Диңе хатар барян дүелер башларыны дик ёкары тутуп, төверекдәки гөрнүше әхмиетсиз гараярды.

Көчәниң ики тарапыны үсти-үстүне мүнүп отуран кичиҗик айналы, эйванлы, палчыкдан салнан юка диварлы тамлар тутуп отырды. Ашакда, чаңың-тозаның ичинде, көчәниң боюна узалып гиден дүканлар барды: олар эдил арының өйҗүги ялы кичиди ве кәнди. Дүканларың ичинде чөкүне дүшүп, селлелерини тайзардышып отуран сөвдагәрлер эллериниң етишдигинден елпевачларыны ики яна галгадярдылар, сиңеклер гарасар ялы гүвлейәрдилер. Сөвдагәрлер сатян затларының адыны тутуп, богазларына сыгдыгындан гыгырярдылар. Оларың эдил алкымындан гечйән адамлар сөвдагәрлериң сеслерине әхмиет бермейәрдилер, өз ёлларыны довам этдирйәрдилер. Хеммелер бу сесе эндик эдипди.

Ызы ики адамлы янкы аксакгал, төверек-дашына эсерден середип, әдимини барха чалтландырярды. Ол хер әдимде өңүнден чыкян кесеви ялы гара, хор эллерини серип зат дилейән гедайлара овнук-ушак пул хөдүрлемегиң ерине, оларың йүзүне өңкүден-де бетер аларылып середйәрди, онуң йүзүне гөзи дүшен гедайлар шол бада эллерини умытсызлык билен ашак гойберйәрдилер, гөзлерини мөлердишип, гүнәли ялы бейле тарапларына бакярдылар.

Илерки дервезәниң өңүнде, якып-говруп гелйән гүнешиң ашагында ятан бир адамың деңине геленде ак сакгал аяк чекди. Ерде ятаның найынжар гөрнүши барды: онуң хич вагт сув дегмедик буйра сачлары хүвжерип дурды, йүзи, бойны хүйт гарады, эгниндәки эшиги сал-салды. Бичәрәниң дишлери шакырдаярды, бүтин бедени титрейәрди, гүне гызан дивара гысылып, оны дешип гечәйҗек болярды. Аксакгал гөрен бадына, оны гыздырма тутяндыгыны билди. Эмма бирнәче вагтлап бу гөрнүше кейп эдип середенден соң, өз-өзүне:

— Хер ким бир затдан леззет аляр-ов... — дийип ичинден гүлди-де, ёлуны довам этди. Ол буланчак сувлы деряның агач көпрүсинден гечендеп соң-да гүнбатара гидйән даражык, хапа көчелериң бири билен узак йөреди. Ызындакылар хем онуң көлегеси ялы болуп, ондан галмаярдылар.

Аксакгал метҗидиң деңине геленде, ызындакылара гарашып аяк чекди, олар етенлеринден соң, икисиниң ортасына дүшүп йөреди. Метҗидиң төвереги сежде этмәге гелен хер хили гейимдәки мусулманлардан долуды. Олар гаты-гаты йөредилер, эмма башгаларың үнсүни чекмезлик үчин, эллерини херекетлендирип, гөйә улы бир задың давасыны эдйән овганлар ялы болуп гүрлешип барярдылар. Метҗитден ягшы араларыны ачанларындан соң, ортадан барян аксакгал ене өңе дүшди. Ол бир өврүме етип аяк саклады. Ызындакылар пишик йөришини эдип гелдилер.

Аксакгал юваш, эмма буйрук бериҗи әхең билен гепледи:

— Хон-ха хол акжа җайы гөрйәңизми? — дийип, келлеси билен чалаҗа үмләп, чепе совлан еринден икинҗи җая тарап ышарат этди. Ол, адатда эдилиши ялы, элини салгап гөркезмеди. — Мен шол җайың дервезесинден гирип, саг тарапа йөремели, чат маңлайдакы гапыдан гирип, дәлиз билен йөремели ве чепдәки иң соң-

кы гапа гирмели. Ики сагатдан гиҗә галсам, менден хабар тутуң. Эгер ондан өңинчә бир зат болайса, ики гезек наган атып, ышарат эдерин. Сиз гөзе-баша дүшүбермән-де, шу төвереклерде гезмеләбериң...

Бу җай төверек-дашдакы йыкык, харабалыга меңзәп дуран җайлардан бүтинлей сайланярды. Онуң дашы агардылыпды, айналары демир гөзенеклиди, улуды. Дервезеси-де демирденди.

Аксакгал демир деревезә гелип етен бадына, өңки беллиги боюнча оны ики гезек тыркылдатды. Дервезе шол бада ачылып, аксакгалы демине чекди.

Аксакгалың гелип гирен кичиҗик отагының ичи гаранкыды, айнасы ховлының ичине чыкярды. Төрде уллакан бир стол барды. Столуң өңүнде бир, сыртында-да бир стул дурды. Ене бир демир сандыкдан башга бу җайың ичинде хич зат ёкды.

Столуң аңырсында отуран ак йүзли, гиң маңлайлы, сачыны саг тарапына ятырып даран адам узынды, гаты хорды. Ол аксакгал, гирен бадына башыны чалаҗа ырап, онуң билен түрк дилинде саламлашды, «отур» диен ышарат эдип, стул гөркезди.

Отагың эеси ёгын сигар хөдүрледи. Аксакгал эмай билен бирини алды, гөйә, мыдама сигар чекип йөрен ялы, онуң ики тарапыны диши билен кертишдирди-де, оңтайлык билен отлады. Отагың эеси муңа гең галды: «Дүзде гезип йөрен бу түркмен йөнекей адам дәл болмага чемели» дийип ичини геплетди. Узын ыкҗамланды.

Хал-ягдай сорашмак узага чекмеди. Олар деррев эсасы гүррүңе гиришдилер.

Җайың эеси столуның чекмесинден ёгын гызыл галам чыкарды, оны элинде ойнап башлады, столуның үстүндәки кагыздан гөзүни айырман шейле дийди:

— Сердар, сизиң хакыкы адыңыз Гурбанмәммет сердар... Шейле дәлми?

Аксакгалың сигары тас элинден гачыпды. Шейле-де болса ол бу сорага алҗырандыгыны билдирмеҗек болды ,эмма бейле адамлара хас етик болан узын, аксакгалың йүзүниң үйтгәндигини деррев аңлады. Инди ол хүҗүмини довам этдирди:

— Шейле дәлми? Нәме җогап бермейәрсиңиз?

— Хава — диенде, аксакгалың сеси басык чыкды.

Ол инди өз гезегинде ыкҗамланды, гаршылыклы сораг берди:

— Хава, мениң адым Гурбанмәммет... Сизиңки ким?

— Онуң сизе гереги ёк...

Бу совук гайтаргыны алан бадына, Гурбанмәммет сердар гөзлерини ялдырадып, узының өчүгси йүзүне серетди. Онуң бу гарайшында: «Мәширик ялыҗак келләңи какып гойберәйинми?» диен маны барды. Узын муңа дүшүнди.

Ол дузлады:

— Сиз ниреде отурандыгыңызы унутмаң. Бу ери Дамла гуюсының башы дәл. Мен сизиң билен Алы хезретлериниң, бейик патышаның хөкүметиниң адындан, шол хөкүметиң табшырыгы боюнча гүрлешйәрин...

Гурбанмәммет сердар бирден башыны ашак салды. Бу ериниң, догрудан-да, Дамла гуюсы дәлдигини шу сөзлерден соңра дүшүнип галан ялы болды. «Такдыра боюн эгмели-дә...» дийип ичини геплетди. Дашындан шейле дийди:

— Мен диңлейәрин...

Узын ёкаркы сөзлер билен гүррүңдешиниң дилини дамагына гойберендигине анык гөзүни етирди. Шонуң үчин-де ол совуклык ве хөкүм эдиҗи әхең билен геп-леди:

— Сизиң атаңыза Хаҗыбай дийилйәр. Шейлеми? Гурбанмәммет, узының йүзүне гең галмак билен агзыны ачып серетди ве:

— Хава... — дийди. Ол башга диере зат тапмады. Ол ыкҗамланды. Гөзүниң гытагы билен столуң аңырсында отуран узының йүзүне середип, ичини хүмлетди: «Бу затлар билен сениң нәме ишиң бар? Хөкүметиң маңа нәме көмек берҗек диен болса, шоны айт-да, мени тизрәк уграт: Мениң Хорезмине етесим гелйәр...»

Узын адам болса аркайынлык билен довам эдйәрди:

— Сизиң атаңыз 1910-нҗы йылда өлди. Сиз дөрт доган болуп галдыңыз. Доганлар болуп, ата мүлкүни пайлашаныңызда, хут сизиң өзүңизе 300 танап ер етди. Шейлеми?

Гурбанмәммет йылгырып:

— Хава... Сиз-ә мени өзүмден хем говы танаян экениңиз... — дийди.

— Ягшы... Сиз, йөне берлен сорага җогап бериң.

Сизиң билен геп атышып отурмага мениң вагтым ёк... —дийип, узын онуң сөзүни кесди. Соңра совуклык билен сорады:

— Сизиң Хожамырат бай, Амансәхет бай, Атабай гырымса диен улы мүлкдар доган-гарындашларыңыз бар. Шейлеми?

— Хава...

— Сиз Хыва билен Ахалың арасында гатнаян кервенлери талаярдыңыз. Бу иш билен сиз ылайта-да 1912-нжи йылда кән мешгулландыңыз. Сиз шол йыл өз доганыңызың башыны кесип, онуң мүлкүне эе болдуңыз. Догрумы?..

Гурбанмәммет манысыз гарайыш билен сораг эдйәне серетди.

— Догры... —дийип, гөзлерини алардып, бир сөз билен жогап берди. Сораг эдйән довам этди:

— Сиз мыдама яныңызда атлы-яраглы адам саклап, чемини тапсаңыз, или талаярдыңыз. Сиз ылайта-да 1916-нжы йылда бу иш билен кән мешгул болдуңыз. Догрумы?

— Догры...

Сорагчы совук йылгырды-да:

— Зол мен гепләп отырын. Инди өзүңиз гүррүң бериң. Сиз нәме үчин бу юрда гелдиңиз?

— Мен Галкинден гачып гайтдым. Ол Сейит-Исфендияр Бахадурхана арка дуруп, мени янады. Маңа Хывада галмак горкулы болды. Мен шонуң үчин гелдим. Мени кән геплетмән, мениң дердим гүйчли. Агзымдан от чыкяр...

Узын, гөйә, онуң бу сөзлерине әхмиет бермейән ялы ене сораг берди:

— Николай Романов тагтдан дүшди. Сизиң ондан хабарыңыз бармы?

— Хава, хабарым бар —дийип, Гурбанмәммет деррев жогап берди. Соңра довам этди.— Хава, ол ерде вагтлайын хөкүмет дүзүлди. Онуң башына Керенский гечди. Эмма большевиклериң ёлбашчылары вагтлайын хөкүметиң гаршысына гөрешйәрмиш... Йөне вели бу затларың хеммеси Хывадан узакда. Бу затларың Хыва дахыллы ери ёк...

Узын ажы йылгырды. Гурбанмәммет сердарың бу жогабы оңа: «Ине, дүзде өнүп-өсен адамдыгыңы инди гөркездиң» дийип, ичини геплетмәге эсас берди.

Ол шейле дийип:

— Бу затлар хакында дүшүндириш берип отурмага мениң вагтым ёк, икинжиден-де, бу мениң ишим дәл. Сиз бу ерден чыканыңыздан соң 8-нжи отага гиресиңиз. Ол ерде «сизиң гөзүңизи ачарлар». Бизиң гүррүңимиз гаты узага чекди. Шонуң үчин-де мен сизе шу ашакдакы затлары мәлим этмели. Мен ене-де гайталаярын: мен Алы хезретлериниң хөкүметиниң адындан геплейәрин. Өрән ынамдар адамларың маслахат бермегине гөрә, сиз шу гүнден буяна бизе ак йүрекден гуллук этмели.

Гурбанмәммет сердар бу сөзден соң учмага тайярланян гарагуш ялы болуп чалажа силкинди. Эмма башыны ерден гөтермеди. Элини херекетлендирип, өзүниң сөзлемек ислейәндигини билдирди. Эмма узын оңа гезек бермән, сөзүни довам этди:

— Мен хениз гутарамок. Сиз ак йүрекден, иш йүзүнде хызмат гөркезмели. Сизден маглумат я-да гизлин сырлары бизе етирмек талап эдилмейәр. Бу сизиң везипәңизе гирмейәр. Сиз иши херекет билен гөркезмели. Хайсы пурсатда нәхили херекет этмелидигини сизе айдып дурарлар...

Узын гөз астындан Гурбанмәммет сердара середйәрди. Сердар бу сөзлери пугта үнс билен диңлейәрди. Онуң йүзи хер дем сайын өзүниң реңкини үйтгедйәрди. Эмма онуң гуршундан гуйлан ялы гөвреси гымылдамаярды. Ол бирден дил ярды:

— Екәниң чаңы чыкмаз дийипдирлер...

Мен сизиң нәме диймек ислейәниңизе эййәм дүшүндим —дийип, узын онуң сөзүни бөлди. —Сиз Бухар эмири Сейит-Алым хан билен гатнашыкда боларсыңыз. Эмириң көшгүнден узаклашмаң. Бир аягыңыз Хывада, бир аягыңыз Бухарада болсун.

Гурбанмәммет умыт билен узының йүзүне серетди:

— Маңа... —дийип, онуң агзыны ачаны-да шолды вели, узын онуң сөзүни агзындан алды-да, шейле дийди:

— Сизе, Алы хезретлериниң хөкүмети көп зат вада эдйәр: Хава, сиз хәзир диңе бир тирәниң ханы болян болсаңыз, соңра бүтин Хыва дөвлетиниң долы хукуклы хөкүмдары боларсыңыз. Бизе диңе Орта Азияда пугта орнашмак герек. Соң биз ол ерде өз исләнимизи эдерис.

Сизи гөзден салмарыс. Арка дурарыс. Йөне бу затларың хеммеси сизе, Сейит-Алым хана ве башга-да шолара мензеш ак йүрекли, батыр, сөзүне гулак салынян адамлара баглыдыр...

— Сиз муны нәме билен ынандырмакчы болярсыңыз? — дийип, Гурбанмәммет соранда, узын гүлди ве:

— Бу ерде ынандырып отурар ялы зат ёк. Хан сиз боларсыңыз. Бу белли зат. Ондан соң хем ине, сизиң гол чекмели болан шу кагызыңызда бу затларың хеммеси язылгы. Сизиң совадыңыз бармы? — дийип сорады.

Сердар:

— Ёк — дийди.

— Онуң зыяны ёк — дийип, узын гөвүнлик берди: — Мениң өзүм сизе окап берәерин...

Узын ишини битиренден соң, Гурбанмәммеди 8-нҗи отагың гапысына элтип:

— Догры гирибериң! — дийип, өзи ызына доланды.

Гурбанмәммет сердар шол гүнүң эртеси Хыва ёлуна дүшди.

Чыплаң эерленен, гара дере батып гелйән атлар Дамла гуюсына якынланда халыс ядадылар. Гайчы гулакларыны саллап, йүзлерини асып гелйәрдилер. Атларың гарынлары-да тазыныңкы ялы чекилипди, чекилери салланып ятырды. Гапдалдан сын этсең, бу атлар үстлериндәки оңат гейнүвли, оклы-яраглы, даяв адамлары, ики гөзи-де гүберип дуран халы хорҗунлары гөтерип билмеҗек ялыды. Бу йүклере дөз гелмән, атларың инче биллери оңрулайҗак ялы болуп гөрүнйәрди.

Гүн атлыларың өз ызларында галдырып гайдан белент геришлерине тарап эңңит эдипди. Сайырдың ёмут атларының узын аякларының, адамларың ясы телпеклериниң инчеҗик көлегелери гүлкүнч суратда кән өңден бөкүшип барярдылар. Йылакларың, селинлериң, гөм-гөк өвсүп отуран сазакларың көлегелери-де бири-бирлериниң ичинден гечип узак ерлере сүйнүп гидйәрди, алтын реңкли ургүн чәгәни гелйәнлерден гизлемек ислейән ялы болуп гөрүнйәрдилер. Төверек-даш дым-дырслыкды. Хова парахатды. Гум депелери гүндизиң җөвзалы ыссысындан соң аграс дем алып ятырды. Гөк асман

билен меле чәге геришлери голайҗакда биригип гөрүнйәрди.

Атлылар сыгрың дили ялы болуп, ашак-ёкарлыгына узалып ятан кичиҗик аландан агырлык билен ашып, үсти кибирдәп ятан теп-текиз кака гелип чыкдылар. Атлар, адамлар ахыркы демде агыр йүкүң ашагындан чыкан ялы улудан демлерини алдылар. Оларың йүзүни-де җана якымлы совуҗак шемал сыпалап гечен ялы болды.

Алны сакар дор алашаның үстүнде, доңдурылан ялы, дим-дик болуп отуран Гурбанмәммет сердар саг эли билен уяның дувнүнден тутуп, чеп элиниң дөрт бармагыны нагышлы йүң гушагының ашагына өтүрди; намазың ахырында эгинлерине салам беришлери ялы, келлесини чалаҗа бир тарапа совуп:

— Оглум, Эймир! — дийип, ювашлык билен сесленди.

Инче, хор, йылманак йүзли, уллакан гара гөзли, муртлак, сарыягыз йигит атыны дебсиләп, атасының деңине гелди.

— Гуллук, кака.

— Ине, Дамла гуюсы шу уллакан алаңың аңырсында. Җакабай янына бирки атлы алып гитсе, барып гош тутуберсе нәдеркә? Мениң ат үстүнде отурмага меҗалым галмады.

Эймир өрән чалт җогап берди:

— Боляр, кака.

Эймир атың башыны ховлукмач ызына өврди, гыш синеги ялы иркилишип, чалаҗан болуп гелйән атлыларың орта гүрпүне барды-да, ак телпекли, гырмызы доңлы йигиде йүзленди:

— Җакам өңе гидип гош тутсунлар диййәр. Тизрәк бол!

Йирик сүйҗи укудан оярылан ялы тисгинди:

— Боляр, боляр, Эймир бег! Боляр!

Ол деррев ызына өврүлип, голайындан гелйәнлериң адыны-ды тутман:

— Сен, сен, икиңизем йөрүң! — дийип, ики атла ышарат этди. Ол аякларыны зордан ере гөтерип басян атыны чалт-чалт дебсиләп, гудузлан ялы гамчылап, өңден барянларың душундан гечип гитди. Яңкы ики атлы-да онуң ызына эердилер.

Гурбанмәммет сердар душундан гечип барян үч ат-

-лыны гөзүниң гытагы билен угратды. Оларың атлары өңдәки уллакан алаңа якынлашдыклары сайы сувуң ысыны алып, гужурланып, херекетлерини чалтландырып уградылар. Хоргурышып, бири-биринден өңе гечмәге чалышдылар. Аз вагтдан соң бу ягдай ыздакы атлара-да гечди. Адамлара-да тәзеден җан гирен ялы болды.

Ҡакың демиргазыгыны тутуп отуран уллакан алаңың бәри тарапына инди батмага мейил эдйән гүнүң шөхлеси дүшйәрди. Үргүн чәгелер якут ялы реңбе-реңболуп гөрүнйәрди. Кән санлы йылдыравук реңклер гөзүңи гамашдырярды. Алаң ялаңачды. Онуң бәри япгыдында хич хили өсүмлик ёкды.

Гурбанмәммет сердарың уллакан гөзлери ядавды. Ол муңа гараман, өңдәки алаңа дырмашып барян үч атлыдан, атларың ызындан сув болуп акян чәгелерден назарыны айырмаярды. Шол үч атлы бу алаңдан нәче тиз гечип гитсе, өз ызына дүшүп барян атлылар бу алаңа нәче тиз якынлашсалар, өз гөвнүндәки сансыз хыялларың ише гечирилҗек гүнүне шонча-да тиз якынлашярын дийип чак эдйәрди. Гадымы Хорезмин дөвлети онуң салкын ховузлы, эйванлы тамлары, гүн гөрүнмейән баглары, бир дәнәни мүң эдип гөгердйән күпүрсәп ятан ерлери шу алаңдан гечենден соң хас якынлашярды. Гурбанмәммедиң гөвни шол ерлере тиз етмеги арзув эдйәрди. Бир бада онуң гиң маңлайлы йүзи ачылып гиден ялы болды.

«Эгер-де гечен йыл илат баш гөтермедик болса, Галкин гелмедик болса, мен бейдип, ач гурт ялы геришден-герше ашып йөрмездим. Мен эййәм Хыва топрагында өзүмиң эелемели болан ерими эеләрдим. Мен көп гездим,көпи гөрдүм, эмма Хыва ялы бай, гөзел, гылыч ойнатмага гиң ер гөрмедим. Хывада дөрейән гамышгулак атлар, меле дүелер дүнйәниң башга хич еринде ёкдур. Гүйз айларында токлының шорҗа эти, мейданың топлы гавунлары, ичине бейи салнан, бугарып дуран палав... хич ерде ёкдур. Бу затларың гадырыны өзал билмейән экенимиз. Юрт гадырыны юрды терк эдип гайдан адам билер экен. Хер этмели, хесип этмели, Хорезминиң әхли ыгтыярыны эле алмалы... «Инди ханыныз йитип ёк болды, оңа гарашман, хеммәңиз маңа боюн болмалы, менин гол астым болмалы...» дийип, кәбир салпаяклар мениң обамың үстүнде ат ойнадярмыш. Ёк, Гурбанмәммет сердар өленогам, йитеногам! Ол аркасыны гүйчли дөвлете дирәп, ене-де өз юрдуна эелик этмәге баряр! Салпаяклар, билип гоюң: эгер сиз мениң тирәмден бир чемче ган дөкен болсаңыз, сиз онуң ерине мүң чемче ган бермели боларсыңыз! Сизиң огулларыңызы олҗа, гызларыңызы есир эдип аларын! Телпегиңизи терс гейдирерин...»

Онуң келлеси гуршун гуйлан ялы агырды. Маңлайы эериң гашына дегейин-дегейин дийййәрди. Ган дөкмеклик, ар алмаклык дуйгулары онуң гөвнүни гөтерҗек ялы этди.

Эмма Хываның соңкы гүнлердәки ягдайыны ачык билмезлиги ене-де онуң түйсүни үйтгетди. Япа ярмашып барянларың бирисиниң атының өң аяклары дызына ченли чәгә чүмди, атың гара тумшугы чәгәниң ичине гөмүлди. Ат хопугып чабаланды. Үстүндәкиниң чеп аягы ере етди. Онянча ол рехимсиз суратда атыны гамчылап башлады. Ат ахыркы деминде аяк үстүне галды, ене-де агрaслык билен ёкары дырмашып башлады. Бу жагаз вака Гурбанмәммедиң кейпини гачырды. Бейик Хываның ичинде гара ел өвүсйәндиги, ол елиң нетиҗесинде тәзеден ише башламалыдыгы, илки билен аягыны ере пугта басмалыдыгы, ондан соңра гөвүндәки арзувларыны иш йүзүне гечирип уграмалыдыгы ядына дүшди. «Бу затлар агызда аңсатдыр. Булары беркарар этмек үчин көп гүйч герек. Көп яраг герек. Вагт герек. Мениң болса диңе отуз атлым бар. Адам тапылар. Тиз тапылар. Эмма яраг!.. Вах, ики-үч мүң японы бәшатар билен ок болсады. Хеммеси дүзелерди...»

Шейле агыр пикирлер башына гелип доланда, Гурбанмәммет дишини гыҗырдадып гөзлерини ачалак-юмалак эдип, ики эли билен-де бир зада япышарды. Хәзир ол эериң гашына япышды. Онуң беденине тәзе гүйч гелип долан ялы болды. «Мен хич затдан гайтмарын. Гырарын, отларын, якарын, яндырарын! Эмма велин, Хывада өз хөкүмими йөредерин. Аракхор Исфендияр аяк ёлуна-да мениң ругсадым билен чыкмалы болар. Оны шол дереҗә етирерин. Соңра деря аркасына, ондан соңра Бухар дөвлетине, ондан соңра-да...» дийип, хыялына ганат бекледи. Ол атың җылавыны деңледи, бу сүйҗи арзувларың нетиҗесинде бирден келлеси гөчди-де, алаңдан ашып гиденлериң ызындан атыны гордурып сүрди. Онуң ызындан гелйәнлер-де шейтдилер. Ханың тәзеҗе гара телпегиниң узын түйлери ызы-

на япырылды. Атлылар созангуйрук болуп, алана ярмашып уградылар...

Ач-сувсуз хорланып гелйән отуз атлы Дамла гуюсының дашына ыхласлы эгрилди. Бәш-алты ерде от якып, түнче гойдулар. Ханың алыны сакар дор алашасыны гуйының голайындакы яш, гөк өвсүп отуран сазага гаңтарып багладылар. Эщи билен Эймир хем шейтди. Ичлери янып дуран җанаварлар эййәм долдурылан нова тарап ымтылып, сазагы дүйби билен гопарайҗак болярдылар. Бейлекилер атларыны деррев сува гойбердилер. Үч- дөрт адам етишибилдигинден гуюдан сув чекип башлады. Атлары чала-чула суварып, ичен сувлары боюнларына чыкмаз ялы, гездирип башладылар.

Дамланың дөрт төверегини белент гум геришлери тутуп ятырды. Бу геришлериң арасы гиң гиден мейданды. Бу мейданда сазак, селин, яндак өсүп отурярды. Өсүмликлер гумуң ичиндәки җанлы дурмушың еке-тәк шаядыдылар.

Гуйының бәш-он әдим демиргазыгында кырк-элли адам җайлашып отурар ялы белент ер барды. Онуң ортасында Гурбанмәммет үчин илки ики саны ат кечесини үсти-үстүне яздылар, онуң үстүнден хем кичеңрәк пенди халысыны ташладылар. Дөрт төверегине гиң эдип кече ташлап, селең ер этдилер. Ат гайтарым төвереги сувладылар. Атлардан адамлардан дашракда, япының голайында еке өзи демиргазыга әңедип дуран хан, җахыл йигитлериң эдиши ялы, элиндәки күмүш саплы гамчысыны ойнадярды. Ол эпей-эпей әтләп гелип, өзи үчин тайярланан дүшегиң үстүне гечип отурды. Онянча сакгал-мурты яңы гаралан бир йигит элиндәки японы бәшатарыны голайындакы кечәниң үстүне оклап, ханың әдигине япышды. Ич тарапы яңы сүрлүп башлан гара телетин әдиги ханың аягындан чыкарып, бир тарапда эмай билен гойды, юмшак йүң долакларыны болса әдиклериң үстүне серип ташлады. Хан саг тирсегини юмшак халының үстүнде ятан пер яссыклара берип гышарды. Балагының агызларыны дызына ченли чекди. Башындакы телпегини чыкарды. Дерләп дуран чал келлесини леззетленмек билен сыпалашдырды. Эщи билен Эймир ханың хем-де өз атларының төверегинде деңң басышып, ювашҗа геплешип йөрдүлер. Какабай сыйларыны гушагындан өтүрип, түңчелериң дашында көвленйәрди. Бәш-

-алты адам чәйнек-кәселери илки өл чәге билен сүпүрип, соңундан-да сува чайкаярдылар. Бейлекилериң хер бириси икиден-үчден идип йөрен атларыны гездирйәрдилер. Гуйының төверегиндәки бир сагат мундан озал чаңап ятан мейдан инди базар җайына өврүлипди. Атлары шейдип гездиренлеринден соң, отлук ерлере багладылар. Гаңтарылгы үч аты-да сува якып, соңра агызларына арпа иймли торба гейдирдилер.

Эщи билен Эймириң херси ханың бир гапдалына гелип отурдылар. Эллери ишден бошашан бейлеки адамлар-да өзлериниң ат-абрайларына лайык болан ерлерини эеледилер. Демини алан гөк чай кәсә гуйлан бадына, гөйә ере сиңйән ялы болуп, муртларың ашагына яг ялы сиңип гидйәрди.

Хан геплемейәрди. Ол огулларының Какабайың йүзүне хер махал бир мылайым назар салярды. Бейлеки вагтларда болса ере бакып, агыр, пикирлере чүмүп отурярды. «Хава, Эймири Хыва көшгүнде ыгтыярлы векил эдип гоймалы. Эщә болса деря аркасыны табшырмалы болар. Какабай, мен ниреде болсам, шол ерде болар. Ол мениң саг элим. Гой, огулларым өмүрлерини кейпи-сапада гечирсинлер. Бизиң өз чагаларымыза башга берип билҗек задымыз нәме ахыры...»

Чайың көп ичилмеги адамларың йүреклерини сырды. Эмма хич кимден сес чыкмаярды. Хемме хандан бир якымлы хабар чыкмазмыка диййип, умытларыны гөвүнлеринде беслэп, чалаҗа хүмүрдешип отурярды. Чая гөвүнли-гөвүнсиз гарап башладылар.

Хан муны дуйдумы я-да өзүниң-де йүреги сырылып башладымы, гараз, хеммеден өң онуң өзи дилленди:

— Иним, Какабай, чай-пай ичип язылышан болсаңыз үч дөрт ·адамыны агшам шамы үчин ёла салсаң нәдеркә? Шу голайларда сүри-хә кәндир. Оглум Эщи билен оглум Эймириң чай ичишлерини халамок — диййип, хан чалаҗа йылгырды.

— Боляр, агам! — диййип, Какабай шол демде еринден туруп, ердәки телпегини какып алды-да, башына гейди. Аякда отуран үч адама үмледи. Олар-да бөкүшип турдулар. Какабай, бу ерде вагырдап ханың кейпини гачырмазлык үчин олары бир чете чекди.

— Хол ёкаркы белент герше чыкып, төверек-дашыңыза сын эдиң, белки, шу голайларда чопанларың оды гөрнер. Үч саны семиз гоюн алып гелиң. Сүри кимиңки

болса шонуңкы болсун. Хана герек дийсеңиз, атыңызың жылавына япышмазлар. Тиз гелиң!

Үч адам ок-ярагыны дакынып гызыл от болды-да, ховлукмач атланып, дайырдашып, ёкаркы белент герше ат гойды. Гүн батып гараңкы дүшүпди. Шонуң үчин-де олар гершиң депесине бири-бирлеринден галман чыканларында, ашакда отуранлары гөрмедилер. Диңе түңчелериң ашагындакы отлар шехитлик ялы йылдырашып гөрүнйәрди.

Қакабай үч атлыны уградып доланып гелди-де, ене дөрт адамы чагырып, олара:

— Хер хайсың бир-ики арка сазак гетирип, оды белент якың, тиз болуң! — дийип буйрук берди. Олар гиденден соң, өзи пычаклары игеләп, демир чишлери чәгә сокуп-чыкарып арассалап башлады.

Гойна гиден үч атла баш болуп баряна Саран дийилйәрди. Онуң гөзлери гышыкды, хер бири бир тарапа гараярды. Ол гөйә агачдан ясалан ялыды. Эллери, аяклары узынды. Беденинде хам билен сүңкден башга эле илер ялы зат ёкды. Бойны-да дийсең узынды. Хан кейпи көк вагтлары оңа дегерди:

— Саран яшажыкка гөзүне илен зады ийиберипмиш. Ата-энеси бизи-де ики үзүп, бир ялмаймасын дийип, оны тамың үстүне чыкарып даңып гоюпдырлар. Шол ерден асла дүшүрмәндирлер. Саран мыдама бойнуны созуп, нахар гетирмейәрлермикә дийип ашак середер экен. Онуң бойнуның узынлыгы, хорлугы, шундан галыпдыр...

Саран акдан-гарадан гайтмаян рехимсиз адамды. Онуң нәче яшаныны билйән адам ёкды. Онуң яшы хакында гүррүң чыканда «Саран ериң ясаланыны-да гөрүпмиш» дийип гүлшердилер.

Белент гершиң депесине чыкып узак дурмалы болмады. Олар демиргазык-гүндогарда, голайжакда белент от гөрдүлер. Саран телпегини ашак басып, ики ёлдашының өңүне дүшүп, ода тарап ат гойды. Атлар инишден түвдүрилишип гитдилер.

Атлылар ериң астындан чыкан ялы болуп, эдил белент одуң алкымына барып жылав чекдилер. Әшек ялы гоюн итлери ала-зензеле турзуп, атларың гуйругындан япышып, бир гапдала чекйәрдилер. Атлар болса олары депйәрди. Агыр сүри, мөжек гөрен ялы, бирден гүбүрдәп аяга галды. Одуң башында отуран чопанлар ужы эгри

таякларыны гарбап алып, өр турдулар. Эмма оларың
ягта өвренишен гөзлери үстлерине нәхили белаяның сүй-
шүп геленини аңшырмадылар. Чопанлар аңк-таңк болуп
бир нәче вагт дурдулар.
Онянча Саран богук сеси билен гыгырды:
— Сүри кимиңки?
Сакгалы яңы тегеленип уграп даяв, гызыл йүзли,
овадан йигит өңрәк сүйшди-де, одуң ягтысына гөзлерини
ялдырадып, гөдек жогап берди:
— Кимиңки боланда нәме? Асла сизиң өзүңиз ким
боларсыңыз?
Саран көне кәдә ел дүшен ялы:
— Ким боланда нәтжек?— дийип, боглуп гыгырды.
Яш чопан яп бермеди. Сараның илки йүзлениши онуң
гахарыны гетирипди.
— Бейдишип, бири-биримизиң агзымыза өйкүнишип
дурсак, биз оңлы задың үстүнден бармарыс. Сиз кимди-
гиңизи нәме үчин гелендигиңизи илки айдың. Эгер
таңры мыхманы болсаңыз — гелиң, дүшүң. Атыңызы
туталы. Хызмат эделиң...
Йигит гепләп дурка, Саран одуң ягтысына чопанла-
рың гошуны гөзден гечирди. Уллакан газан лыкыр-лы-
кыр гайнаярды. Сараның агзы сувжарып гитди. Газа-
ның гапдалындакы ожакда диңе көз гызарып ятырды.
Саран ичинден: «Ол ере-хә чөрек гөмүпдирлер» дийип
чак этди. Чопанларың ойлуклары, түңче-кәселери, гош-
-голамлары ерли-еринде режели дурды.
Саран гөзлерини элек-челек эдип, чопанларың үч
саны ярагсыз адамдыгыны аныклады-да, хас мен-менси-
рәп гыгырды:
— Әй харамзада, сүри кимиңки диййәрин?!
Йигит онуң атының алкымына дыкылып гелди:
— Агам, сениң сесиң нирәнден чыкяр, яман хапа-ла?
Бейлеки чопанлар-да ужы эгри таякларыны келевле-
дип, йигидиң төверегине айландылар. Гөзлерини алар-
дып, Сараны ийәйжек болдулар. Шонуң үчин-де Саран,
чопаның яңкы сорагына жогап үчин ёкары гөтерен гам-
чысыны ене пессайладып ашак гойберди. Эмма вели ай-
гытлы херекете тайярланып ыкжамланды.
Онянча яңкы яш чопан ызкы ики атла йүзленди:
— Ичиңизде диле дүшйәниңиз ёкмы, агалар? Бу нә
ахвал болды? Бу зынжырдан бошаныңызың дерегине,
башга бириң жогап берәйсеңиз-ле?

Сараның эндамындакы баржа ганы келлесине урды. Ол:

— Сүри киминки?! — дийип, өңкүден-де айылганч гыгырды.

Бу гыкылык, гиң Гарагум чөлүнде товугына ток дийилмән йөрен яш йигидиң этинден өтүп, сүңкүне етди. Ол гөз-ачып юмасы салымда Сараның билинден ики эли билен тутды-да, оны эериң үстүнден алып, бир петде яндак оклан ялы, бир гапдала зыңып гойберди.

Туржак болуп ики яна урнуп ятан Сараның гарнына мүнди. Бу арада бейлеки ики чопан хем Сараның янындакыларың атларының жылавындан япышдылар. Атлылар эллериниң етишдигинден ол чопанлары: «Хәх! Хәх» эдип гамчылап башладылар. Чопанлар хем гызыл юмруга гирдилер.

Бу арада сапанча гүңлеч гүрпүлдеди. Яш йигит:

— Вах!— дийип, бир тарапа йыкылды.

Саран, сапанчасыны билине гысдырып еринден турды:

— Нәме, хелей ялы, сач ёлды ойнап дурсуңыз! Эллерини аркасына даңың!— дийип гыгырды-да, өзи илки билен будундан яралан чопаның элини даныл башлады, бейлекилер-де галан ики чопаның эллерини шатырдадып аркаларына даңдылар. Итлер чыңсашдылар, эшеклер аңңырышып башладылар. Ере гөмлен чөрегиң янан ысы гошуң төверегиндәки ховаңы бүтинлей үйтгетди.

Гызыл йүзли йигит:

— Доганжыгыңы... богуп, бай хекимиң өңүнде дуруп билсең боляр! — дийип, ыңраныл ятышына хайбат атды.

Бу гепи эшиден Сараның инжиги сандырады. Гөзлери ханасындан чыкмага голайлады. Шол бада гана булашып ятан яш йигиде середип, аман дилемекчи болды. Оңа гарап бир-ики әдим хем әтди. Нәме үчиндир енеде муны гойболсун эдип, ёлдашларына йүзленди:

— Алла вели, бу ничикси болды? Биз ене бир эрбет ишиң үстүнден баран болаймалы? Сүри Мәмметвели хекиминки экен. Ол болса хан аганың иң якын адамы. Ене-де хан: «Сиз, харамзадалар, Мәмметвелиниң чопаныны түпеңләп, сүрүсине дарапсыңыз, башга сүри тапмадыңызмы?» дийип, энемизи дула бакдыраймасын?

Оларың бири айгытлы жогап берди:

— Гойны кимиң сүрүсинден гетирдиңиз дийип хан сорап отурмаз. Йөне өз дилимизе берк болмак герек...

Бейлекиси-де онуң сөзүни макуллады:

— Буча боланына гөрә, гойны шу ерден алып гиделиң. Мен-ә гижәниң ичинде башга ерден сүри гөзлемәге яражак дәл. Сүри киминки экен дийселер, чопанлар айтмады дийәерис. Мунуң шундан говусы болмаз... Мәмметвели-де ики-үч гоюн үчин хан аганың йүзүне гелип дурмаз-ла...

Шундан соң башга чыкалга ёкдугына гөзүни етирен Саран гөвнүни бире баглады.

Атлылар эли-аягы даңлан чопанларың хер бирини бир тарапа ташлап, атларыны идип, сүрүниң ичине бардылар. Чопанларың гыкылыкларына, сөгүнчлерине, хайбатларына әхмиет бермән, оларың хер бири бир семиз токлыны өңүне басып, атларыны гамча басдылар.

Үч саны семиз токлының гетирилип кесилмеги гуйының башында отуранларың кейпини гөтерди. Чекдирмеден дойдулар, чай ичдилер, говурма эдип ийдилер, чай ичдилер, чишлик эдип ийдилер, чай ичдилер. Гепиң гысгасы, гоюнларың диңе келле аякларындан, гарын-ичегелеринден башга хеммесини ийдилер. Ене-де узак вагтлап гүррүңлешип отурып, чай ичмеги довам этдилер. Соңра хер ким өз атыны аркалап, айлаң-чайлаң эдип геленлеринден соң, чалажа хор чекип ятан Гурбанмәммедиң, онуң огулларының төверегине эгрилишип гышардылар.

Хова арассады, салкынды. Гүндизки айылганч ыссыдан соң ховаңың шейле салкынлайшына ынанмак кынды. Узакдакы, даг гаялары ялы болуп селеңләп отуран гум депелериниң үстүне тегелек ай ялдырап гөтерилди. Гарры сазаклар узакдан гара өй ялы болуп гүберилип, тегеленип гөрүнйәрди. Айың нурының барха ягтылмагы билен үргүн чәгелигиң үстүне күмүш гырындысы сепеленен ялы болупды.

Гурбанмәммет адамлар ятандан соң нәме үчиндир бирден оянды. Гөзлерини нәче юмуп жан чексе-де, уклап билмеди. Ол, умуман, соңкы йылларда укудан галыпды. Гаррылык өзүни билдирип уграпды. Гиже-гүндизде ярым сагат, бир сагат иркилсе беселди. Бу гүн бу затларың үстесине-де онуң аладасы хас гүйчленипди. Дамла

гуюсы гадымы Хорезминиң ёлундакы иң соңкы уллакан дүшелгеди. Хан гечен йыл терк эдип гайдан илине голайлашып гелйәрди. Бу болса онуң әхли дуйгы дамарларыны тамдыраның кирши ялы чекипди. Онуң дине укусыны дәл, белки, бүтин ынҗалыгыны-да гачырыпды. Онуң укламаяныының ене бир себәби-де: ол йыландан горкярды. Оны танаян адамларың хеммеси муны билйәрди. Шонуң үчин-де янындакылар ханың дашына эгрилишип ятыпдылар.

Хан тә даң атянча дөрт төверегини гөзләп, чөп башы гымылдаса, тисгинип, тирсегине даянып ятды. Узаклы гүн җөвзалы ыссыда ёл йөрән адамлар өли ялы уклапдылар. Какабайың аңырсында, гошуң илери бурчунда ятан ики адамың (хан даңың ала гаранкысында оларың кимдигини аныклап билмеди) хоррулдысы ер сарсдырярды. Хан буларың бейле хорланып, эзъет чекип ятышларына гүлҗегини-де, гахарланҗагыны-да билмейәрди.

Саран адамларың иң ёкары четинде гарныны яланачлап, агзыны ачып, бетнышан узын аякларының хер бирини бир тарапа ташлап аркан ятырды. Җахан ягтыланда голайдакы чөпүң дүйбүнден хашлап бир йылан чыкды. Ол келлесини гарыш ярым, ики гарыш гөтерип төверегине әңетди-де, гөвресиниң ярысы чәгәниң үстүнде ятан Сарана тарап гөнүләп сүйнди. Бу болшы башдан-аяк сынлап, тирсегине сөенип ятан ханың йүзи үч ювлан ак эсгә дөнди. Дишлери шакырдап, әңеги титрәп башлады. Онянча йылан Сараның яланач гарнына чыкып, көке ялы тегеленип ятыберди. Ханың зәхреси ярылды. Ол гымылдап-да, сесленип-де билмеди. Сәхел херекет этсе, йылан Сараның гарнындан дүшүп, өзүне тарап сүйнүп гайдайҗак ялы болуп дуюлды. Шу вагт Сараның сәхелче гозганмагы, элини я-да аягыны херекетлендирмеги — өлдүгиди. Бу гүмансызды. Саран ялы гөзсүз батырдан шейле аңсат айрылмак мүмкиндиги хана агыр дегди. Шонуң үчин-де ол гөвресини херекетлендирмән, баш уҗунда ятан Какабайың бөврүне саг эли билен дүртди. Какабай оянмады. Хан гатырак дүртди. Какабай ене оянмады. Хан үчүнҗи гезек йигидиң быкынына юмруклады. Шондан соң Какабай бөврүни тутуп, гөзлерини ачалак-юмалак эдип дикелди. Инди Гурбанмәммедиң йүреги ерине дүшди. Ол эййәм укусындан ачылан Какабая:

— Сараның гарнына серет!— дийип, ховсалалы айтды.

Нәхили-де болса Какабай бирбада ханың бу сөзүне дүшүнмеди. Ол Сараның гарнында йылан ятандыр дийип дүйбүнден келлесине гетирмеди-де, агшам кән иени үчин онуң гарны ярылайдымыка дийип чак этди. Сараның гарнындакы йыланы онуң пөвенимикә дийип билди.

Шонуң үчин-де ол:

— Гарны ярылыпмы, хан ага?— дийип, ала гөзлерини элек-челек этди.

— Ёкла-айт! Пугта серет ахыры!— дийип, хан гахардан яңа чым гызыл болуп, титрәп җогап берди.

Ягдайың өрән эрбетдигини аңлан Какабай сычрап турды-да, ене ашак эглип, ак телпегини силкишдирип алды. Онуң херекетине йылан башыны гөтерди. Какабай үсгүрди. Ики яна әдим уран болуп, йылана хайбат атды. Йылан Сараның йылыҗа гарнының үстүнден дүшүп гитмеги нәче ёкуш гөрсе-де — болмады. Ол юваш-лык билен гелен ызына тарап сүйнүп гитди. Чөпүң дүйбүне етип-етмәнкә, Гурбанмәммет саг дызының үстүне галагадан, оны түпеңледи. Йылан җанховлуна бир метре голай бөкди-де, ере язылды. Онуң ләши, чайканян окарадакы сув ялы, көп вагтлап толкунып ятды.

Түпең сесине хемме бирден оянып, гапдалында ятан ярагларына япышды. Эмма нәмәниң нәмедигине гөзлерини етиренлеринден соң, гүлшүп, гең галышып, якаларына түйкүришип башладылар. Шундан соң хич ким ятмады. Ирден чай гайнатмага, атларыны эерлемәге гиришдилер. Сараның хениз-де йүреги ерине гелмәнди. Ол гамчысына-да йыланмыка дийип тисгинйәрди.

Хан, Эщи, Эймир үчүсиниң өңүне Какабай чай гетирип гойды. Олар өз ара гүррүңлешип, илки кәселерини эллерине алан бадына, Эймир диң салып дурды-да:

— Кака, кервен гелйән ялы-ла? Эшидйәрмиң? Сыкылык чалыняр?— дийди.

Эщи әхмиет бермеди.

— Гулагыңадыр.

— Ёк, гулагыма дәл! Ана, ене сыгыряр.

Хан:

— Чопан-чолукдыр-да — дийип, нохут ялы ики бөлек гоңур тиръеги агзына атып гойберди.

Эймир чай ичип отурышына диңширгенмегини довам

эдйәрди. Эймириң эден чакы догры чыкды. Бирсалымдан, гиҗеси билен ёл йөрән агыр кервен илерки япыдан инди. Бурунларыны дик гөге тутуп, ховаландырып гелйән улумсы дүелериң хәзирки гөрнүши йүк отлусының составына меңзәп, асла ызы түкенмейәрди. Кервенбашы ашак инен бадына, ягдайың бозукдыгыны гөрүп, мүнүп отуран дүесиниң башыны гүндогара совды. Сувуң ысыны алан дүе нәче гитмеҗек болса-да, кервенбашы ёлундан гайтмады. Дүйәни таяклап өз ислән угруна сүрди.

Ханың гөзлери гызарып, ханасындан чыкайҗак болды. Ол эййәм кервениң йүкүни, онуң киминкидигини аныкламан, өз янындан: «Худая шүкүр, ишиң башы-ха яман башланмады» дийип, канагатланмак билен пикирленди. Ол башкы он-он бәш дүйәниң йүкүни узакдан сынламак билен, онуң йөнекей йүк дәлдигини-де аныклады. «Японы бәшатар болайсаң герек» дийип, ичини гүлдүрди.

Онянча, Эщидир Эймир икиси какаларының эдйән чакыны тассыклан болуп:

— Кервениң йүки-хә агыр гөрүнйәр — дийишдилер.

Кервенбашы ахыркы дүе инишден дүшенден соң, мүнүп отуран инериниң башыны чекди. Дүйәни чөкерди. Ере дүшен бадына, оны ене-де турузды. Үсти агыр йүкли сегсен дүе дагың гаясы ялы болуп, гершиң дүйбүнде кесерип дурды.

Гурбанмәммет ач ёлбарсың өз авуны гөренде онуң үстүне топулмак үчин ыкҗамланышы ялы ыкҗамланды. Аякгабыны гейди. Хатарларыны гушанды. Сапанчасыны яланачлап голтугына салды. Соңра чөкүне дүшүп отурды-да, ики гөзүни кервенден айырмады. Оглларыда шейтдилер. Эртир чайы гойболсун эдилди.

Кервениң янындакы херекет гүйчленйәрди. Адамлар (оларың саны онбәше етйәрди) дүелеринден дүшүп, ярагларыны эллерине алып, кервенбашының дашына үйшдүлер.

— Булар кимкә?— дийип, кервенбашы янындакылара аладалы гөрнүшде йүзленди. Ол ири сүңкли, гара сакгаллы, йылманак йүзли даяв адамды. Йүзе чыкан ягдая белли баха берип билмән алҗыраяндыгы онуң эхли херекетинден месе-мәлимди.

Сакгалына яны ак гирип башлан адам кервенбаша кесгитли җоган берди:

— Кимем болса, ят юрдуң адамы-ха дәл. Адамларам, атларам Хорезмиң сувуны ичене меңзейәрлер. Ченим чен болса, бу ханбайталдыр.

Дуранларың хеммесиниң-де, кервенбашының-да, бу хабардан соң үстүнден совук сув гуйлан ялы болды. Ызда дуран келтеҗик күйки адам яңкы яшулының голайына гелди-де, ювашлык билен шейле дийди:

— Эгер ханбайтал болайса, онда ишимиз гайтды... Ол кервениң йүкүниң ярагдыгыны билсе, бизи диридигимизе ере гөмер, ярагларада эелик эдер. Муны эшиден бизиң ханымыз хем ызымызда галан бала-чагаларымызы гырар. Бу нәхили ягдай болды, адамлар? Хәй, агшамкы дүйәниң үстүнде гөрен дүйшүмиң оңлы задың үстүнден элтмеҗегини билйәрдим-ле...

Ёлагчыларың эндик эден адаты боюнча, келтеҗик адамың нәме дүйш гөрендиги соралмалыды. Ол дүйши хер ким бир хили эдип ёрмалыды. Эмма бейле зат хәзир хич кимиң келлесине гелмеди. Хемме киши ичинден пикирленйәрди: «Хернә худай, гүйының башындакы ханбайтал болмабилсе ягшыдыр. Ол болса ишимизиң гайтдыгы...»

Өкүз тиресиниң ханы, Шаммы кел орсукчы тиресиниң үстүне чозды. Ганлы урушлар эдип, Гурбанмәммедиң өзүнден чекен хорлуклары үчин онуң тиресинден ар алды. Огул олҗа, гыз есир этди. Илаты талап, товукларына ченли олҗа алды. Соңра Өзбегистаның Газават бегиниң тамыны отлап, бегиң өзүни-де өлдүрди. Газаватдан башлап, тә Тәзе Үргенҗе ченли Өзбегистаның гүнбатар этегини талады. Шейдип, кән мукдарда пул, мал җемледи. Халкың ганыны сил ялы акдырды.

Шаммы келиң өз ниети барды. Ол хем Гурбанмәммет ялы, гөзүни Хыва көшгүне дикипди. Ол яраг гетирип, адам җемләп, шу йыл гүйз Хываның үстүне айгытлы хүҗүме гечмекчиди. Мундан хем башга Шаммы кел Гурбанмәммедиң өлмәндигини-де билйәрди. Онуң ахыр бир гүн бир ерден чыкҗакдыгыны, онуң өңүнде дурмалыдыгыны-да билйәрди. Ине шу максат билен-де ол иң якын адамларындан он бәш адамы сегсен дүе билен илерик иберди. Ол адамлар болса өз ишлерини битирип, ок-яраг сатын алып гайдып гелйәрдилер.

Бу шол кервенди.

Сакгалына ак гирип башлан адам кервенбаша йүзленди:

— Гуйының башына адам иберип, жанымызы барлап гөрсек нәдеркә?

Күйки деррев яшулының сөзүни макуллады:

— Гаты догры. Аңры ужы оңарып болса, давасыз гүррүңлешмек герек. Өзүнем бейдип дурмалың. Адамы тизрәк иберелиң.

— Геп-сөзсүз, догры гүндогара сүрүберсек нәдеркә?

Ашак бакып бәшатарының гундагы билен ер чызып дуран бири муңа гаршы чыкды:

— Бейтсек, горкаклык болар. Ол үстүмизе бетер сүрнер. Уршар. Гелиң, диңе бат берелиң. Өңкүлер: ягшы сөз йыланы хинден чыкарар, яман сөз адамы динден чыкарар дийип, йөне ерден айдан дәлдирлер.

Кервенбашы бу берилйән маслахатларың-да, өз айдан сөзүниң-де оңлы нетиже берҗегине ынанмады. Бу затларың хич бириңден зат чыкмаҗагыны-да билйәрди: ол, Шаммы келиң дайысыды. Ол бу вагт төверегиндәкилериң сөзүни эшитсе-де, бу сөзлер хакында пикир эдип билмейәрди. Онуң хушы башындан учупды. Агыр кервени Гурбанмәммет ханың алжагы хакды. Кервенбашы муңа гөзүни етирипди. Эмма хей бу беладан баш алып чыкып болмазмыка? Мунча зады (кән санлы бәшатарлары!) өз ганым душманыңа берип, дүнйәде ил йүзүне чыкып бормы? Шаммы келиң гөзүне нәхили гөрүнжек? Вах, иш онуң гөзүне гөрнүп-гөрүнмезликде хем дәл-ле... Ол шулар ялы он кервени элден гидерендe-де өз дайысына хич зат этмез. Иш жан ялы егениниң газанжыны өз элиң билен онуң ган душманына табшырмакда. Ине мунуң агыр дүшйән ери! Кервенбашының рухы өчүп, дишлери шакырдашып башлады. Хәзир онуң бүтин бедени титрейәрди.

Гүррүңе гошулман отуранлар-да бирден дилленди-лер. Гуйының башына адам ибермелими я-да догры гүндогара гитмелими диен сорагың төверегинде улы чекелешме башланды.

Гурбанмәммет сердар оларың гүррүңлерини эшитмейәрди. Оларың сеси бу ере етмейәрди. Эмма ол кервениң янындакы адамларың нәме хакда дава эдйәндиклерини чен эдип билйәрди. Шонуң үчин-де өз голайына гелип, әхли буйруга тайын болуп дуран Какабая шейле дийди:

— Эгер кервен шол ерден гүндогара уграберсе, онда хол ёкаркы аландан гечйәнчә хич зат диймәң. Гуйының голайында ган дөкмек герек дәл. Аландан гечирип хеммесини гырың-да, кервениң башыны бәри өвруң.

Какабай анықламак иследи-де:

— Кервен кимиңкикә, хан ага?— дийди.

— Кимиңки болса шонуңкы болсун. Сен йөне айдылышы ялы эдибер.

— Боляр, хан ага...

Хан ене довам этди.

— Адамлар нәме, сатанларының арасындан алажагөзен гечен ялы, абшарышып йөрлер. Атлары чөзүп, ыкжам болуп дурсалар болмаярмы?

Какабай төверек-дашына буйрук берип, атлылары жемлемек билен болды.

Эщи ханың йүзүне горкарага-да серетди.

— Кака, кервен кимиңкикә?

Эймир бәшатарының чакмагыны ойнап отурышына:

— Исфендиярыңкы болмаса, башга киминкидир диййәрсиң? Сегсен дүе яраг гетиртмеги башга ким оңарар? — дийип, какасының ерине жогап берди.

Хан кичи оглуна гаты-гайрым зат дийип билмеди-де, йөне онуң сөзүне өзүниң нәразылыгыны билдирип гашыны чытды.

— Кервен Шаммы келиңкидир. Исфендияр ярагы Дашкентден я-да Бухарадан аляр. Бу яраглар сизиң доган-гарындашларыңызың таланып алнан малларына алнан яраглардыр. Хакына серетсең, булар бизиң халал задымыздыр... Олар-а гидибилмедилер герек... Ана, ики адам бәри гелйәр...

Кервениң янындакы адамларың арасындан узын даяв бири ве келтежик күйки яракларыны эгинлерине атып, гуйының башына уграды. Муны гөрен Какабай әхли адамлары голая йыгнады. Өзи-де атының жылавыны башга бирине берип, ханың голайына гелип, ыкжамланып отурды.

Ара улы дымышма дүшди.

Гурбанмәммет ичинден: «Худай берсе гулуна, гетирип гояр ёлуна» диен накылы гайталады. Ол бу кервениң ики мүнден говрак бәшатар, көп санда ок алып гелйәндигини эййәм чаклады. Оңа хәзир гереги-де яракды. «Адамы хер хили ёл билен тапмак болар. Эмма яраг тапдырмаз» дийип, тә шу ере гелйәнчә пикир эдип гелйәрди. Хыва геленден соң, онуң илерик кервен ёлламак хыялы гүйчлүди. Дашары юрт илчиханасындан оңа

кән гызыл пул бердилер. Герек болса, Бухара эмириниң үсти билен ене-де алмак болҗакдыгыны, бу хакда эмире буйрук берилҗекдигини айдып, оны ынандырыпдылар. Хан, шу пуллар яраг алмак үчин азлык этсе, онда илки билен халка салгыт салмагы, соңундан-да өз бай ковумларындан пул йыгнамагы йүрегине дүвүп гелйәрди. «Гөрйән вели, бу пуллар өзүмизе галайҗак ялы» дийип, ол чалаҗа йылгырды. «Алтын пулуң герек ери кәндир. Ол хич вагт көплүк этмез. Худай халап, кервениң йүки догрудан-да яраг болуп чыкайса, онда бизиңкиниң гетирени» диенде, онуң гөвни җошды, ол бәри гелйән ики адамың йөришине чала сын эдип:

— Оларың гелишлери гаты хаял-ла, эдил аякларының чыкан ериндeн танка асылан ялы...— дийди. Онуң сөзүне төверекдәкилер кейп эдип гүлдүлер.

Бу гүлки гелйәнлериң гулагына етди. Оларың реңки агарып, аяклары диенини этмеҗек болярды. Соңуррак, бу ере геленлериндeн соң, оларың ягдайы хас эрбетлешди. Отуз адам гөзлерини алардып, ярагларыны ыкҗам тутуп, сеслерини чыкарман, оларың йүзүне серетди. Сакгалына яңы ак гирен даяв-да, келтеҗик күйки-де Гурбанмәммеди танадылар. Оларың инҗиклери сандырады. Олар саламлашмагы-да унутдылар-да, илки голайындакыларың, соңра-да ханың йүзүне середип, гөзлерини мөлердишип дурубердилер.

Хан отурышыны бозман, геленлериң йүзүне-де серетмән:

— Кервен киминки?— дийип, өз-өзи билен геплешйән ялы юваш сорады.

Даяв адам күйкүден харай ислейән ялы, оңа зарын серетди, күйки-де оңа зарын бир гөрнүшде серетди.

Хан чым гызыл болуп:

— Какабай, ханы оларың гулакларыны барла, гуршун гуйлан болаймасын?— дийип, гахарлы айтды.

Онянча геленлериң даявы, үстүне абанып гелйән Какабайдан гайра чекилип:

— Хан ага, кервен Шаммы келиңки — дийип, сакыпып җогап берди.

Хан ене-де өңки табына гелди:

— Йүкүңиз нәме?

— Яраг.

— Нәхили яраг?

— Японы бәшатары.

— Башга нәме?

— Ок.

— Кәнми?

— Он муң.

Гурбанмәммедиң аты чыкан ялы болды. Ол:

— Индики маслахатыңыз нәме?— дийип соранда, бегенҗинден онуң сеси бәлчирәп чыкды.

— Хан ага, маслахаты шол, биз бу аманады элтип эесине табшырмалы. Бизиң бу затлара дахылымыз ёк. Бизиңки талабанчылык — дийип, даяв җогап берди.

Күйки онуң сөзүни алып гөтерди:

— Хава, хава, хан ага. Биз өз гүнүмизиң огланы...

Хан илки күйкә, соңра Какабая серетди. Какабай деррев күйкиниң чигниндeн тутды-да, онуң элиндәки ярагыны гаңрып алды. Өзүни болса ызда дуранларың аңырсына гечирип:

— Демини чыкартма!— дийип, атлыларың бирине табшырды.

Даяв адам ягдайың бозукдыгыны гөрүп:

— Хан ага, бу нәхили болды?— дийип, сесини титредип сорады.

Хан оңа җогап бермеди. Соңра:

— Илки өз ярагларыңызы табшырың. Соңра-да кервениң танапыны Какабайың элине бериң!— дийип, инди гүррүң гутарды диен әхенде кесгитли буйрук берди. Элини голтугына сокуп җогаба гарашды.

Даяв адам:

— Көтеги гүйчлүрәк гөрәймесек, кервени, яраглары табшырып билмерис. Ол затларың эеси-де кем-керделерден дәлдир!— дийип, сөзүни соңлап-соңламанка, ханың голтугындан чыкаран сапанчасы гүрпүлдеди. Даяв адам ханың аягына йыкылян ялы, йүзүни ере берди. Гөз ачып-юмасы салымда онуң сакгалы чым гызыл болды.

Муңа сандырап дуран күйкүниң зәхреси ярылды. Ол җанховлуна голайдакы сазага тарап ылгады. Өли йыланың деңине етип етмәнкә, ене бир гезек чыкан сапанча сесинден соң онуң-да агзы ер гапды.

Хан ериндeн сычрап турды-да:

— Атланың, иним Какабай!— дийип, өзи илки билен атына тарап йөреди. Аты саклап дураның элинден җылавы силкип алды-да, кервене тарап догрулады.

Шол демде хеммеси ханың ызындан ат салды.

Бу ягдайы сынлап дуран кервенбашы:

3*

— Ахыры бир өлүм дәлми?!— дийип, голайдакы чил ялы бейниклигиң аңырсына гечип гышарды. Бейлеки ёлдашлары-да онуң ызына эерип, ярагларына ок сүрдүрип башладылар.

Бу аралыкда Какабай бәш-алты атлы билен ханың өңүне гечип, өңде ятанларың үстүне ок ягдырып башлады.

Чакнышык азаҗык вагт довам этди. Какабай ыздан гелйәнлере дуруң диен ышарат эдип, атындан бөкүп дүшди-де, дызына чөкүп атып башлады. Онуң янындакылар-да шейле этдилер. Эщи билен Эймир эййәм хемме атлыларың ызында галан ханың дашына өврүлдилер. Олар өзара бәш келеме сөз алышманкалар, Какабай эййәм иши тамамлап, яңкы кервенбашының үстүнден дүшен инеринң танапындан тутуп, ызына гарап идип уграды.

Даяв ак сакгал билен күйкүниң маслыгыны-да ата сүйредип, ёлдашларының янына элтдилер. Ханың атлыларындан бирнәчеси Какабайың буйругы боюнча он бәш адамың маслыгының үстүни чалаҗа өртдүлер.

Гуйының башына геленлеринден соң, хан хич зат болмадык ялы:

— Иним Какабай, чайымызың кейпини гачырдылар. Бир-ики кәсе чай ичип, ёла дүшелиң — дийди.

Бир салымдан атлылар уграды.

Кервени Сарана табшырып, янына он атлы бердилер.

ГАЙЛЫ ГҮНДЕ

Гар гүнортадан сыраярды. Шемал гүйчлүди, совукды, деген ерини пәки ялы дилип барярды. Әлемиң йүзүне чал кече тутулана меңзейәрди. Бәш әдим өңүнде нәме бардыгыны гөрүп болмаярды.

Семиз ат гошулан уллакан тигирли арабаның үстүнде гүйлүнен гоюн ялы, чугудып ятан адам үшейәрди. Бурнундан чыкян деминиң бугундан-да хемаят агтарян ялы, ол арабакешиң көне кечесини башына бүренипди. Онун бедени гуршуп, сүңклери сызлаярды. Хыялында хич зат ёкды, совукдан яңа бейниси-де ишлемесини бес эден ялыды. Диңе гышын-язын ыссы цехиң ичи, өзүниң яшаян йылы отагы гөз өңүнде гаймалашярды. «Вах, шу вагт я цехде я-да ёрганың ичинде болсаң...» дийип, сүйжи арзув эденде, онуң ини тикенеклэп гидйәрди, агзы сувҗарян ялы дуюлярды. Хәзир бу затларың хич бири ёкды, ол бойнуны барха ичине чекмели болярды.

Араба, гараңкылыкда хөврүни агтарян өкүз ялы болуп, ики яна чайканып, зарың җыгылдап, ынанчсыз херекет билен өңе барярды. Арабакеш гиң маңлайыны шемала тутуп, совуга чыдаҗак болуп кән сынанышды. Болмады: келле кәсесиниң сүңклери шатлап, азары бейнә барып етди. Гөзлеринден яш акды. Шундан соң ол атың танапыны өз угруна гойберип, отуран еринде ызына өврүлди. «Ислән угруңа гидибер» диен ялы эдип, күчен ялы ики бүкүлди, эллерини голтугына салды, гуршаң аякларыны ашагына йыгнады. Ховада учуп йөрен топбак-топбак гар сыргынлары онуң көне ичмегиниң ягырнысына патлап дегйәрди. Арабакешиң телпегиниң түйлери сых-сых болупды. Буларың үстүне-де бүтин төверек җанланып, әлем бирхили нәмәлим, хениз ченли ынсан тарапындан эшидилмедик оваз эдип дуран ялыды. Бүтин зат гүвлейәрди. Әлемиң йүзи ягты-да дәлди, гараңкы-да дәлди, ер билен асманың арасында бирхили мелемтил ак перде чекилен ялыды. Җанлы-җансыз, бүтин тебигат буланыкды, толгунярды, сесленйәрди.

Арабакеш алып барян адамсының ятышыны гөренде, илки гүлжек ялы этди. «Бу-ха валла, гошюмрук ялыҗак болайыпдыр. Ичинде җаны бери бармыка? Я-да, Дашховуздан чыкып угранымыздан соң, аманадыны табшырайдымыка? Озалам-а мен диен даяв йигитлерден дәл экен... Келте бойлы, инче, хор адамды, бурнуны сыксаң җаны чыкайҗак ялы бир җандарды... Бичәре ол ере барансоң нәдеркә? Галаның ыссы җайларына өвренип йөрен адам, бизиң ялазы мейдандакы обамызың совугына чыдармыка? Гурбанмәммет сердар муңа айратын хормат-а этмез. Әй, соңы нәме болса шол болсун, саг-аман элтип бери табшырайын...»

Ол ятан адамдан гөзүни айырман, бу сөзлери пикиринде айлап чыкды. Соңкы сөз оны укудан ачылан ялы этди. Догрудан-да, арабаның үстүнде ятан адам гымылдамаярды. «Валла бу адам өләйдимикә?» дийип, арабакеш бирден ховсала дүшди. Төверек-дашына гөз гездирди. Биринден харай гөзлейән ялы гөзлерини элек-челек этди. «Мен сайгарян дәлдирин, җаны бардыр-ла» диен умыт билен йүрегине рахатлык берип, ене ятана серетди. Ёк арабакеш ялңышманды: ятан адам гамылдама-

ярды. Онуң гөвреси доң хем-де ойлы-бейикли ёлда арабаның ики яна силкинмеги билен ояна-буяна жансыз ялы ыранярды. Ятаның гапдалындакы бир халта бугдай хем ыранярды. Бу ики херекетиң икиси-де жансызды, бир меңзешди. Арабакешиң ганы йүзүне урды, деми тутулды. Ол алжырап:

— Сениңки адам жан бармы? А-хов геплэйсене!— дийип, улы или билен гыгырды. Шемал онуң сесини агзындан чыкан бадына какып экитди. Арабакешиң өзи өз сесини чалажа эшидип галды.

Соңра:

— Харамзада, Харман ногай, оңлурак, даяврак бирини тапмадымыка? Адам шекилли адам тапмадымыка? Мунуң берип гойберйэн адамсыны! Я өзи-де мундан дынмакчы болдумыка? Гараз, башыңа иш дүшжек болса, кын дэл экен, эмгек диениң гөз билен гашың арасында болар экен!— дийип, ики элини патладып дызына урды. Совуга доңуп, тикинлери дартылышып дуран поссун гүңлеч сес этди. Арабакешиң ховсаласы гүйчленди.

Эгер-де иш шу гидишине гитсе, арабакешиң горкусының хем-де ховсаласының нирэ барып етжеги белли дэлди. Эмма күчен ялы ики бүкүлип ятан адам бирден онуң дадына етишди:

— Мениңки жан бар, бар... Сениңки жан бармы?

Арабакеш бегенжинден яңа учайжак болды: «Тоба, тоба, бир худай диен ерим бар экен-ов. Әй, жаныңам гурсун, өзүңем гура!» дийип, еринде дириң-дириң бөкди. Соңра ёлагча йүзленди:

— Мениңки бар... Мениңки ит жаныдыр, оны аңсат жесетден чыкарып болмаз. Сениңкиң бардыгыны айтсана... Үшедиңми? Бир азрак дүшүп йөрэели? Я йөрэли диен сөз гулагыңа яканокмы? Хава, сен гала адамысың, йөремеги халаян дэлсиң. Халамаяндыгың болуп ятышыңдан-да гөрнүп дур-ла!..

Бу сөзлери айданда, арабакешиң ёлагча гахар эдйэндигини я-да онуң диридигине гөзүни етирип, бегенжинден яңа оюн эдйэндигини аңшырмак кынды.

Ёлагчы я арабакешиң сөзлерини эшитмеди я-да оңа дүшүнмеди. Ол ене-де:

— Мениңки бар, бар...— дийип, өңки сөзлерини гайталады.

Арабакеш бу гезек өз яныңдан йылгырды:

— Сениңкиниң барлыгына-да шүкүр. Хэлиден бэри сениңки ёк болайдымыка дийип, тас өз жаным чыкыпды.

Сапармырат бегенжинден хемме задьы ядындан чыкарды-да, бөкүп арабадан дүшди. Аягының гуршандыгыны ере дүшенсоң дуйды, аягының агырысына бүтин эндамы сызлап, гөзлери гараңкырап гитди. Эмма мунуң өзи узага чекмеди. Оңа ченли өз майдалына, ики яна агып-дөнүп барян ябы ёл айырдына гелип, нирэ гитжегини билмэн, гулакларыны кейкердип хокранды. Сапармырат ики элини йүзүне тутуп, шемалдан горанып, арабаның өңүне гечди. Ябының башындан тутды-да, саг жылавындан чекип, илерлигине совды. Ябы гөвүнүни бире баглады. Йүзүни обасына тутуп, шемала-да, сыргына-да гараман гитди. Сапармырат ене-де арабаның ызына гечип, гызышмак үчин кэ йөрэп, кэ дуран еринде бөкүп херекет эдип уграды.

Сапармырадың хэзирки алып барян адамсыны гетирмек үчин өз обасындан чыкып гайданына үч гүн болупды. Онуң тизрэк өйүне етеси гелйэрди. Өй ягдайының угры ёкды. Алтмыш дөрт яшындакы какасы көпден бэри яссыклы-дүшекли ятырды. Улы машгаланы диңе аялына табшырып гайдыпды. Аялы кеселлэ энетмелиди, он еди яшан Акжагүлден гөз-гулак болмалыды, он яшлы Дурдымырада гарамалыды. Азда-көпде мал барды, өйүң ишлери башдан ашады. Буларың хеммеси хайыр: мала-гара-да зат болмаз, кеселли-де ажалы етмесе, өлмез... Эмма вели Акжагүле бир зат болаймасын, ол болар-болмазың гөзүне илэймесин... диен пикир Сапармырада гиже-де, гүндизде-де ынжалык бермейэрди. Бу пикир йөне ерден дэлди. Биринжи себэби: Сапармырадың өйи Гурбанмэммет сердарың галасының сесъетим голайындады. Бу гаты горкулыды: өзүне ёмудың жүнейт тиресиниң ханы дийип, дабаралы ат дакан Гурбанмэммет сердарың галасы ол галаның атгайтарым төвереги мыдама гызан базар ялыды: атлы-ярaглыдан, гаракчы-галтамандан, огры-жүмрүден, бириниң телпегини ал диениңде, келлесини гетирйэнлерден долы болярды. Шейле адамларың бириниң дашда-ичде гезип йөрен Акжагүли атың сыртына алып гидибермеги мүмкинди. Эдил чайкелиң жүйжэ алып гидиши ялы... Онсоң нэме диерсиң? Ер уруп, ерде галмазмын? Ил ичинде иң масгара адам болмазмын? Өмрүң өтйэнчэ бу масгарачылыгың ашагындан чыкып билерминң? Белки,

хич зат болмасын-да!.. Эмма вели бу ховсала дүйплүди. Йөне ерден дәлди. Онуң улы себәби барды. Онуң себәби Акжагулүң бичак оваданлыгыды... Адатча өз гызы хакында эдилйән гүррүңлериң көпүсинден ата бихабар боляр. Эне вели гүррүңиң эдилйәндигини, ол гүррүңлериң нәме хакындадыгыны сызяр. Себәби онуң өзи-де бир вагтлар, он-йигрими йыл мундан озал, башга бириниң гызы хакында, онуң атасына эшитдирмән, хер хили затлар диййәрди ахыры. Шонуң үчин-де Сапармырадың аладасы гүйчлүди. Гечен йыл онуң гулагына эрбет бир хабар гелип етди. Бу обада «гуллар» диен бир кичижик тире барды. Оларда гаты гөрмегей, даяв, өзүне гөвни етйән бир йигит бармыш... Ине, шол йигит, бир гүн Акжагул сува баранда, шол төверекден гечип барян экен .Шонда ол Акжагуле гарап йылгырыпмыш... Оны бир аял гөрүпмиш, ол аял бир кемпире айдыпмыш... Гараз, бу гүррүң онунжы, он бәшинжи адамдан гечип, сай-себәп билен Сапармырадың гулагына етипди. Шол гүн Сапармырадың өйүне ган чайкалды. Ол ылгап гелди-де, аялыны уруп сүйндүрди, гызыны он гүнләп галмаз ялы эдип енчди. Кесел ятан какасына азгырылды, ылгап гелен оглуны телпек зыңан ялы эдип, гапының дашына оклап гойберди. Сапармырат эссине гелен аялына:

— Эгер гызың мундан буяна гуллардан бири билен геплешсе я-да гүлүшсе, икиңизи-де дирилигиңизе ере гөмерин?— дийди. Бу хадыса онуң йүрегинде ер этди, гижелер дүйшүне гирди.

«Гуллар» диен сөзи эшиденде, Сапармырадың ини тикенеклейәрди, олардан бирини гөрсе гашыны чытярды, тизрәк арасыны ачмак билен болярды.

«Гуллар» дийилйәниң өзи обаның бир четинде ерлешен он-йигримә голай хожалыкды. Оларың аңырлары бир ерден сатын алнып гелнен адамларды. Ишан-моллаларың айтмакларына гөрә, түркменлер гуллар билен гыз алшып-беришмели дәлдилер...

Гулларың ягдайы айылганчды: ики доганың чагаларыны бири-бирине дакярдылар. Бу мүмкинчиликлери-де болмадык адамларың огулларының аялсыз, өй-өвзарсыз гезип йөренлери кәнди. Кырк-элли яшан гызлар дүнйә газап билен середйәрдилер. Адамлар йылсайын овнаян ялыдылар, тире бүтинлейин йитип гитмәге голайлашыпды...

Ине хәзир совукдан яңа муртуны гыравладып гелйән Сапармырадың иң горкян икинжи себәби-де шундан ыбаратды. Шол гүнки эшиден зады ядына дүшен бадына, онуң йүзи гызды, үстүнден гайнан сув гуйлан ялы болды. Ол инди совугы-да, сыргыны-да ятдан чыкарана меңзеди.

Шейдип, гараңкы пикирлере гүмра болуп кән йөреди. Хакыкат бирден оны ене-де жанландырды, ене-де оны хәзирки ягдайың өңүне гетирип гойды. Гар сыраярды, совук шемал деген ерини кесип гелйәрди. Сапармырат дараклыгына басып, бойнуны созуп, арабаның ичине әңетди. Чугудың ятаның үстүндәки гар бир сере галңапдыр.

— Сенинки жан бар?

— Барр-р...

Сапармырат аладаланды. Бу — өңки әхең дәлди. Ятаны гозгамалыды, йөретмелиди. Сапармырат оны зор билен диен ялы, арабадан дүшүрди.

Ол Сапармырадың оглы ялыжак болуп, гыбыр-гыбыр әдимләп, зордан онуң аягына эерйәрди. Арабакеш онуң болуп гелшини сынладан соң:

— Сенинки адам йөреди бар — гызды бар, ятды бар — донды бар — дийип, оңа ягдайы дүшүндирди ве йылгырды.

Ёлагчы гаршы чыкды:

— Мениңки донды ёк... Мениңки донды— өлди... А өлди герек дәл... Яшады герек. Ишледи герек. Көп ишледи герек.

Икиси-де бири-бириниңкә дүшүнишйәрдилер. Бири-бириниң дилеварлыгындан разыдылар.

Сергей Михайлович Ефимов Харман ногайың Дашховуздакы пагта заводының байры ишчисиди. Ол яныякында кырк яшының тоюны берипди. Эмма дашындан гаты яш ялы гөрүнйәрди. Дашховза геленде отуз яшындады, аялы, ики чагасы барды. Инди болса дөрт чаганың атасыды.

Ики гүн мундан озал хожайын оны өз янына чагырды-да:

— Ефимов, сениң үчин хорматлы бир иш чыкды— дийди.

Ефимов ичинден: «Бе, бу гүн Гүн хайсы тарапдан догдука?» дийип гүлди-де дашындан:

— О нәхили хорматлы иш, хожайын? — дийип сорады.

— Җүнейт хана электрик станциясыны гуруп бермели...

Сергей Михайлович бу ады эшиденден, йылан гөрен ялы болды: уллакан гөзлерини гиңден ачып, бүтин гөвреси билен сораг аламатына дөнди-де, Харман ногайың йүзүне бакды. Хожайын өңки айданыны тассыклады.

— Хава, оңа бухар эмири электрик станциясыны багышлапдыр. Гидип, шоны гуруп бермели.

— Эгер гитмесем?

— Гитмесең хезил бермерин...

— Хожайын, мениң ол хан хакында эшиден затларым он китаба-да сыгҗак дәл. Онуң янына гитмек — өз бойнуңа өзүң танап салмак ахыры. Мениң болса яшасым гелйәр...

Хожайын теммәкиниң түссесинден ужы саралан узын муртларыны товлашдырып, аркасыны отургыҗың енсесине дирәп, шейле дийди.

— Дек гезсең, эзрайыл хем дегмезмиш... Ятана йылан дегмәндир диййәрлер...

Ефимов:

— Сиз нәме диймекчи болярсыңыз? — дийип, агзына элтен папиросыны ызына чекди.

— Хич зат. Дилиңе гайым болсаң, ишиңе җүр болсаң, онуң эдйән ишлерине гатышмасаң,ол хем дегмез... Ефимов, мен саңа бир зат айдайын, шуны билип гой: адам ягшылык билен яманлыгы хич вагт унудян дәлдир... Белки, унутмак хем исләр, эмма унудып билмез.

Ефимов, хожайының нәмәни дилине чолаяндыгына дүшүнди. Администрация билен ишчилериң арасындакы дава-җенҗеллер, иш ташлайышлар, талаплар... хеммеси хәзир хожайының-да, Ефимовың-да гөзүниң өңүнде җанланды. Ефимов сесини чыкармады. Хожайының-да көне яраның дердини гозгасы гелмеди. Ол шу айданларыны етерлик дийип хасап этди.

Хожайын гөзүни ерден гөтерди-де, өңки пикирини довам этди:

— Оңат ишлесең, ол сени сылар. Көп хеззет-совгат эдер. Улы кервен билен ызыңа доланып гелерсиң. Бала-чагаларың гөненер. Саңа зат көплүк эдеси ёк. Мен сизиң хеммәңизиң ягдайыныз билен таныш ахыры...

Ефимов аз салым пикир эдип отурандан соң, Куклиниң адыны тутды:

— Нәме үчин ол ише Куклини иберензок? Ол менден хем өкде усса ахыры? Галыберсе-де, ол Җүнейт ханың дилини менден говы тапар. Олар бир-бирине ягшы дүшүнерлер.

Харман ногай гашыны чытып:

— Ол бу ерде герек — дийди.

Ефимов ичинден: «Онуң бу ерде нәме үчин герекдигини билйәрин... Гарры мелгун, сениң әхли пикирлериң маңа айдын. Сен бизи эзйәндирин өйдйәнсиң вели, бизем-ә инчекесел ялы сени узагындан алайсак герек» дийди. Дашындан болса:

— Мен эртире ченли пикир эдейин — дийди.

Хожайын ажы йылгырды:

— Хава, пикирлениши...

Ол: «Хава, пикирдеш, бозгак ёлдашларың билен маслахатлаш. Олар саңа, ол ерде-де нәхили гозгалаң турузмагы өвретсинлер» диймек исләпди. Эмма муны чүрт-кесик айдып отурыбермәге йүрек эдип билмеди. «Ханы, шол ерде хем бир оюн турзуп гөр бакалы, Җүнейт хан бүтин гөврәңи җыкдан чыкан ялы, эдәймезмикә! Ол сизе Харман ногай дәлдир...» дийип, ичинден бегенди. Ефимов хожайының йүзүне сиңе сын этмек билен муңа-да дүшүнди. Ол, хожайын хер хили мекирлик эдип, билдирмеҗек болса-да, өзүнден ве өзүниң он-он бәш саны җана-җан ёлдашларындан хожайының горкяндыгыны билйәрди. Шу себәпли Ефимов хем Харман ногайың хәзирки эҗиз халына йигренч билен йылгырып серетди. «Сениң Куклиниң хем өзүнден бетер эҗиз хем-де йигренҗи...»диен пикир келлесине геленде Ефимов гүйчленди. «Бизиң битирип билйән ишимизи сениң мүң Куклиниң хем оңарып билмейәр. Сиз хандан горкуҗыгыңыза оны иберип биленҗок».

Ине, хәзир арабаның ызында доңуп гелшине шу затлар Ефимовың ядына дүшди. Ол өзүне гөвнүетиҗилик билен йылгырды. «Яшасан-да шейле, өз гүйҗүңе буйсанып яшамалы. Яшайшың манысы-да шунда. Ол хожайын, бай. Мен ишчи, гарып, эмма гүйч мениң тарапымда...»

Эмма вели барян ери ядына дүшенде, онуң йүзүндәки йылгырыш аламатыны гар сыргыны долап әкиден ялы болды. Совук шемал бүтин беденини ялап гечди.

Ини тикенеклэп гитди. Бу горкудан дэлди. Ол гөрен затларына совукганлылык билен середип билмерин дийип чекинйәрди. Заводда бир зат болса ёлдашларыны чагырып, ала гыкылык чыкарярды, стол юмруклаярды, талап эдйәрди. Ол ерде ёлдаш ниреде, талап нириде! Аягыңы сәхел гышык бассаң, бойнуңы алманың сапагы ялы эдип ёлуп гойберйәрлер. Ефимовың муңа гөзи етйәрди...

Сапармырадың:

— Сениңки ядады? — диен сорагы оны бу гайгылы пикирлериң ичинден алып чыкды.

Ол арабакеше чалтлык билен жогап берди.

— Ядады ёк, гызды бар...

Сапармырат макулламак билен башыны силкди.

— Боляр , боляр. Бир зат бар болса боляр. Худая шүкүр...

Ефимов Сапармырадың сораг билен өзүне йүз тутаныына бегенди. «Догры, хол баяк бир түркмен айтмышлайын, муң гайгы бир иш битирмез... Баша геленини гөрүберерис...»

ГАХАР. ТӘЗЕ ТАНЫШ

Гиҗәниң бир вагты Бедиркенде гелип етдилер.

Обаларына голайлашыберенде Сапармырат бирден улы аладаның ашагында галды: бу уссаны нәме этмели? Нирде ерлешдирмели? Кимиң өйүне элтмели? Ханың галасының голайына барып болмаз. Бу вагтлар башыгаласының голайына барып болмаз. Бу вагтлар башына гиденлериң бириниң келләңи хызлавук кәди ялы какып гойбермеги мүмкин. Ханың өзүниң болса бу уссаны гөржек болуп, гөзи-гашы чекип отуран дәлдир. Йүзбашынынка элтмелими? Ол хем харамзаданың барып ятаныдыр, ызыны тапмаз ялы сөгүп, ковуп гойберҗеги икучлы дәл. Бу нәтаныш русы ызына тиркәп барса кеселли какасы нәхили гөреркә? Гахарланып, онуң кеселли эрбетлешәймезмикә? Аялы нәме диеркә? Чагалары нәхили гөреркә? Ине, саңа түкенмез бир алада...

Хеммеси обаның йүзбашысындан! Муны гетирмәге башга адам иберенде болмаярмыды? Уссаның ызындан хөкман Сапармырат гитмелимиди? Хава-да, аркаңда муртуны товлап дуран, дагың бөлеги ялы доганларың болмаса, гүнүң мыдама шейледир. Сөзүң ер алҗак

гүманы болмаз. «Тур-отур, керсен гетире» ярасаң болдугыңдыр! Ханы, буларың хеммеси ховайы пикирлер. Холха, тамларың гарасы гөрнүп башлады. Арабаның башыны нирә совмалы? Ханың галасына совуп, уссаны онуң голайында дүшүрип өйүне гитмеги Сапармырат илки өз янындан макуллады. Шу максат билен ол ёл айырдына геленде, бир бада атың башыны-да гала тарап өврүди. Ене саклады. «Муны хөкман бири хеләк эдер. Эртир йүзбашы-да, хан-да идәр. Онсоң оны нирeден тапарсың? Гаравуллара-да бу совукда геп дүшүндирип болмаз. Олар голайына-да элтмезлер. Эй, нәме болса шол болсун, эртире ченли бизде ятар. Какама билдирмерин-дә. Эртир йүзбаша табшырарын».

Айдышы ялы хем этди.

Дервезеден гирен бадына аялындан:

— Саг-гургунчылыкмы? — дийип сорады.

Аялы арабада башга бириниң бардыгыны чала аныклап, ювашлык билен жогап берди.

— Шүкүр худая...

Сапармырат Ефимова тарап өврүлип:

— Мениңки бабай кесел... ятыр... юваш гепледи бар — дийди.

Ефимов дүшүнди. Баш атды.

Сапармырат атың жулуны салып, оны арабаның тигринден гантарды. Соңра ожук-бужук затларыны, хоржуныны голтугына алып, аялының ызы билен йөреди. Ефимов адаты оңат билмәни үчин, нәме этжегини билмән гысынды. Төверек-дашына гөзләп, дуран еринде дурды. Сапармырат өйүң агзына барып, ызына доланды .Ефимовың янына гелип:

— Сениңки нәме өе гирди ёк? — дийди.

Ефимов онуң ызына дүшди.

Сапармырадың чагалары ояндылар. Олар ёргандан башларыны чыкарып, өйде тәзе нәтаныш адамың бардыгыны гөрдүлер, ёрганы башларына бүрәп, тәримедыкылып ятдылар. Ожагың башы гиңеди. Ефимов төверегине гең галмак билен назар салды: гап бөвүрде газан-табак чашып ятырды. Төрүң хемме ерини ёрган-дүшек тутупды, тәримден сечекли торбалар асылып дурды. Ортада от янярды, гарынлаҗык түнчелер сазак одунының зарбына серче ялыҗак болшуп жыкырдашярдылар. Гапыдан гирен еринде, чеп тарапда ала-мула гөле гөзлерини бир геңси ялдырадып, ожакдакы од

середийэрди. Кәте бойнуны гышардып, Ефимовың йүзүне бакярды. Онуң депесинде, тәримден хер хили гош-голам асылып гойлупды. «Хачан ынсан хайвандан айры хем-де говы яшап башларка?» диен совал бирден Ефимовың хыялында пейда болды, йүрегини дилди. Ол бирнәче вагтлап, ашакы додагыны дишләп, янкы сорагына ерден жогаба гарашян ялы, башыны гөтермән отурды.

Узак отурдылар, чай ичдилер. Газан атарылды. Ефимовың кейпи ёкды. Хениз-де яңкы совал оңа ынжалык бермейәрди. Адамларың, оларың чагаларының сыгыр билен бир өйде яшамаклары, оларың бир ховадан дем алмаклары адамларың болса шу ягдайдан зарынман муңа адатда болмалы зат ялы кайыл болушлары онуң аңырсыны бәри гетирйәрди. Заводда, шәхер дурмушында адамың белент адына сәхелче шикес етирйән зады гөренде, Ефимов жаны-тени билен титрейәрди, гахарланярды. Онуң нахар ийип, чай ичип кейпи болмазды. Соңра ёлдашлары билен душушанда, оларың арасында социал меселелер барада жеделлер гидерди. Бу жеделлерде Ефимовың өзүниң ёлы, өзүниң ынанян хакыкаты барды. Ол шейле диерди:

— Бир адам байлыгыны нирә сыгдырҗагыны билмейәр. Башга бир, эдил шонуң ялы адам болса, өзүни экләп биленок. Ким гүнәкәр? Элбетде, өзүни экләп билмейән адамың өзи гүнәкәр! Нәме үчин ол талап этмейәр? Нәме үчин өз зәхметиниң мивели болмагы угрунда гөрешмейәр. Ким онуң агзына чөрек тутуп берҗек? Ким онуң элине түкениксиз хазынаның ачарыны берҗек?.. Хич ким! Хич вагт!

Шу гызгын сөзлер хәзир хем онуң хыялына гелип долды. Сапармырадың өйүниң ичи онуң гахарыны гетирди. Онуң ики чагасы төрде, дүшегиң үстүнде ятыр. Гөлеси гапының агзында, ашагына дүшелен чәгәниң үстүнде сийдикләп дур. Газан-табак, чәйнек-кәсе хем шу ерде! Сапармырат мыдама шейле яшамалымы? Онуң бу ягдайда яшамагына хут онуң өзи гүнәкәр ахыры. Элбетде, Гурбанмәммет сердарың яшаян отагында гөле даңылгы дуран дәлдир. Ефимов оны гөрмесе-де, мунуң шейледигине ынаняр... Ёк, Сапармырады долы маңылы адам этмек үчин кән гүйч сарп этмели болар. Оңа илки билен адамың яшайышда тутмалы дережесини дүшүндирмели, соңра оңа адамчылык диен задың әхли маңысыны өвретмели... Ондан соңра нәхили яшамалыдыгыны өвретмели. Мунча ишлери этмек үчин нәче гүйч ве нәче вагт герек! Ефимов дымып отурышына:

— Сениңки сыгыр жай ёк — дийип, ички гахарыны зордан басып, Сапармырада йүзленди.

Бу сөз онуң агзындан хакыкатың өзи ялы салдамлы, чуң маңылы болуп чыкды. Сапармырат агзына элтен кәсесини ызына гайтарып алды. Гөзлерини гинден ачып, Ефимовың йүзүне серетди. Илки бада онуң өз янындан: «Хәли сен өзүңи шу ере гетиренимe шүкүр этмейәрсиң-ов!» диеси гелипди. Эмма хачан-да онуң гөзлери Ефимовың йүзүне дүшенде, Сапармырат өзүни йитирди. Ефимовың йүзүнде Сапармырадың дурмушына йигренжилик билен серетмек аламаты ёкды. Сапармырат оңа сиңе середенден соң, өзүниң, ягны Сапармырадың дурмушына Ефимовың йүрегиниң аваяндыгыны, шонуң үчин-де онуң гахар эдйәндигини дуйды. Сапармырат шуны гаты оңат аныклады. Ол ене бир зады аныклады. Ефимов барха онуң сустуны басярды... Ефимов оңа кем-кемден тәсир эдйәрди. Жүнейт ханың гоңшусы, гахары геленде хич затдан гайтмаян, өз гүнүнден мүң бир разы, гүйчли, даяв, батыр Сапармырадың нәме үчиндир Ефимовдан сусты басылды. Шонуң үчин-де ол мыхмандан гөзүни айырды-да ере бакды. Аялының йүзүне серетмән, гахар билен:

— Гөләни башга ерде даңаяныңда болмаярмыды? Өмүр бойы кәйиндирип гечҗег-ов — дийип игенди.

Соңра Ефимовың сорагына жоган бермән отурмагы услып гөрмеди-де, мүйнли ялы болуп шейле дийди.

— Совук яман. Сейисханада гөле өлди бар.

Ефимов өңки әхеңинде, өңки түйсүни үйтгетмән гепләди:

—.Сениңки маңа серетди — дийип, онуң чигнинден ювашлык билен тутуп, өзүне гаратды. Соңра оңа чагаларының ятышыны гөркезип шейле дийди: — Булар кеселледи, ягшы? Сыгыр ягшы я-да чага? Сен, аял ягшы я-да сыгыр?

Нәме диерсиң? Хич зат! Ол ашак бакып, элине кәсесини алды. Дулугындан сырыгып гелен бир дамҗа дерини сүпүрип алҗак боланда гөдегрәк херекет этди-де, кәсесини чәйнегиң үстүне гачырды. Ол башга нәме дийҗегини билмән:

— Шуныңы гүм эт-ле, хелей — дийип, Нәзиге аларылып бакды.

Ефимов эртеси даң билен оянды. Ол гиже билен оңлы уклап билмеди: ожакдан тарапы гызды, тәримден тарапы үшеди. Шонуң үчин сансыз кән гезек о тарапындан бу тарапына агдарылмалы болды. Бу-да хичди. Мунуң билен-де оңушмак болҗакды. Оны ятырмадык эсасы зат пикириди. Адамларың тәлейиди. Ылайта-да соңкы йылларда Ефимов сыясы китаплары көп окаярды. Ёлдашлары билен Мүрзебашының токайына барып, сыясы гүррүңлер эдерди. Төверекдәки дурмуша болан гахары гүнсайын гайнарды. Ол бу ере гелмегине бир тарапдан бегенди. Оба дурмушыны билмейәрди. Оны өвренер. Тәзе-тәзе адамлар билен таншар. Хич болманда бир нәче адама хакыкы адам болмаклыгың нәхили белентдигини-хә дүшүндирер-дә... Ефимов ишини гутарып гайдандан соң, олар онуң сөзлери хакында пикир эдерлер. Шунуң өзи-де оңа улы гүйч берер.

Даң атып, җахан ягтыланда, Ефимов даш чыкды. Сапармырадың ховлусы гиңди. Сейисхана еринде сейисханасы, аты еринде аты, эшеги еринде эшеги, сыгры еринде сыгры барды. Хоҗалык гургунды. «Хава, ягшы яшамак үчин илки билен хукук, соңра хем акыл герек. Башга хемме зат бар» диен пикири келлесинде айлап, төверегине середип дурка, ховлының ичиндәки тамларың бириндеи:

— Нәзик! Акҗагүл! — диен зарын сес эшидилди. Ефимов аңк-таңк болды. Эмма деррев Сапармырадың кеселли какасының бардыгы ядына дүшди. Ол, сес чыкян тарапа йөреди. Бирден сакланды. Ол гаты сынчыды. Сапармырадың өтен гиже: «Мениң какам кесел» диен сөзи нәме үчин айдандыгына дүшүнипди. Шонуң үчин-де кеселлиниң янына бирден бармагы услып гөрмеди. Ол нәхили гөрер? Эмма бу икигөвүнлилик узага чекмеди. «Адамдыр, адамдан горкмаз...» дийип йүрегине дүвди. Гапының өңүнде барып, гулак салып дурды. Ичерден ене-де:

— Акҗагүл! Нәзик! Дурдымырат! — диен сес эшидилди.

Ефимов гапыны ачып, келлесини ичери узатды:

— Мен бар! Башга адам ёк...

Тамың ичинден чыкян зарын сес бирден кесилди. Ефимовың гөзүне хич зат гөрүнмеди. Ягтыдан гелип, гараңкы җайың ичине середенде, гөзүниң өңүне гара перде тутулан ялы болды. Ол җан эдип, гөзүни гараңкы

билен өвренишдирйәрди. Гараңкының ичинден чыкян сес:

— Кимем болсаң ишиги тиз яп! — дийип, хемле урды. Ефимов дүшүнмеди. Эмма ичери гирди-де, гапыны япды. Соңра таныш өйүне гелен ялы, аркайын дуруп, гараңка гарап шейле дийди.

— Мениңки сени танады. Сениңки Сапармырат атасы...

Ол ене-де серетди. Илки билен чув ак узын сакгал гөрди. Соңра ол сакгалың эесиниң тирсегине сөенип, гең галмак билен агзыны ачып, өзүне середип ятаныны гөрди. Бу адам Сапармырадың какасы, алтмыш дөрт яшлы, ири сүңкли Байраммырат агады.

Ефимов илки гапыны ачанда, Байраммырат ага басырганярмыкам дийип гөзүни элек-челек этди. Соңра ачык гапыдан гирйән совук оны өзүне гетирди. Онянча-да Ефимовың Сапармырадың адыны тутмагы гоҗаны юмшатды. Оглуның нәме үчин Дашховза гидени ядына дүшди .Оңа хемме зат аnык болды.

Ефимов хем үстүни етирди.

— Мениңки усса. Симчыра салды бар, Җүнейт хана... Сениңки нәме болды. Сениңки ягшы адам. Кесел герек дәл...

Гоҗа илки бада Ефимовың бирден пейда болшуна гең галан хем болса, инди онуң өз янына гелип, халыны сорайшына бегенди. Көп говгалары башындан гечирен яшулы өз өмрүнде көп адама душ гелипди. Хывада, Дашховузда, Үргенчде көп рус сөвдагәрлери билен-де иш салшыпды. Шонуң үчин-де инди ол гeңиргемесини бес этди. Ефимовы башдан-аяк сынлап чыкандан соң:

— Дүшек үстүнден отур! — дийип, теклип этди.

Гоҗа чалт сөзлериң соңкы ярымыны ювдуп геплейәрди. Шонуң үчин-де онуң айдан сөзи Ефимовың гулагына: «Дүш... үст... от...» дийлип эшидилди ве ол ене-де дүшүнмеди.

— Сениңки нәме дийди? Сапармырат ягшы гепледи. Сениңки дүшүнмеди.

Байраммырат ага узын элини голайындакы кечәниң үстүне патладып урды-да:

— Отур — дийди. Ефимовың бир гeңси геплейшине гоҗа ичинден гүлди.

Ефимов отурды. Җүбүсинден теммәки халтасыны чыкарып: — Чекди бар? — дийип сорады.

4 Заказ № 3714.

— Бар, бар...

Хер ничик-де болса икиси-де бири бирине гең галышып середийәрди.

Ефимов яшула чилим долап берди. Өзи-де ясап чекди. Соңра, көп йылдан бәри таныш адам ялы болуп гүрледи. Онуң болшы Байраммырат ага ярады. Ол ичинден: «Гөвнүндәкиси дилинде болан говы йигитмикә диййән» диен карара гелди.

— Сениңки кесел нәме? Сениңки ниреси агырды?

Ефимов бу совалы бермек билен Байраммырат аганың йүзүне, эллерине сиңе сын этди. Яшулының гиң маңлайлы, ат йүзли айдың йүзүниң хамлары ири сүңклерине япышып ятырды. Сүңк билен хамың арасында эт ёк диен ялыды. Эллериниң-де сүңклери ёгынды, бармаклары узынды. Оларын-да хамы сырлашып дурды. Ефимов Байраммырат аганың бир вагтлар узын бойлы, ири сүңкли, гаты даяв адам боландыгыны аныклады.

Яшулы яңы өсүп угран сачыны тахясы билен га-, шашдырды-да:

— Мениң кеселим агыр. Инди үч айдан бәри галман ятырын. Адамлар инчекесел дийҗек болярлар. Йөне вели бу сөзүң җаны ёкмука диййәрин. Бизиң тохумымызда инче билен кеселлән адам ёкды. Ынха болуп ятышым. Сен нәме кеселдир диййәрсиң? Өзүң-де кән затлардан баш чыкарып билйән адам болмага чемелиң. Чекинме-де айдай. Әр йигитлериң арасында яшур-юшур зат болмалы дәлдир — дийди.

— Мениңки билмейәр, мениңки доктор дәл...

Җогап бирхили гөдек ялыды. Эмма Ефимов дил билен айдып билмедик задыны өз мылайым хеңи билен беян этмеги башарярды. Шол себәпли-де гоҗа онуң сөзүни гөвнүне алмады.

— Әй, көпи гөрен адам булансоң билйәрмикәң диймдә.

— Мениңки билмейди. Мениңки доктор дәл. Ёк, ёк — дийип, Ефимов башыны силкди.

Ол бирсалым ашак бакып отурды. Яшулы гөкден дүшен ялы бу ерде пейда болан бу мылайым адама ыхлас билен серетди, өз янындан баха берди: «Гылык хәсиети-хә түркмене чалым эдйәр. Гепи-сөзи маңылы ялы. Йөне, пахыр гаты хор экен. Кичиҗик экен. Хава-да, акылы болмаса, улы гөврәниң нәме пейдасы бар?» Ефимовың шәхер ядына дүшди. Шәхерде бири кеселле-

се, деррев кеселиниң нәмедигини аныкладяр. Доктора гөрүнйәр. Дерман аляр. Эмма бу овадан, салыхатлы яшулы шонуңам аладасыны этмейәр. «Худайың халанындыр» диййәр. Өләйсе-де Сапармырат: «Какамың ажалы етендир, худайың халанындыр» диер. «Нәме үчин булар яшайыш үчин гөрешмейәрлеркә?» Шейле пикирлере ене-де депесинден басдырмазлык үчин гүррүңи башга яна совды:

— Сениңки огул көп?

— Көп дәл — дийип, Байраммырат деррев җогап берди. — Сапармыратдан башга оглум ёк. Гызымам ёк. Худая шүкүр, онуң бир оглы, бир гызы бар. Оларам, түвелеме, инди чагалыкдан сайланыпдырлар...

Гарры бирден дымды. Гөзүни ёкарык дикип, бирсалым сесини чыкарман ятды. Соңра хаяллык билен тирсегине сөенди-де, эли билен Ефимовың бөврүне дүртүп, шейле дийди.

— Бир вагтлар мениң өйүм базар ялыды. Үстүм адамсыз болмазды. Ожагымың оды өчмезди. Сапармырат чагады. Дөвраны мен сүрердим. Биз бай дәлдик, эмма ийҗек-ичҗегимиз етерликди. Инди ол дөвүр гечди. Дөвүр Сапармырада доланды. Худая шүкүр, ол мени сылаяр. Бир айданымы ики гезек гайталатмаяр. Өзүнем, инди билсең билйәнсиң, нәлеткерде огуллар хем боляр. Олар атаны ата, энәни эне дийип сыламаярлар. Бизиң обамызда хем шейлелер бар. Эмма мениң оглум ол зейиллилерден дәл. Мениң оглум оңат адам болды. Мен шуңа гаты гуванярын. Эмма кеселчилик хорлаяр. Ягшы огла, мәхирли агтыклара гуванып, узак йыллар яшасым гелйәр. Йөне мен саңа башга бир зат дийҗек болярын: өмүр хем гезекли чемче экен. Гезегиңи гечирен бадына, чемчәни ыз янында гарашып отурана бермели экен. Инди агтыкларымың өйли-өвзарлы боланыны гөрсем, арманым ёк... эмма, ягшы йигит, оны гөрүп билмезмикәм диййәрин. Бу гезек туруп болмазмыка диййәрин...

Байраммырат шейле диймек билен гамланды-да, агыр башыны яссыга гойды. Ефимов онуң сөзлериниң ярысына-да дүшүнмеди. Шейле-де болса гоҗаның әхениңден, онуң башыны яссыга гоюп, гөзүни чалт-чалт ачып юмшундан кән зат аңлады. Ефимовың оңа сүйҗи дил билен, гөвүн гөтериҗи сөзлер билен гөвүнлик береси гелди. Эмма дил ишлемейәрди. Онуң өз-өзүне гахары гелди. Байраммырадың чеп элинден тутды-да:

— Сениңки көп, көп яшады бар. Сениңки гүйчли... Сениңки эркек адам... Пикир герек дәл — дийди.

Гоҗа Ефимовың йүзүне мәхирли гарады. Кеселлиниң гөвни ярым болян экен.

Гапы бат билен ачылды. Сапармырат алдыран ялы, реңкини агардып ичери гирди. Ефимов билен какасының ысныпып гүрлешип отураныны гөренде, ол өз гөзлерине ынанмады. Ол укудан оянан бадына Ефимовың ятан ерине серединди. Бир гөрсе, онуң дүшеги йыгналан экен. «Алла җаным, бу нирә гитдикә?» дийип, ылгап ховла чыкды. Эмма ол ерде-де Ефимовы гөрмәнсоң, бирхили яглая дүшүп, өзүни йитирди. Какам оны гөрүп, бирден гыгырыбермесин диен этияч билен какасының янына ылгады. Гөрсе, Ефимов билен какасы эсентаныш ялы болуп отырлар. Муны гөрен бадына, Сапармырат Ефимов хакында: «Валла, бу адамың нәхилидигине акыл етирер ялы дәл, гөренини өз тарапына гечирәййәр» дийип пикир этди. Онянча Байраммырат ага:

— Оглум, саг-аман гелдиңми? Хәй, берекелла! Сен-ә говы адам гетирипсиң — дийди. Шундан соңра Сапармырадың җаны арам тапды. Йүреги ерине гелди.

Гелен гүнүниң эртеси, усса оба айланып гөрмек иследи. Ол Сапармырадың оглы, он яшлы Дурдымырады янына алып гитди. Бедиркендиң гүнорта серхетини Гарагум тутуп ятырды. Гумуң этеклеринде кичиҗик тамлар, күнрели ховлулар гарым-гатымлыкда селеңләп дурярдылар. Обаның гүнорта-гүндогар четинде әпет улы гала барды. Онуң араба йөрәп билҗек галыңлыкдакы белент диварлары чөкен-де болса, гала обадакы иң узын агачларың-да депесинден гөрүнйәрди. Онуң дөрт төверегини шор сувлы көл гуршап алыпды. Көлүң ичи-де, төвереклери-де адам бойы гамышлыкды. Ол гамышлар гыш шемалына башларыны ырап, инче сес билен сесленйәрдилер.

Соңра Ефимов обаның гүнбатар четине гитди. Бу ери хепдеде ики гезек йыгнанылян базар җайыды. Кичиҗик, оваданҗа көчелериң ики ян тарапы арының өйҗүги ялы кичиҗик дүканлардан долуды. Ат даңылян мейданлары ерден бир гарыш ёкары чыкып отуран газыклар тутуп ятырды. Чай гайнадылян оҗаклар, чай ичилйән секилер базар җайының хер бурчундан гөрүнйәрди. Балык говрулян тамларың гапыларының дашлары-да хүйт гарады. Бу ер кичиҗик көне шәхере меңзейәрди.

Обаның илаты гүрди. Өйден аңырдан өй, тамдан аңырдан там гөрүнйәрди. Гөк дереклер, узын гараманлар, мүң яшан гүҗүмлер ховаланып отурярдылар. Ефимов ичинден: «Эдил җеннет ялы ер экен. Томус айларында төверегиң гөзел гөрнүше гирйәндир» дийди.

ҖҮНЕЙТ ХАН

Уссаның гелендиги хакындакы хабарың Гурбанмәммет сердара барып етмегине үч гүн герек болды. Илки гүн оба йүзбашысы гала бармага йүрек эдип билмеди. Икинҗи гүни барды. Эмелдарларың бирине уссаның гелендигиниң хабарыны берди. Хан шол гүн кейпи-сапада боланы үчин, эмелдар хем бу хабары өз янында саклады. Үчүнҗи гүн Гурбанмәммет сердар нышана атмак үчин галаның гүндогар дервезесинден чыкып, ачык мейдана барды. Онуң төверегиндәкилер эмелдары ханың янына голайлашдырмадылар. Догрусы эмелдар хич чемини тапмады. Ахырсоңы бир ёл билен эмелдар ханың өңүнде ики бүкүлип, бу хабары оңа эшитдирди.

Дөрдүнҗи гүн Гурбанмәммет сердар, онуң ики оглы, бир нәче эмелдарлар, гүн сүйр депә геленде гүнорта дервезеден чыкдылар. Хан гезерли алашаның башыны өз майдалына гойберип, хеммәниң өңүнден барярды. Огуллары-да, эмелдарларының хич бириси-де оңа голайлашып сүрмәге милт эдип билмейәрдилер.

Ефимов оба йүзбашысының ызына дүшүп гелмели ерине бир эййәм гелипди. Ол илки бада станцияның, харазың, бейлеки гурулмалы биналарың ерлерини өз янындан беллейәрди. Бирден онуң гөзи гала тарапдан чыкып, өзлерине тарап гелйән атлылара дүшди. Йүзбашының реңки агып гитди. Ефимовың янына ылгап гелди-де, деми-демине сыгман:

— Хан хезретлери гелйәр. Эглип салам бер. Эдепли бол — дийди.

Ефимов өңдәки атлыдан гөзүни айырман:

— Хайсы хан болды бар? — дийип сорады.

— Өңдәки, өңдәки! Танаңокмы нәме? Хей, оны танамаян адам болармы?

Атлылар голайлашып гелдилер. Ефимов Гурбанмәммет сердары кемсиз сынлады.

Ханың аягында ужы чалаҗа ыза гайшып дуран, белент өкҗеси наллы ак әдиги барды. Гышың совук, эмма

арасса ховасында хер хили өвсүп дуран гөгүмтил хыва доны ики гатды. Билинде гызыл нагышлы, ёгын гара гушагы барды. Гүрзелек ак сакгалының ужы шол гара гушакдан-да ашак гечип дурярды. Йүзи гызылды, репиде ялы галыңды, ажан хамыр ялы туршуды. Чалажа мама дишәни кән билдирмейәрди. Эмма вели онуң гөзлери сопа чалым эдйән дашкы сыпатына дүйбүнден меңземейәрдилер. Гөзлериниң гарасы кичиди, агы кәнди. Шонуң үчин-де гөзлери өкүзиң гөзи ялы совук гөрүнйәрди. Ичиңден гечип барярдылар. Хан голая гелип, атың жылавыны чекенден, Ефимов ичинден: «Бу гөзлер шу айылганч совуклыгы билен, гөр нәче обалары якандыр, нәче гүнәсиз адамларың ганына галандыр» дийип пикир этди. Ол өң аягы билен ер пешеләп башлан алашаның голайына барып, башыны чалажа эгди-де, эдеплилик билен хана салам берди. Хан гөвүнли-гөвүнсиз онуң саламыны алып, еңиллик билен атдан дүшди. Бейлекилер хем бөкүшип дүшдүлер. Эмелдарлардан бириси ылгап гелип, ханың атының жылавыны элине алды. Ефимов, ханың атдан дүшүшини пугта сынлады. Онуң яш йигит ялы чаласын херекети Ефимовы гең галдырды. «Чөлүң йыртыжысы хенизлер-ә гаррар ялы дәл экен-ов» дийип, Ефимов пикиринде айлап чыкманка, ханың ики элини аркасына тутуп, бәш-он әдим өңе йөрәнини гөрди-де: «Ай ёк, ягырнысы түңңерипдир. Атдан дүшенден соң хакыкы гөрнүшине гирди» дийип чак урды.

Ефимов, Жүнейт ханың өзүни биринжи гезек гөрсе-де, ол хакда гаты кән затлар эшидипди. Чага агланда энеси: «Сесиңи чыкарма, Ханжүнейт гелйәр!» дийип, оны диңдирйәрди. Адамлар өз араларында бирине кәйәнлеринде: «Ишини Жүнейт хана табшыраймалы экен» диердилер. Ханың бирине атув жезасыны беренде желладына «Пыланыны итден чыкар!» дийшини ил ичинде билмейән адам ёкды. Бир гезек, Дашховузда базар гызан вагтында, кимдир бири: «Жүнейт хан гелйәр» дийип, ялан хабар яйраданда, санлыжа вагтың ичинде базардакы сөвдагәрлериң ер ювдан ялы боланыны Ефимовың өзи-де гөрүпди. Ефимов булардан-да башга, бейлеки тире башлыклары билен ханың эден сөвешлери, бүтин бирнәче обаны есир эдип алып гайдышлары барада хем кән эшидипди. Ылайта-да Жүнейт ханың Кәбилден иңлислере ве түрклере арка даянып геленини, инди оларың хызматыны эдйәндигини, бу электрик станцияны-да иңлислериң оңа Бухара эмири Сейит-Абдылла ханың үсти билен огрынча пешгеш берендигини Ефимов анык билйәрди. Ефимов ене-де Хыва ханы Сейит Исфендияр--Бахадур ханың көшк гаравулы болуп галандыгыны Хывадакы әхли эрк-ыгтыярың Жүнейдиң элине гечендигини-де билйәрди. Ол бу ере ханы хер тараплайын бәш бармагы ялы танап гелди. Инди Ефимовың өңүнде ханы хер тараплайын өвренмек максады дурярды. Мунуң үчин әгирт улы гүйч сарп этмелиди: өзүңи берк хем-де дурнуклы алып бармалыды. Сәхел ерде әжизлик я-да гөвни юкалык этмели дәлди. Бейтмек — өлүм билен барабарды. Аягыңы сәхелче гышык бассаң, эдил шол демде «итден чыкарылжакдыгын» айдыңды. Өзүңе суд боларына гарашмалы дәлди. Ынха, хеммәниң өңүне дүшүп, ягырнысыны түңңердип, бир агыз сөзлемән гезип йөрен келте пыяданың суд-да өзүди, хөкүмдар-да өзүди, ол хөкүми ерине етирйән-де өзүди. Ол маслахат хем сорамаярды, маслахат хем бермейәрди. Ол хөкүм эдйәрди, хөкүмиң-де шол вагт бержай эдилжегини-де билйәрди...

Хан хаял йөрәп, башыны ерден гөтермән, гиң мейданы айланды. Кәери депип гөрди, кәери гамчысының ужы билен дөрүшдирип гөрди. Бу барлаг гечирилйән ер гүнлогар тарапдакы гиң шорлук мейданың он әдимлик голайында хем болса, ызгарсыз, тоюн ерди. Шонуң үчин-де ислән ериңден станцияның хем-де бейлеки ымаратларың гурлушыгы үчин орун гөркезәймелиди.

Хан ики тарапыны гар сыргыны басан, эшегарка чилиң үстүне чыкды, күмүш саплы гамчысының готазлары билен әдигиниң гоңжуны какышдырды-да:

— Саран! — дийип сесленди.

Саран:

— Агам, гуллук! — дийип, онуң гөни өңүне гелди-де, элини дөшүнде гоюп, башыны эгди.

Ол еңил гейнипди. Эмма японы бәшатар, билиндәки үч, эгинлериндәки ики хатары онуң йүкүниң агырдыгыны илки середениңден билдирйәрди.

Хан өңки әхеңи билен, Сараның йүзүне серетмән гепледи.

— Сен шу ишлериң үстүнден гараян болмалы. Башга ишлериңи адамлар оңарар. Эртире ченли ол орус билен геплеш-де, нәче араба, нәче адам, башга-да нәче зат герек болса маңа айт. Хич затдан етмезчилик чекмән.

Хасаплап гөрүң: Яңыяба ченли чыра чекер ялы пурсуңыз, симиңиз етжекми? Етмесе, нәче герек? Етмезиниң үстүни долдурмалы болар. Хывадан я-да Бухарадан гетирмели болар. Йөне дүз хасаплаң. Гурлушыгы нәче тиз гутарып билсеңиз, шонча тиз гутарың. Вагт ёк. Онсоңам бу чыраның сими гаты ховплумыш. Шонуң үчин хемме задың горкусыз эдилмегине гаты әгә бол!

— Гуллук, ага...

Ефимов эмелдарларың бир четинде дуруп, ханы сынламагыны довам эдйәрди. Онуң агзындан чыкан хер сөзе дүшүнмек үчин чалышярды. Эмма бу оңа башартмаярды .Ханың сеси гүңлечди, шонуң үчин-де хемме айдан сөзи Ефимовың гулагына гелип етмейәрди. Эмма ол җан эдйәрди.

Хан довам этди.

— Бу гара гейиме ынанма. Ене-де, ишини гутарып гиденден соң партлап ярылар ялы бир затлар эдип өтәгитмесин. Эгер шейле бир зат болайса, гөзүңи еңсәңден чекерин!

— Гуллук, ага.

— Эгер адам гүйҗи, ат-араба бу обада азлык этсе, илерки обалара хабар эдиң. Өкүзлере, ушаклара адам ёллаң. Кем задыңыз болмасын...

— Гуллук, ага...

— Бу гүнки эдилмели иши эртире гоймаң.

— Гуллук, ага...

Хан мүрзесиниң адыны тутуп сесленди.

Саран ики бүкүлип ыза чекилди.

Онуң ерине йүзи-гөзи гүлүп дуран, бече бичүвли, ак йүзли йигдекче гелип, ол-да, ики элини дөшүне гоюп, башыны эгди.

— *Лепбей, ага...*

Хан гөйә оны биринҗи гезек гөрйән ялы, ала гөзлери билен сынлап чыкды. Соңра ене башга тарапа бакып, шейле дийди:

— Әхли овнук-ушак ханлара, улы байлара, өзбеге, ёмуда хабар эт. Петек ёлла. Хан агаңыз улы десга гуряр, нәме совгадыңыз болса гиҗикдирмән ёллаң дийип яз.

— *Лепбей ага...*

Хан гамчысыны чала херекетлендирип, атының гетирилмегини буюрды. Аты гетирдилер. Ханың ата мүншүни сынламакчы болуп дуран Ефимовың гөзи илмән

галды. Хан эдил яш йигит ялы болуп, гөз ачып-юмасы салымда эериң үстүне гонды. Атың башыны гала тарап өврүп, алашаны горгунына сүрди. Ефимов ханың гара, ясы телпегиниң түйлериниң ыза япырылышыны, ак сакгалының ики эгниниң үстүне дүшүп, бөлүнип елеҗирейшини гөрүп галды. Онянча эмелдарлар хем онуң ызына дүшдүлер. Шундан соң хан гөрүнмеди.

Ханың газабындан горкуп, титрәп-сандырап дуран оба йүзбашысы билен Ефимов галды. Йүзбашы ханың дашлашаныны ене бир гезек ызындан әңедип аныкландан соң дил ачды.

— Эртириң өзүнде ише гиришибермели болды.

Ефимов онуң йүзүне йигренч билен бакды-да:

— Мениңки хәзир хем ишледи бар. Мениңки тайяр — дийди.

Олар хем гайтдылар. Йүзбашы Ефимовы өзи үчин белленен яшайыш җайына алып гитди. Соңра гыссаглы бир ере гитди. Саран алдыраны бар ялы, атыны чапдырып гелди.

Ефимов җайыны гөзден гечирди. Оңушмазча дәлди. Йөне отагың ичи гараңкыды. Ол айна этмәге Сарандан ругсат сорады. Саран боляр дийди. Бу аралыкда гаты хор, гейими сал-сал башындакы телпегиниң түйлери дөкүлен, чеп аягы агсак бир яшулы гелди. Инди Сараның гөзи гызарып уграды. Ол гоҗаны гөрен бадына гамчысына япышып хайбат атды:

— Эй, харамзада агсак? Мен саңа бу ере ирден гел диймәнмидим?!

Сараның хайбатындан бичәре гаррының дили тутулды:

— М... м... мен... ир гел... гел... гелдим...

Гаты үшәнлиги себәплими я-да горкусынамы — онуң бүтин бедени сандыраярды, яңаклары, бурны бурч ялы гызарыпды.

Саран барха чишйәрди.

— Сен, шу гара гейиме хызмат этмели! Ол өл дийсе, ере ятып тогаланмалы! Дүшүндиңми?

— Хава... хав... ва...

Ефимовың еңсесинден тутулды. Йөне ол дилини дишләп сакланды.

— Эгер шу гара гейим бир зат дийип арз эдәйсе, ләшиңи ала гаргалара иймит эдерин! Эшитдиңми?

— Эшитдим, агам...

Саран соңра гахардан яңа йүзи үйтгән Ефимова серетди:

— Нәме герек болса, шу агсага айдыбер. Айдан задыны гетирип берер. Өзүне-де кән йүз берибермe, деррев депәңе чыкып башлар... Булары гамчы астында сакламалыдыр! Шу затлар саңа аян болдумы?

Ефимов муңа сөз билен җогап бермеги намыс билди-де, гөвүнли-гөвүнсиз башыны силкди.

Саран Черкезиң душундан гечендeн, гамчысыны онуң келлесиниң үстүнде булайлап:

— Хм! Харамзада! — дийип, гөзүни алардып гечди.

Ефимов муны гөрди. Бирден онуң әхли ганы башына урды, юмрукларыны даш ялы дүвүп, Сараның депесинден индермек иследи. Зордан сакланды.

Саран хесерли ялы болуп чыкып гиденден соң Ефимов гапыны япды-да, Черкезиң алкымына дыкылып гелди. Онуң немли гөзлерине мылайым гарап:

— Сениңки ач? Сениңки чөрек ийди бар? — дийип сорады.

Черкез муңа оңлы дүшүнмеди. Ол Ефимов алкымына дыкылып геленде: «Мени урҗаг-ов» дийип горкды. Гөзүни горкулы алардып, бир әдим ыза чекилди. Ургыны кабул этмәге тайярланып, бойнуны ичине чекип, ики элини келлесиниң үстүнде гаймалатды. Гөзлерини депесине дикди. Эмма Ефимовың геплейиш әхеңи оңа ярады. Гоҗа ики дуйгыны бир башда җайлашдырып билмән алҗырады.

Ефимов онуң ягдайына дүшүнди. Соңра гоҗаның элинден тутуп, оны өмүр гечмедик ерине — төре гечирди:

— Отур!

Өзи-де онуң янында отурды.

— Сениңки ач? Чөрек ийди бар?

Гоҗа дүшүнди. Ики эли билен Ефимовың ики чигнинден берк тутды-да:

— Чөрек нәмишлесин, зат нәмишлесин — дийди. Онуң сеси титрәп гитди. Гөзүнден яш акды. Ефимов бу ягдая чыдап билмән, ондан йүзүни өвүрди.

...Оды белент якдылар. Түссе-де болса җайың ичи гызды. Чай демледилер. Юмуртга билен чөрек ийдилер.

Гөрмедигини гөрен Черкез хениз-де бу затлара ынанмаян ялы, Ефимовдан горкян ялы, сәхел зада тисгинип бөкүп отурярды. Реңки хыва донуның матасы ялы агыпдөнүп дурярды. Ефимов Черкези өзүне өвренишдирмек үчин җан эдйәрди. Бир нәче вагт шейдип отуранларындан соң, Ефимов эййәм гечиси дага яйран Черкезиң йүзүне мәхирли бакып:

— Сениңки дурмуш ягшы, яман, маңа айтды бар — дийди.

Черкез:

— Боляр, боляр — дийип, Ефимова кейпихонлук билен җогап берди.

АТАЛЫ ОГЛУҢ ГҮРРҮҢИ

«Көтек гүйчли болса, йүң газык ере гирер» диен ялы болды. Яңыяп обасы билен Бедиркендиң арасыны бөлүп ятан гиң мейданың гүнбатар-демиргазыгында салынмага башлан улы хем-де бу ерлериң тарыхында гөрлүп-эшидилмедик десга, гара ер ялы доймаз-долмаза дөнди. Дөрт тарапдан гелйән совгат-серпайларың, гошант-гатанчларың хетди-хасабы ёкды. Хыва көшгүниң ыгтыярсыз эеси Сейит Исфендияр-Бахадур хандан кән пул гурлушык үчин зерур болан агач материаллары гелди. Газават беги Җүнейт ханың өзүне, огулларына, якасыны танадан атлыбашыларына бир лай серпай иберди.

Дашховуз хәкими чүйше чыраларыны, ёрган-дүшeклик гымматбаха парча, заводдан чыкан памык иберди. Ушак беги Ахметбег, өкүз тиресиниң улы тиребашысы Шамырат багшы, емрели беглери, порсулы човдур ханлары кән, ат, араба, дүе, өкүз ибердилер. Бу эмелдарлар, бу совгатлар билен билеликде Җүнейт хана алкышлы сөзлер, догайы-саламлар хем ибердилер. Башлан ишиниң үстүнликли тамам болмагыны арзув этдилер. Бу затлары, бу сөзлери оларың иң якын гарындашлары я-да ишан-хоҗалар гетирдилер.

Улы гурлушыгың башланмагы овнук ханлар, тиребашылар, беглер, төрелер билен бир хатарда Хыва көшгүни-де ене бир гезек өзүниң биалач ягдайыны өлчәп гөрмәге меҗбур этди. Эгер Гурбанмәммет сердардан өчли Шаммы кел ялы бир нәче тиребашылары хасап этмесең, әхли түркмен обалары, олар билен гоңшы отуран өзбек обалары-да, җүнейт тиресиниң ханына бүтинлей йүз өвүрдилер. Гум этегиндәки Бедиркент ба-

зары ровачланды. Озаллар Газават базарына гатнаян обалар-да инди Бедиркент базарына тарап ындылар.

Хер гүнде кән санлы араба ханың галасындан чыкып, дөрт тарапа тозан турзуп гидйәрди. Газаватдан керпич чекйән, Хывадан, бейлеки өзбек обаларындан ве шәхерлеринден зат дашаян арабаларың жыгылдылары, арабакешлерин гыкылыклары, сыкылыклары Бедиркендиң үстүнде яңланярды. Бир араба гитсе, икиси гелйәрди, икиси гитсе, онусы гелйәрди.

Ефимовың хич зат билен иши ёк ялыды. Ол илки бада яшайыш жайыны дүзетди: печ салды, айна, гапы ачды. Черкез ортада от якылмаса-да жайың ичини адамың тенине ыссы етер ялы эдип гыздырмак болжакдыгына бедиркентлилерден биринжи болуп гөз етирди. Муңа гаты хайран галды. Ягты, йылы жайдан аңсат чыкасы гелмеди. Онуң үстесине-де Ефимов оны йитирип тапан ялы сылаярды. Черкез геплемеги, Ефимов диңлемеги халаярды. Буларың икиси-де бу барада бирибирлериниң гөвүнлерини йыкмаярдылар. Черкез хер гүн эртир билен чай гайнадып, Ефимовы турузярды. Биле отурып чай ичйәрдилер. Соңра Ефимов гурлушык иши билен мешгул болярды, Черкез болса голайдан азык гетирмәге гидйәрди. Гелип хем нахар биширмек билен мешгулланярды. Ол өзүнин башына гонан бу дөвлет гушуны учурмазлыгы худайдан гиже-гүндиз дилейәрди.

Станцияның машынларының атлары, чызгылары, умуман оны гурмак хакындакы әхли язгылар инлис дилиндеди. Шонуң үчин-де Ефимовың ягдайы агырды. Хер чызык барада пикир этмелиди, хер сөз үчин техники терминлериң сөзлүгине йүзленмели болярды. Эмма бир улы гүйч оңа көмек берйәрди. Ол хем болса Ефимов машын үчин дөрән адамды. Машының дилине дүшүнйәрди. Онуң улы көмекчиси шу укыбыды.

Саран ише гиришди. Гурлушыкда башдан-аяк ишлемек үчин бир топар адам жемләп, Ефимовың элине берди. Буларың бириси Сапармыратды. Йүзбашы бу хакда айданда, Сапармырадың гахары гелжек болды.

— Йүзбашы, сениң шу обада менден башга-да танаян адамың бармы я еке мени танаярмың? — дийип, у..нзап гелен гахарыны ичине ювдуп айтды.

Йүзбашы гызарылды. Хайбат атды. Гаңрылып чыкып гитди.

Сапармырат какасының янына барып, оңа маслахат салды.

Байраммырат ага тирсегине даянып, оглунын сөзлерини үнс берип диңледи. Ол хер тарапыны өлчәп гөрди. Сапармырадың гурлушыкда ишлемели боланы оңа ярады. «Улы-да болса, кичи-де болса, перзент — перзентдир. Атасы перзендиниң мыдама өз янында болмагыны арзув эдйәр. Гой, ишләберсин. Өйүнде ятып-турар, мал-гарасындан гөз-гулак болар» диен пикири келлесинде айлап чыкды. Соңра Сапармырадың Ефимов билен ишлемелидигине ол өз янындан бегенди. Ичинден шейле пикир этди: «Догры, ол адамың дил билшиниң угры ёк, геплейши бир хили гүлкиңи гетирйәр. Эмма сөзлери ерли-еринде. Өзи-де гаты мылакатлы, ичиңе-дашыңа гирип баряр. Ниети ягшы болмага чемели».

Сапармырат гүррүңини гутарандан соң, Байраммырат ага шейле дийди.

— Оглум, эмелдарлар билен агыз алардар ялы заман дәлдир. Хер кимиң бир келле болуп, өз тәлейини өзи чөзйән дөври гечди. Гурбанмәммет инди әхли келлелери өз пенжесине йыгнады. Ол инди ере гирсең — гулагыңдан чекип чыкарар, асмана учсаң — аягындан чекип дүшүрер. Ол нәме ислесе, шоңа боюн болаймалыдыр. Гара геймиң эл астында ишлесең, саңа көп зат өвредермикә диййәрин. Йөне онуң дилине дүшүнмек кын. Гүлкүнч геплейәр.

— Кака, мен онуң билен геплешип билйәрин — дийип, Сапармырат өвүнжеңлик билен айтды.

Байраммырат йылгырды.

— Гаты говы, оңа етеси зат бармы? Онсоңам нәме, өйүнде боларсың. Говы болар. Мениңем ягдайым шейле. Сен голайымда болсаң, мениң үчинем говы.

— Орус билен ишлемек нәхили боларка? — дийип, Сапармырат сорады.

— Оглум чекжегиң гара зәхмет болса, орус билен ишледиң нәме, хырс билен? Онсоңам инди орусың, мусурманың гарышды. Улы шәхерлере барсаң, шолар билен сөвда этмели. Гара геймлериң хеммеси шолардан. Ханыңка гелип-гидип дурлар. Хыва көшги оруссыз боланок. Бири гитсе, бири гелйәр.

— Әй, шо тарапыны макулласаң боляр-ла.

— Шо тарапыны макуллаян, оглум! Ишләбер.

Байраммырат ага сөзүниң ызыны кесмән оглуна:

«Оны вагтал-вагтал өе чагырып дур» диймекчи болды. Эмма нәме үчиндир муны услып гөрмеди. Соңа гойды.

Арадан он гүн гечип гечмәнкә, гурлушык иши башланды...

АКҖАГҮЛ

Гуллардан бириси Акҗагүлүң йүзүне гүлүп бакыпмыш диен хабары эшиденде, Сапармырат өз өйүне ган чайкапды. Аялыны сеңселедипди, гызыны он гүнләп галып билмез ялы урупды. Сапармырат шунуң билен әхли иши гутардым эдипди. Инди бу барадакы гүррүң бес эдилди диен нетиҗә гелипди. Эмма гызының хер әдимини башарса назардан дүшүрмейәрди.

Шейле хем болса, ганы гызгын, гахары геленде хич затдан гайтмаян, шунуң билен бирликде-де сада дайхан: «Хемме иши дүзетдим» дийип, нәхак ере аркайынсыраярды.

Иш онуң гарашышындан дүйбүнден башга хилиди...

Он едисини долдурып, он секизе яңы аяк басан Акҗагүл, чагалыкдан сайланып, гызларың хер тараплайын гөзеллешйән, өсйән дөврүне гирипди. Чагалыкдакы, эркек огланларыңка меңзейән гөдегрәк херекетлер мылайымлашыпды, бүтин дурмушына утанҗанлык аралашыпды. Өзүне ядавсыз тимар берип уграпды. Кә гүнлер ногта ялы гара сачыны ики гезек дараярды, гейимлерини йыгы-йыгыдан ювярды, эл-аякларыны дийсең арасса тутярды. Айна-дарагы ялпылдап дурярды. Вагт тапса айна середерди. Тегелек, долы ак йүзүне, сурат ялы гашларына, чеп яңакдакы гара халың гөзеллик бершине ичинден гуванярды. Айнада гүлүп дуран гөзлерине бетенч билен середйәрди. Месе-мәлим болан гөвүслери якасы нагышлы көйнегини дешип чыкайҗак болярды. Сачлары ёгынды. Оны айнаның өңүнде отурып, акҗа, оваданҗа эллери билен пенҗеләп гөрерди. Өрүмлери элине зордан сыгярды. Бойы узынды, били инчеди. Онуң әхли дүйгулары ояныпды, яшлыгың түкениксиз гүйҗи хыңзап дашары чыкмага ёл агтарян ялыды, шонуң үчин-де херекетлери чаласынды. Бүтин болшы үйтгешипди. Йөриши, отуршы-туршы, бир зады бир ерден алып, башга бир ере гойшы, якын-ятларың йүзүне бакышы, соралан зада жогап берши, бирине йүзлениши салыхатлы, оваданҗана якымлы, гөзе ысыы гөрүнйән сыпата гечипди. Сынеси сынланыңда, онуң аладасы артана меңзейәрди, тез кейик ялы, гөзи төверегиндеди, мыдама бирине я-да бир геӊ зада гарашян ялыды. Гулагы мейдандады. Гөзи гапыдады. Гөчгүнли рухуны хоссарларының янында баса сакламага кән гүйч сарп эдйәрди. Өйдәки болшы чала булутлы асмандакы айың кә чыкып, кә булудың аңырсында гизлениши ялыды. Кә гирерди, кә чыкарды. Нәме үчиндир мыдама ёла середерди. Эмма бу өе, өзүниң ызындан хич киминң гелмежегине гөзи етйәрди. Шейле-де болса төверек-дашдан гечйән ёла середенде, сүнни енлейән ялы болярды. Гөвни ачылян ялыды.

Гызының дурмушында эмеле гелен бу үйтгешмелери Нәзик аңламан дурмаярды. Херекетлери еңил, гөвни ачык, өз өйүнден дашарда дүнйә бардыр өйтмейән бу аял сынчыды. Онсоңам, өз догран чагаңдакы йүзе чыкан үйтгешикликлери билмек үчин улы сынчылык хем герек дәлди. Нәзик гиҗе-гүндиз: «Вах, инди муны бир атлы-абрайлы ере ерлешдирип болайсады» диен пикир билен яшаярды. Гызы өзүниң дуйгулары, мейиллери барада гүррүң берер дийип, эне умыт эдйәрди. Эмма Акҗагүл хер зат хакында гүррүң этсе-де өзүниң ички дуйгуларының үстүнден бармазды. Энесинден утанарды. Ол инди хемме кишиден утанарды. Диңе Дурдымырат билен өңкүси ялы гүрлешерди. Өз гөвнүне шейледи. Он яшлы чага хем Акҗагүлүң өңкүлигиниң ёкдугыны өз янындан аңярды. Гүленде гызың йүзи гызарярды, гахары мылайымды. Йөнекей гүррүңлери мылакатлыды. Өңкүлери ялы Дурдымырады сымсыкламаярды, чүммүклемейәрди. Оглан бу жебирлерден аңсатлык билен дынандыгына бегенйәрди...

Ол гүн шейле болупды. Акҗагүл өйлериниң өңүндәки жөвениң гүндогарындан гечйән салма сува барды. Кәдисини сувдан долдурып, яңы ерден гөтерҗек вагты, эдил асмандан дүшен ялы болуп, онуң өңүнде бир йигдекче пейда болды. Акҗагүл утанҗынданмы, бири гөрер диен горкуданмы я-да өзүни йитирмекденми, гараз бу йигидиң нireден бу ерде пейда боланыны билмеди. Шонуң үчин-де геӊ галып, йигидиң йүзүне чиңерилип серетди. Бу гарайыш гөз ачып-юмасы салым довам этди. Эмма өңүнде дураның нәхили адамдыгыны аныкламак үчин бу оңа етерлик болды. Йигидиң бойы ортадан ёкарракды, онуң уллакан, тегелек ала гөзлери гөвүн-

жеңлик билен гүлйәрди, тегелек йүзүнде нәхили-де болса, өзүне чекижи бир гүйч барды. Акжагүли тисгиндирип, деррев назарыны ашак салмага межбур эден хем шол гүйчди. Аягы елкенлиди, мытгалдан тикилен көйнек-балагы тәзеди. Сачы сырылгыды, тогалак келлесиндәки сары гачан нагышлы тахясы еңсерәк ятырды. Йигит хем бир бада утанды. Нәме эдип, нәме гойжагыны билмеди. Эмма бу болуп дуршуны эмелсизлик билди-де:

— Акжагүл, бир овурт сув берсең ичердик? — дийди. Сеси мүйнли ялы чыкды.

Акжагүлүң йүпүнден тутуп дуран кәдисиниң сувы чайканды. Өзүнин-де башы айланып гиден ялы болды. Гөзлериниң өңи гараңкырады.

— Вий, оглан, мениң адымы ниреден билйәрсиң?— дийип, гыз сүем бармагыны агзына элтди, бир тарапа өврүлди.

— Мен диңе сениң адыңы гайталап гезйәрин...

Хеммеси гутарды... Вах, бу ягдай ене-де бир-ики сагатжык довам эден болса болмаярмыды? Хасасына сөенип голая гелен кемпир, өйлеринден бираз соңрак чыкан болса болмаярмыды?

Акжагүл шол вагт Қасымың сөзлериниң манысына үнс бермәнди. Онуң акыл-хушуны есир эден зат — бу йигит билен якындан дуруп сөзлешмегиди. Бичәре өз өмрүнде диңе жигисинден, какасындан, бабасындан башга эркек гөбекли билен бир келеме сөзлешип гөрмәнди ахыры. Ят, нәтаныш, эмма өзүң ялы яш хем-де мылайым гөрнүшли, сүйжи дилли йигит билен геплешмек нәхили ажайып зат экен! Акжагүлүң хушы башындан учан ялы болды. Йигит маңлайы ере етип дуран кемпири гөренден гапдала совлуп, гызың йүзүне йылгырып бакды-да, чын йүрегинден баш эгди. Акжагүл хем эдил шейле жогап берди. Ине ол гитди. Акжагүлүң йүрегини согруп алды-да, элинде биразрак саклады, онуң әхли йылысыны, манысыны алып, диңе йүрегиң судурыны ызына гайтарып берди. Шонуң үчин-де Акжагүлүң гөзүне бүтин төверек бошап галды, хемме зат өз гөрнүшини, манысыны йитирди. Бу вагт онуң деңине гелен кемпир бир затлар диен ялыды. Эмма вели Акжагүл диңе кемпириң алаканың хини ялы гаралып дуран, бир дишсиз агзының ачылып-юмуляндыгыны гөрди. Онуң сесини-де эшитмеди, нәме диййәнини-де билмеди. Бирден өзүне гелен ялы болды. Кәдини гөтерип аркасына алжак боланда, аягы, эли диенини этмеди. Кәди ок деген токлутай ялы, хованың йүзүнде гаймалады-да гызың гапдалына дүшүп дөвүлди.

Гыз өйлерине гелип, бу дуйгулары бираз совашып угрансоң Қасымың айдан сөзлерини ичинден гайталады. Ол сөзлери Акжагүл деррев ядына салды. Шол вагт ол сөзлер онуң бейнисине язылып галан экен. Мундан өзүниң-де хабары ёкды. Гең зат!

Онянча какасы гопгун турузды. Өйүң ичинде гүйчли харасат гопды. Акжагүл хушуны йитирди. Эртеси айңалды. Он гүнләп галып билмән ятды. Ене-де ятарды. Белки, бүтинлей хем галмазды, өмүрлик майып хем болса боларды. Эмма Қасымың сөзлери, яш бедениң гүйжи үстүн чыкды, онуң дердине дерман болды.

Бу сөйгүмиди?

Мунуң нәмедигини Акжагүлүң өзи-де анык билмейәрди. Эмма вели йөнекей зат-ха дәлди. Гызың шуна гөзи етди. Йөне какасының урмагы Акжагүлүң өңүнде нәхили кән гең-энайы соваллар гойды. Ёгсам-да, эркек билен гүрлешмегиң нәмеси айып хасапланярка? Йигит билен гызың арасында гүлүп-ойнашмакдан башга нәхили ишлер болуп гечйәркә? Бу затларың өзи гаты айылганч зат болмага чемели... Болмаса, хич вагт перзендине эл гөтермедик какасы оны бейле рехимсиз урмазды ахыры. Ёк, бу затларың аңырсына етмек герек. Нәхили етжек? Ил ичине чыкып сорап болярмы нәме? Сорамак бейле-де дурсун, инди дервезеден дашары әтлежек гүманың ёк...

Ики-үч гүнден бәри Сапармырат башына гайды. Гурлушыгың иши гызып гидипди. Ол даң билен гидип, гараңкы дүшенде доланып гелйәрди. Нәзигиң хич зада эли етмейәрди. Сыгыр сагмалыды, оңа от дөкмелиди, сува якмалыды, чөрек биширмелиди, газан атармалыды. Дурдымырат кә гүн көмек берерди, кә гүн ойнамага гидип, узаклы гүн гелмезди. Ишден гачарды. Шонуң үчин-де кеселлә гарашык этмек бүтинлейин Акжагүлүң үстүне дүшүпди.

Бу еңил иш дәлди. Байраммырат ага чайы билен чилимине ёкары баха берйән адамды. Озал хем шейле белент гөвүнлиди. Инди, кеселләнден соңра болса, хасынжыксырады. Кеселлиниң гөвни ярым боляр диййәнлери чын экен. Онуң чилиминиң сувуны хер гүнде ики гезек тәзелемелиди. Теммәкисини чалажа чыглы халында сакламалыды. Хер гезек чилим отланда өз янында

отламалыды. Чилим башының үстүнде демир гапажыгыны япып, теммәкиниң үстки гатлагы түтәп башлаянча үфлемелиди. Хеммесинден бетери бу затлары онуң гөзүниң өңүнде этмелиди.

Чай демлемек мундан хем агырды. Хер гезек гайнадылмалы сув тәзеден гетирилмелиди. Түңчәни хер гезек ожага гоймаздан озал чайкамалыды. Чәйнегиң болса хер сапар ичини-дашыны ювуп, арасса мата билен сүпүрмелиди...

Шейдип отланан чилим, шейле берк кадаларың эсасында демленен чай гожаны гуш ялы еңледерди. Соңра ол агтыгына өз башындан гечирен ишлери, мерт адамлар, батыр йигитлер, йүврүк атлар, кесгир гылычлар, аттыр түпеңлер хакда гүррүң эдип берерди. Шейле вагтларда Байраммырат агтыгының гөзүне агыр кеселли адам дәл-де, узак йөришден гайдып гелип, дынч алып ятана меңзейәрди. Акжагүл шу хекаялары диңләп отуран вагтында атасының нәсаглыгыны унудып, гүлүп-ойнап башларды. Түйс йүрегинден жакгылдап гүлерди. Байраммырат хер хекаясына, хер сөзүне белли бир маны берерди. Агтыгына ак йүрекли, эдермен, догручыл болмагы өвредерди. Шейле сагатлар Акжагүлүң иң говы гөрйән вагтларыды. Ол атасының хер сөзүни агзындан какып алып, өз калбында ерлешдирйәрди. Ол йыгы-йыгыдан сува гидип геләймесе я-да өе ят адам гелмесе атасының янындан айрылмаярды.

Ене йылдырым чакды. Акжагүлүң көшешип угран дуйгулары тәзеден тамдыраның тары ялы дартылды...

Акжагүл какасы ише уграндан соң, атасының эртир чайына сув гетирмек үчин сува гитди. Гуйының башында хич ким ёкды. Ене-де асмандан дүшен ялы болуп, Касым пейда болды. Акжагүлүң бүтин бедени говшап гитди. Гөз гүжеңлешип дурмага вагт ёкды. Касым шол бир вагтларкы гүррүңлериниң ызыны довам этди.

— Мени яшадян, маңа аяк үстүнде гезмәге гүйч берйән диңе сенсиң, Акжагүл...

— Вий, бу огланың диййәнини...

Гыз ене-де бармагыны агзына элтип, бир тарапа өврүлди.

Касым довам этди.

— Мен багты гара гуллардандыгымы-да билйәрин. Саңа йүрек бермегиң гаты четиндигине-де мениң гөзүм етйәр. Эмма шейле-де болса мен сениң кемине гулуңдырын. Шуны билип гоймагың герек. Шоны айдайын дийип совулдым. Мени симчыраның гурлушыгына алдылар.

Акжагүл бу сөзе йылан гөрен ялы тисгинип гитди, башыны галдырды, гайрарак чекилип, Касымың йүзүне зарын серетди.

— Вий, ишим гайтды. какамам шо ерде ишлейәр.

Касым гамлы йылгырды.

— Билйән. Онуң билен биле ишлейәрис. Йөне икимизиң душушянымызы ол билмейәр. Бейле затлар онуң келлесине-де гелмейәр. Ол мени танамаяр...

Гыз өзүнден ыгтыярсыз шейле дийди.

— Хабардар болавери...

Огланың гамлы йүзи ачылды.

— Дилиңе дөнейин... Өзүңден хабардар бол. Мени гайгы этме. Өлсемем сен диййип өлерин. Ахыркы демимде хем диңе сениң адыңы тутарын. Мениң максадымы билен болсаң, маңа шол бесдир...

Эртириң совук, ачык ховасында төверекдәки гапыларың жыгылдап ачылышлары эдил янында ялы болуп эшидилди. Йигит мылайым йылгырып, өз угруна гитди. Гыз көп вагтдан соңра өзүне гелди. Йигит гызың йүрегиниң галанжасыны-да әкитди. Гыз инди эндиги боюнча херекет эдип башлады...

САРАН

Кырк яшына етенден соң адамың акылы дурланармыш, гечен вагтларда эден еңилкеллеликлери үчин тоба эдермиш, мундан буяна болса хер әдимини билип басармыш диййәрлер. Эмма Саран бейле этмеди. Ол кырк икисине гитди. Шейле-де болса онуң өңки болшуды. Эгер онуң элинден ат-ярагыны алып, бошлуга гойберилен өкүз ялы, галадан чыкарып ковсаң, ол бәш гүнден соң ачлыгындан өлерди. Обада эдилйән ишлериң хич бирисинден баш чыкарып билмейәрди. Дайханчылык, гүнлүкчилик ялы затлар оңа ятды, пил-де, палта-да ятды.

Саран өзүни билип угралы бәри атдан дүшмейәрди. Гурбанмәммет сердарың көлегеси ялы, онуң ызындан я-да гапдалындан айрылмаярды. Галтаманчылыга, чапавулчылыга, аламанчылыга гидишликде өңдәки хатарда боларды. Оңа кән гезек ок дегди, кән гезек атдан йыкыл-

ды, кән гезек өзүнден гидип ятды... Эмма сагалып турандан соң, хич зат болмадык ялы, ене-де атыны мүнүп, ярагыны дакынып, Җүнейт ханың атлыларының арасында өз орнуны эелейәрди. Ол аламанчылыга-чапавулчылыга гиденде зат үчин гызыкланмазды. Умуман, онуң аты йүврүк, ярагы, хатарларындакы окы долы болса — башга гайгысы болмазды. Ач гурт ялы, сүрә дарап, ондан семиз гоюн гетирмеги, сазагың чоглы одуның үстүнде этиң ягыны җызырдадып чише дүзмеги, сонунда-да ёгын-ёгын гәгирип, ажы гөк чай ичмеги Саран дүнйәниң иң белент леззети дийип хасаплаярды. Кәвагтлар улы кервенлер урларды. Бейлеки адамларың нәме агтарып, нәме гойяндыклары билен онуң иши болмазды. Өзи болса хайсы дүйә чай, гант, теммәки йүклендикә дийип, агтарып башларды. Ол шу гүнлүгини тапса, эртирини гайгы этмейәрди. Эртир хем яшамалыдыр, яшамак үчин ожук-бужук затлар герек болар диен пикир оңа ятды. Чапавулчылыклар хер хили боларды: он гүнлүк, йигрими гүнлүк, бир айлык, алты айлык боларды. Саран муңа галаңгырамаярды. «Гой, нәче гүнлүк гидилсе гидилсин! Гүнүмиз кейпи-сапада гечсе болар» дийип, бегенҗинден ичини гүлдүрйәрди.

Сараның овадан аялы, ики оглы, ики гызы барды. Аялы томсуна җөвенде, гыш айларында гоңшусындакы гарры аялың өйүнде ойнашлары билен гүнүни бош гечирмән душушарды. Шол гарры аял душушыкларың ызыны йитирйәрди. Сараның сонкы ики чагасының кимдендиги белли дәлди.

Саран чапавулчылыкда гезип йөркә, өйи-или ядына дүшмезди. Диңе обасына голайландан соң, өйүниң бардыгыны билип галарды, аялының турузҗак гыкылыгына тайярланып башларды, кейпи гачарды, ели чыкан санаҗа дөнерди. Бейлекилер болса обаның голайландыгыны Сараның йүзүне гарап айгытлардылар. Аялы тә әри доланып гелйәнчә, карз алып оңарды. Геленден соң болса эден карзыны он эссе улалдып, гыкылыга башларды. Саран чыдап, билмән, келлесини этегине салып гала уграрды. Ханың галасындан таныш-билишлеринден гөтеримине пул аларды.

Саран Гурбанмәммеди җаны-дили билен говы гөрерди. Онуң үчин җан алып, җан бермәге хер демде тайынды. Бу сөйгүден бир зат гелип чыкды. Муны илкибада Сараның өзи-де дуймады. Ол ичалылыгы өврениди. Ики

адамың огрын гүррүңини эшитмек, оны хана етирмек Сараның говы гөрйән задыды. Ол бу барада бирнәче ишлер хем этди. Шейле агыр ишден соң хер сапар «шу кәрими гояйын дийип касам эдйәрди. Эртеси ене касамыны ятдан чыкарярды. Адамлар ондан чекинип, оңа гөзлериниң гытагы билен гарап башладылар. Ол хандан көшекли дүе я-да гузулы гоюн тамакин дәлди. Хан айда-йылда бир гезек:

— Берекелла, Саран бег! — дийсе бесди. Онуң башы асмана етерди. Хан муны билйәрди. Хан Сараны долы танады.

Иш чылшырымлыды, агырды, хызматкәр кәнди. Саран гурлушыкда долы хукуклы хөкүмдар болмагын, өз сөзүни йөретмегин, өз ады эшидиленде, хеммәниң бедeнинде сандырама пейда болмагыны газанмагың угруна чыкды. Эмма бу иш оңа башартмаярды. Ол бу ерде эдилйән ишлериң хич бирини билмейәрди. Шол зерарлы бир зат этмели дийип буйрук берсе, Ефимов ол буйругы ятырып, тәзеден, өз янындан буйрук берерди.

— Сен мениң ишиме гошулма! — диерди.

Сараның гахары гелерди.

Онуң гөвнүне болмаса, адамлар хем, эдил айландырылып гойберилен ялыды: ол гарагейим бир зат дийсе, оны берҗай этмек үчин ылгап гидердилер. Эмма өз обадашлары Саран бир юмуш буюрса вели, чаман ябы ялы бир ерден аңсат гозганмаздылар. Иң яманы-да Сараның берен буйругыны Ефимова дүшүндирердилер. Ол ругсат берсе, эдердилер, болмаса ере бакышып дурардылар. Саран гахардан яңа титрәрди, додагыны дишләрди, юмрукларыны дүверди...

Гурлушыкда мыдамалайын ишлейән ишчилер салынҗак ымаратларың дүйбүни тутмак үчин Ефимовың гөркезмеси билен чукур газярдылар. Ефимовың өзи башга ерде, гурлушык мейданына гетирилен керпичлериң хилини барлаярды. Машының чызгылары билен мешгулды.

Бу вагт гала тарапындан Саран атыны чапдырып гелди. Атындан бөкүп дүшди-де, голайында ер газып дуран Касымың үстүне гыгырып башлады.

— Сен нәме үчин мениң өңүмден ылгап гелип, атымы тутмадың, хә? Нәме үчин дийййәрин? Лал болдуңмы, харамзада?!

Яңы сакгал-мурты тегеленен йигит, пилине сөенди-де:

— Хав, агам, мен ишләп дурун ахыры. Гөрйәрсиң-ә! — дийди.

Онянча Сараның гамчысы ховада шуввулдап, йигидиң депесинден инип башлады. Хер гезек гамчысы асмана галанда, Сараның гөзлери ханасындан чыкмага голайлашярды.

Сапармырат аңры четде ишлейәрди. Ол чыдап билмеди-де, бейлекилериң арасы билен ылгап гелип, йигит билен Сараның арасына дүшди.

— Яшулы, бейтме. Ол яшлык эдендир. Ине, атыңы мен тутаярын — дийип, Сараның атының жылавына япышды.

Сапармырат Сараның атыны голайда ятан пүрслериң бирине даңды. Иш шунуң билен гутармады. Касым хич зат болмадык ялы, ене ише гиришди. Саран ене-де, агзыны көпүкледип, онуң үстүне дүвләп башлады.

— Нәме үчин чукуры гаты даражык газярсың? Мен сенден сораярын, салнан ат торбасы гурамадык гул!

Касымың соңкы сөзе бүтин бедени сандырап гитди. Гөзлериниң өңи гаралды. Эмма ол ашакы додагыны чым гызыл эдип дишлемек билен канагатланды. Сараның сөзүне жогап бермеди. Онянча, онуң гапдалында ишләп дуран сары телпекли яш йигит Ягмыр ара гирди:

— Саран бег, биз өлчелип, хасапланып берлишине гөрә газярыс.

— Әгирт улы керпич дивар бу газышыңыза бир аям дурмаз. Деррев йыкылар. Ылайта-да бу гызылбаш гаты дар газяр.

Касым чыдап билмеди.

— Агам, өлче-де гөрәйсене. Гөркезилиши ялы газярын.

— Гап сесиңи! — дийип, Саран ене гамчысына япышып херрелди.

Ене Сапармырат ара дүшди.

— Яшулы, бизде гүнә ёк. Нәме этжек, бир бенданиң үстүне гыгырып дуруп? Сен Ефим билен гүрлешәйсене. Ана, онуң өзи-де гелди.

Сараның соңкы гыкылыгы Ефимовың гулагына етипди. Ол ишини ташлап гайтды. Сараның йүзүне гахарлы сердип:

— Нәме болды? — дийди.

Сараның ели ятды, гахары ятмады.

— Чукуры дар газярлар. Дивары саклап билмез диййәрин. Нәме, нәдогрумы?

Ефимов элини голтук жүбүсине салды-да, ондан узынлы-гысгалы, аклы-гаралы бир топар кагызы чыкарып, гапдалда ятан улы тагтаның үстүне язды:

— Сен шу чызгылары окап билйәмиң? — дийди.

Саран итиң гөвхере бакышы ялы, узын бойнуны бир ояна, бир буяна гышардып, эгрем-буграм чызыклара умумы назар салды-да:

— Дүшүнемок — дийип, ит йылгырышыны эдип йылгырды.

Ефимов гызарды.

— Дүшүнмесең, гыкылык этме! Азар берме...

Соңра ол Сарана әхмиет бермеди-де, өз ишине гитди.

Саран онуң ызындан:

— Эй сарыжа гарагейим, сен-ә шу ерден аман-саг иберәймесем герек — дийип хайбат атды.

Ишләп дуранларың хеммеси-де муны эшитди.

Саран бирсалым еңсесини гашап дурандан соң, ниреде газаның гулагы гызярка диен максат билен, илерки обалыклара тарап атланып гитди.

УЛЫ АДАМ ЯН БЕРДИ

Ефимов Черкез билен агшам нахарыны эдиненден соң, бирсалым ере гарап отурды-да, еринден турды.

— Мен Байраммырадың янына баржак. Сен отурып чай ич.

Этли, тагамлы нахардан аркайын ийип, кейпини көклән Черкез аладаланды.

— Ит-гуш бардыр, мен элтип гелейин. Соң барып алып гайдарын.

— Мен чага дәл ахыры. Сен чай ич. Отур , азар эдинме...

Шейле-де болса Черкез онуң элине уллакан таяк берип гойберди.

Байраммырат ага шу гүн эртирден бәри кейпсизди. Чай, чилимден леззет алып билмейәрди. Элиниң, аякларының ысгыны гачан ялыды, сүңклери сызлаярды. Гызгыны бир галып, бир песелип, өңки дережесине гелип билмейәрди. Дүнйә гөзүне дар гөрүнйәрди. Гөвнүниң нәме ислейәнини өзи-де билмейәрди. Эмма нәме-де болса

гөвүн бир зада арзув эдйәрди. «Алла жаным, оглум янымда, гелним элини чермәп хызмат эдип йөр, агтыкларым саг-гургун. Нәме үчин мениң йүрегим гысярка? Маңа нәме герекә? Я-да инди, голайлашып йөрдүги болдугымыка? Нәме-де болса мерт болмак герек. Херки задың өңүнде башыңы дик тутуп дурмак герек!» дийип, мыдама кын хала дүшенде, өз-өзүне берйән маслахатыны ядына салды. Шейдип ол аркан ятышына пикир эдйәрди, өз янындан эзъет чекйәрди. Оны гара пикирлер басярды, кәте дерлейәрди.

Белент гөвүнли, гиң гөврүмли, көпи гөрен гожа, хер нәме-де болса, соңкы гүнлерде көп пикирленйәрди. Гиҗәниң бир вагтлары оянып, уллакан гөзлерини гиңден ачып, гечен ёлуны сурата середйән ялы гөз өңүнден гечирйәрди. Онуң чапян атлары хөкман улы байраклары аларды. Бу болса оңа яшлыгындан йүврүк атлара ышкы-сөйги дөретди. Соңра яраг гөтерди. Авчылык этди. Гөреш тутды. Айдым-сазы сөйди. Гум ичлеринде болды. Чопан гошларында ятып турды. Мөҗек авлады. Ине, шу затлар соңкы гүнлерде нәме үчиндир онуң хыялына йыгы-йыгыдан гелип долардылар, гөз өңүнде җанланардылар. Эмма онуң гөвнүне теселли берип, оны шатландырмаярдылар. Гайтам буларың хеммеси гамың әпет аламаты ялы болуп, онуң депесинден басарды. Гоҗа өтен гиҗе даң атмазындан кән өң оянды. Гөзедүртме гараңкы тамың ичинде гечен ишлериң суратыны гөрүп, гөзүнден яш гойберди. Байраммырат нире, гөзяш нире! Бу ики хакыкатың арасы озаллар ер билен гөк ялы узакды. Гиҗе билен гүндиз ялы тапавутлыды. Өмрүнде биринҗи гезек дөкен гөзяшы көп вагтдан бәри дүшекде ятан гоҗаны ики бүкди. «Я-да инди аҗалың голайлашып йөрдүгимикә?» диен пикирини тассыклан ялы болды. «Худайың халаныдыр... Маңлая языланындан гачып-гутулып болмаз» диймек билен гөвнүни алдамакчы болды.

Эмма бу она башартмады. Онуң дадына Ефимов етишди.

Гапы чалаҗа җыгылдады. Онуң ыз янындан:

— Салам! — диен сес эшидилди.

Байраммырат, бу сес гулагына етенден: «Хәх» дийип, гарысына галды, агыр пикирлере үстүни басдырып ятаны үчин, илки бада нәме-нәмедигине пикир етирип билмеди-де, гапа тарап серетди. Сачы, сакгалы, гашлары сап-сары, кепкасыны маңлайына басып геен Ефимовы гөрди-де, гөйә аты чыкан ялы:

— Хә, гел! Нәме гайдып гөрүнмедиң? Ядыңдан чыкардыңмы? — дийип, ызлы-ызына совал ягдырып башлады.

Ефимов онуң янына барып, ичгин эллешди. Илки гүнки отуран еринде отурды. Шол гүнкүси ялы, чилим ясап берди.

— Сениңки ягшы? Саглык?

— Яман дәл. Йөне сенден өйкеледим. Гаты гачдың... Акҗагүл! Акҗагүл җан! Ханы бәри гел! Тиз гел, гузым!

Акҗагүл, гапыдан гиренден Ефимова гөзи дүшүп, йүзүни гапдала совды. Онянча яшулы:

— Бар, балам, чай гайнат. Эҗеңе айт, товуклы палав этсиң... Какаңа-да айт, хәзир иши билен болуберсин, нахары бу ере гелип иер — дийди.

Гыз чилими, чәйнек-кәсәни гөтерип чыкып гиденден соң, Байраммырат Ефимова йүзленди.

— Хава, гаты гачдың...

Ефимов бу сөзе укудан ачылан ялы болды. Ол Акҗагүле илки назары дүшенден, гең галып, хушуны йитирипди. «Бейле-де овадан, гөрмегей гыз болар экен» дийип, ичини гепледип отурярды. Байраммырадың соңкы сөзи оны өзүне гетирди.

— Ёк, мениңки гачды ёк. Иш кән. Сапармырат хем иш кән.

— Ише гутарма бармы? Сен гелсең, мениң дердим еңлейәр. Сен гелип дур — дийип, гоҗа агыр гүнде хоссар тапынан ялы, бир әхеңде аркайын хем-де мылайым сөзледи.

Өңлерине чай аландан соң, буларың гүррүңлери хас гызды:

— Дашховузда улы доктор бар. Шоны шу ере чагырды бар. Сени гөркезди герек.

Байраммырат бүргүт гөзлерини гиңелдип, белли бир манысыз йүзүни Ефимова тарап өврүди. Бирнәче вагт Ефимовың йүзүнден назарыны айырман отурды. Соңра ашак бакып, пикире гитди. Бирсалымдан башыны яйкады-да:

— Герек дәл — дийди. Улудан демини алып, назарыны ёкары дикди.

Инди Ефимов бу җогаба хайран галып, өз гезегинде

Байраммырадың йүзүне бакды. Усса шол бада бу җогабы кеселлиниң түйс йүрекден айтмандыгына гөзүни етирди. Шонуң үчин-де өңки пикиринден эл чекмеди.

— Доктор ягшы адам. Ягшы билди бар...

Байраммырат онуң бу сөзүне бирбада җогап бермеди. Ефимов гүррүңдешиниң агыр ягдая дүшендигини, онуң ички дүнйәсинде гүйчли гөреш баряндыгыны өз янындан аныклап, нәхили эденде гоҗаны боюн эгдирип болҗакдыгының пикирини этди.

Байраммырат худая ынанярды. Шеригатың ёлуны оңарып билсе бозмазлыга чалышярды. Эмма намаз окамазды, ораза тутмазды. Илиң арасында яман ада галмазлык үчин хер йыл ораза айында бир ерлере гидерди. Шейдип, бахана тапарды. Ол аламанчылыгы, чапавулчылыгы яш вагтларында сөерди. Эмма бир гезекки вакадан соң ол бу иши-де дүйбүнден ташлады. Бир гезек он алты болуп, дерядан гечип, демиргазыга гитдилер. Гиҗе бир обаның үстүне дөкүлдилер. Байраммырат өз ёлдашының бир яш аялың сачындан тутуп сүйрейшини, ол аялың бир яшлы чагасының агзының күл гапып галаныны гөрди-де, шол өйден элине алан затларыны дуран еринде ташлады. Бу вагт онуң гөзүниң өңүне яшаражык оглы Сапармырат гелди. «Эгер бири мениң аялымы шейдип әкитсе, Сапармырадың агзы гум гапып галса, онда нәхили болар?» Бу совал оны амана гетирди. Онуң аламанчылыга гидишиниң иң соңкусы шу болды. Шундан соң ол еке гезек хем аламанчылык дийип, атыны эерлемеди. Бейлеки обадашлары ялы отурымлы яшамага, ер ишлемәге гиришди. Эмма ол атда гезмегини, яраг гөтермегини тә кеселләп йыкылянча гоймады. Узак обалара гезеленҗе гиденде-де, базар-окаҗа гиденде-де ярагыны янындан гоймазды. Әхли гүррүңи эдермен йигитлер, йүврүк атлар, кесгир гылычлар хакында боларды. Шу угурдан гүррүң эдйән адамлар билен отуранда, хич вагт ядамазды. Онуң җошгунлы, белент гөвни барды.

Эмма, ине, Байраммырат яныны ере берди. Шундан соң ол көп затлар хакында пикир эдип башлады. Хер нәче батырлык этсе-де, гөвнүни хер нәче гиң тутса-да, гарры өлүмден горкярды. Ефимовың теклиби оңа бир бада ярады. Эмма ол онуң башга тарапындан горкды: «Обадашлар, сакгалдашлар нәме диерлер? Гаррандан соң, яшының соңунда, худайың эденине кайыл болман, кәпире йүз тутды дийип масгара эдерлер. Хич ким мениң җыназамы окамаз».

— Догрудыр, ягшы адамдыр. Эмма герек дәл. Ёк...

Ефимов:

— Өзи билди бар — дийип, бойнуны гышардып, кесесине серетди. Ол яшулының бу сөзүне гынанды.

Ефимов башга тарапдан барды:

— Сениңки горкды бар, мениңки билди. Сениңки горкма. Хич ким билмеди. Сапармырадам билмеди. Икимиз билди.

Ефимов дийҗек болан задыны дүшүндирип билендигине я-да дүшүндирип билмәндигине гөзүни етирмек үчин Байраммырада бакды. Ол болса Ефимовың хер сөзүни үнс билен диңлейәрди. Онуң әхли сөзлерине дүшүнмек үчин җан эдйәрди. Онуң ички дүнйәсинде гаршылыклы сөвеш гидйәрди. Гаррының гашлары бир язылярды, бир йыгрылярды. Гөзлери бир гезек сүзүлйәрди, бир гезек гиңден ачылып йыгы-йыгыдан гырпылдаярды. «Бу адамың мана яманлыгы-ха ёк. Эдебилсе ягшылык этҗек. Бу — гөрнүп дуран зат. Бейдип, җан чекип отуран адамың райыны йыкмак хем говы дәл. Багты сынап гөрәйсем нәдеркә? Дердиңе дерман тапып берсе ким боланда нәме? Онсоңам худай дерт беренде дерманы билен биле берермиш. Белки-де, мениң дердимиң дерманы шуҗагаз сарыҗа адамың элиндедир...»

Ол ене бирнәче вагт дымып отурандан соң, гөвнүни бире баглады:

— Эмма вели хич ким дуймасын. Докторыны чагыр — дийди.

Ефимов элини онуң эгнине гоюп, диңе өзүне хас болан йылгырыш билен Байраммырадың йүзүне бакды:

— Ана, бу болды. Сениңки ягшы түркмен! — дийди.

Бу сөз Байраммырады өңкүден-де гувандырды. Онуң Ефимова гойян хорматы энчеме гезек ёкары галды.

Байраммырадың кейпи барха гөтерилйәрди. Чай ичйәрди, дерлейәрди. Көпден гарашян адамы гең-энайы гепләп, хер ничик-де болса дилини дүшүндирип янында отурярды. Ефимовың көп гылыкларының, гөдек догручыллыгының өзүниңкә чалым эдйәндиги оны бегендирйәрди.

— Ханы, гүрле, хан Җүнейди гөрдүңми? Нәхили адам экен?

Ефимов бирбада жогап бермеди-де, онуң өзүне йүзленди:

— Ханы гөрди. Сениңки адам оны ягшы гөрди бар я ёк?

Байраммырат сагдын дишлерини ялдырадып, түйс йүрекден гүлди:

— Ёк, сен айт. Җөгүлик этме. Җөгүлик икимизе ярашмаз.

— Ёк, сениңки айтды.

— Сен, горкма-да айдыбер. Мен сениң пикириңи билйәрин, горкма. Хич киме айтмарын.

Мундан соң Ефимов:

— Яман адам — дийди.

Ашаклык билен Байраммырадың йүзүне бакды. Гаррының йүзи үйтгемеди. Өңкүлигинде галды:

— Догры. Сен догры айдярсың. Ол гаты яман адам.

— Онуңкы гөз яман. Онуңкы гөзде җан ёк.

— Догры. Ол атасындан галан мүлки пайлашанда маңа аз етди дийип, агасыны-да өз эли билен өлдүрен адамдыр. Оны ягшы танап гой. Хабардар бол. Ол хакда ягшы-яман зат айдыҗы болма. Ол затдан гайдян адам дәлдир... Ол баша дүшен мусаллатдыр...

Хер сөзүң икинҗи ярымыны ювдуп, тиз геплейән Байраммырадың бу сөзлерине Ефимов долы дүшүнмеди. Эмма вели Байраммырат бирнәче гезек гайталамага ялтанман, гүррүңдешине өз пикирини долы аңлатмага чыталашды. Соңра Гурбанмәммет сердар хакында узак гүррүң берди.

Палав гелди. Сапармырат хем гелди. Аталы-огул бир табакдан ийди. Ефимовың бир өзи бир табакдан ийди. Онуң өзи шейле эдилмегини сорады. Байраммырат гаршылык гөркезмеди. Хан барадакы гүррүң ене-де довам этди. Ефимов үнс берип диңледи. Дүшүнмедик еринде Сапармырат көмек этди.

Атасы муңа бегенип:

— Оглум, сен-ә мунуң дилине-де дүшүнип барярсың! — дийди.

Сапармырат агзына етирен бир токга этини чалт-чалт чейнәп, аңры гечиренсоң:

— Хава, кака — дийип, өвүнҗеңлик билен җогап берди.

Ефимов хем тассыклады:

— Сапармырат ягшы адам. Ол дүшүнди бар...

Бирсалымдан соң Ефимов ене сөзледи:

— Хан герекмейди. Адамларың өзи ягшы яшады бар.

Байраммырат:

— Онда нәхили болар? Хер ким бир яна гидибермезми? Башлы-барат болмазмы? Ики ёмудың башыны бирикдирмек аңсат дәлдир — дийди.

— Болмаз. Болмаз. Гарыпларың өзи дил тапды бар. Оңат яшады бар.

Нахардан соң хем узак отурдылар. Чай ичдилер. Ефимов аталы-огул икисине ак патышаның йыкылышы, пролетар революциясының еңши, Русиетде болуп дуран ишлер, гелҗекде адамларың нәхили яшаҗакдыклары хакында кән гүррүң берди. Байраммырадың-да, Сапармырадың-да бу гүнки гүррүңден алан тәсирлерини хич зат билен деңәр ялы дәлди. Ефимов оларың өңүнде болҗагы-гелҗеги билйән адамың сыпатына гирипди. Атаның-да, оглуң-да бу кичиҗик, эмма гуҗурлы адама миннетдарлыклары улуды.

Гиҗәниң бир вагты болупды. Ефимов:

— Инди мениңки адам гитди бар — дийди.

Байраммырат:

— Оглум, дашарда бир дүкүрди бармы? Хабар тут-ла! — дийди.

Сапармырат чыкды. Байраммырат Ефимова:

— Сениң бу сөзлериңден соң мениң яшасым гелйәр. Докторыңы тиз гетир — дийип, ак йүрегинден, онуң элини пугта гысып, хайыш этди.

Ефимов:

— Сениңки гутулды бар яшады бар — дийип, ынанчлы айтды.

Сапармырат гирди:

— Кака, эшек бошанан экен.

— Дандыңмы?

— Хава.

— Онда Ефими элтип гел. Азашаймасын...

— Боляр.

— Мениңки өзи гитди бар.

Байраммырат:

— Ёк! — дийип, кесгитли айтды. Ефимов оңа гаршылык гөркезмегиң мүмкин дәлдигине гөзүни етирди.

Байраммырат йүзүни ёкары тутуп ятышына, Ефимовың айдан затларыны тәзеден пикиринде айлап чыкды.

«Эй, худай, ил агзы керамат диййпдирлер. Херпэ онуң айданлары гелгей-дә. Өзүм-э жебир чеке-чеке шу дережә гелдим... Сапармырат хем даң атандан гүн батянча ики букүлип хызмат эдйәр. Хер әдимде Жүнейдиң газабына душ гелип, бир беланың үстүнден барайма сын диййп мыдама салым сув үстүнде. Худай жан, өз пенаңда аман сакла. Хернә мениң агтыжакларым шу беладан дынсынлар. Хансыз, бегсиз Ефимиң айдышы ялы яшасынлар. Яшарлар! Омын ишалла...»

Ефимов гаррының йүрегини сарсдырып гитди. Байраммырат-да, оглы-да хан хакында бир гүррүң чыкса, оны вагтлайын бир зат ялы хасап этдилер. Муңа оларың өзлери-де гең галярды.

Ефимов өйүне барып, өзүниң гелерине гарашып отуран Черкези ёла тайярлады. Үч-дөрт хат язып берди.

— Бу хатлары мениңки аяла берди бар — диййп, табшырды.

Черкез ярыгында гуш гузлажак эллери билен йүпек ялыжак акжа, нәзиҗек кагызлары гөдекси тутуп, гең галмак билен:

— Айтжак сөзлериң буларың бирине сыгмадымы? — диййп сорады.

Черкез ики гезек гайталансоң, Ефимов бу сөзүң манысына дүшүнди. Гүлди.

— Сыгмады. Сыгмады... Сениңки адам бу хатлары мениңки аяла берди. Башга адама бермеди. Башга адама берди, мениңки келле галмады — диййп, сүем бармагыны бокурдагына етирди.

Черкезиң гөзи ханасындан чыкайжак болды:

— Ёк, ёк! Өз аялың элинежик берерин! Гайгы этме.

— Болды. Болды. Саг болды. Мениңки аял бир адам иберди бар. Сениңки биле гелди бар. Ол ягшы адам. Усса. Мениңки ондан өвренди.

— Боляр, боляр. Ол адамы ики элим билен гөтерип гетирерин...

Ятдылар. Даң саз беренде, Черкез туруп чайыны ичди. Сүйжи укуда ятан Ефимовы оярмага йүрек эдип билмеди. Оңа чай демләп, чәйнегиң үстүни яглык билен басырды-да элине таягыны алып, сәхериң кесип гелйән шемалына дөшүни тутуп, ёла дүшди.

Бирсалымдан Ефимов хем оянды. Черкезиң демләп гиден чайыны гөрүп, онуң йүреги бозулды. «Түйс йүрекдеш, мәхрибан адамлар! Эмма хич хили хукук, хич

хили эрклери ёк. Эгер бу адамлар соватлы болсалар, йөрежек ёлларыны аңшырсалар, буларың өңүнде лурҗак зат болмаз...»

Еке өзүниң хич зат ишдәси алмады. Шонуң үчин-де кагыза чолап бир атым чай алды, чөрек алды. Бир бөлек гант алды. Гүн догуп барярка, иш үстүне уграды.

Хованың йүзи дуры-да болса, совукды. Демиргазык шемалы өвүсйәрди. Илерки көне гала голая сүйшүп гелен ялы гөрүнйәрди...

ДУШУШЫК. ЧЕРКЕЗ

Ефимов иш үстүне баранда, Саран хениз гелмән экен. Гурлушыкда хемишелик ишлемели эдилен адамлар хем-де бейлеки гүнлүкчилер бирэййәм гелип, ише гиришен экенлер. Гурлушыкда хемише ишлемели эдиленлер Ефимовы улы агалары ялы гөрйәрдилер. Чүнки бу адамда иң оңат адамкәрчилик гылыклары жемленипди. Ол улы билен улы ялы, кичи билен кичи ялы гүрлешйәрди. Сәхелче эмел етенлер гарамаягы адам хасапламаздылар. Йөнекей, сада адама гамчы я-да бәшатарың гундагы билен йүзленердилер. Олары ата какдырып гечердилер. Ефимовың ягшы гөрлүшиниң шейле дүйпли эсасы барды. Адамлар сүйжи сөзе зардылар.

Ефимов хер киме бир сөз билен йүзленип, хер кимиң өз дилини тапярды. Сапармырадың янына гелип, эртирлиги үчин гетирен затларыны берди. Соңра кагызларыны чыкарып, машынларың деталларыны өвренмәге хем-де жемлемәге гиришди. Ефимов-да, ишлейәнлер-де, Саран болманы үчин, кейпихонлык билен ишлейәрдилер.

Саран алдыраны бар ялы, өйүнден чыкандан атыны гамчылап уграды. Шол демде гурлушыга гелип етҗекди. Эмма таягыны келевледип, башыны ашак салып, гаты йөрәп өңүнден чыкан Черкез агсак онуң үнсүни чекди. «Бе, бу харамзада бу вагт нирә барярка? Я-да гачып барярмыка?» диен совал Сарана ынҗалык бермеди. Черкезиң гарасыны гөрүп, оны танандан соң атының башыны чекди. Онуң гөвнүне хер хили затлар гелди. «Эгер гарагейим муңа бир юмуш буйран болса, ол йөне юмуш дәлдир. Әхли

бозгакчылык шу гарагейимлерден чыкярмыш. Булар ак патышаны-да тагтындан дүшүрипмиш диййәрлер. Ине, Саран бег, шу ер сениң улы абрайың үстүнден барайжак ериңдир. Гарагейимиң муна нәме юмуш буйраныны аныклап, оны-да хан ага айдып берәйсең, гөр нәхили болар! Ол әхли сырларыны хата язандыр. Гел, илки билен бу агсагы сүйжи дил билен сайрадайын. Болмаса-да бәшатарың гундагы билен!..» дийип, Саран пикир этди. Ол хандан хем-де өзүнден башгаларың хеммесини кем акыл хасаплаярды. Хер адамы ислейшиң ялы ягдая салмак мүмкиндир дийип, өз янындан чак эдйәрди. Ол дийсең еңилкелледи, хемме зада хем шол болшуның эсасында середерди.

Саран атының жылавуны чекенден соң, Черкез аяк саклады, агырлык билен башыны галдырды. Онуң йүзи Сараның йүзүне дүшенден гөзлери ханасындан чыкайжак болды, инжиклери сандырап гитди. «Ишим гайтды герек... Ховул бела, совул бела! Худай жан, өзүң етиш... Я, Ысмамыт ата, өзүң голда!» дийип, Черкез якасыны тутды. Черкезиң ягдайындакы оба адамлары Сарандан айылганч горкардылар.

Саран гүлүм-ялым эден болуп, гөзүни-гашыны ойнатды-да, мүсгинсокарлыгына башлады. Ол:

— Салавмалейким, Черкез ага! — дийип, сесине мылайым әхең бермәге чалышды.

Черкез бу сесе өр-гөкден гелди. Илкибада гулагына ынанмады. «Саран нире, бейле сүйжи диллилик нире?..»Соңундан болса: «Дилегим эййәм худая барып етен экен-ов» дийип бегенди-де, өңки хетдине гелип:

— Валейким эссалам, Саран бег! Саг-аман гезип йөренмисиң? Мал башың, өй ичерлериң гургунмы? — дийип, Сарандан өзүне шейле адамкәрчилик гөрени үчин, Черкез хонданбәрси болды.

Саран ичинден: «Харамзада сувчы, дилини тапайдым герек» дийип бегенди.

— Шүкүр худая, Черкез ага, яман ирләпсиң-ле? Я-да гарагейим ковдумы? Эгер ол харамзада гөвнүңе деген болса айт, хәзириң өзүнде оны ер билен егсан эдейин. Екесиреме. Мениң жаным саг болсун!

— Ёк Саран бег. Кованок. Йөне маңа жогап берди.

— Нирә барярсың? Нәме ишиң чыкды?

Черкез диере зат тапман гултунды. Эмма деррев өзүне гелди:

— Гарапорсаңа — дийип, өзүниң ягдайыны дүзетди.

Айдың асманда бирден йылдырым чакып гиден ялы болды. Саран депесинде гамчысыны булайлап, бирден газаба мүнди. Ол Черкезиң алдамакчы болянлыгыны аңшырды, эмма шунуң билен бир хатарда бу пикирине долы ынам хем эдип билмеди.Илки оны гамчыламакчыды. Йөне шол ынамсызлык бирден пейда боландан соң, бир бада бу пәлинден эл чекди. Гыгырып башлады:

— Догрыңдан гел, агсак харамзада! Ялан сөзлесең келләңи тогаларын! Мениң элимден сыпмарсың!

Черкез өз сөзүнде берк дурды. «Мен инди шу айданымдан язмайын. Мунуң мениң ызыма дүшүп гидип, барлажак гүманы-ха ёк. Барласа-да Дашховзун бәри янындакы гумы орталамсоң гүнбатара өврүлип, Гарапорсаң обасына барарын. Тә бу ызына гайдянча, шол ерде өңки сувчулыгымы эдейин йөрейин...»

— Саран бег гаты чыным. Шу яшдан соң ялан сөзлемәге горкярын. Худайдан горкярын, иним. Бейле газап этме...

— Ызыңдан адам иберип, барладарын! Ялан болса муң жаныңдан бирини-де гоймарын!

— Вах, барладайсаң, оңа етеси зат бармы? Бейдип, агыз ажыдып дурандан, говусы барладай, Саран бег! Ялан сөзлейән дәлдирин.

— Гарапорсаңда нәме ишиң бар?

— Мениң ниреде нәме ишим болсун, Саран бег! Өвренен гылык өрклесең-де дурмаз дийипдирлер. Йүзбашының мени гарагейиме хызматкәр эдип берели бәри бир топар гүн гечди. Мен болсам, ики гүн бир ерде аркайын отурып гөрен адам дәл. Йүрегим гысяр. Онсоңам, мен гарагейимиң дилине дүшүнемок, ол мениңкә дүшүненок. Башым азара галды. Йүрегимиң елини чыкарып гайдайын дийип баршым. Гитме дийсең, ызыма доланыберерин. Илерки обалара өтәгидерин. Гезсем боляр. Мениң үчин дөрт тарапың хеммеси-де дес-дең... Йөне мени онуң өйүне габап гоюп, бейле хорламаң.

Телпегиниң түйлери дөкүлен, балагының йыртыгындан дызы гөрнүп дуран, чеп аягы агсак Черкези чала танаян адам, онуң бу сөзлерине ынанжакды. Ол алтмышына гидипди. Өйи-де, или-де доганы-гарындашы-да ёкды. Ол ерден еке чыкана меңзейәрди. Бир вагтлар онуң атасы оба байына улы бергидар болуп өлди. Бай шол гүнүң агшамсы бир ишаны ызына тиркәп гелип,

онуң үч танап ерини өз адына гечиртди-де йүзүне эгрем-бүграм хат язылып, мөхүр басылан кагыза Черкезиң бармагыны басдырды. Черкезиң эжеси атасындан ярым ай өң өлүпди. Ине шейдип, Черкез яшлыгындан ил ичинде гезип, онуң-мунуң овнук-ушак юмшуны эдип, галан-гачаныны ийип, ташландылары гейип яшаярды. Хич кимиң онуң билен, онуң хем хич ким билен иши болмазды. Аяллара тамдыр одуны гетирип берйәрди, оларың сувуны чекйәрди. Шейдип гөрен ерде күл дөкүп, йигрими яшына етди. Ол мыдама хем шейдип гезерди. Эмма йигит етенден соң, онуң башына шейле бир иш дүшди-де, ягдайыны бүтинлейин үйтгетди.

Бир гезек әри кервен билен Ахала гиден бир мес аял оңа узаклы гүн сув чекдирди. Эртир-агшам оңат нахарлады. Гүн батансоң болса өз яшаян отагының гапысында дүшек салып берди. Черкез хич затдан хабарсызды. Онуң гарып гөвни галкмаярды. Бейле иш болар дийип гөвнүне-де гетирмейәрди. Гиҗәниң бир вагты өй эеси аял сүйҗи укуда ятан Черкези ыралап турузды.

— Черкез җан, өйде бир зат шакырдаяр. Огры гирен болаймасын? Йөр, барып гөрели — дийди.

Черкез, элиниң терси билен укулы гөзлерини сүпүрип:

— Мен өзүм гөрерин, сен горкарсың — дийип, садалык билен туруп улграды.

Аял шайларыны шагырдадып турды-да, сесини титредип:

— Дур, дур, Черкез. Биле баралы — дийип, онуң ызындан етди. Черкез гең галды. Яш, гөзлери янып дуран, басан ериндең от чыкян гелниң деми-демине етмейәрди. Черкез ичинден: «Бе бу пахырың әхли затларыны алып гиден болаймасынлар? Ягдайы яманлашаян ялы-ла?» дийип, өңе дызады. Аял болса онуң-да өңүне дүшүп өе гирди. Черкез гиренден соң, гапыны шарк-шурк япды-да ичинден илдирди. Соңра чыраны якып, төрде салнан ики адамлык дүшеги гөркезди-де:

— Геч! — дийди.

Черкез чыра янандан соң агзыны гиңден ачып, яш аялың йүзүне чиңерилип серетди. Аялың тегелек, ак йүзүне тәзеҗе айлы яглык өңкүден-де гөрк берйәрди. Тегелек гара гөзлери ярым горкулы, ярым бегенчли, эмма вели гөвнүндәки арзувының хакыкат болҗагына дойлы ынам билен ялдыраярдылар. Ёгын гара сачлары өлүгси чыраның ягтысына гөвүн гөтериҗилик билен хер хили өвүсйәрди. Инче, овадан, ак бармакларындакы күмүш йүзүклериниң гашлары эртириң шапагы дүшйән дуры сув ялы болуп толкун атярдылар. Аялың бүтин болшы, даш гөрнүши ички дуйгуларың гүйчли толкунларының өңүнде эли баглы есир ялы болуп гөрүнйәрди. Аял титрейәрди. Кәте җүбтек ялыҗак нәзиҗек додакларыны чалаҗа дишлейәрди, кә-де ики элиниң нәзиҗек бармакларыны бири-бирлериниң арасындан гечирип, эмай билен олары шакырдадярды. Ол гөвнүне дүвен пикирини амала ашырҗагына ынанярды. Эмма айгытлы херекете бирден башламага йүрек эдип билмейәрди: аял утанҗаңлыгы ёл бермейәрди. Херекете башламага тутарык гөзлейәрди.

Черкез шол агзыны ачып гарап дуршуна, бирден саг элини якасына элтип, эшидилер-эшидилмез сурагда пышырдады. Онуң бу овадан гелниң өңүнде дуран вагты акыл-хушы башындан учупды. Шол себәпли-де йигит ачык агзыны чалаҗа юмуп, додакларыны мүңкүлдетди. Өз гөвнүне, ичинден өз-өзүне бир затлар диен ялы болды. Эмма ол хич задың, хич пикириң башыны җемләп билмәнди. Гелин бу болша узак чыдап билмеди.

Сакгал-мурты яңы гаралып угран огланың ики элинден тутуп, әхли нәзлерини бир ере җемләп, хайыны гачырыҗы бир суратда йылгырды. Йигидиң бүтин бедени сандырады. Башы айланды, гөзүниң өңи гаралды. Илкибада пер дүшекче, йүпек ёрган онуң гөзүниң өңүне перде болды. Эмма бирден аялың хырсыз, хич затдан гайтмаян әриниң сураты гөз өңүне геленде, онуң үстүнден гайнаг сув гуйлан ялы болды, гара дер басды. Элини йүзүне тутуп, ыза чекилди. Гыссанҗына:

— Ханы огры? Огры ёк-ла? — дийип, өз-өзүне совал берйән ялы алҗырап сесленди.

Аял онянча гүйчли хем-де сандыраян мылайым эллери билен онуң ики чигнинден тутды-да:

— Хи-ви, иши гайдан, бейден болмаң нәме? Инди сыпасың ёк! Гачдыгың улы-илим билен гыгырып, чыкмаз гүне саларын — дийип, Черкези идирдедип төре гечирди. Багҗыгыны чөзүп башлады...

Хениз аял билен иш салышып гөрмедик йигит бирден укудан оянан ялы болуп, гөвнүни бире баглады. Хемме болҗак-гойҗагы ядындан чыкарып, ики яныны деңледи. Өзүне улы леззетиң гарашяндыгыны деррев

дуйды. Сандырап, гагшап башлады. Онянча аял оны ганрып дүшегиң үстүне басды... «Нәме болса шол болсун, болжагы болды» дийип, Черкез өзүни бүтинлей ол аялың элине берди. Хич бир адамдан ягшы сөз, мылайым йүз гөрмедик йигидиң хэзир йүзи, бойны бедени сыпаланярды. Аял гөйә терне гемрен ялы онуң яңаклaрыны дишлейәрди. Черкез хем әхли дуйгусына бат берди. Олар тә даң атянча, кирпикли гөзлерини юммадылар, гижәни оюн-далаш билен гечирдилер.

Бу леззет он гүн довам этди. Бу иш нәхили ёл билен болса-да, биринжи гижәниң эртеси ил ичине яйрады. Аялың әри өлүме гитмәнди ахыры. Вагты гелди, ол хем ызына доланды. Бу хабар онуң-да гулагына етди. Черкез эййәм башга бириниң сувуны чекйәрди. Аялың әри эртеси гуйының янында гаравуллап дуруп, Черкези түпеңледи. Ок онуң уйлугындан дегип, дамарыны ёлды, эмма сүңке зыян этмеди. Ол адам аялының сачыны кесип, атасының өйүне ковуп гойберди. Шундан соң Черкез бир нәче гүн ятып, ахыры турды. Эмма аягы өмүрлик майып болды.

Аялың әри биринден Черкезиң адына шейле буйрук иберди:

«Инди шу обада гөзүме гөрүнсе өлдүрерин».

Черкез гүнбатара гитди. Он гүнләп гачды. Көп йыллар ят обаларда яшады. Ахырсоны шол аялың әриниң өлди диен хабарыны эшидип, доган обасына доланып гелди. Шондан бәри өңки кәрини эдип гезип йөрди. Йүзбашы оны гара гейимиң чайыны гайнадар, сувуны чекер дийип, Ефимовың янына белледи. Черкез илкибада бу ишден горкан хем болса, яшының ахырында йылы өе, сүйжи тагама гөзи дүшүп, монча болды.

Саран Черкези танаярды. Онуң бир ерде узак дуруп билмейәнини-де билйәрди. Шонуң үчин-де Черкезиң сонкы айдан сөзүне ынанды. Өзүниң эден чениниң баша бармандыгына гахарланып, ене-де атыны чапдырып гитди.

Черкез бирсалым онуң ызындан гарап дурды-да: «Хәй, кәди келле! Сениң тутан гушуңы мен бир вагтлар үтүп гоюпдым ахыры... Келләм эгнимде болса, Ефим сенден хорлук чекмез...» дийип, ене-де саг аягына аграм салып, өңки ёлуны довам этди...

Гурлушыга голайлашдыгы сайын Сараның гахары гүйжеди. «Хеммеси шу харамзада гарагейимиң тарапында. Мениң билен диңе горкуларына саламлашярлар. Горкмасалар таңры саламыны-да берҗек дәллер. Шол бурны өркүч ялы гул шу гүн хем мениң атымы тутмасын, мен оны яланча инмедик ялы этмезмикәм...»

Гахар-газап билен гурлушыга нәхили гелип етенини-де дуйман галды. Эмма гелип, атының башыны чекенден йүзи үйтгеди. Касым хем бейлеки адамлар гызыклы бир зат хакында өзара гүрлешип, ерден башыны гөтермән ишләп дурдулар. Хич ким Сараның геленини гөрмеди. Саран болса Касымың хем-де бейлекилериң бу болушларына өзүче дүшүнип, мени әсгермейәрлер дийип чаклады. Ардынды. Илки билен оңа Касымың гөзи дүшди. Нересcе ылгап гелип, атың башыны тутды. Эмма инди гичди... Гахардан яңа хушы башындан учан Саран гарагуш ялы болуп, атың үстүнден өзүни онуң үстүне оклады. Саран гөз ачып-юмасы салымда Касымың гарнына үч-дөрт гезек депди. Йигит чыдап билмән, күчен ялы товланды. Онянча Саран наллы әдиги билен Касымың бурнуна, агзына депип башлады. Йигидиң йүзи гара ган болды, гөзүниң өңүни ган пердеси гаплады. Ики алын диши дөвүлди. Адамлар ылгашлап гелдилер. Сапармырат, вагшының ики элинден шапба япышды-да, ренкини агардып:

— Саран, сылагың етди. Инди бу йигиде элиңи гөтерсең, соңуны өзүңден гөр! — дийди. Саран онуң сесинде пейда болан айгытлы әхеңе хайран галып, сожап демини алмак билен ыза чекилди.

Хеммеден соң гелен Ефимов, юмрукларыны дүвүп, йүзүни гызартды:

— Мениңки хана арз этди бар!

Саран ярылды:

— Мен сенден өңүнчә арз эдерин! Сен гарагейим, бу харамзадалары ёлдан чыкарярсың. Олар мени әсгереноклар! Мунуң хеммеси сениң гылав бермегиңден!

— Сениңки ёлдан чыкды! — диенде Ефимовың гөзлери Сараның ичинден гечәйжек болды. Саран тисгинди. «Ене бу харамзада бирден иши ташлап өтәйтмесин... Онда, хан мениң дериме саман дыкар» диен пикир келлесине гелди, ол горкды.

— Ол адам дәл, гул ахыры! Бир гула гамчы чалынды дийип, бейдип дурмаң нәме?

«Гамчы чалнан гул» доң ерде хушундан гидип ятыр-

ды. Ефимовың гөзүне яш айланды. Сапармырат онуң башыны ерден гөтерди. Җубүсинден яглык чыкарып, ганларыны сырышдырды.

Ягмыр юмругыны дувүп, Сараның дашында көвленди.

Ефимов:

— Сапармырат, яныңа Ягмыры ал, Касымы йылы тама элт. Ол өлди ёк! Өлди ёк! — дийди.

Сапармырат билен Ягмыр Касымы тагтаның үстүне салып, алып учранларындан соң, Ефимов Сараның йүзүне гахарлы бакды-да, шейле дийди:

— Саран, икимиз гала гитди бар. Мениңки бу ерде ишледи ёк. Сениңки ишледи бар... Мениңки йүрек яман болды.

Ол гейимлерини какышдырып, гитмэге хэзирленди.

Төверекде дуранлар миннетдарлык билен Ефимовың йүзүне бакдылар.

Саран:

— Хэзир хан ёк. Ишләбер. Болан вагты өзүм айдарын — диен болды.

— Ишледи ёк. Онда мениңки өзи гала гитди бар... Ханы тапды бар. Болмады оглуны гөрди бар...

Төверекдәкилер онуң өңүне гечдилер. Ёлуны багладылар. Хеммәниң йүрегинде: «Бу оңат адам гитсе, бизиң багтымызың ятдыгыдыр» диен пикир пейда болды. Ефимов бу пикири оларың йүзлеринден ве гөзлеринден окады. Аяк чекди.

Аман пәлван төвелла этди:

— Саран бег, Ефим, бейдишип дурмаң. Ягшы дәл.

Саран Аман пәлваның бу сөзүнден соң, арка тапынан ялы болды. Гара готурак йүзи гызарды:

— Гел-ле гарагейим, шу гүррүңи гоялы-ла.

Ефимов Сараның эдил алкымына дыкылып сорады:

— Инди сениңки адам урды ёк?

— Ёқ...

Саран өңкүден-де бетер гызарды. Масгара болуп, утанмакдан яңа, ер ярылмады, ол гирмеди. Ол бейле нетиҗә гарашмаярды. Адамларың өңүнде бейле кичелерин өйтмейәрди.

— Инди сениңки адам урды бар, мениңки гитди бар — дийип, Ефимов кесгитли айтды-да, өз иши билен болды.

Шол гүнүң агшамы Сапармырат чайың башында аялына бу хакда гүррүң берди. Ол:

— Касым өзүни билмән ятыр — диенде, гызы Акжагүл дик дуран ериндеи ашак йыкылды, чиркин сес билен гыгырды.

Нэзик Сапармырада:

— Чагаларың янында бейле айылганч зат айтмасаң болмаярмы? — дийип игенди.

Сапармырат бу хакда гүррүң эденине чын йүрегинден өкүнди.

Соңра әр-аял икиси «гандан горкан» гызларыны хушуна гетирмек билен болдулар.

ЕФИМОВЫҢ ӨЙҮНДЕ

Ики гүн гечди. Гахар-газаплар ятышан ялы болды. Гүн батып, гараңкы дүшенсоң, ховлының дашындан:

— Сапармырат! Сапармырат! — диен сес эшидилди.

Сапармырат,чеп аягының чарык багыны гыссанмач даңды-да, аялына:

— Какамың халындан хабар тутуп дуруң. Өз ишиңиз билен болуң. Бизи Ефим чагырды. Гижирәк гелерин — дийип, йылы гейнип чыкып гитди.

Дервезәниң даш йүзүнде дуран гараны гөрүп:

— Ягмыр, сенми? — дийди.

— Хава, мен, Сапармырат. Ханы гидели-дә?

— Йөр, йөр. Көпүрәк гарашдырайдым өйдйән?..

Ягмыр гурлушыкда хемишелик ишлемели эдиленлериң бириди. Гурлушыга гелйәнчә, батракчылык эдерди. Бедиркендиң илери серхетинде, гумуң этегиндәки йыкык ховлының болгусызҗа бир хүҗресинде еке яшаярды. Ол Ефимовы илки гөренден халады. Эмма хенизе ченли бу пикирини хич киме гүррүң бермәнди. Хэзир Сапармырадың гапдалына дыкылып баршына, онуң тарына какып гөрйәрди. Онуң Ефимов хакда гүрләси гелйәрди, оңа нэхили-де болса өзүниң дуйгусыны етиреси гелйәрди:

— Сапармырат, сен нэхили гөрйәң, Саран Ефиме яманлык этмез-ә? Өңңинки сөзлерини хана барып айтмаз-а?

Сапармырат бираз ойланып җогап берди:

—Вах, Ягмыр, садалык эдйәрсин. Хей оңарып билсе, сөзүне питива басылҗагыны билсе Саран айтмазмы? Үстүне гошуп, ики эссе эдип хем айдар. Йөне Саран ол гүррүңлери хәзир айдып билмез. Онуң өзи гүнәкәр. Ол Ефимден гаты горкды. Иши ташлап гидер дийип...

— Хемме адам Ефим ялы болса, нәхили говулык боларды? Она орус, Сарана-да өз түркменим диерсиң. Икисиниң арасы ер билен гөк ялы. Ефим ялы адам болмаз. Мен-ә, догрусы, шол адама ягшылык эдип билсем арманым ёк. Йөне биз ялакларың элинден нәме гелйәр...

— Сарана хич ким сала салмаяр. Шонуң үчин-де ол нәме этҗегини билмән, ода-көзе дүшүп йөр-дә. Хеммәни агзына бакдырҗак боляр. Адамлар Ефими халаяр. Онуң айданыны гайталатман эдйәрлер.

Ягмыр гараңкының ичинде йөрәп отуранлыгына гарамаздан, төверек-дашына әңедип, ювашлык билен агзыны Сапармырадың гулагына голайладып, шейле дийди:

— Ефиме дил етирҗек болса хем-де Касымы өз гүнүне гоймаҗак болса, Сараны бир гиҗе пачакгөмди эдәйсек нәдер?

Сапармырат онуң чигнинден тутуп, сакга дурды-да:

— Диййәниң нәме? Онда бизи ер билен егсан эдәймезлерми? Ефими дардан асмазлармы? Онуң өйүни отламазлармы? Чагаларыны дирилигине ода ташлаймазлармы?

Сапармырадың болшундан бирбада горкан Ягмыр җаны ара гиренден соң, ене батырланды:

— Бу ише Ефими гатышдырмарыс. Онуң нәме иши бар? Бизиң арамызда бу иши оңарайҗак адамлар бар...

— Гоявери, гоявери, худай сакласын! — дийип, Сапармырат ики элини-де йүзүниң өңүнде гаймалатды.

Ягмыр сесини чыкармады. Олар тә Ефимовың өйүне гелйәнчәлер геплешмедилер. Ефимовың гапысының өңүнде Касым билен ене бир ёлдашларыны гөрдүлер. Дөрдүси биле өе гирдилер.

Төрдәки кичиҗик стола меңзедилип ясалан задың үстүнде онлук чыра янярды. Ефим чыраның гапдалында бир зат окап отырды. Кечәниң үстүнде Аман пәлван билен бир яшулы чай ичйәрди.

— Хә, сиз гелди, давай геч бәри — дийип, Ефим геленлери гаршылады. Өзи гапының агзына гечип, пежиң янында дикелип дурды. Бейлекилери зор билен диен ялы төре гечирди. Касым гирен еринде дурды. Ефимов онуң йүзүне йылгырып серетди:

— Сениңки адама айратын айтмак герек? Я, сениңки гитди бар? Ховлукды бар?

Сапармырат дүшүндирди:

— Ефим, түркмениң яшлары хызмат эдйәндир. Чай герек болар, чилим герек болар. Касым шол ерде отурыберсин.

Ефимов:

— Касым мениңки мыхман. Сениңки нәме иш бар? — дийип, ян бермеди.

Касымың өзи дилленип:

— Ефим, Сапармырадыңкы мамла — диенден соң, Ефимов гаршылык гөркезмегини бес этди. Өзи-де Сапармырадың янына гечип отурды. Касымың йүзүне торсаран болуп:

— Онда сениңки чай берди бар. Ишледи бар — дийди.

Касым пежиң янында отурып, чай-чилим билен мешгул болды. Ягмыр, Ефимовың садалыгына, адамкәрчилигине бегенип, онуң йүзүнден гөзүни айрып билмейәрди. Бейлекилериң хем, Ягмырың агзына өйкүнйән ялы, гөзлери Ефимовдады. Өйүң ичиндәки аз санлы шәхер затларына: дашы нагышлы чай гутусына, агзы өз-өзүнден бүзүлйән резин теммәки халта, Ефимовың машгаласының суратына оба адамлары агызларыны ачып середйәрдилер. Аман пәлван ичинден: «Дүнйәде хер хили гең-энайы затлар бар-ов...» дийип, булара умумы баха берди.

Диңе Сапармырат өз өйүнде отуран ялы аркайындыы, башыны ашак салып, бир затларың пикирини эдйәрди. Онуң бу болшы: «Шу затларың хеммеси маңа озалдан таныш» диййән ялыды. Бейлекилер оны хем назардан салмаярдылар. Себәби Ефимов Сапармырады хеммеден говы гөрйәр диен пикир адамларың йүрегине орнашыпды. Отуранларың гөзүниң өңүнде Сапармырадың абрайы барха артярды. Касым болса гөз астындан, өзүне дуйдурман, Сапармырада середйәрди. Акҗагүлүң какасы билен өзүниң арасыны ер билен гөк ялы хасап этсе-де, Касым оны җаны-тени

билен сөййәрди. Хер әдимде оңа ягшы гөрүнмек үчин чалышярды. Онуң өңүне элтип гойҗак чәйнегиниң дашыны бир нәче гезек сүпүрйәрди. Чилим отлап, илки билен оңа узадярды. Сапармырат бу затлардан хабарсызды.

— Мениңки адам сизе сөз айтды бар. Дил билмеди, яман болды — дийип, Ефимов гамлы әхенде гүрледи.

Аман пәлван телпеги билен маңлайының дерини чалып, мыдама болшы ялы, аркайын:

— Айдыбер, Ефим. Гөвүн бир болса, дилиң иши аңсатдыр — дийди.

Ефимов кынлык билен гепледи:

— Саран Касымы урды бар? Себәби Касым еке адам. Гарып Касым көп адам болды, сиз Касым билен доган болды. Саран оны урмады... Шуңа сизиңки адам дүшди герек.

— Хеммәмиз Касымың аркасында дурсак, Саран оны уруп билмез диййәр — дийип, Сапармырат дүшүндирди.

Адамлар тирсеклерини дызларына дирәп, ашак бакып отурышларына:

— Хак гүррүң, хак гүррүң — дийшип, башларыны ырап макулладылар.

Касым бичәре утанҗындан яңа, ере гирҗек болярды. Икинҗи тарапдан, өзүне Ефимовың хоссарлык эдишине башы асмана етйәрди. Ол таяк иенине намыс эдйәрди. Урланы ядына дүшенде, ёлдашлары оңа гынанч билдиренлеринде, онуң реңки бир агарярды, бир гызарярды. Ылайта-да Сапармырадың янында бу хакда гүррүң чыканына утанярды. Акҗагүлүң какасының гөзүне мерт, эдермен, гүйчли йигит болуп гөрнеси гелйәрди. Эмма Сараның эден иши Сапармырадың янында онуң дилини гысга эдйәрди.

Ефимов йигидиң бу нәзик дуйгусыны аңшырярды. Эмма бу гүн ол йүрегиндәкини дөкмекчиди. Касыма бигайрат адам хөкмүнде гараянларың өңүнде яш йигидиң абрайыны галдырмакчыды. Шонуң үчин-де ол довам этди:

— Касыма Саран гул дийди, Касым гул. Мен гул. Хемме гул. Хемме Гурбанмәммет ханың гулы. Бизиңки адам онуң ишини этди. Ишлемеди, бизи урдулар.

Бу ерде гул ёк. Касым адам. Биз адам. Хемме адам. Гул ёк. Касымда нәме яман? Гөз бар, гулак бар, ягшы адам. Гүйч бар. Башга гул ёк, биз хемме ханың гулы — башга гул ёк...

Адамлар ене өңки отурышларыны бозман:

— Мамла, мамла! — дийип, баш атдылар. Ефимовың сөзүни тассыклайҗы маңыда бири-бириниң йүзүне гарашдылар.

— Ким еке болды, гул болды.. Ким көп болды, гул болмады. Мениңки адам догры дийди?

Аман пәлван ене-де телпеги билен маңлай дерини сүпүрип:

—Догры, догры — дийип, йүрекден айтды. Адамлар бу сөзи тассыкладылар.

— Хан яман адам. Бирине орус дийди, бирине жүнейт дийди, бирине гарадашлы дийди, адамлары душман этди. Гарып адам доган болды герек. Гүйчли болды, хана гаты сөз айтды бар.

— Айт, Ефим, бейтсек, хан юрдумызда ел өвүсдүрәймезми? — дийип, Аман пәлван алададанды.

— Мениңки хәзир диймейди. Тайярлык герек. Орус ишчи адам Николайы йыкды бар. Керенскини йыкды бар. Биз ханы йыкды герек. Ере өзүмиз эе болды бар...

Бу сөзе отуранлар дүшүнип билмедилер. Сапармырат хем «терҗиме» этмекден әҗиз гелди. Ефимов соңра хер сөзи пугта эдип, бөлүп-бөлүп айтды. Керенскиниң ким, Лениниң кимдиги барада айры-айры эдип дүшүндирди. Ол хер этди-хесип этди, өз пикирини отуранларың аңына етирйәнчә ыза дөнмеди. Эллерини херекетлендирип кән сөзледи. Ахыры дүшүндирди.

— Бизиңки гүйч йыгнады герек. Ленин адамлары гелди, бизиңки олара көмек этди бар.

— Мамла, мамла!..

— Хак, хак!..

Касымың гулагына гапының даш йүзүнде бир зат шакырдан ялы болды. «Ит-гушдыр-да» диймек билен, йигит муңа әхмиет бермеди. Бейлекилер муны эшитмедилер. Оларың әхли пикири-ойы Ефимовың айдян сөзлериндеди. Бу вагт гапының дашында түпең атылса-да эшитҗек адам ёкды.

Ефимов соңра адамлара достлук-доганлыгың пейдасы барада, ишан-моллаларың сөзүне гидип, бир-

бирине душман болмаклыгың зыяны барада гүррүң берди. Касым пикир эдип гөрсе, Ефимов бу гүн әхли сөзүни онуң дашында айлады. Ол илкибада утанан-да болса, инди гөзлерини ялдырадып, Ефимовың инче сары йүзүне миннетдарлык билен бакярды. Ефимов бу гүн оңа хич бир ынсаның этмедик ягшылыгыны этди: оны бүтин обаның ичинде болмаса-да, шу адамларың ичинде-хә ил билен деңледи! Ылайта-да Акжагүлүң какасының янында! Касым өзүне эдилен бу ягшылыгы нәме билен өдежегини билмеди. Ол бөкүп турагада. Ефимовың янына барып, онуң аягына йыкылмак иследи. Шейдип оңа өзүниң йүрекден миннетдарлыгыны дуйдурмак иследи. Шу максат билен ики элини дызына дирәп турҗак хем болды. Эмма Аман пәлван онянча Ефимовың элинден тутуп, оны өзүне гаратды-да:

— Шу айданларың гелйәнчә сен шу ерде бол! — дийди.

Касым бу пурсатда ара душмеги услып гөрмеди.

Ефимов гаррының сөзүне:

— Мениңки адам бу ерде болды, Дашховузда болды, барыбир. Мениңки сизи ятдан чыкарды ёк. Герек болды — мениңки адам етип гелди. Мениңки адам сизи ягшы гөрди — дийип җогап берди.

Отуранлар Ефимова ченденаша миннетдар болдулар.

Гүррүң узага чекди. Барха гызышды. Касым өйдәки чай одунының гутарандыгына гынанды. Шонуң үчинде эдилип отурылан гүррүңден галмазлык максады билен сычрап турды-да, шол демде гапыны ачып, даш чыкды. Эмма велин чыкан еринде үстүне абанып дуран, рух ялы гараны гөрүп, деми-демине сыгман ызына өврүлди. Эли гапа етип-етмәнкә, келлесине бат билен деген зат оны сеңселетди. Касым хушундан гидип йыкылды.

Илки билен ичерден бөкүп чыкан Ягмыр ол узын гараның өзүни илерки ябың ичине окланыны гөрүп галды. Үч-дөрт адам онуң ызындан ылгады. Эмма гачып гидени ер ювдан ялы болды.

Ефимов билен Сапармырат ылгап чыкып, Касымы ичери гириздилер. Гараның ызындан кованлар-да гелдилер. Хеммәниң кейпи бозулды. Реңки агарды. Газабы гайнады.

— Саран шейтди бар — дийип, Ефимов ынанчлы айтды.

Сапармырат:

— Харамзада әхли гүррүңлери эшидип дуран экен-ов! — дийип, ашакы додагыны дишләп, башыны йыкады.

Ягмыр хашлап гапыдан гирди-де, сөзсүз сораг билен Сапармырадың йүзүне бакды. Ол хәзир Сапармырат «боляр» диен ышараты эдәйсе, йүзүниң угруна ызына ылгамага тайынды. Эмма Сапармырат оңа белли бир манысыз серетди. Хич хили ышарат этмеди. Ягмыр ахмыр эдип, башыны ашак салды.

Тамың бурчунда кровать ялы эдилип ясалан тагтаның үстүнде Касымы ятырдылар. Нерессәниң зордан деми гелйәрди. Ефимов Касымың дөшүни яланачлап, гушаклыкдан ашагыны гайым басырды.

— Бичәрәниң гөрҗеги бар экен-ов!

— Не гөзел йигит! Саран ялының йүзүсине дегҗек.

— Эрк-ыгтыяры болмадыгың гөрҗеги шу-да...

— Худай сакласын.

— Нәхак төхметден өзүң саклавери...

Ефимов чилимини отлап, адамлара серетди:

— Гөрди? Гул ёк. Бай бар, гарып бар! Ягшы адам бар, яман адам бар... Сизиңки адам гөрди...

Хакыкатың өңүнде дуран адамлар бу сөзден соң ере бакдылар. Оларың Касыма «гул» дийип, ичинден пикир эденлери-де болса, хәзир шу пикирлеринден утаныпдылар. Хораз гыгырансоң гайдышдылар. Сапармырат Ефимовыңкыда галды.

Адамлар өйли-өйлерине барярдылар. Мейдандан бахар ысы гелйәрди...

...Гүндиз, иш вагты адамларың хышы-вушусындан Саран бир задың бардыгыны аңлады. Йөне вели хич задың аңырсына етип билмеди. Муңа онуң өз-өзүне гахары гелди. Нәме этмели? Хич зат эдип болҗак дәл. Элиниң ашагында ишлейән, өзүниң өңүнде ер гужаклап ятмалы адамларың хич бири онуң диенини эденок. Хеммеси оңа гөзлериниң гытагы билен гараяр. Онсоң нәме эдип билерсиң? «Хай, бедиркентлилер, сиз мыдама-да бойнуёгындыңыз! Сизиң отуран ериңиз күл үстүнде болса-да, гөвнүңиз кап дагында! Мунуң үстүне-де, бу гарагейим гелип сизи бүтинлейин ёлдан чыкарды. Ховлукмаң, ол хем гидер. Онсоң мениң эдишими гөрүң!» дийип, Саран өйүне баршына депесинде гамчысыны ойнадып газапланды.

Ол хасыр-хусур нахар ийип, чай ичди-де, гүн батып, гараңкы дүшенсоң, оба арасына чыкды. Гурлушыкда ишлейәнлериң бирнәчесиниң өйлериниң голайындан гечип гитди. Соңра белли бир нетиҗә гелип билмән, Ефимовың өйүниң голайындакы япларың бириниң ичине гирип, шол ерден тамың гапысына әңедип ятды. Бир салымдан ишик йыгы-йыгыдан ачылып-япылып уграды. «Гелдилер! Гелдилер, харамзадалар!» дийип, Саран «Инди-хә гелип болайдылар герек» диен нетиҗә геленден соң, Ефимовың өйүниң ишигине гелип, чеп гулагыны гапа гоюп дурды.

Ол тә Касым одуна чыкянча шейдип дурмак билен, өйде эдилен гүррүңлериң барыны эшитди.

ОГЛАН БИЛЕН УЯСЫ

Касымың сураты яш гызың йүрегине дүйпли орнашыпды. Гыз хениз хич кими сөйүп гөрмәнди. Оба арасына чыкарылмаяндыгы үчин илкинҗи сөйги хакында бойдашларындан хем хич зат эшитмәнди. Шонуң үчин-де онуң Касым хакындакы пикирлери нәмәлим бир суратда барха жошярды, йитилешйәрди. Оны өз эркине гоймаярды. Йигит билен гызың арасындакы мундан аңры довам этмели болан гизлин сыр нәмекә диен пикир Акҗагүле ынҗалык бермейәрди. «Бу өрән улы, гизлин сырлардан долы бир зат болмалыдыр. Болмаса, какам мени бейле айылганч урмазды...» Акҗагүл өз эркини йитирипди. Хич бир ишиң башына барып билмейәрди. Ёла гараярды. Йыгы-йыгыдан гуйының башына сува гидйәрди. Мундан аңры екеҗе-де әдим этмәге онуң ыгтыяры ёкды. Эмма йигитден хабар ёкды. Акҗагүлүң йүреги гысып башлады.

Ине, бирден айылганч хабар гелди. Ол хабары-да Акҗагүлүң какасы гетирди. Сапармырат бу хакда Нәзиге гүррүң берип отырка, гызың ичини ит йыртярды. Касым хакында бир зат эшидип болмазмыка диен умыт билен гызың йүреги параланярды. Шейле ягдайда гуя гитмек үчин гапының агзына баранда, какасы Сапармырат айылганч хабарың үстүнден гелди. Акҗагүлүң нәзик дамарлары гырлан ялы болды, ысгыны гачды. Дуран еринде хушундан гидип, өзүни ере гойберди.

Эртеси-де Акҗагүлүң башы айланярды. Гөзүниң өңүнде акҗа-гаража учганаклар гаймалашярды. Йүреги эндирейәрди. Ол гүн гечди. Эртеси гүн хем гечди. Биригүни агшам какасы Ефимиңкә гидип, өйлерине гелмеди. Даң атансоң гелип гитди. Акҗагүл болса атасының чай сувуна гарашык этмек үчин даш чыкды. Шол вагт болса какасының реңкини агдарып геленини гөрди. Бир задың йүзе чыкандыгыны билди. Эмма ызына айланып, какасы билен эҗесиниң нәме гүррүң эдишйәндиклерини эшитмәге нәче урунса-да, хич бир бахана тапмады. Акҗагүл сув гетирйәркә, какасының ене-де ызына, гурлушыга гидип барярдыгыны гөрүп галды. Атасының хызматыны тиз-тиз битирип, өңүнде чай демләп гойды-да, Нәзигиң янына ылгады. Өе гиренде эҗесиниң реңкиниң ак там боландыгыны, пикириниң дагыныкдыгыны гөрүп, гең галды. Ене-де гызың йүреги уруп башлады:

— Эҗе, какам нәме үчин агшам гелмәндир?

Нәзик өз пикирлери билен гүмра болуп отурышына хич кимден совала гарашмаяндыгы үчин, илки:

— Хә? — дийип, гызының йүзүне гең галып серетди.

Нәзигиң алҗыраңңылыгыны дуян гыз горкды. Совалыны гайталады.

— Хич, хич. Ишлери чыкыпдыр.

Гыз бирсалым ере бакып отурандан соң:

— Эҗе, хол гүнки урлан адам аяк үстүне галдымыка? — дийип сорады. Соңра ене-де:

— Я шоңа бир зат болупмы? — дийип, өңки сорагының үстүни етирди. Акҗагүлүң сеси бирхили аладалы, ховсалалы чыкды. Ол бу сөзүне бериљҗек җогабың манысыны өңүнден дуян ялы гөрнүше гирди. Нәзик бирхили болды. Эмма ховсаласыны гызына дуйдурмазлык үчин, гөзүни дикип отуран нокадындан айырмады. Акҗагүлүң йүзүне середип билмеди. «Худай сакласын, гызым ене-де гандан горкуп, хушуны йитирер» дийип, өңки отурышыны бозман:

— Хава-ла, ягшы болупмыш, ишләп йөрмүш — диенде, гөз-гөртеле ялан сөзлейәндигине өзүниң-де гахары гелди.

— Эйсе, Ефиме бир зат болупмы?

— Вий, бу гызың болшы нәхиле? — дийип, Нәзик өзүни дүзетди: — Хич киме хич зат болмандыр. Йөне, ишлери чыкыпдыр дийдим ахыры. Нәме ынанаңокмы?

Акжагул нәразылык билен жогап берди:
— Ынандым. Ынанман нәме!
Эжеси гызының әхеңини халамады. Онуң әхеңинден ынанч дәл-де, гахар эшидилди.
Бу гүррүң гутарансоң, Нәзигиң йүки еңлән ялы болды...
Эртирлик эдиндилер. Дурдымырат оянды. Бир нәче вагт гөзлерини юмрук ялы эдип, дүшегиң үстүнден турман отурды. Соңра ожагың башындакы сачага гөзи дүшүп, эжесине:
— Ажыкдым — диййип йүзленди.
— Балам, ажыган болсаң, тур, эл-йүзүңи юв. Соңра чөрек иерсиң.
Нәзик гызына йүзленди:
— Сен Дурдымырат билен өйде бол. Атаңдан хабар тутуп дур. Мен хараза гидип гелейин.
— Боляр, эже.
Дурдымырат гаршылык гөркезди.
— Менем гитжек.
— Какаң гитмесин дийди.
— Какамың өзем өйде ёк ахыры. Ол гич гелер. Мениң гиденими билмезем...
— Диййәниң нәме? Хей болшуң гурсун! Какаңы-да алдап болармы?
Дурдымырат кесирлигине тутды:
— Ёк, менем гитжек.
Акжагул ара дүшди:
— Сен гитсең мен горкярын. Сен мениң янымда гал.
— Сүйжи бирмиң?
— Бирин.
Улы меселе шейле сада чөзүлди.
Дурдымырат эшеги өйүң гапысына гетирди. Нәзик гаңңалады. Үчүси биригип бир халта дәнәни эшеге йүкледилер. Нәзик ашакы оба, хараза гитди.
Дурдымырат Акжагулүң ожук-бужук ишине көмек этди. Вада эдилен сүйжүсини алып, берейййәм ийип болды. Инди чыкып гачмак үчин бахана гөзләп, бөврүни диңләп башлады. Акжагул муны дуйды.
— Дурдымырат, сен гаты бихепбе.
— Сен нәме, хепбеми?
— Сөзлейшиң нәхили? Хепбеми диййилмейәр ахыры? Оны кимден өврендиң?

— Маңа-да бихепбе диййилмейәрди ахыры. Сен оны кимден өврендиң.
Акжагул жигисиниң болшуна гүлди. Соңра:
— Хич киме айтмасаң, мен саңа бир зат диейин?
— Сүйжи берермиң?
— Берейин.
— Ханы!
— Ёк, энтек айдайын. Онсоң сен ол иши эт. Сүйжини ондан соңра берерин.
— Өңүнденем бир азажык берәй-дә?
— Боляр. Гараз, зат алмасаң, узадан аягыңы-да йыгнажак дәл-дә? Шейлеми? Болшуң гурсун...
Акжагул ёрган-дүшегиң арасындан сандыгың ачарыны эли билен барлап тапды. Сандыгы жарнылладып ачып, диш-диш набатдан ашык ялысыны бөлүп алды-да, Дурдымырадың элине узатды:
— Ал.
— Ханы айт.
— Сен какам дагының ишлейән ерине гидип гел. Ол ерде кимлериң ишләп дураныны гөр. Соңра кими, нәхили адамы гөрендигиңи гелип маңа айдарсың. Какам нәме үчин гелдиң дийсе: «Йөне геләйдим» дий. Эгер Акжагул иберди дийсең, онда гайдып саңа доганжыгым диймен, сүйжем бермерин. Йүзүңе-де серетмен... Какам мени урар. Дүшүндиңми? Хол вагткы уршы ялы урар. Онсоң сенем шонда аглышың ялы агларсың...
Оглан Акжагулүң әхеңинден бу ерде бир гизлин сырың бардыгыны аңшырды. Инди сүйжини көп газанмак болжакды. Элбетде, Дурдымырат бу мүмкинчилиги элден бермеди.
— Кими гөрмелидигини айтмасаң гитжек дәл.
— Хич кими! Мен саңа белли бирини гөр диемок ахыры.
— Ёк, айт.
Акжагул дилини дишледи. Айданына пушман этди. Горкды. Гөзүне яш айлады. Чага онуң халының перишандыгына акылыны етирди. Какасының Акжагули урандыгы деррев Дурдымырадың ядына дүшди. Аял доганының ягдайына огланың йүреги авады.
— Валла, чөрек урсун, хич киме хич зат диймәйин. Йөне кими гөрмелидигини айдай. Менден нәме яшыряң? Хич киме зат диймәйин. (Дурдымырат сүйжи хак-

даки пикиринден эл чекди.) Ол бу анты түйс йүрекден ичди.

Акжагүл онуң йүзүне немли гөзлери билен чиңерилип серетди. Огланың йүзүнде гараголлукдан нам-нышан ёкды. Гөрнүши гамлыды. Гыз, Дурдымырадың ак йүрекден сөзлэндигине ынанды. Эмма шерти ене-де беркләси гелди.

— Ысмамыт ата урсун дий!

— Ысмамыт ата урсун!

Хорезмлилериң улусы-кичиси үчин шундан белент ант болмазды, чагаларың икиси-де муны ягшы билйәрди. Бу ант оларың бейнисине эне сүйди билен биле гүйлупды. Акжагүл, Дурдымырадың сагынман ант ичишини халады. Инди йүрегиндәкини аркайын айдып билжекди.

— Онда шейле: Касым бармы, ёкмы? Шоны гөрүп гел.

Дурдымырат өр-гөкден гелди:

— Хайсы Касым? Шол, дүйн маңа ак гант берен Касыммы?

Акжагүл үчжак сүлгүн ялы ганатланды-да, жигисини багрына басды:

— Хачан гант берди? Сен оны билйәрмиң? Хачандан бәри танаярсың? Ол саңа нәме дийди?

Гыз бирден дымды. Өз йүрегиниң гүрсүлдисини эшитди. Саг эли билен якасыны тутды.

Дурдымырат Акжагүлүң янында өзүниң әхметиниң артандыгына хонданбәрси болды. Касым гөйә өзи билен дең-душ ялы, ислән вагты оңа йүзленип билйән ялы болуп, эпей сөзледи:

— Хэй, дүйн, агшамара илеркилерден гелйәркәм, өңүмден чыкды. Ишден гелйәр экен. «Дурдымырат, гургунмың?» дийип, аркамдан сыпалады. Соңра жүбүсинден бир бөлек гант чыкарып берди.

— Башга нәме дийди? Хич зат диймедими? — дийип, Акжагүл Дурдымырадың башындан сыпалады.

— Эй, ёк, биз онуң билен башга гүррүң этмедик. «Гурлушыга гелип дур» дийди. Оны сенем танаярмың? Догрыны айдай-да? Догрыны айдай-да? Йөне бир хили-бир хили болуп отырсың...

— Гоявери, гоявери? Бейле дийме. Бу гүррүңлери икимизден башга адам эшитмесин... Сен гит-де, Касымың бар-ёкдугыны билип гел. Болярмы, баяр?

— Боляр, боляр.

Акжагүл жаныны барлап гөрди:

— Какам сораса нәме диерсиң?

— Хай, йөне гайдыбердим диерин. Мен мыдамам барярын ахыры.

— Бар, баяр, ме саңа ене-де сүйжи берейин. Тиз гел йөне, болярмы?

Юмрук ялы набат алан огланың аягы ере дегмеди...

Акжагүл атасының янына барып, ожук-бужук юмушларыны этди. Байраммырат ага чала ука гиденден соң гыз чыкып гайтды. Өе гелди. Эмма аягы бишен ялы, бир ерде дуруп ынжалык тапмады. Ахырсоңы гелип букжасыны ачды. Ак, гызыл, сары, гара йүпек сапаклары гөренде, йүзи ягтылып гитди. «Гел мен оңа говы тахя тикейин. Йүпегим етсе герек?» диен пикир келлесине гелди. Гыз бу ниетине бегенди. Шол бада башга хич зада үнс бермән, бир азрак мата алды-да, оңа чепер, узын бармаклары билен «гушдырнак» нагшыны салып башлады.

Акжагүл Дурдымырадың эжесинден өң гелмегини иследи. Шейле хем болды. Оглан гүн агандан соң реңкини үч ювлан ак эсги ялы эдип, дервезеден гирди. Оңа гөзи дүшенден Акжагүлүң рухы өчди. Инжиги сандырады. Онуң илки келлесине гелен «какам дуяндыр» диен пикир болды. Ылгап жигисиниң өңүнден чыкды.

— Ханы, нәме болды? Айтсана.

Дурдымырат демини дүрсәп, шейле дийди:

— Мен ол ере бардым. Какам дагы ишләп дуран экенлер. Хеммеси бир хили. Какам мениң хабарымы-да зордан алды. Соң Ефим ага бир азрак геплешди. Онуң теммәкиси гутаран экен. Мени өйлерине иберди. Барсам, Касым ятыр...

— Хий!.. — дийип, Акжагүл ичини чекди. Ики эли билен якасыны тутды.

— Ёк, горкма. Өтен агшам Ефим агалара Саран огрынча гелипдир. Шонда Касым оны илки гөрүпдир. Шонда ол Касымың келлесине урупдыр. Мен-ә Касыма: «Акжагүл көп салам иберди» дийәйдим. Пахыр, гарысына галаныны дуйман галды. Башымдан сыпалап огшады...

— Хий-ви ишим гайтды... Боля, боля! Ери онсоң?

— Бу гүн ише чыкып билмедим дийди. Эртир чык-

жак дийди. Кеселледим дийди. Горкулы зат ёк дийди. Саңа-да көп салам дийди...

Нәзигиң гелмеги гүррүңиң ызыны кесди. Акжагүл-де, Дурдымырат-да дашындан середенинде хич зат болмадык ялы гөрнүше гирдилер. Эмма Акжагүлүң хич зада эли бармады. Нәме эдип, нәме гойяндыгыны-да билмеди. Сув гетирмегиң ерине одун гетирди, эшеги ховла салмагың ерине дашары чыкарып, ковуп, гойберди.

Нәзик гызының галагоплугының себәбини сораман, чен эдип билмекчи болды. Билип билмеди. Гүн батмага аз галанда, Акжагүлүң болшы халыс онуң йүрегине дүшди.

— Гызым, айт ахыры, саңа нәме боляр?

Акжагүл бу сөзден соң сакланып билмеди. Дыңзап гелен гөзяшыны сакламага онуң гурбы чатмады. Бөвет ярылды:

— Эҗе җан, адыңа дөнейин, өз багтыгарана рехимиң гелсин! — дийип, Нәзигиң бойнундан гужакланды...

ХАКЫКАТ ВЕ ХАКЫКАТЫ ЯШЫРМАК

Гиҗәниң бир вагты Черкез ызына ак йүзли, овадан йигиди тиркәп, гапыдан гирди. Ефимов бу вагт Касымың голайында отурып, оңа дурмушың чылшырымлыдыгы барада садаҗа, дүшнүкли гүррүң берйәрди.

Черкез дүйпде ятаның кимдигини билмән, докторы өз ызында гизлеҗек болуп, Ефимовың йүзүне бакды.

— Горкды герек дәл, ол Касым — диен сөзи Ефимовдан эшиденден соң:

— Ине, гетирдим, Ефим. Хемме ишиңи айдышың ялы этдим — дийди.

Саламлашдылар. Гөрүшдилер. Черкез оҗагың башыны эледи. Чай-чилими билен болды.

— Сергей Михайлович, ишлериң нәхили? — дийип, гелен йигит Ефимова йүзленди.

— Яман дәл, Гриша. Ишлер гидип отыр. Ёгсам-да, нәме үчин гиҗә галдыңыз? Иррәк геләйсеңиз болмадымы?

Ефимовың русча гепләси гелен экен. Ол хем сөзлейәрди, хем өз сөзлейшини диңлейәрди.

Сакгал-мурты оңат сырылан, буйра сачлы, инче бурунлы, ат йүзли, еврей бичүвли йигит:

— Бәри гайдян араба тапмак кын болды. Ёлуң көпүсини пыяда йөрәп гечирдик — дийди.

Черкез янып дуран пежиң агзыны ачып, голайындa түсселәп дуран чыраны алды-да өчүрди. Пелтесини ёкары чыкарып, онуң ужуны дүзедишдирди. Ягдан долдурды. Якып өңки еринде гойды. Җайың ичи ягтыланды.

Доктор Касымы барлады. Ефимов оңа Касымың нәхили ягдайда бейле гүне дүшендигини гүррүң берди.

— Мен онуң өйлерине адам ибердим. Касым үч гүнлүк мөхлет билен Хыва агач гетирмәге иберилди дийип хабар этдим. Болмаса, онуң гаррылары үчин бу гаты агыр боларды. Сен, Гриша, муны эртир болмаса-да, биргүн аяк үстүне галар ялы эт. Болмаса гаррылары билер, эрбет болар. Соңра өз янындан хүмүрдеди:

— Хава, буларың янында зәхметкеш адамың аяк астына гачан затдан тапавуды ёк...

Доктор Касымы аңры бакдырды, бәри бакдырды, аркан, йүзин ятырды. Иң соңунда Ефимова:

— Сергей Михайлович, горкар ялы хич зат ёк. Мен илки келле сүңкүне зыян етдимикә дийипдим. Ёк, бейле зат болмандыр. Эртирем гозганман, рахат ятса, биригүн енил-елпай ишлериңи буйрубер. Йөне агыр иш буюрмакдан бәш-алты гүн саклан! — дийди.

Гриша билен Черкез, Ефимовың өйи, чагалары хакында оңа гүррүң бердилер. Ол болса өз гезегинде сорашдырды. Черкез билен Касым ука гиденлеринден соң хем доктор билен Ефимов гаты кән гүрлешдилер. Гриша оңа дүнйәдәки ве Руссиядакы ягдайлар хакында, заводың иши барада кән тәзе затлар айдып берди.

Шол гиҗәниң эртеси, Ефим докторы өкде усса хөкмүнде гурлушыга элтди. Саран билен танышдырды. Онуң гөзүниң өңүнде Гришаны чылшырымлы машының янына элтип, Сараның өзи барада гүррүң берди. Саран гөзүниң агыны улалдып, Гриша ынамсызлык билен середйәрди.

Ефимов онуң болшуны гөзден салман шейле дийди:

— Бизиң өтен агшам эден гүррүңлеримизи долы эшидипдир. Мен, догрусы, мундан горкманам дура-

мок. Мениң пикиримче, бу угруны тапмаян болмага чемели, эгер, угруны тапса, бирэййәм хана айдарды. Эгер шейдәйсе, мениң ягдайым эрбетлешермикә диййәрин.

Хер нәме-де болса, Саран бу гүн гурлушыкдан ярым әдим хем дашлашмады. Гришадан хем гөзүни айырмады.

Гүн батып, гараңкы дүшенсоң, Ефимов билен доктор Байраммырадыңка гитдилер.

Гожа, геленлери йитирип тапан ялы, гаршылады. Оны ылайта-да Ефимовың гелмеги бегендирди. Байраммырат Сапармырада:

— Оглум, чай демләп, чилим отлап бер-де, говрак нахар биширт — дийди.

Сапармырат чыкып гитди.

Ефимов Байраммырада:

— Мениңки муңа сениң кесели дүшүндирди — дийди.

— Дүшүндир, дүшүндир. Мен саңа ынаняна — дийип, яшулы гиң гөврүмлилик билен ругсат этди. Йөне вели ол гөзүни бу икисинден айырмады. Диле дүшүнмесе-де, буларың йүзлеринден, геплешишлеринден, әхеңлеринден өз кесели барада бир зат билип болмазмыка диен пикир оңа ынҗалык бермеди. Ол кеселинден горкярды.

Ефимов доктора шейле гүррүң берди:

— Бу гарры йөнекей гарры дәл. Мунуң шахырана гөвни, ачык йүреги, белент дуйгулары бар. Түркменлериң агыр дурмушларыны, әхли эҗирлерини башындан гечирен адам. Мен муны гөрен бадыма халадым. Эгер бу соватлы, билимли болан болса, бизиң дөврүмизиң иң өңде барян адамсы боларды. Оңатҗа гара. Пугта барла. Аңружы мүмкинчилиги болса, муны аяк үстүне галдырмак терек. Оглуның, агтыкларының хатырасына! Гожа олары гаты говы гөрйәр. Олар, догрудан-да, тапылгысыз адамлар.

Доктор барламага башламаздан озал, көп сораг берди. Ефимов терҗиме этди. Доктор хер бир җогабы бир нокада середип, үнс билен диңледи. Ол эййәм ичинден белли бир нетиҗә гелен болмага чемели, соңкы сорагларыны бир айылганч кеселиң төверегинде җемледи. Ефимов муны дуйды. Онуң кейпи гачды. Аксакгала хич зат дуйдурмазлык үчин, өзүни белли бир дереҗеде сакламак оңа агыр дүшди. Доктор соңра гожаның

дем алшыны барлады. Өйкениң, йүрегиң төверегинде көп айланды. Ахырсоңы ол:

— Сергей Михайлович, йүзүңизи бозмаң, гожа дуймасын. Гожа инчекеселиң иң соңкы стадиясына гелип етипдир. Онуң аяклары елленипуграпдыр. Дерман эдерден өтүшипдир — дийди.

Ефимов агзына чилимини элтип, дилини дишледи. Шейдип хем йүзүни бозмакдан, гашыны чытмакдан я-да улудан дем алып, гынанҗыны әшгәр этмекден саклады.

Байраммырат ага онуң йүзүнден гөзүни айырман отурышына Ефимовың болшуны сынлады. Бир үйтгешиклигиң йүзе чыканыны дуян ялы болды. Ефимов хем муны дуйды. Гарра ягдайыны сыздырмазлык үчин өзүни зорлап гүлди:

— Доктор саңа көп яшады дийди бар. Сениңки адам ене ат мүнди, ишледи бар...

Эмма вели пелтек сөзләп отуран мәхрибан адамың гөзлери гүлмейәрди. Гожа муны аныклады. Шейле-де болса гөврүмини гиң тутды:

— Ягшы ниет — ярым дөвлет дийипдирлер.

Гожа бирсалым янындакылардан гөзүни айрып, бирден үстүни басан гамлы пикирлериң өңүнде эҗизләне дөнди. «Ёк, булар менден бир зады яшырярлар...» дийип, дар гурсаклык этҗек болды. Эмма бу болшундан шол бада утанды-да, хаяллык билен ашакы додагыны дишледи. «Тоба, тоба, бу нәхили намартлык?» дийип, өз-өзүнден нәразы болды.

Ефимов гожаның накылына дүшүнмеди. Өңки сөзүни гайталады. Өз сөзүниң чындыгыны ынандырмага чалышды. Соңра гожа:

— Ишдәм ёк. Хич зат иесим геленок. Өзүме зор берип иен болярын — дийди.

Ефимов терҗиме этди. Доктор Ефимовдан хакыкаты яшырмады:

— Иң яманы-да шол-да... Мен муңа ишдә дерманыны иберерин — дийип вада берди.

Сөзүни довам эдип:

— Яш чагалары болса, олары гожадан даш сакламак герек — дийип, ене-де нәмелер этмелидигини Ефимова дүшүндирди.

Ай айдың гиҗеде гайдып барышларына, доктор өңки пикирини довам этди:

— Оглы дүшүнҗели адам болса, оңа мениң айданларымы айдайсаңыз хем болар. Йөне, Сергей Михайлович, гаты хабардар болуң. Гожа хич зат дуймасын. Ол шу йылкы бахардан аңры гечмез.

Ефим әхли хәсиетини улудан дем алмак билен дашына чыкарды:

— Гожа өрән говы адам. Сениң бу сөзлериң мениң йүрегими паралаяр.

Гриша ашаклык билен Ефимовың гамлы йүзүне серетди. Ичинден: «Гелени дүйн вели, бу ерде-де эййәм мәхрибан дост тапыныпдыр. Бизиң Сергей Михайловичимиз үйтгешик говы адам-ов! Хава, өзүң ягшы адам болсаң, мыдама гөрҗегиң ягшылык болар» диймек билен, өз ёлдашындан миннетдар болды.

Олар гиҗеси билен ятмадылар. Даң атандан соң Ефимов Гришаны ёла салды.

Ене-де гылың үстүндәки ялы дурмуш башланды.

ЯГМЫР

Касымы сеңселедип йыкандан соң, гачып өзүни яба оклан гараның ызындан кованларың илкинҗиси Ягмырды. Ол ылгап баршына бар зады ядындан чыкарыпды. Өйи-или, обасы-гарасы башындан учупды. Диңе бир максат: гачып барян Сараның ызындан етип, онуң чеп ян пилчесиниң ашагындан ак саплыны сокмак максады оны өңе итеклейәрди, оңа гүйч, гайрат берйәрди. Арман, ол бу максадына етип билмеди. Өзүни яба окландан соң, Сараны ер ювдан ялы болды. Ягмыр хырчыны дишләп, башыны яйкап пычагыны гынына салды. Эмма ол бу максадындан эл чекмеди. Гайтам бүтинлей шу пикире берлип, башга затлары ятдан чыкарды.

Җайына гелди. Шол совук, ичи адамсыз, аялсыз өй... Оны хорлук басды. Оҗагың башында отурып, маңлайына юмруклады-да, гөйә бирине өз дердини айдян ялы, өз-өзи билен геплешип башлады:

«Иле меңзеш өй-илиң болмаса, отуз яшап аялың болмаса, сен нәмә гуванып гезйәрсиң? Ер уруп, ерде галан етим... Хоссарың ёк, огул-гызың ёк. Бу паны дүнйәде саңа бир аял хем етмеди ахыры. Илиң ичине чыкмага йүзүң ёк. Хава-да, отуза чыкып, өйленип билмесең, кимиң янында йүзүң болсун! Ким саңа таңры саламыны берсин?! Өңде-де гөрнүп дуран зат ёк. Ефимиң айдян затлары хачан болҗак? Белки, мен өлеНимден соң болар...»

Ефимовың адының диле гелмеги оны хушуна гетирди. Ягмыр, асмандан дүшен ялы болуп, Бедиркентде пейда болан бу адама өзүниң бүтин күй-пикирини, йүрегини, хенизе ченли хич киме сарп этмедик сөйгүсини бүтинлейин багыш эдипди. Ягмыр эне-атадан-да ир галыпды. Өзүни билип угралы бәри бүтин гүни киши гапысында, ярым ач, ярым яланачлыкда гечди. Ефимовы атасы ялы гөрди. Ата-энесине гуванч билен бакып билмәни үчин, Ефимова ата хөкмүнде бакды. Онуң доган-гарындашы-да ёкды. Хич ким оңа сүйҗи сөз айтмаярды. Ефимов оңа хакыкы адам хөкмүнде гарады. Танышлыгың илки әдиминден, агасы ялы болуп, акыллы, манылы маслахатлар берип башлады. Хер гүн эртир ише геленде, онуң билен гадырлы гөрүшди. Оны адам хасаплап өйүне чагырды, чай берди, нахар берди. Бейлекилериң хатарында оңа-да йүзленди. Ишләп хакыны алып берйәр. Оны болар-болмаз сөзден, нәхак төхметден гораяр. Онсоңам онуң өвредйән затлары, айдян сөзлери! Ягмыр бейле зады өмүр хем эшитмәнди. Гой, ол гүнлер гиҗрәк гелсинлер. Онуң зыяны ёк, йөне гарамаяк адам хасабына гечсе болар!

Касым билен Ягмыр озал якындан таныш дәлдилер. Барыш-гелишлери-де ёкды. Ягмыр хем «ил угруна эшек үркмүш» диен ялы, Касыма гул диййәрди. Эмма бу затларың хеммеси акмакчылык экен. Ефимовың пикирине гөрә гул, иг диен зат ёк-да, гарып билен бай бар. Ефимовың пикири болса — Ягмыр үчин хемме пикирден ёкары! Хемме затдан гымматлы. Нәме, харамзада Саран иг болса болупдыр-да! Ол мен игдирин диййип, бичәре Касымы хер демде сеңселедип йөрмелими? Касым пахыр дилсиз-агызсыз оңат йигит. Хеммеден бетери, Ефимовың өйүндәки шол сүйҗи гүррүңлери Саран эшидипди. Онуң Ефимовы-да, Сапармырады-да, бейлеки адамлары-да гараламагы, яманламагы мүмкин. Отуз яшлы, мурты товлы йигит хем шейле вагтда өз якын адамларына көмеге гелмезми? «Мениң ызымда аялым сач яйып, оглум багрыны паралап галҗак дәл ахыры. Эҗемиң бойнуна торбасыны асып ил ичине гедайчылыга чыкҗак гүманы ёк. Ондан соң нәме боланда нәме! Сапармырат горкузяр. Сарана

бир зат болса, Бедиркенде ган чайкарлар диййәр. Мениң үчин Бедиркентде отуз йылдан бәри ган чайкаляр. Гой, ене-де чайкалсын! Гой, Сапармырат горкян болса, дашда дурсун, мен өзүм оны пачакгөмди эдерин...»

Бу пикирлер оны уклатмады. Эртеси-де Ягмырың кейпи болмады. Йөне Ефимовың янына гелен усса онуң пикирини бөлди. Ягмыр оңа хөвес билен сын этди. Янына барып, Ефимовың досты боланы үчин оңа өзүниң миннетдарлыгыны билдирмәге йүрек эдип билмеди-де, бу миннетдарлыгы йүрегине беследи. Тәзе «уссаның» йүзүне бирнәче гезек мәхирли йылгырып бакмак билен оңа өз дуйгуларыны билдирдим дийип хасап этди.

Эмма ине, иш гутарды. Ефимов тәзе «уссаны» өйлерине әкитди. Бейлекилер хем өйли-өйүне гитдилер. Ягмыр хем «өйүне» гитди. Совук там бу гүн оны өңкүден-де совук гаршылады. От якды чай гайнатды, чөрек ийди. Пычагыны гапының ич йүзүнде ятан гара даша чалды. Онуң йитилигини башам бармагы билен барлады. Пычагың эйлесине, бейлесине бакып, бирнәче вагт отурды. Соңра онуң ужуны ене йителтмек үчин даша чалып башлады. Зарплы, гыссанмач, өкделик билен чалды. Гара дере батды. Пычагың ужы хас инчелип йителенден соң, Ягмыр дашы аңыррак сүйшүрди.

Ягмыр бирсалым ере бакып отурды. Өзүниң пикирини барлап гөрйәне меңзеди. Бирден бүтин беденине тәзе гүйч хыңзап долан ялы болды. Бейниси шол бир пикири теркарлап, биширип дурярды. Эндамы-да гатан ялы болды. Ол өзүниң хәзирки ягдайыны назара алмаярды. Эмма вели ол хер тараплайын өзгерипди. Себәби шу өмрүниң ичинде Ягмыр хич хачан шу гүнкүси ялы айгытлы херекете тайярланманды. Догры, дурмушда хер хили затлар болуп гечди. Гахарланмалы хем, гыссанмалы хем болды. Йөне вели онуң гахар дережесиниң шейле белент гөтерилиши биринҗи гезекди. Шонуң үчин-де онуң гөзлери ялдыраярды, эллери чалаҗа титрейәрди. Ынҗалыгы гачыпды.

Ол эдил шу вагтың өзүнде Сараны өлдүрмегиң, багты гетирәйсе, билинмән галмагың, биләйселер-де берилҗек җеза боюн болмагың карарына гелди.

Саран — ёргана гирен зәхерли йыланды. Эгер Ягмыр оны пычакламаса, Саран оны чакып, беденине авы гойберҗекди. Шуңа инди Ягмырың гөзи етди.

Ягмыр чокайыны чыкарып, долакларыны какышдырды. Аякгабыны тәзеден гейди. Гушагыны чөзүп, гейимлерини силкишдирди. Тәзеден гушанды. «Эгер гачмалы болайса, ыкҗам болмак герек». Төверек-дашыны гаранҗаклап, Сараныңка тарап уграды...

...Шол гиҗе, бүтин гөвреси билен гулага дөнүп, яңагыны гапа берип дуран вагты, Сараның газабы барха җошярды. «Ене-де булара мусулман диерсиң! Бир гелмишек орус билен агыз-агза гойшуп гүрлешип отырлар. Эмма мени, өз үстлеринден гараян мусулманы, адам дийип хем хасапланоклар. Ховлукман бакалы, сизиң дериңизе саман дыкдырсам герек. Дур, дур! Нәме диййәр? «Хан яман, хан герек дәл!» О-хо! Булар нирә барып етдилер. Булар ханы тагтдан дүшүрип, шол гелмишеги отуртҗак болян болаймасынлар! Ёк, бу еңиёлукларың өңи алынмаса, булар хетден ашҗаклар. Ханы, ене диңләйин. Дур, дур, бе, бе, хов, булар шу гиҗе гала чозҗак болаймасынлар? Ёк, бейле тиз дәл ялы-ла. Инди болды. Гарагейим бу ач итлери бакып, хан аганың үстүне чоздурмакчы...»

Эдил шу вагт гапы ачылды. Гапыллыкда үстүни басдыраны үчин Саран хәзир гапыны ачан адамыны ер билен егсан этмәге тайярды. Ол шу максат билен-де ашак эгилди, элине илен зат хем өл тут агаҗының уллакан төңңеси болды. Саран газап билен өл төңңәни Касымың башындан индерип: «Гайдып турайма-саң герек!» дийип, өзүни илерки яба оклады. Сувсуз ябың ичи билен гүндогарлыгына гачды. Деррев ябдан чыкып илерки райшың голайындакы көне тама гирди. Онянча ковгы оны гөзден йитирди. Адамлар ызына доландылар. «Вах, худай җан! Дадыма етишдиң!» «Вах, Ысмамыт ата, адыңа гурбан болайын!» дийип, өлүмден халас боланына гаты бегенди. «Олар мени гөрмедилер ахыры! Гул хем мени танамады! Ине, мениң йүрекден сыздырып худай диен ерим?..»

Саран эртеси хич зат болмадык ялы, гурлушыга барды.Хич затдан хабарсыз киши болан болуп, Касымы сорады. Оңа:

— Касым кеселледи — дийип, гүмүртик җогап бердилер.

Адамларың йүзлериндәки, йүреклериндәки гахарың хер демсайын жошяндыгыны Саран билмеди. Онуң дүйгулары бейле нәзик дәлди. Эртеси узаклы гүн гурлушыкда болуп, тәзе гелен «уссадан» гөзүни айырмады. Тәзе усса бу чылшырымлы машынлара эрбет шикес етирәймесин диен пикир оңа ынҗалык бермеди.

Ил гайдандан соң, ол хем гайтды. Онуң максады гала барып, ханы гөрмекди. Оңа гөрен-эшиденлерини гүррүң бермекди. Бир гөвни «гит» дийди. Бир гөвни «гитме» дийди. «Деррев гит! Барып хеммесини айт! Ёк, гитме, гапының дашында дуруп эшиден бәш-алты сөзүң билен ханың янына нәхили барҗак? Оңа ынамлы, шаятлы гүррүңи хабар бермели ахыры...»

Тәзе бир пикир оны гуршап алды. «Ягмыра бәш-он теңңе берсем, мениң тарапыма гечер. Гарагейимем, бейлекилерем Ягмыры говы гөрйәрлер. Ол болса хемме сөзлерини эшитди, белки, ене-де эшидер. Гарагейимиң нәме максадының бардыгыны-да хеммеден говы билер. Гел, говусы, мен гыссанмайын. Ягмырдан пейдаланайын. Соңра хана барып ынанчлы хабар айтсам, сөзүм говы ер алар».

Саран бейле пикириң өз келлесине геленине бегенди. Туруп Ягмырыңка гитмеги йүрегине дүвди. Шол бада хем муны өзүне кичилик билди-де, ики айдан бәри гапысында хызмат эдип йөрен батрагыны чагырып, Ягмыры гетир дийип, буйрук берип угратды.

Батрак, Сараныңка гелйән Ягмыра орта ёлда душды.

ИҢ ЯКЫН АДАМ

Акҗагүле болан чәксиз сөйгүси Касыма түкениксиз гүйч берйәрди. Догры, ол Сарандан эзъет чекйәрди. Эмма гурлушыкдакы бейлеки адамлар соңкы вагтларда оны говы гөрүп башладылар. Оңа йүзүң үстүнде буруң бар диймейәрдилер. Сапармырат хем өңкүлерине гаранда, ченсиз үйтгешди. Элбетде, ягшылык тарапына! Бу бир тарапдан. Икинҗи тарапдан, Акҗагүле болан сөйгүси! Ине, шу ики дерман онуң дердине мелхем болды. Касым бәш-алты гүнден соң бедениңде хич хили агыры дуймады. Эмма йүрек аваярды. Йүрек авусыны гутармак мүмкин дәлди.

Касым бүтинлей үйтгешди. Ефимов онуң гөзүни ачярды. Озал Касым отуз яшан, овадан уясының нәме үчин әре чыкмаяндыгына үнс бермейәрди. Онуң билен аркайын ики агыз гүрлешип болмайшының сәхел задаха аглап башлайшының, я-да гахар эдип уллакан гыкылык чыкарышының себәбине дүшүнмейәрди. Я-да касының иниси Аллавың кырк яшандыгына гарамаң өйленмейшиниң дүйп себәби хакында ойланмаярды. Ефимов бу затлара онуң пикир етирмегине көмек этди. Хемме бела Касымларың «гул» болмакларында экен. Инди Касым байы-да, гарыбы-да танап башлан ялыды. Касым йөреҗек ёлуны аңшыряна меңзейәрди. Хер әдимини ойланып, пикир эдип басярмыкам диййәрди. Эмма яшлык, дүшүнҗесизлик гарадаш ялы болуп, онуң бойнундан асылмагыны довам эдйәрди. Көп затларда оңа пәсгел берйәрди.

Өйдәкилер Касымың болшундакы бу үйтгешмелере геň галдылар. Олар бегенҗеклерини-де, гынанҗакларыны-да билмедилер. Эмма оглуның гөзлери умыт билен йылдырыярды, сүңңи еңләпди, гепи-сөзи маңылыды. Бу болушлары сынлан эҗеси, оглуның маңлайының ачылмагыны худайдан дилег этди. Какасы: «Нәме болса-да, оглумың башы саг болса боляр» дийип, умыт этди. Өе гелен вагтлары Касымың-да гөзи ёлда боларды. Эне-атасы: «Бу нәмә гарашярка? Нәмәниң күйүне дүшдүкә?» дийип, бири-бирлериниң йүзүне бакышардылар. Олар огулларының Акҗагүле ашык боландыгына ынанып билмездилер.

Нәмә гарашяндыгыны нәмәниң пикирини эдйәндигини Касым хенизе ченли хич киме айтманды. Эне-атаңа айтмалымы? Ёк, олара айдып, бичәрелери гөзяша батырмак нәмә герек! Акҗагүли гелин эдинип билмеҗекдиклерине оларың гөзи етйәр. Шонуң үчин-де олар бу хакда эшитселер — кемсинерлер, агларлар. Аял доганыма айтмалымы? Ёк, онуң ягдайы эне-атаныңкыдан-да эрбет болар. Агасының янында бу хакда дүйбүнден сөз гозгап болмаҗакдыгыны Касым билйәрди.

Эмма вели бу сөйгиниң бегенҗи билен гынанҗы бир йүреге җайлашардан улуды. Онуң гөвнүндәки сөйги бахарың дашгынлы дерясына меңзейәрди. Гүйчли толкунлар билен җошярды. Бөвет ярылмалыды. Болмаса, йүрегиң өзи ярылҗакды. Бир мәхрибан, сырыңы саклап билҗек адам тапып, оңа йүрекдәки әхли дерди дөкүп ичиңи соватмалыды. Болмаса, ягдай агырлашярды. Киме

диймели? Ким бар? Ким дердиңе дерман тапып берҗек? Терезиниң Ефимов тарапы агыр гелди.

Бир гүн иш гутарандан соң, адамлар дагашып уградылар. Касым өкже огурлап башлады. Бир чемини тапды-да, адамлардан сайланды. Кагызларыны, өлчег эсбапларыны голтугына алып, өйүне тарап угран Ефимовың ызына дүшди.

Ефимов аяк саклады. Утанҗындан йүзи гызаран Касыма:

— Сениңки адам өйүне гитмеди, мениңкә мыхман болды? — дийип сорады.

Нәхили якымлы йигит! Нәхили мылайым, йүрекдеш адам! Касымың гөвни бозулды. Ол хәзир Ефимовы гуҗаклап, онуң маңлайындан өпмәге тайярды. Эмма ол онуң янында дуршундан-да утанярды.

— Ёк, мыхман дәл, йөне сениңкә барҗак...

— Барды... барды... Мениңки шат болды... Сениңки ягшы йигит... — дийип, Ефимов мылайым гүрләп, Касымы ызына тиркәп, өйүне уграды.

Бу гезек, өйүң әхли ыгтыяры өз элинде галансоң, Ефимов Касыма хызмат этдирмеди. Оны өз янында отуртды. Өйүң хызматыны Черкез эдйәрди.

Ефимов сачагың башында, болҗак-гойҗак затлар хакында Касыма кән гүррүң берди. Соңра, онуң аркасына какып, йүзүне йылгырып бакды-да:

— Сениңки багтлы адам. Ягшы гүнлери гөрди бар. Ягшы гүнлерде яшады бар. Мениңки ягшы гүнде гаррады бар. Аз гөрди бар — дийди.

— Бейле дийме, Ефим, худай саңа узак яш хем улы багт берсин! Мениң гиҗе-гүндиз худайдан дилегим шол. Сениң бизи хор этмеҗегиңе хеммәмизиң гөзүмиз етди.

Нахар ийленсоң Ефимов Касымың ынҗалыгының гачып башландыгыны дуйды. Онуң бир зат диймек ислейәндигини билди. Эмма онуң нәмеден чекинйәндигини аңшырып билмеди. Белки, ол Черкезден утанярдыр?..

Черкез хем муны аңладымы-нәтдими — ол эртире одун айрып гоймак үчин палтасыны алып, дашарык чыкды. Ефимов:

— Сениңки маңа дийҗек сөз бар? Айт! — дийди.

Касым инди сөзүни нәмеден, нәхили башлаҗагыны билмән азара галды, бирден келлесине долуп гелен пикирлериң башыны җемләп билмән, дере басдырды. Гүррүң көпди. Йөне оны айтмагы башармалыды. Бу — Касымың гүйҗүнден ёкарыды.

Ефимов йигидиң толгунышына дүшүнди. Оны гыссамагың хич зат бермеҗекдигине ынанды. Оны өз угруна ковмакдан говусы ёкды.

— Сениңки горкма, Касым! Нәме сөз бар, айт. Аркайын айтды бар.

Бу сөз йигиде бири гелип голтугындан гөтерен ялы тәсир этди.

Ол чалт-чалт гепләп башлады:

— Ефим, сен мени танадың, билдиң, шейле дәлми? Мениң адама яманлыгым ёк. Мениң гарып гүнүм, гарып дурмушым бар. Мениң башыма бир иш дүшди, Ефим. Сен маңа шу ишимде көмек этмесең, мениң багтым ятар.

— Нәме иш? Нәме иш? Айт, Касым,айт! — дийип. Ефимов аладаланды. Гөз ачып-юмасы салымда онуң гөвнүне хер зат гелди.

— Айтсам шейле: мен шу обада бир говы адамың гызыны халадым.

Хәлиден бәри: «Бу говы йигит ене нәхили бетбагтлыга дучар болдука?» дийип, горкуп отуран Ефимиң йүзи ягтылан ялы болды.

Касым муны дуйман, сөзүни довам этди:

— Йөне олар иг, биз гул болярыс. Икимизиң арамыз ер билен гөк ялы — дийип, Касым улудан демини алды-да, башыны ашак салды. Ефимов онуң хесретиниң гүйчлүдигини дуйды. Хәзир оны дуймак гаты аңсатды.

Ефимовың йүзи үйтгеди. Ол аладаның ашагында галды. Ол адамлары говы гөрйәрди. Олара хер демде элинден гелен көмегини бермәге тайярды. Эмма иш урп-адатда, дини затлара гелип диреленде, Ефимов кынчылык чекйәрди. Бу затлар халкың, адамларың инче тарларыды. Оңа сәхелче гөдегрәк дарашса, ол тарларың үзүлмеги мүмкинди. Тарларың үзүлмеги болса — тәзе достлардан махрум болмак диймекди. Оны алада гоян зат хем шуды. Нәме үчиндир онуң гөз өңүнде овадан Акҗагүлүң есир эдиҗи сураты пейда болды. «Ёк, ол дәлдир, башгадыр. Бу, Акҗагүли сөен болса, иш гаты кынлашар. Маңа бу иши дүзетмек аңсат дүшмез. Байраммырат, Сапармырат менден йүз өврерлер. Бу болмаз» дийип, Ефимов эллерини херекетлендирип, бу пикирлери башындан ковяна меңзеди.

Ичинден шейле пикире гүмра болуп, дашындан:
— Сен кимиң гызыны халадың? — дийип сорады.
Ослагсыз бир жогаба гарашян ялы, деррев Қасымың йүзүне чиңерилип бакды.
— Сапармырат аганың Акжагүл диен гызы бар...
Ефимовың ини дыглап гитди. Өзүни зор билен сақлап, хәзирки ягдайыны билдирмезлиге чалышды:
— Акжагүл сени сөйди бар?
— Хава! Хава, Ефим! Ол мени сөййәр. Менем оны хемме затдан говы гөрйәрин!..
Ефимовың йүкүниң ярысы еңлән ялы болды. Ол Қасымың гөвнүни гөтермек үчин:
— Мениңки сени гутлады! — дийсе-де, өзүниң агыр дуйгусы енлемеди.
Акжагүли Қасыма бер дийип, Сапармырады ырмак бейледе дурсун, оңа муны дуйдурмак хем горкулыды. Онуң өз гызыны хем Қасымы парчалап ташлаймагы мүмкинди. Барды-гелди, Сапармырады ырдың, онуң гөвни белент атасы Байраммырады нәтҗек? Онун, бу хабары эшиденден, өзүниң агыр ягдайыны ядындан чыкарып, ярагыны дакыныл, атына мүнүп, догры «гулларың» үстүне сүрүбермеги-де гең дәлди.
Эмма вели бу сап йүрекли, ажайып йигит Қасыма-да көмек этмелиди. Бу агыр ишде Қасыма бир азажык пейда эдип билсе, Ефимовың депеси гөге етҗекди. Иң эрбеди-де Қасым йүрегиниң бу гизлин, гымматлы, эзиз сырыны башга хич киме айтман, диңе Ефимова айтмагыды, ондан көмеге гарашмагыды. Эгер Қасыма көмек эдип билмесе, бу ишде эҗизлик этсе — Ефимов өзүниң бу гүнәсини өмри өтйәнчә багышламазды.
Ине, онуң хәзирки пикири хем-де ягдайы шейледи.
Йигит Ефимовың йүзүне зарын середип:
— Ефим, нәме үчин пикире гитдиң? Я мениң сөзлерим гөвнүңе дегдими? Я Сапармырады менден говы гөрүп, мениң бу сөзлерими халамадыңмы? — дийип, садалык билен, ынҗама әхеңинде сорады.
Қасым бу сөзи шейле бир белент дуйгы билен айтды вели, Ефимов бирбада нәме дийҗегини-де билмеди. Йөне ол хәзир Қасымы-да Сапармырат билен дес-дең гөрйәндигини оңа ынандырмак үчин йүрегини согруп, Қасыма гөркезмәге разыды.
— Мениңки сени көп ягшы гөрди бар, Қасым! Сениңки адам ынанды — дийди. Йигит, Ефимовың сөзүне дәл-де, онуң әхеңине әхмиет берди ве бу сөзүң йүрекден чыкандыгына ынанды.
— Ханы онда маңа маслахат бер, Ефим. Мен нәме эдейин? Сенден башга ховандарым ёк. Нәме эт дийсең, шонуң билен болайын.
Ефимов бирсалым пикир эдип отурандан соң:
— Мениңки хәзир маслахат берди ёк. Пикир этди бар. Соң гөрди бар — дийди.
Йигит гыссаныл сөзледи:
— Онда пугта пикир эт. Маңа көмек эт. Йөне вели Ефимов хич киме айтма... Бу ерден ган ысы гелйәр.
Ефимов сөз ахырында йигидиң гөвнүни гөтермек үчин оюн этди:
— Адам гөрмеди, хич киме айтмады ёк, гөрди айтды бар...
Қасым онуң ойнуна дүшүнди, ак дишлерини ялдырадып гүлди.

СЫР АЧЫЛЯР

Гурлушык довам эдйәрди. Иш гызгаланлы гидйәрди. Дүйби цемент билен беркидилен диварлар, әпет гала ялы болуп, текиз ериң йүзүнде гүнсайын бейгелйәрдилер. Ефимов хер машының дурмалы ерини газдырып, беркидип башлады. Хыва, Газават Үргенч билен галаның арасындакы араба ёлуна дынув ёкды. Чекилйән затлар хер хилиди хем-де кәнди. Эмма шейле-де болса, хемме иш ягдан гыл согрулан ялы гитмейәрди. Үргенчден агач материалларыны чекйән арабалар бирнәче гезек талаңа сезевар болдулар. Шаммы кел арабакешлери өлдүрип, арабалары ве агачлары ода якярды. Бу иш ылайта-да соңкы вагтларда гүйҗеди. Гурлушыкдакы ишчилер муңа гахар эдйәрдилер. Эмма Ефимов хич хили ёл билен бу ише өз гарайшыны аңлатмаярды. Бир гүн ол: «Ики ат депишер, арасында эшек өлер» диен ялы, арада биз ишсиз галдык. Вагтымыз бидерек геч-йәр»дийди. Диңе шу сөз ишчилериң пикирини үйтгетди. Олар инди Ефимовың бу хакдакы долы пикирине гарашып, гахарланмакларыны бес этдилер. Гурлушыкда эсасы ишлейән адамлардан бейлекилер хер үч гүнден чалышярдылар. Хан Җүнейдиң эмри шейледи. Хер оба, хер гүн йигрими адам бермелиди. Олар үч гүнләп

хич бир хаксыз ишлемелидилер. Үч гүнден соң адамларың тәзе топары гелмелиди. Оларың ийжек чөреклери, инҗек чайлары-да өзлериндениди.

Апрелиң орталарындан башлап, яз өзүниң эркини элине алды. Доң чөзүлди, оба араларында, ёлларда йөрәр ялы болмады. Палчык дыза етйәрди. Адам өзүни буланчак сувуң үстүнде гезйән ялы дуйярды. Агачлар, депе-дүзлер яшыл лыбас гейинди. Хемме зат гөрнүшини үйтгетди. Диңе Бедиркендиң илери серхетиндәки гумуң этегиндәки көне гала өңки түйсүни үйтгетмән, депесини думанладып, йүзүни саллап дурярды.

Соңкы ики ай Ефимовың хем-де онуң достларының дурмушында хич хили үйтгешиклик дөретмеди. Ефимов Дашховза барып гелди. Көп хили тәзе хабар гетирди. Бу хабара онуң өзи бегенйәрди. Оңа гарап ёлдашлары-да бегенйәрдилер. Эмма ол бегенч бедиркентлилериң гөзүне пердәниң аңырсында ялы болуп гөрүнйәрди. Дайханың оңа ынамы дүйпли дәлди. Шейле-де болса: «Ефимов бегенсе — бу йөне ерден дәлдир, онуң аңырсында бир зат бардыр» дийип, умыды элден бермейәрдилер.

Саран Ефимовың хем-де гурлушыкда мыдама иш лейәнлериң якасындан элини айранокды. Гара, готурак йүзли, инче, хор Саран аҗал аламаты ялы болуп, адамларың янындан узаклашмаярды. Инди онуң әхли гахар-газабы Ягмырың башындан инипди. Шол, Ягмырың пычагыны йителдип, онуң үстүне угран гиҗесиниң нетиҗеси башга хили болупды. Сараның батрагы орта ёлда Ягмыра душуп, оңа Саран чагыряр дийипди. Ягмыр бу хабары эшидип, пычагыны гизледи. Батрагың ызына дүшүп, Сараның өйүне барды. Гең галды. Саран оны йитирип тапан ялы гаршылады. Өңүнде чай гойды. Набат гойды. Говурма гетирди. Ахырсоңы болса:

— Сен говы йигит. Ачык гөвүнли йигит. Өз обамызың говы адамсы. Сениң шу вагтлара ченли өйли-илли болуп билмән йөршүңе гаты гынанярыс. Йөне бир нәче ишде көмек этсең, сени өйлендирмегиң өзи кын дәл — дийип, узакдан айлап гүррүңе башлады.

Ягмыр, Сараның сөзүни үнс берип диңледи. Ичинден: «Сен харамзада мени сатын алып билмерсиң» дийип, сөгмегини довам этди.

Саран әхли дийҗегини диенден соң Ягмыр бир салым ере бакып отурды. «Гел шуны алдайын-ла. «Боляр» диейин. Гой, умыт эдип гезип йөрсүн. Хич болмаса, бираз салым Ефимиң якасындан элини айырса болар...»

— Бир затдан хас бетер хабардар бол: өзи гиденсоң машын бозулар ялы эдип гурнаймасын!... Ол хер зат эдер. Сен гаты хабардар бол! Гарагеймлер акдан-гарадан гайдян дәлдирлер. Алданайма...

— Шол тарапдан, Саран ага, эдил яг ийип, ялаңач ятыбер. Хеммесини дүзедерин...

Ики ай гечди. Ягмыр хич маглумат бермейәрди. Сарана пейдалы хич иш хем этмейәрди. Саран ондан аркайын болуп, Ефимовың даш гапысында дуруп, ичерде нәме гүррүң эдилйәндигини диңлемегини-де бес эдипди. Эмма бир нәче гезек үйшмелең боланыны билди. Хер гезек, эртеси Ягмырдан соранда, Ягмыр оңа: «Онда ол болды, мунда бу болды» дийип, белли бир зат айтмазды. Соңкы хепдәниң ичинде Саран өзүниң алданандыгына гөзүни етирди. Инди ол Ягмырдан ар алмагың күйүне дүшди...

Ики зат Ефимова рахатлык бермейәрди: ол хениз ченли Қасымың иши барада хич зат эдип билмеди. Бу ишден нәхили эдип баш чыкармалыдыгына онуң гөзи етмейәрди. Бу ягдай онуң ынҗалыгыны гачырды. Кәвагтлар өз-өзүне кәмеги чыкарды. Қасымың өз йүрегиндәкисини айдан гүнүниң эртеси, Ефимов оңа:

— Сениңки адам гайгы этди герек дәл. Мениңки саңа көмек берди бар — дийипди.

Муны нәме үчин, нәмә эсасланып айданыны онуң өзи-де билмейәрди. Ефимовы кәйиндирйән зат хем шолды. Эмма ол яш йигиде көмек этмесе, өзүниң мыдама гынанҗакдыгына гөзүни етирди.

Инди ол шу көмегиң ёлуны агтарярды.

Икинҗи зат хем Сапармыратды. Оңа докторың сөзлерини айтмалымы, ёкмы? Бу меселәни-де Ефимов чүрт-кесик чөзүп биленокды. Эгер ол Сапармырада сениң какаң хакда докторың пикири шейле дийәйсе, оны өзүнден дашлашдырмазмы? Сапармырады рухдан дүшүрмезми? Ефимов кән гүнден бәри шейдип, шу совалы чөзүп билмән гезди-гезди-де, ахыры шейле карара гелди: айтмалы, Сапармырат билен ачык йүрекден геплешмели. Чагалары гаррыдан дашлашдырмалы... Муны Сапармыратдан гизлемек — оңа яманлык этмек ахыры.

Ол шу максат билен, Сапармырадың янына барып:

— Сениңки шу гүн ишден соң мениңкә барды — дийди.

Агшам, Сапармырат геленсоң хер тарапдан мысал гетирип, онуң билен кән гүррүң этди. Ахырсоңы шейле дийди:

— Сапармырат, сениңки адам мерт адам. Ене мерт болды герек. Мен саңа бир сөз айтды бар...

Сапармырат өзүне Ефимовың яманлык этмежегини билйәрди. Оны өзүниң якын адамсы хасаплаярды. Ефимов оңа ынанярды, Сапармырат хем Ефимова ынанярды. Бу достлук гүнсайын берклешйәрди. Буларың икиси-де муны билйәрдилер ве ичлеринден гуванярдылар.

Ефимовың әхеңи Сапармырада гең ялы болуп эшидилди. Шонуң үчин-де ол горкулы бир зада гарашян ялы, гөзүни гиңден ачып:

— Тиз айт, Ефим!.. — дийди.

— Сениңки эркек адам. Мерт болды герек. Ядыңда, мениң яныма Дашховуздан бир адам гелип гитди?

— Ядымда. Хава. Оны бизе-де элтдиң...

— Хава. Хава. Онуңкы усса дәл, доктор.

Сапармырат хич зат диймеди-де, агзыны ачып, Ефимова гарады.

— Хава. Мениңки Дашховуздан доктор чагырды. Сениң адам билмейди.

Сапармырат бегенжегини-де, гынанжагыны-да билмән, йылгырҗак ялы эдип:

— Сениңки хытыр, мениңки гарры бабай-да хытыр... — дийип, диңе Ефимов икисине махсус болан шиведе гепледи.

Ефимов чилиминиң күлүни озал какандыгына гараман, сүем бармагы билен папиросыны ене питикләп, довам этди:

— Доктор маңа айтды: Байраммырат кесели яман. Ол инди гутулды ёк... кесел көп яман...

Сапармырадың ичи чайлы кәсеси долагының үстүне дөкүлди. Гөзүниң өңи гараңкырады. Йүрегине иңңе санҗылан ялы болды. Маңлайының хамы бир ере йыгнанды. Ол дишини гысды.

— Ызыны айт, Ефим... — дийди. Онуң сеси титрәп гитди.

Ефимов, иң эрбедини айдандан соң, бир хили еңлән ялы болды.

Ара дымышма дүшди. Икиси-де бири-биринден

утанчлы ялы, гүррүңе башлап билмән, узак отурдылар. Сапармырады эрбет, совук дер басды.

Ефимов бейдип отурмагы услып гөрмеди:

— Чагалары ондан айры саклады герек. Инчекесел яман. Ахмал болды, чага-да кесел болды бар.

Айылганч хабар билен өвренишип угран Сапармырат гамлы сөзледи:

— Агызда аңсат, Ефим. Янына агтыгы бармаса, какам яман болар. Оны нәдип айры саклап бор?

Сапармырадың дамагы долды, деми гутаран ялы болды. Гөзүне долан яшы дөкмеҗек болды. Гелши ялы гайтармак иследи. Эмма болмады. Гөзлеринден боюр-боюр яш дамды. Гиҗәниң ичинде оны хич ким гөрмеди. Бирден ини үшедип башлан ялы болды. Бу оңа бир хили горкунч ялы дуюлды. Бир аягы үшейәрди. Шол аякдан-да бедениниң хемме ерине совуклык яйраярды. «Бу нәме болдугыка? Нәмәниң аламатыка?..» Ол мунуң чай дөкүлип өл болан долагындан гелип чыкяндыгыны биленокды.

Шу агыр пикирлер билен ол өйүниң душундан-да гечип гитди. Бир гөрсе, тамларының илерсиндәки ябың райшының янында гезип йөр. «Тоба худайым, маңа нәме болды? Хернә акылдан айырмавери» дийип, ызына доланды.

Сапармырат гелип өе гиренде, Нәзик онуң йүзүне середип горкды. Әриниң хәзирки ялы ягдайыны Нәзик хениз гөрмәнди.

Нәзигиң өз ягдайы-да эрбетди. Акҗагүл оңа шол гүн әхли сырыны ачды. «Эҗе җан, мениң бу дердиме диңе сен дерман эдип билерсиң. Ол гулам болса, игем болса, маңа тапавуды ёк. Ол мени халаяр, мен хем оны... Какам мени башга бирине сатҗак болса, мен көне галаның иң белент ерине чыкып, өзүми ашак гойберерин. Шонда сен менден разы болавери, эҗе җан. Болярмы? Мен билйән, какам хич вагт мениң оңа бармагыма разы болмаз. Я атама айдайсаммыкам? Ол-а мени урмаз. Ол мени гаты говы гөрйәр...»

Екеҗе гызының эленип башыны ёк затлара уршы энәниң йүрегини дилди. Ол нәме көмек этсин? Онуң элинден нәме гелйәр? Нәзик гөргүли ики одуң арасында янярды. Мунуң үстесине-де гайынының халы гүнсайын эрбетлешйәрди. Бу-да өңки дертлериниң үстүне урна болупды... «Инди мунуңкы нәмекә? Муңа нәме болду-

ка? Худай ...
узакда саклавери...»

— Саңа нәме болды? Йүзүң үч ювлан ак эсги ялы болупдыр-ла?

— Хич. Ханы бир чай демле.

Сапармырат илки аялының йүзүне, соңра огланларың ятан ерине серетди. Аялы дүшүнди:

— Эййәм укладылар — диймек билен онуң берҗек гүррүнине гарашып, өңүнде чай гойды.

ГИҖЕ ГУЙЫНЫҢ БАШЫНДА

Обаның гүнбатар четиндәки өйлериң бирине багшы гелди. Соңкы йылларың ичинде бейле затлар гаты сейрек болярды. Адамлар өлмез-өди дурмуш үчин чалышярдылар. Багшы диңлемек хич кимиң ядына дүшмейәрди. Шонуң үчин-де бу бир улы вака болды. Ерден йөрән шол өе тарап ыңды. Бу хабары гурлушыкдакылар гүндиз эшитдилер. «Шу гүн агшам Акҗагүли гөрүп болмазмыка?» диен пикир шу гүррүң чыкалы бәри Касымы отдан алып, сува салды. Ене бир говы зат: Сапармырадың багша гитҗекдигини-де ол өз гулагы билен эшитди. Иш гутарансоң өйлерине чалт-чалт йөрәп гайтды. Гелип, хич ким билен геплешмән, нахарыны эдинди-де:

— Мен гезмәге гитҗек. Тиз гелерин — диййип, япчиллериң арасы билен Акҗагүлүң сув алян гуюсының голайындакы от-чөплериң арасына гирип, багрыны ере берип ятды. Гөзи Сапармырадың дервезесиндеди.

Гүн батып, гараңкы аралашыберенде, Сапармырат ховлусындан чыкды. Гүнбатара гидйән улы ёла дүшүп, ховлукман, эшегини өз майдалына сүрүп гитди. Касымың: «Я худай җан, өңүни-хә беренсиң, сонуны-да етиревери!» диййип, асмана йүзленени-де шолды вели, ине Акҗагүл сув кәдисини гөтерип, гуя тарап гайтды. «Худай берсе гулуна, гетирип гояр ёлуна» диенлери шу экен диййип, Касым хетденаша бегенди.

Касым назарына алан авының үстүне зыңҗак болян ёлбарс ялы, ики элине даянып, келлесини, гөвресиниң ярысыны ерден гөтерди Акҗагүлүң хер әдимини, хер херекетини уллакан гөзлери билен ювдуп играды. Гыз болса, етишен гызларың болшы ялы, йөрәнде ере аграм салмак ислемейәрди. Хас голайына геленден соң, Касымың гөзи гызың йүзүне дүшди. «Бе, бу нәме бейле гамлы гөрүнйәркә? Я ене-де какасы бир зат аңшырайдымыка?» диййип аладаланды. «Агшамың алагараңкысында мен бери оны горкузаймайын» диййип, Касым чалаҗа үсгүрди. Акҗагүл сакга дурды-да, төверегине ховсалалы назар салды. Дөшүндәки ногта ялы гара сачлары толкунып гитди.

— Акҗагүл, горкма, мен...

— Хи-ви, бу огланы... Тас йүрегими ярыпды...

Оларың икисиниң-де аңы-пикири бири-бирине берлип хушлары башындан учды. Бейни ишлемесини гойды, дуйгы-тәсирлерден сөз ясамак укыбыны йитирди. Гыз билен йигит диңе йылгырышып дурмакдан башга зат эдип билмедилер. Ахыры Касым дилленди:

— Шу гүн Сапармырат аганың багша гидйәндигини билип, сени бир гөрейин, гүрлешейин диййип гелдим. Шу гүн сени гөрмек үчин арамызда даг болса-да, оны ярып гечмәге гүйч тапҗакдым.

Касым мыдама онуң хыялындады. Мыдама онуң билен гүрлешмек, онуң якымлы овазыны эшитмек арзувы Акҗагүлүң гөвүн ислегиди. Ине, ол оңа етди. Эмма утанҗаңлык хем шол демде пейда болды. Ёк, гыз утанҗаңлыга гул болуп, пурсаты элинден бермек ислемеди. Онсоңам утанҗаңлык нәме? Киме герек зат? Бу ерде хич ким ёк ахыры. Герек еринде мертлик хем эдип билмели ахыры...

— Онда мен хәзир сувумы элтип гелейин.

— Эҗең гойбермез.

— Эҗемиң хемме затдан хабары бар...

Касым бу сөзе бегенҗегини-де, гынанҗагыны-да билмеди. Сораглы назар билен гыза бакды.

— Горкма. Эҗем пахыр сени яман гөренок-ла...

Бирден үстүне хыңлап гелен шатлык бир нәче вагтлап Касымың эркини элинден алды. Ол зордан өзүне гелди:

— Эҗеңем билйәрми? Саңа кәемедими? Маңа гарганокмы?

— Ёк, ёк. Мен чыныма айдярын...

— Онда тиз гелермиң?

— Деррев гелерин. Гелмән нәме.

Гыз кәдини алып уграды. Онуң өкҗесиниң еңләндигине Касым бегенди.

«Бе, эййәм эжеси-де билипдир. Белки, худай халап, Нәзик эже Сапармырат аганы ырып билер? Белки, хем-ме иш мениң чакымың терсине, аңсатлык билен баша барар? Эй, нәбилейин. Арада дүйпсүз деря ятандыр...»

Эмма велин Нәзик эжәниң бу гүррүңи эшидип, гызына кәемейши Касымы бегендирди. «Элбетде, эне йүреги гызда боляр-да...» дийип, йигит түкениксиз умытларың гужагына долды. Гуйының голайында бир вагт кесилип ташланан агач ятырды. Касым онуң үстүне барып отурды. Ховлының дервезесине серетди. Эмма Сапармырадың ховлусы узакдан гөрүнйән булут ялы гаралып дурярды. Дервезәни, ондан чыкян адамы инди сайгармак мүмкин дәлди. Касым бүргүт ялы, бойнуны узадып, гөзлери билен гараңкының ичини дешәйҗек болярды. Агажа бир мүнүп, бир дүшйәрди. Гыз гидели бәри гечен бәш минут, Касыма бәш сагат болуп дуюлды. «Вах, оны нәме үчин гойбердим? Сакласам болмаярмыды? Инди ол гелмез. Ине-дә, адам кемакыл болса, онуң иши мыдама шейле болар экени» дийип, йигит өзүни ода-көзе уруп башлады. Юмрукларыны дүвүп, хырчыны дишледи. Башыны силкди.

Ине, бирден аяк сеси эшдилди. Касым өңе йөреди. Гыз көз ялы ловурдап, онуң өңүнде пейда болды.

Касым онуң элинден биринжи гезек тутды. Бу болса икисиниң-де беденине от басылан ялы этди. Гең зат: бу вагт гыз-да, йигит-де гөйә мыдама бири-бири билен душушып, өвренишип йөрен ялыдылар. Бу гезек утанмадылар. Олары соңкы гүнлериң арзувлары якынлашдырыпды. Касым Акҗагүли агаҗың үстүнде отурдып, өзи-де онуң өңүнде ики дызыны ере диреди. Ене-де гызың ики элини өз эллерине алып, йүрегине етирди.

— Нәдйә?

— Нәтсин, йүрегиң гүрсүлдәп дур.

— Ол нәме үчин гүрсүлдейәр?

— Билемок.

— Сениң үчин!

— Вий, бу огланы — дийип, Акҗагүл келлесини чеп эгнине өвүрди. Касым бөкүп, гызың бакан тарапына гечди. Акҗагүл хем оны ынҗытмазлык үчин, бүтин гөвреси билен шол тарапа өврүлди.

— Диййәниң нәме? Утанаңокмы?

— Агзымдан чыкян сөз — мениң йүрегимиң сеси, Акҗагүл, йүрек болса өз диенини йөредйәр...

Касым бегенжинден яңа учайжак болярды. Гыз хем өзүне болан шейле чаксиз сөйгүден яңа серхош болупды. Оны хениз хич ким бейле мелул эдижи дуйгулар билен сөймәнди. Гыз өзүниң хәзирки ягдайына гең галярды хем-де шу леззетиң узак довам этмегини ислейәрди.

Касым:

— Эжең илки эшиденде кәемедими? — дийип, Акҗагүлүң өрүм сачларыны титрейән эллери билен гысымлады.

— Ёк, гайтам аглады. Мениң элимде болса тоюнызы эртириң өзүнде тутардым дийди. Йөне, муңа какаң разы болмаз дийди.

— Мен хем шейле чак эдипдим... Шейле болуп хем чыкыпдыр. Йөне, яман гөрмесең, бир зат дийжек. Мениң арада тас акылым чашыпды, сени гөресим гелип... Гиже-гүндиз ятып, туруп ынҗалык тапмадым. Йүрегим агзыма гелип башлады. Шонда мен Ефиме гүррүң бердим. Маңа шу ишимде көмек эт дийдим.

Гыз тисгинип гитди. Элини чекип алды. Бармагыны агзына етирди.

— Вий, ол какама айдайса нәтжек? Хи-ви, ишим гайтды... Ол икисиниң ичен сувы айры гитмейәр ахыры...

Касым йылгырды. Ене Акҗагүлүң элини өз элине алды:

— Сен нәме горкяң? Диңле ахыры.

— Нәме дийди?

— Айтсам, Акҗагүл икиңизиң багтлы болмагыңыз үчин элимден геленини гайгырмарын дийди. Мен оңа бу хакда айтмаздан озал, кән пикир этдим. Какаңа айдар дийип горкма. Эмма Ефим үйтгешик говы адам. Оңа сырыңы ынанмак болҗак. Ол мени-де Сапармырат агадан кем гөренок ахыры...

Диймәге сөз кәнди. Эмма олар бир сөз айтсалар, икинҗи сөзи кынлык билен тапярдылар. Касым туруп, гызың гапдалына барып отурды. Ене-де онуң элини алды. Гыз ойнап, элини чекен болды, Касым ойнап, онуң элини өзүне чекди. Соң-соң оюн, далаш башланды. Бир салым шейдип отуранларындан соң, гыз отуран еринден бөкүп турды-да:

— Мениң гидер вагтым болды, мен гидейин — дийди.

— Ёк, ёк, отур. Гыссанма. Хер гүн оба багшы гелип дуранок ахыры.

Касым гызың ики элинден эмай билен тутуп, өз янын-

да отуртды. Бу вагт онуң гызы багрына басасы гелди. Шол бада хем бу эдепсизлик болар дийди-де, бу пикиринден эл чекди.

— Эжем кәййәр, атам чагырар.

— Кәемез, Акжагүл. Гулак сал, мениң айтжак сөзүм бар: мен йүрек эдип, сизе савчы иберип билмерин. Онда иш ула гидер. Шол гүниң эртеси бири-биримизи өмүр гөрмез ялы эдерлер. Акжагүл, эне-ата говы зат. Эмма яш бир чене етенсоң, гыз машгала ерини тәзелемели боляр... Икимиз гачайсак нәдеркә?

Акжагүл бу хакда ойланманды. Илки бу сөз оны горкузды. Өйлеринден гачып гитмек — айылганч зат болуп дуюлды. Эмма Касым билен отурмак, аркайын сөзлешмек ислеги онуң яш йүрегинде жош урярды. Терезиниң бу тарапы агралды.

Акжагүл Касымың эллериниң аркасыны сыпалап отурышына:

— Ызымыздан етселер, икимизем өлдүрерлер. Сен горкаңокмы? — дийди.

Касым түйс йүрекден:

— Сениң үчин өлсемем арманым ёк — дийип жогап берди.

— Ят ерлерде биз нәхили оңарыс?

— Депжегиң гара ер болса, ядыңкыны депдиң нә, бу ерде депдиң нә. «Агзы ачык ач өлмез» дийипдирлер.

Гыз бир нәче вагт дымып отурды-да:

— Сениң гөвнүң нәме ислесе, мениңки-де шол...— дийди.

Соңра бирден сакланды. Бир зат ядына дүшен ялы болды. Саг элини Касымың элинден чекип алды-да, голтугындан бир дүвүнчек чыкарды.

— Ал шуны...

— Бу нәме? — дийип, Касым деми-демине етмән сорады.

— Тахя...

Касымың бегенжинден яңа тас йүреги ярылыпды. Ол Сапармырадың дервезеси жыгылдаянча шу ерде гарашды. Дервезе жыгылдады. Диймек, Акжагүл саг-аман өйлерине барды Касым гызың аягының басан еринден бир гысым топрак алды-да, маңлайына етирди.

Ол белент дуйгуларың өңүнде эжизлик этди. Тахяны гөзүне сүртди. Бегенчли гөз яшлары гушдырнак нагша синди...

ЯГМЫРЫҢ ГАПЫСЫНДА

Байраммырадың ягдайы агырлашярды. Ол гүн гечдигиче халдан дүшүп башлады. Бир вагтлар от ялы янян өтгүр гөзлер ханасының дүйбүне чекилдилер. Маңлайы өңе чыкан ялы, эллери узалан ялы болды. Бу хабар ил ичине яйрады. Яшдашлары, сакгалдашлары эртир билен-де, агшам-да, ятар вагты-да гелип, халыны сораярдылар, оңа гөвүнлик берйәрдилер. Биле ат чапышан адамлары, агызларыны сувжардып, гечен гүнлери ятлашярдылар. Байраммырадың чөкен гөвнүни гөтермәге чалышярдылар. Бу затлар чынар йыкылан ялы болуп, бир вагт дүшеге йыкылан гожаның агыр халыны азда-кемде еңледйәрди. Эмма узага чекмейәрди. Гожа бир салымдан ене өңки ягдайына дүшйәрди.

Ефимов гүнде гелйәрди. Муны Байраммырат ага онуң өзүнден-де, оглы Сапармыратдан-да талап этди.

Гожа өлмек ислемейәрди. Хер деми үчин гөрешйәрди. Хер бир затжагаздан өзүне далда гөзлейәрди. Ол диңе Ефимов билен гүррүң эдип отуран вагтлары агыр дердини, өлүмиң өң янындакы хесретли ой-пикирлерини ядындан чыкарярды. Шейле-де болса бир гүн Ефимова:

— Ефим, мен өлерин. Муңа гөзүм етди. Агтыжакларым билен Сапармырады гөзден салмагын. Хеммәңизи-де худай гөзден салмасын!.. — дийди.

Ефимовың бокурдагы долды. Гөзүне яш айланды. Ол муны билдирмежек болуп чалышды. Эмма башартмады, геплежек боланда сеси эндирәп гитди. Байраммырат Ефимовың ягдайына дүшүнди. «Ол менден мениң өз ягдайымы гизледи» дийип, көпден бәри эдйән пикирини барлап гөрди. Догры болуп чыкды. Гожа, аркан ятышына хырчыны дишледи.

Ефимов сесини дүрсәп, өзүни эле аландан соң:

-- Сениңки бейле яман сөз айтды герек дәл. Сениңки өлди ёк, яшады... — дийип, оңа гөвүнлик берди.

Гожа ене-де умыды элден бермән:

— Агзыңдан худай эшитсин — дийди.

Бу гүн Ефимов билен Сапармырадың ызына дүшүп, Байраммырат аганы сорап гайтмак максады билен Ягмыр хем гелди. Ол Ягмыры говы гөрйәрди, онуң ягдайына гожаның йүреги аваярды. Кесели бетерләп йыкылмаздан озал, Байраммырат бир нәче гезек Ягмы-

ры өйли-ишикли эдип болмазмыка дийип пикир эдйәрди, сакгалдашлары билен маслахат эдип гөрүпди. Эмма йыкыландан соңра бу аладасына эли етмәнди. Өз дерди өзүне етйәрди.

— Оглум, саг-аман ишләп йөренмисиң?

— Яшулы, ягдайың ягшылашярмы? Бизиң-ә узаклы гүн гүррүңимиз сен. Гиже-гүндиз худайдан саңа саглык дилейәрис.

— Худайым, айданың гелгей, Ягмыр җан! Айданың гелсин, оглум. «Ягшы ниет — ярым дөвлет» дийипдирлер...

Ефимов:

— Ягмыр ялы йигит аз-аз боляндыр... — дийип, гоҗаның сөзүне бат берди.

— Ягмыр ялы йигит аз-аз боляндыр, Ефим, йөне, нәме этҗек, маңлайыңа языланындан гачып гутулып болмаз экен. «Гарыплык өлдүрмез, өлдүрмесе-де гүлдүрмез» диен накыл бар. Ягмыр пахырың-да тәлейи шу сөзе догры гелйәр. Хава-да, Ягмыр җан, гамланма, сениң-де багтың ачылар. Ефимиң сөзлерине гулак асыбер. Сениң хемме гөрҗегиң өңүнде. Сен отуздан гечен дәлсиң. Биз отуз яшымызда гачып барян инериң ызындан етип, оны дызына чөкерердик. Үстүмизден гелен гушы бир окда ере гачырдык. Отуз яшың гадырыны бил, оглум...

Ефимов гоҗаның бирден чогуп гелен җошгун билен айдан бу сөзлерине дүшүнмеди. Ол ахмыр чекип, додагыны дишләп, башыны силкди. Сапармырада йүзленди. Ол-да муны оңлы дүшүндирип билмеди.

Ягмыр ере бакып, чөп дөвүп отурышына улудан демини алды:

— Хава, яшулы, маңлайыңа языландан гачып гутулып болмаз экен. Нәтҗек, худайың халаныдыр-да...

Соңра гурлушыкда ишиң гидиши хакында, хайсы экини хайсы вагтда экмелидиги хакында, оба арасындакы ягдайлар хакында узак гүррүңлешип отурдылар. Гоҗаның хемме зат хакында гүрлесе-де, Җүнейт хан хакында сөз ачмайшына Ефимов гең галярды. Ханың ишлерини Байраммырадың макулламаяндыгыны ол билйәрди. «Макулламасаң, макулламайшың хакында гүрлемек болҗак ахыры? Бу нәме үчин хич шол сөзүң үстүнден бармаярка?» диен совалы хер геленде Ефимов өз ичинден өвран-өвран гайталаярды. Инди ол мунуң-да себәбини чак эдип билди. «Байраммырат ялы адамлар өзлериниң гөвнүне ярамаян затлары барада гүррүң этмек хем ислемейәрлер. Олар үчин бу затларың хич хили әхмиети ёк. Нәхили пәхимдар, белент гөвүнли гоҗа!» дийип, Ефимов өз янындан белледи.

Ягмыр ятар вагты гайтды. Ол бу агшам кән затларың манысына етди. Илки билен оны гамландыран зат — гоҗаның ягдайы болды. «Ол инди узага чекмез, онуң гепи-сөзи үйтгешип башлапдыр. Гөречлери хырсыз йитилешип үграпдыр» дийип баршына, башыны яйкады. «Нәме үчин шейле ягшы адамлар өлйәркәлер? Саран ялы харамзадалар өлмели ахыры! Хава-да, худая-да ягшы адам герек, ол Сараны нәме этсин? Худай хем ондан бизар ахыры...»

Ягмыр тамына голайлашанда, өз гапысының тыркылдадылып какыляндыгыны эшитди. «Бу кимкә? Маңа кимиң иши дүшдикә?» дийип, әдимини йыгыладып башлады. «Я-да бир пахыра бир зат болуп, менден көмек исләп гелдимикә?» Эмма гапының какылышы көмеге гелениң какышына меңземейәрди. «Ене-де, харамзада Саран гелен болаймасын?» диен пикир келлесине геленде, онуң ини тикенекләп гитди. «Шолдур, шолдур! Башга адам мениң гапымы бейдип депип дурасы ёк. Ханы, өз аягың билен гелипсиң, гөрели-дә. Вах, арман, өз өйүмиң гапысында, мен сениң ләшини серип билмесем герек. Үстүме гелип, элими келтелтдиң. Зыяны ёк, йитирҗек задым ёк... Мен ики тарапыны-да деңлән адам. Нәхили болсаң, шол хили-де җогап аларсың...»

Тамың өңүне гечип: дервезесиз, хаңлап дуран агыздан гирди. Тамың гапысыны депип, башына гай болуп дуран узын гара гөвре Ягмырың аяк сесини эшитмеди. Хачан-да ол айылганч сөгүнип, ызына долананда, үстүне абанып дуран гараны гөрүп тисгинди. Бир бада деми гелмеди, дили тутулды. Соңра бирден:

— Ким? — диенде, онуң сеси ериң ашагындан эшидилйән ялы гүңлеч чыкды.

— Мен, Саран ага, Ягмыр.

— Хә... — дийип, Саран демини дүрседи. Эмма гахарлы:

— Сен бу вагт нireден гелйәрсиң? — дийип сорады.

— Гезип гелйәрин.

— Ниреде болдуң?
— Ай, гездим-дә. Нереде боламда нәме, Саран ага? Нәме бейле чинтгәп сораярсың?
— Соранда нәме?
— Хич. Йөне гижәниң бир вагты илиң гапысыны депип дурмаң гелшиксиз. Ене-де нереде болдуң, нәме этдиң дийип, энтер-пелегими өврүйәрсиң? Нәме герек болса, ынха мен. Айдыбер. Менлик нәме ишиң болса битди билэй, агам!
Ягмырың әхеңи Сараның аңырсыны бәри гетирди. Бәшатарыны эгнинден айрып, элине алды. Земзен ялы чишди.
— Сен гарагейимиңкиден гелйәнсиң.
— Хава, шонуңкыдан гелйәрин — дийип, Ягмыр донуның ичине элини сокуп, гара тап пычагың ак сүңк сапыны сыпалады. Саран «Ене, бир болмаз ишиң үстүнден бараймайын» дийип горкды. Инжиги сандырап гиден ялы болды.
— Ханы, сен нәче вагт мени алдап гезжек? Мен саңа гарагейимиң айдян сөзүни, эдйән ишини маңа етирип дур диймәнмидим? Сен боляр дийипдин ахыры?
— Мен-ә шонуң нәме дийип, нәме гойянына өзүмем оңлы дүшүнмейәрин. Эдйән ишини болса өзүңем гөрйәрсиң. Мен саңа нәме диейин? Ол, келлесине урлан бир адам. Эдйән ишине өзи-де оңлы дүшүнмейәрмикә диййәрин.
— Ол сизи ёлдан чыкаряр.
Ягмыр ягдайың бозукдыгыны аңып, тижениб уграды.
— Ёк, ол бизи ёла саляр.
— Хава, терс ёла саляр.
— Терсми, дүзүвми, ончасыны билемок.
— Сен гаты говы билйәрсиң.
— Саран ага, бейдип, сөз билен кесеклешип дурмалы-ла! Саңа нәме герек?
— Маңа гарагейимиң сизи ёлдан чыкарышыны аныкламак герек. Мен хан аганың янына барып, онуң болшуны айтмалы.
— Гөршүң ялы айдыбер-дә.
— Сиз менден гачяныз, мени гөрениңизден сөзи башга яна совяныз — дийип, Сараның гурлушыкдакы өз ойнатгы ягдайы гөзүниң өңүне гелди, жыны атланды: — Хава, сиз менден гизлин ишлер эдйәрсиңиз. Мени йигренйәрсиңиз...
— Йигренилйән болсаң, онуң эммасы бардыр. Шемал болмаса, чөпүң башы гымылдамаз.
— Хә, яңы догруланып башладың. Ханы, сайра!
—Мен билбил дәл, сайрар ялы. Гел, Саран ага, эгри отурып, догры сөзлешели: сен, Касым бичәрәни ики гезек хич бахана ёк ерден урдуң. Нәме үчин бейтдиң?
— Касым бичәре диениң ким?
— Гуллардан. Нәме, танамадыксыран боляң?
— Хм... инди гулларың аркасыны тутуп башладыңызмы? Онуң билен доган окашдыңызмы?
— Доган-а окашамызок. Йөне бичәре йигиди хорлайшың боланок. Шу зерарлы-да гөзден дүшйәрсиң-дә...
Өз янында, өйсүз-өвзарсыз бир адамың гул оглы Касымың аркасыны чалып дуршы Сараның багрындан ок болуп гечди. Онуң гөзлери ханасындан чыкайжак болды, сүңк ялы хор гөвреси сандырап уграды.
— Сен харамзаданың гөзүнде от якмасам болмаз!..
Ягмыр онуң сесиниң айылганч чыкышындан тисгинди.
Шейле-де болса:
— Мен хич киме хич зат эдемок! — дийди-де, аягының ашагындакы кесеги бир гапдала зыңмак үчин ашак эгилди. Эдил шу вагтың өзүнде бойнуның чыкан еринден бәшатарың гундагы дегди. Соңра ягырнысына, уйлугына дегенини билди. Соңундан нәме боланыны дуймады.
Саран гөлегчи гайдан ялы, гаты йөрәп гитди. Ол өйүне совулмады-да, йүзүни догры гала тарап тутды. «Хәзир барып, гарагейим әхли адамыны аздыряр, сени яманлаяр дийип, хан агама айдайын. Гой, өзи нәме этсе шоны этсин. Маңа айтмадың диймесе боляр» диен пикир билен, вагтал-вагтал этиячдан ызына седедип, гаты-гаты йөрәп барярды. Ылайта-да соңкы гүнлерде гурлушыкдакы адамларың өзүнден йүз өврүши онуң ичини якярды. Эмма адамлар Ягмырың янкы болшы ялы дережә етендир дийип, Саран дүйбүнден гак этмейәрди. «Хей, шейле-де бир найынсаплык бормы? Эдил йүзүне бакып, гул оглы гулуң тарапыны алып дур! Гайтам, Ягмыр ялылар, мен ол гулы өлдү-

рәемде-де, мениң сөзүми сөзлемели ахыры. Ёк, бу гарагейим хер зат эдер. Хачан гөрсең, хелей ялы вушы-вушы эдип, мусулман бендесини аздырып йөр. Гой, хан оңа нәмәниң нәмедигини гөркезсин...»

Саран галаның гүнорта дервезесине голайлашыберенде, бир үйшмелең бардыгыны гөрди. Дервезәниң дашында йигрими-отуз атлы чыраның ягтысына бәшатарларыны, атларының гөвүсбентлерини ялдырадышып дурды. Бирден дервезәниң ики тарапы-да гинден ачылды. Галаның ичинден хан башлыклайын ене йигрими-отуз атлы атларыны гордурып чыкды. Дашда дуранлар хем оларың ызына дүшдүлер. Саран гөзүни ачалак-юмалак эдип, диңе ханың ак сакгалыны гөрүп галды. Атлылар демиргазык-гүндогара гидйән ёла дүшүп, Газавада тарап атларына гамчы басдылар. Тойнаклары наллы атларың аяк сеслери узак вагт эшидилип дурды.

«Тоба худайым, өзүң саклавери, бу нәмәниң аламатыка? Хернә соңы хайыр болсун...» дийип, зәхреси ярылан Саран эли билен якасыны ачып, ичине түйкүрди. Ол бу аласармыклыкда бириниң газабына галаймайын дийип, гелен ёлуны ел чалманка, ызына доланды.

БЕЙИК ЧЫНАР ЙЫКЫЛДЫ

Ефимов Байраммырадың башуҗунда отурып, кеселлиниң агзына сув дамдырярды. Байраммырат онуң чеп элини гайым тутуп ятырды. Вагтал-вагтал:

— Булары саңа, сени худая... — дийййәрди. «Табшырдым» диймәге деми етмейәрди.

Ефимов гүн батманка: «инди гутарды» дийип хасап эдипди. Эмма гоҗа гөрешйәрди, аңсатлык билен өлүмиң элине берилмек ислемейәрди. Хер деми аграс, узак дуруп гелйәрди.

Сапармырат нәме эдип, нәме гойяныны билмейәрди. Бир ичери гирип, бир дашары чыкярды. Нәзик өй билен кеселлиниң отагының арасында ылгаярды. Чагалар, тәриме аркаларыны берип, бири-бирлерине гысылышып, кәвагтлар найынҗар серединип, сессиз аглаярдылар. Аталарының өлүп баршы хакында олара хич ким зат диймәнди. Бу вагт, төверекдәки ягдайы гөрүп дуркаң, сөз герек дәлди. Нәзик кәвагт ичери гирип:

— Инди ягшы. Гепләп ятыр — дийип, чагаларына гөвүнлик бермек ислейәрди. Эмма өзи бу сөзи ортаманка аглап, чыкып гидерди.

Акҗагүлүң йүреги пара-пара болупды. Атасына чай демләп берйән чәйнеги, отлап берйән найлы чилимни гөз өңүне геленде, пахыр гыгырып аглап гойбермезлик үчин билегини агзына етирерди. «Ким инди йүврүк атлар, кесгир гылычлар хакында хекаят сөзләп берер?» диен пикир бейнисинде пейда болуп, догры йүрегине гелерди-де санҗыларды. Гыз билегини дишләнини дуйман галарды. Җигиси барха оңа гысмылжыраярды. Акҗагүл соҗап башласа, ол хем соҗарды...

Даң атды. Байраммырат Ефимовың чеп элини гойберди.

Ол Ефимовың элинде җан берди. Ефимов онуң йүзүне юка яглык япды.

Бу вагт ичери гирен Сапармырат Ефимовың йүзүне серетди.

Ефимов өңкүлерине меңземейән бир сес билен:

— Ука гитди... Сениңки адам юваш болды... — дийди.

Өзи-де гөйә Байраммырады оярмакдан горкян ялы болуп, ювашлык билен еринден турды.

— Тамдан чыкды бизиңки. Онуңкы ятды...

Икиси-де ховла чыкды. Җахан ягтылды.

Ефимов өз боржуны битирди. Мундан бейлеки затлара гошулмагы услып билмеди. Ылайта-да чагаларың, Сапармырадың, Нәзигиң аглайышларыны өзүниң гөрүп дуруп билмеҗегине гөзи етди. Шонуң үчин-де ол аркасыны тама берип, ере бакып отуран Сапармырадың элинден тутуп, оны турузды-да:

— Сениңки мерт болды... Эшитди? Мерт болды!.. Мениңки гитди... Соң гелди — дийип, онуң ругсатына-да гараман, гыссаглы йөрәп гитди. Ол өйүне етип-етмәнкә, Сапармырадың айылганч, йүрек дилиҗи сесини эшитди. Ефимов текиз ёлда бүдрәп, өңкүден-де гаты йөреди.

Черкез туруп, чай ичип отуран экен. Ефимов оңа:

— Хемме иш гутарды... Сениңки адам чай ташлады, Сапармырада көмеге гитди... — дийди. Өзи-де Черкез даш чыкандан соң, гапының ичинден илдирип, кечәниң үстүне йыкылды.

Черкез геленде, ховлының ичи эркек адамдан долуп-

дә. Аяллар яңы гелип уграпдылар. Эркеклер дервезәниң дашындан сес эдип гелйәрдилер. Дервезеден гөзлерини сүпүришип гирйәрдилер. Аяллар сеслерини чыкарман, ховла гирйәрдилер, догры өе гечйәрдилер. Эййәм өйи долдурып отуран аяллар болса тәзе топар гелип гиренден гайра бакярдылар, тәзеден аглап башлаярдылар. Хемме када белент, өлениң хорматына мынасып гутулярды. Хич ким саламлашмаярды. Бу гүн саламлашмак мүмкин дәлди. Хер тәзе гелен гөзүни сыкып, бейлекиниң гапдалына гелип дурярды я-да аркасыны тама берип отурярды.

Үч-дөрт молла ховлының ортасына язылан гүлли кечәниң үстүнде отурып, ак бизден кепен бичйәрдилер. Соңра олар кепени тикип башладылар. Ики адам Байраммырадың мейдини гөтерип ховла чыкарды. Үч гезек ювуп артдылар. Моллалар гожаның иң соңкы гейимини — кепени гейдирдилер. Жыназа окалжак ере гетирип гойдулар. Яшыны аныкладылар. Үч өвран хасапладылар. Байраммырат ага алтмыш дөрт яшан экен. Бир яшы хем хормат үчин өңкиниң үстүне урдулар. Жыназа окалды. Табыт тайяр эдилди. Дөрт адам болуп усуллык билен мейди табыдың үстүне гойдулар. Соңра араба йүкледилер. Сапармырат чыдап билмеди. Дик дуран ериндеп өзүни ере гойберди. Голайындакылар оны йыкылманка тутдулар. Ол демини дүрсейәнчә, арабаны сакладылар. Өйүң агзындан айылганч сес чыкды. Нәзик гапының өңүнде хушундан гидип, йүзин йыкылды. Аяллар эңрешип, өйүң агзына чыкдылар. Олар бир әдим өңе йөремәге милт эдип билмейәрдилер. Сапармырат өзүни раслады. Араба йөрәп уграды. Эмма бирден ене сакланды.

— Сүр ахыры! — дийип, бири аграс сесленди.

— Сүрер ялы дәл...

Халиден бәри дервезәниң өңүнде бири-бирине гысылышып, гөзяш дөкүп отуран Акжагүл билен Дурдымырат, аталарының мейди араба йүклененсоң, бүтинлей өзлерини йитирдилер. Гең галмалы зат йүзе чыкды. Ол икиси арабаның өңүне гечип, оны ховлудан чыкармажак болдулар. Елуң ортасына чыкып, атың ики өң аягының яныпа бардылар-да отурыбердилер. Оларың гөзлери чым гызылды, йүзлеринде хич хили маны ёкды. Гөзяшлары гутарыпды. Олара «тур!» дийип йүзленмәге хич ким батырлык эдип билмеди. Олар хич зат

эшитмейәрдилер. Арабаны болса сакламак мүмкин дәлди. Бир аксакгал ылгап барды-да, ики чаганың-да элинден тутуп, бир тарапа чекди. Олар гаршылык хем гөркезмедилер. Оларда гүйч хем галманды. Араба чыкып гитди. Отуз атлы гөлегчи арабаның ызына дүшди. Гожаның агтыклары арабаның ызындан эллерини узадып, йүзинлигине ере йыкылдылар. Олары турзуп, гоңшы өйлериң бирине әкитдилер.

Ачык йүрекли, белент гөвүнли адама болан сөйги дүйплүди.

Дүшек ашы үчин ики гоюн кесилди. Бу ишлери хениз-де бойнуның агырысы гутулмадык Ягмыр эдйәрди. Ол яравсызлыгы себәпли, иң говы адамларың бирини ахыркы ёлуна угратмага гидип билмеди.

Гелйән-гидйәнлериң, аглама-эңремелериң еди гүнләп ызы кесилмеди...

ГАЗАВАТДА

Гиң, хапа көче илери-гайралыгына узалып гидйәр. Көчәниң ики тарапында палчыкдан салнан, улулы-кичили айнасыз әпишгесиз он-йигрими там тертипсиз отыр. Кәбирлериниң дервезелери көчә чыкяр, бейлекилериңки илери я-да гүндогара гараярлар. Оларың үстүне басылан саман, яндаклар йылларың гечмеги билен саралып, өңки түйслерини йитирипдирлер. Бу тамларың аңырсы атызлык, яп-чиллик, оба болуп гидйәр. Көчәниң ортасында тегелек гиң мейдан бар. Гүнбатардан белент райышлы яп акяр.

Бу — Газават. Хыва дөвлетиниң гадымы, ровач базарларындан бириси. Дашындан серетсең, бу ере өз яшайжыларындан башга адам сыгмажак ялы. Эмма хепдеде ики гезек голайдакы түркмен, өзбек, обалардан бир нәче мүңләп атлы, арабалы, эшекли, пыяда адамлар гелйәрлер. Бу кичижик ерде мунча адама хемме зат тапыляр. Гүн догандан тә базар совулянча, балык говрулян жайларың, чайчыларың, газыкчыларың хызматкәрлери эссинден гидйәнчәлер ишлейәрлер. Мунча адам бу ере нәхили сыгярка диен совала жогап тапмаярсың. Гөвнүңе болмаса, Газават әпет резин халта меңзейәр. Мәхелле нәче кән гелсе, шонча-да онуң гиңелмәге укыбы бар ялы болуп гөрүнйәр. Базарсыз

гүнлер бу ерлер Хываның иң парахат күнҗеклериниң бириси хасапланыляр.

Базарың дүйн болуп гечендигине гараман, Газавадың бу гүни улы харасадың ичинде догды. Даң ягтылып угралы бәри дөрт тарапдан эңйән атлыларың ызы үзүлмейәрди. Чыплаң эерленен йүврүк атлара мүнен, билине үч-дөрт хатар ок гушанан орсукчылар, җүнейтлер, ушаклар, емрелилер, өкүзлер, салаклар, човдурлар, өзбеклер аты юваш сүрселер, гөйә пайланышыкдан галайҗаклар ялы, атларыны гара дере батянча гамчылаярдылар. Тамларың, агачларың, дөрт тарапдакы ёлларың депесинде тозан асмана гөтерилйәрди. Хер тарапдан гелен атлылар базар җайына етип, атларының җылавуны чекйәрдилер. Йүзбашылар атларыны бу ерде гоюп, гүнбатардакы тамларың иң илеркисине тарап атларыны гордурып гидйәрдилер.

Бу там әхли тамлардан белентди. Дервезеси дагдан агаҗындан. Нагышлары неписди. Күңрелерини хүнәрли эллер бежерипдир. Бу вагт бу ерде Гурбанмәммет сердарың саг эли Қакабай йирик отурярды. Ол дүйн гелипди. Ханың эмри билен шу ере гелмели атларың башыны җемлейәрди.

Йүзбашылар ызлы-ызындан гелип, Қакабая баш эгип, тагзым эдйәрдилер. Хер бәш-он минутдан гапы ачылярды.

— Ушак бегиниң сораян еринден 150 атлы гелди...

— Емрели хан 90 атлы иберди...

— Човдур бегиниң иберен 120 атлысы гелди...

— Гарадашлыдан 80 атлы гелди... — диен сеслер ызлы-ызына яңланярды.

Қакабай янындакы аял йүзли, инче бурунлы хатдада:

— Белле! — диерди.

Сонра йүзбашылара:

— Сиз Абдысетдар балыкчынынңка дүшмели...

— Сиз Ёлдаш семизиңкә дүшмели...

— Сиз Гурбанбайынка дүшмели — дийип, хер тиреден геленлериң мыхман җайларыны салгы берйәрди.

Көчеде, оба арасында хич ким гөрүнмели дәлди. Мыхман җайдан чыкылмалы боланда-да еке-ики болнуп чыкылмалыды.

Йүзбашылар Қакабайың отагындан сыртына сапан деген ялы болуп, дазлашып чыкдылар. Атларының өңлерине дүшүп, бармалы ерлерине оградылар. Ол ерде гоюн кесип, бугарып дуран этлери чише дүзүп башладылар. Ёгын-ёгын гәгирип, гөк чай ичмәге гиришдилер. Ханың гелерине, онуң буйругына гарашярдылар.

Гүн догуп, асмана галды. Қакабай узын аякларына зордан ыгтыяр эдип даш чыкды. Гүнбатаркы ябың белент райшына чыкып, дараклыгына басып Бедиркендиң ёлуна серетди. Озалдан-да инче, узын адамың гөвреси ене ики эссе созулан ялы болды. Узакдан, шорлукларың, агачлыкларың аңырсындан бир топбак акҗа тозан гөзүне иленден соң, Қакабай ховлукмач ызына доланды. Тамың дервезесиниң өңүне гелип:

— Ханы, оды белент якын! Гоюнлары чыкарып союп башлаң! — дийип хөкүм берди.

Гурбанмәммет сердар Газавада гелйәрди.

Гурбанмәммет сердар дашары юртдан гайдып геленден соң, бир нәче айлап дынч алып ятана мензеди. Эмма ол гиҗесини гүндиз эдип харс урярды, чар тарапа адам ёллаярды, ичалы иберйәрди. Доган-гарындаш, яр-достларыны огрын-догрын өз янына чагырярды. Олар билен узак гүрлешип, ене-де олары ёла салып гойберйәрди. Ишан-моллалара, өзбегиң хем-де түркмениң ат-абрайлы ахунларына илки ягшы сөз билен йүз тутярды. Эгер-де олар муңа гулак салмасалар, ягшы сөзе гөвнемеселер, олара гынралярды. Дишиниң арасындан сыздырып:

— Мениң аркам гүйчлидир — дийип, атарып гойберйәрди. Ики гүн гечип гечмәнкә, олар ене-де доланып гелердилер. Өзлериниң хана табындыкларыны ынандырардылар. Онуң хызматына эллерини чермәп гирердилер.

Догабитди чайхорларың эллерине кәсәни алып, онуң ичиндәки чайың хилини сынлайышлары ялы, Гурбанмәммет сердар хем геленден соң, Хываны «аясына» алып, оны хер тараплайын сынлады. Ягдай буланчак сув ялыды. Хич зады аңлар, сайгарар ялы дәлди. Сейит-Исфендияр-Бахадур ханың янына бир-ики гезек барып гелмек билен, Гурбанмәммет сердар шейле нетиҗә гелди: Хыва ханы көшгүң гаравулына меңзейәр. Аракхор хем-де аялбаз. Онуң йүпүниң үстүнде одун гоймак мүмкин дәл. Шонуң билен бирликде, оңа ынанмак хем болҗак дәлди. Көшгүң сыясы хем-де ыкдысады эркини эле алмак үчин, илкибада Сейит-Исфендиярың аягы-

ның ашагыны көвмелиди. Сонра оны ёлдан айырмалы-
ды. Көшге тарап әкидйән ёлы арассаламалыды. Бу
гаты чылшырымлы меселеди. Бу ерде бичак хилегәр-
лик, ойлап тапыжылык герекди. Гурбанмәммет сердар
шейле карара гелди. «Көшгүн Бедиркентде я-да Хыва-
да болмагының әхмиети ёк. Йөне, хәзирликче, гой,
Хывада болсун. Исфендиярың ерине тагта чыкмага
хем гыссанмак герек дәл. Гой, тагта Сейит-Исфендияр-
-Бахадур ханың мирасдарының бири, эмма мениң сө-
зүми сөзлейән адам отурсын...» Шу максадыны хов-
лукман амала ашырмак умыды билен, Гурбанмәммет
сердар иң якын адамлардан бири болан хилегәр, көп-
билмиш, өрән гүйчли дипломат Шыхым сүлгүни өзүниң
Хывадакы долы ыгтыярлы векили эдип белледи. Шы-
хым сүлгүниң тилки ялы мүндебир сапалагы барды.
Ол долы ыгтыярлы векиллик везипесине гечен гүнүнден
башлап, әхли укыпларыны гиңден ише салды. Исфен-
дияр көшгүниң ягдайыны сәхел гүнүң ичинде бәш бар-
магы ялы өвренди, әхли келеплериң ужуны ашаклык
билен элине алды. Инди болса көшгүң адамларыны гур-
жак ялы эдип йүпе дүзди, өзи гаранкыда дуруп, элиндә-
ки йүпи ойнатмак билен ол гуржаклары гөвнүниң исле-
гиче херекете гетирип башлады. Эмма Гурбанмәммет
сердар хениз-де канагатланмаярды. Ол Шыхым сүлгүн-
ден Хорезмде ики хәкимиетлик сыясатыны амала ашыр-
магы талап эдйәрди. Шыхым сүлгүн гара дере батып,
ише гиришди. Ханың гөвнүни тапмага чалышды.
Түркмен обаларына азда-кәнде гыз салгыдыны салды.
Олары көшге гетирип, сува дүшүрди, гашларына,
кирпиклерине хына чалдырды, дарайы көйнеклер гей-
дирди, өзи үстүнде дуруп, йүпек балаклар тикдирди.
Гөкнар, шерап чекдирди. Исфендиярың кәсесине өзи
шерап гуюп башлады. Хыва көшгүниң эесиниң йүреги
эреди... Тиз вагтда Хыва ханының әхли ерлердәки
хекимлериниң янында тәзе хекимлер пейда болдулар.
Ол хекимлериң бири Исфендияр ханың, бейлекиси-де
Гурбанмәммет сердарың гөвүн-ислеглерини амала
ашырып уградылар.
Дайхан көпчүлигиниң депесинден басян гара да-
шың аграмы ики эссе артды. Сансыз кән салгытларың
мукдары ики эссе көпелди. Бу гүн Хыва көшгүниң
хекими салгыт йыгнап гидйәрди. Эртеси Гурбанмәм-
мет сердарың хекими гелип, шол салгыды икинжи

гезек топлап алярды. Хорезм дайханың гүнүне ит аг-
лаярды. Дайхан ерини, юрдуны сатярды. Гундагдакы
гызының бахасыны өңүнден алып, салгыдыны төлейәр-
ди. Гара ерден нала эшидилйән ялы болды.
Ики хәкимиетлилик сыясатыны амала ашырандан
сонра, Гурбанмәммет сердар Шыхым сүлгүни сылады.
Онуң башыны асмана етирди. Шейлелик билен, Хы-
валы меселәни чөздүм диен нәтижә гелди. Инди аз вагт-
лык хем болса, көшк тарапдан аркайын болмак бол-
жакды. Өңдәки дуран ишлере аркайын гиришмәге мүм-
кинчилик дөреди. Онуң ёлунда башга бири дурярды.
Онуң билен бир яңасы болмалыды. Өзүни-де узага чек-
мели дәлди. Бу — Шаммы келди.
Гурбанмәммет сердар Галкинден гачып, дашары
дөвлете ашандан соң, Гурбанмәмметден ичи янгынлы,
өкүз тиресиниң ханы Шаммы кел агзындан от сачып
башлады. Огрулары, гачгаклары, җалатайлары, аялы-
ны я-да доган-гарындашларындан бирини өлдүрип,
обасыны терк эдип гайданлары дашына топлап, көп
санлы атлы йыгнады. Улулы-кичили ханлары агзына
бакдырды. Боюн эгмедик тире башлыкларының, уруг
ханларының үстүне чозуп, оларың обаларыны якды, от-
лады. Оглы олжа, гызы есир этди. Улы гала салдырды.
Ил ичинде гедайчылык эдип йөрен шахырлардан бири-
ни гетирип, өзи хакында гошгы дүздүрди.

Шаммы кел салдырды улы галаны,
Ичинде отуртды гөклен баланы

диен сетирлери ят тутдурып, ил ичине яйратдырды.
Ол Гурбанмәммет сердарын обасы Бедиркенди отла-
мады. Эмма отландан бетер этди. Обаның гөзе гөрнен
гызларыны өңүне салып, сүрүп әкитди. Яшы етен йигит-
лери ата сүйретди. Гарры аялларың сачыны кесдирди,
яш гелинлери топлап әкидип келле кесерлерине берди.
Хожалыклардакы товук-хоразлара ченли әхли маллары
олжалап алды. Обаның итлерини-де түпеңледип чыкды.
Бирнәче вагтлап Бедиркент илатында итиң-де, хора-
зың-да сеси эшидилмеди. Шаммы келиң зулумының
ашагында Бедиркент мазарыстана өврүлди. Көп гапы-
лар бакы япылды. Көп өйлериң еринде түвелей туруп,
ел өвүсди.
Шаммы кел мунуң билен-де канагатланмады. Гүн-
-гүнден гылав алды. Хыва көшгүне эе болмак күл-
-күлүне дүшди, олжаларыны, салгытларыны пула өв-

рүп, Ахала улы кервен ёллады. Яраг билен ок гетирдип, ене-де адам топлап, көшге айгытлы хүжүм этмек ишини илкинжи везипе эдип, өз өңүнде гойды. Кервени Ахала ёллап өзи-де өзбек обаларының арасына сиңди. Кервениң гелерине гарашып, өзбек обаларыны чапып, талап, тәзе Үргенжиң илерсинде гош басды.

Кервениң Гурбанмәммет сердарың элине дүшендигини билен соң, Шаммы кел башыны ашак салды. Онун жүнейт ханына болан газабыны хич зат билен деңәр ялы болмады. Ол көшге чозмак пикиринден-де эл чекмеди, Гурбанмәмметден ар алмак максадыны-да өз өңүнде эсасы везипе эдип гойды. Хываның, Үргенжиң Бедиркенде гайдян ёлларында көп атлыдан ыбарат гаравул гойды. Гурбанмәммеде дегишли болан адамлары өлдүрди, затларыны олжа алды.

Ики тарапың-да бири-бирине болан газабы гүйжәп, иң соңкы хетдине етди.

Гурбанмәммет бу гүн Газавада адам йыгнамак билен, Шаммы келе дүйпли зарба урмак үчин ёла чыкыпды.

Хан Газавадың улы көчесиниң гайра четинден гиренде, атларыны сува якмага барян ики адам зордан ёлдан совулмага етишди. Олар ёлдан чыкып, душларындан гечип барян атлылара агызларыны ачып серетдилер. Атларың агызларындан чыкян көпүклер дөшлерине сычраярды. Гызаран гөзлери ханасындан чыкып барярдылар. Агыздырыкларыны гасырдадып чейнейәрдилер, демлери ичлерине сыгмаян ялыды.

Гурбанмәммет сердар огуллары, якын адамлары билен гелип, Какабайың тайярлап гоян бир нәче отагларыны эеледи. Чай ичди, тиръек ийди, ене-де чай ичди. Кейпини көкледи. Соңра онуң совук, хырсыз гөзлерине жан гирен ялы болды. Ол аграс йылгырды-да:

— Иним, Какабай, өзүңе кыбапдашрак сыратлы бир галандар тапып гетир! — дийип, тирсегини яссыга берди.

— Лепбей, ага — диймек билен, Какабай ылгап даш чыкды. Эши гең галды:

— Кака, галандары нәтжек?

Эймир хем:

— Онда-да Какабая кыбапдаш галандары? — дийип, гүлүп сорады. Агыр ёлы гечип гелени үчин хан тирсегини яссыга беренден ярым оя, ярым укулы хала дүшүпди. Шонуң үчин-де огулларына ялталык хем-де гөвүнсизлик билен жогап берди:

— Огулларым, гүррүңе гараман, ишиң эдилишине пәхим бериң. Бир салымдан хеммеси пула бәш батман болар...

Какабай көп гарашдырмады. Арадан бир чәйнек чай ичим вагт гечип-гечмәнкә, ызына аяклары узын, эллери-де узын, бойы гысга, келлеси кичижек бир галандары тиркәп гелди. Онуң элиндәки пыгамбер хасасы-да, бойнундан асылан бидөвлет кәдиси-де дашына лак чалнан ялы ялдыраярды. Гөзлери алажагөзениңки ялы йылдыраярды, тиз-тизден ачылып юмулярды. Горкудан яңа реңки агарып, додакларында ган реңки галманды. Эмма шейле-де болса галандар гапыдан гиренден өз эндиги боюнча айдым билен агы арасындакы бир әхеңде сесини эндиредип, газал окамага башлады:

Бир чилим теммәки дийип,
Гирдим галандар багына.
Бир гызыл гүлни ёлуп,
Галдым кыямат дагына.
Ёлсаңам дүйбүнден ёл,
Дүйбүнде дерман галмасын.
Сөйсеңем ягшыны сөй,
Гөвнүңде арман галмасын...

Гурбанмәммет сердар гөзүни ачды, гапының агзында титрәп дуран галандара геңиргенмек билен серетди. Ол чалажа ука гидип, өңки берен буйругыны аз вагтлык унудан болмага чемели. Эмма деррев өзүне гелди:

— Иним, Какабай, бу бендәниң гейимлерини, бидөвлет кәдисини, пыгамбер хасасыны элинден ал. Өзүни-де гейиндир. Хич ере чыкмаз ялы, бир тама габап гой. Гапысыны гулпла. Соңра мениң яныма гел.

Бәш минутдан Какабай бу ишлери эдип, ханың өңүнде хәзир болды.

Хан эййәм укусындан ачылып, әхли пикирлерини бир ере жемләп, ере бакып отырды. Бирсалымдан башыны аграс гөтерди, эййәм ене-де совап, өңки хетдине гирен совук гөзлерини Какабая дикди:

— Иним, Какабай, галандар гейимине гир. Тә Үргенчден гечип, Шаммы келиң гошуна голайлашянчаң, атлы гит. Гаты гит. Галандар болуп онуң гошуна ара-

лаш. Ат-ярагларының, адамларының саныны бил. Даң атып-атманка, оларың гайрасындакы япдан геч-де, бәри гамышлыгың янында бизиң өңүмизден чык. Дүшүнди ми?

Хан ене-де башыны ашак салды.

— Лепбей ага, айданың ялы эдерин.

Хан, йүзүни галдырман:

— Додагың йириги гөрүнмесин, сени танарлар. Диши агырлы ялы агзыңы сара, тиз бол.

— Лепбей ага.

Галандар лыбасына гирен Какабай йирик ярым сагатдан ёла дүшди.

Хәлки ёлдан совлан икиниң бирине Чәшем дийийәрдилер. Ол гөзлерини ачалак-юмалак эдип:

— Яман газаплы геледир-ов! — дийди.

Бейлеки бири, оны яңы гөрен ялы болуп, муртлары сых-сых йүзүне синңе сын этди-де:

— Сен човдур боламың? — дийип, ушак шивесинде сорады.

— Хава, ушак ага, мен човдур боладырын — дийип, Чәшем гүлүп җогап берди. Соңра: — Адың ким? — дийип сорады.

— Адым Дурды.

Олар атларыны идип, яба тарап дең йөрәп гитдилер.

— Сен нәхили болуп гайтдың? — дийип, Дурды сорады.

Чәшем улудан демини алып, башыны яйкады.

— Илки бир атлы гелип, хеким чагырады дийди. Барадыран болдум Бардым. Гитмели дийдилер. Мен гитҗек дәл, җөвен экедирин дийдим. Гитмейдирен болсаң, гөзүңде от якдырын дийди. Нәме эдип боладыр? Гайдадыран болдум. Биз өзүмиз нирә барадырыс? Биледирсиңми?

Дурды еңсесини гашады.

— Худай билей. Мени-де шейдип алып гайтдылар. Хениз ере бир гысым дәне сепемок. Бу йыл инди йылаҗы галмалы болыс-да...

Чәшем ене-де улудан демини алып:

— Билмейдирен болсаң бил: бизи Шаммы келиң үстүне алып барадылар. «Ики ат депишер, арасында эшек өледир» диерлер. Бизиң гүнүмиз хем шейле боладыран болды. Худай сакласын, эртир кимиң өлүп, кимиң галадыраныны ким биледир — дийди.

Олар атларыны ясга элтип, сува гойбердилер.

Дурды гамлы гүрледи:

— Шаммы келем-ә гүйчли ягыдыр. Мениң йүрегим гаты гысай. Гачайын дийсең, гачыбам болмый...

Чәшем онуң сөзүни макуллады.

— Хава, хава... Гачып барҗак ериң ёк. Оба барсаң, өйүңи йыкадырлар.

— Әй, хава-да, баша гелени гөрүберис-дә...

Атлар сувдан ганып, бири-бирлерини ысгашып башладылар. Чәшем билен Дурды олары сувдан чыкарып, ызларына доландылар.

— Хер нәме-де болса, бу гезекки тутум-а гаты улы. Хернә, худай, өз пенанда саклавери — диймек билен, Дурды башыны ашак салды. Онуң ызында сач яйып галан аялы, энрәп галан чагалары гөз өңүне гелди.

Чәшем хем гамлы сөзледи:

— Хич затда тагам-тәсир галмады. Бу ханлар адамлары бир сүри хайвана өврдилер. Өңлерине салып, ислән тарапларына сүрүп йөрлер. Бейдип узак гитсе, ил-обадан, адам-гарадан зат галмазмыка дийийәрин...

Дурды:

— Нәтҗек, доган җан, такдыра боюн болмакдан башга алач ёк — дийди.

Илкагшам әхли йүзбашылар, онбашылар Гурбанмәммет сердарынка йыгнандылар. Нахар чекилди. Дүшек ашы ялы, бу нахары оңлы иен адам болмады. Хер ким бир-ики агыз ювдунды-да, элини әдигиниң гонҗуна я-да чокайына сүпүрмек билен болды. Сачак йыгнанандан соң, Гурбанмәммет сердар янындакы гөзи сувҗарып дуран ишана йүзленди:

— Ханы, пирим, ак патаны бер.

Ишан дамарлары сых-сых болуп чыкышып дуран эллерини гөтерип, узак вагтлап ичинден бир затлар сanашдырды. Соңра сесленди:

— Ёлуңыз ак болсун, худай ярыңыз болсун!...

— Әмин...

Гурбанмәммет сердар элине гамчысыны алып, ыкҗамланып отурды-да, шейле дийди:

— Гочакларым, түпеңлериңиз атгыр, гылычларыңыз кесгир, атларыңыз йүврүк болсун. Харамзада келле ер билен егсан эдйәнчәк, бириңиз бир әдим ыза чекилмели дәл. Бозгакчылык эдениң башы өлүмли, малы таланлы. Шуны хеммә етириң. Эшитмән галан адам бол-

масын. Шаммы келиң үстүне огрын чозмалы. Атларың тойнаклaрына эсги баглаң. Ёлуң ортасындан сүрмәң, киршенли, тозанлы, от-чөпли ерден сүрүң. Хер сепиң арасы бәш әдим болмалы. Иң өңүнден өзүм сүржек. Хер сеп өңүндәкиден гөзүни айырмасын... Инди вагт болды, эмай билен, ювашлык билен, сересап болуп ёла дүшүң. Галаныны-да худайың өзи оң эдер. Әмин!..

Гиҗе ярым болан вагты Гурбанмәммет гүнорта-гүндогара тарап гидйән ёла дүшүп, Газаватдан чыкды. Секиз йүз атлы сеп-сеп болуп онуң ызына дүшди...

АТ ДЕМИНДЕН ГҮН ТУТУЛЯР

Узын аяк «галандар» улы ябың көпрүсиниң белент райышына мүнүп, пыгамбер хасасына сөенди-де, ябың өңүндәки сеңнере сын этди. Башлы-барат тутулан гара өйлер, чадырлар, теләрлер гиң мейданы тутуп отырдылар. Оларың аңырсына гөз етмейәрди. Сеңнериң гүндогар четинде күңресиз уллакан ховлы барды. Өйлериң, чадырларың, ховлының төверегинде чыплаң атлар даңылгы дурдылар. Ожакларда от янярды. Аял гөрүнмейәрди. Газанларың төверегинде хем, өйлериң араларында хем башы гара телпекли, биллери гушаклы адамлар гаймалашярдылар.

Галандар:

— Хув-хак! Бела деп! — дийип, назарыны аңырсы гөрүнмейән сеңнере тутуп, көпрүден инип уграды. Онянча көприниң ики тарапында ятан гаравуллар түпеңлерини шакырдадып онуң төверегини гуршадылар. Аягының ашагындан мунча яраглы чыкар дийип келлесине гетирмедик галандарың зәхреси ярылды. Эмма Какабай өзүни йитирмеди. Ол гаравуллара әхмиет бермеди-де:

Бир чилим теммәки дийип,
Гирдим галандар багына...
Бир гызыл гүлни ёлуп,
Галдым кыямат дагына...

дийип, бурнуна салыбрак, өзбекче билен түркменчәни гарышдырып, газал окамага башлады.

Гаравуллар онуң түйс галандардыгына ынандылар. Оларың яшулыракларындан бириси:

— Галандар гелен обаның дөвлети артармыш. Гойбериң гитсин — дийди.

Оны сакламадылар.

— Хув-хак! Бела деп! — дийип, галандар сеңнериң бир четинден гирди.

Какабай йирик илки гелен өйүниң агзында дуруп, газал окамага башламак билен, ачык гапыдан ичери әңетди. Секиз адамың түпеңлерини сөкүп, яглап отурышларыны гөрди. Олар ишлерини ташлап, галандарың газал окайшына гең галып серетдилер. Соңра хер хайсы жүбүсини барлашдырып, бирден-икиден овнук пул чыкарып, галандары янларына чагырдылар. Ол геленден соң пулларыны онуң бидөвлет кәдисине шакырдадып ташладылар. Отуранлардан бириси:

— Шаммы аганың гошуна бар, пирим! Шу вагт сениң үстүңи пулдан гөмерлер! — дийип, ярым оюн, ярым чын әхенде сөзледи.

Галандар онуң сөзүне әхмиет бермеди-де, ики элиниң аясыны йүзүниң голайына етирип, пышырдап дога окамага башлады. Онуң гөзлери болса өйүң ичини сынлаярды. Дүйпде ятан ики хоржун окдан долуды. Какабай мыдама иш салшып йөрен затларыны хоржуның дашына серетмек билен танады. Башга бир хоржуның гөрнүши еңилди, эмма ичи долуды. Онуң бир гөзи теммәкиден, бейлеки гөзи-де чайдан долудыгыны галандар чак эдип билди. Шейдип, ол өйме-өй айланып башлады. Хемме ерде гөзүне илен сурат шу икинжи өйдәки гөрен затларына меңзейәрди. Онуң бидөвлет кәдиси бойнуна аграм салып башлады. Нирә барса-да, хайсы гоша совулса-да гөзи сеңнериң гүндогарындакы күңресиз ховлудады. Ол ахырсоны өзүни ол ховла атды.

Дервезә голайлашандан, ичерден серхош болан адамларың тертипсиз сеслери эшидилип уграды. Гиң ховлының ичинде хатар дикилен үч гара өй барды. Галандар оларың илкинжисиниң агзына барып, ичерә сиңе сын этмек билен газал окамага гиришди. Ики саны яш өзбек огланы херси ожагың бир четинде отурып, гара дере батып, депрек чалярды. Төрде гызыл йүзли, гара муртлы, башына нагышлы тахя геен кырк бәш яшларындакы даяв адам отырды. Онуң ики тарапында ики-үчден пер яссык гүберлип ятырды. Ортада ики саны инче билли, гашларына, кирпиклерине хына чалнан овадан гыз кә эглип, кә галып, кәте аркан гайшып,

ка йүзин букүлип, депрегиң сесине гошуп ойнаярды. Галандар ичинден: «Харамзада кел-э дүнйәниң эшредини гөрүп ятан экен» дийип ойланды. Ювашлык билен газал окамагыны довам этди. Оңа хич ким әхмиет бермеди. Онуң гереги-де шолды.

Төрде, ики миндер яссыгың арасында отураны галандар догрудан-да танады. Ол Шаммы келди. Шаммы келиң гызыл йүзи долуды. Даш гөрнүшине йүзлей гарап, оңа гаты мылакатлы адамдыр диймек болҗакды. Эмма сиңе середен адам онуң йүзүнде хич хили мылакатың-да, адамкәрчилик аламатының-да ёкдугыны шол бада аныклаярды. Шаммы келиң сүңклек чекгелери, гыздырманың дешиги ялы, кичиҗик гөзлериниң үстүне абанярды. Гашлары өсгүнди. Кирпиги ёкды, кирпигиң ери гызарып, тыг ызы ялы гызарып дурярды. Шейлеликде онуң йүзи эне маймыныңка чалым эдйәрди. Эмма өзи даявды, дөши гинди, сүңклери ириди.

Какабай йиригиң Шаммы кели гөрмәнине бир нәче йыл гечипди. Эмма ол Шаммы келиң даш гөрнүшиниң үйтгемәндигини, йөне онуң өңкүлерине гаранда бираз семрәндигини өз янындан белледи. Газал окап, өзүне әхмиет берилмейәндигине бегенип, гөзүни Шаммы келден айырман дурмагыны довам этди.

Гызлар бир эглип, бир галярдылар. Йигитлер депрегиң ортасыны дешәйҗек болярдылар. Шаммы кел гызларың бирине үмледи. Гелип, дызында отурмагы ышарат этди. Эмма ол гыз бәлчирәп, гөзүни-гашыны ойнадып, келиң ышаратына әхмиет бермеди. Шаммының әхли ганы йүзүне урды. Гөз ачып-юмасы салымда дызына галды-да, шол гызың көйнегиниң этегинден япышды. Сары гачан дарайы көйнегиң ярысы онуң элине гелди. Хер ничик-де болса аял утанҗаңлыгы үстүн чыкды. Гыз:

— Хи-ви... — дийип, элини йүзүне тутды. Онянча Шаммы гызың чеп элиниң гошарындан тутуп, оны өзүне тарап чекди. Гыз, гызыл йүпек балагыны Шаммы келиң елгинине титредип, онуң дызына чөкди.

— Шерап гуй — дийип, Шаммы бәлчиремек билен гызың дөшүни сыпалады.

Гыз онуң агзына бир кәсе шерап тутды-да:

— Дуруң, көйнегими чалшырайын — дийди.

— Көйнеги, соңуррак чалшырарсың!—дийип, Шаммы гызы гүйчли эллери билен өз аркасына тарап сүйшүрди. Соңра бейлеки гыза ымтыланда, онуң думанлап дуран гөзлери гапының агзындакы галандара дүшди. Гахары гелди:

— Ол арваха айдан-диениңиз болса бериң-де, гөзүмиң өңүнден гүм эдиң! — дийип гыгырды.Бидөвлет кәдисине бәш-үч теңңе пул оклап, галандары дервезеден чыкарып гойбердилер.

Буларың кейпи-сапасы гиҗәниң ярымына ченли довам этди. Соңра ядашып, сүйҗи ука гитдилер.

Галандар болса бу вагт гелмели ерине гелип, Гурбанмәммет сердара гарашярды.

Җахан ягтылыберенде, демиргазык-гүнбатардан булут сүйшүп гелен ялы, гошун бирден пейда болды. Шунча атлының сессиз-үйнсүз гелип чыкандыгына көпи гөрен Какабай йирик гең галман дуруп билмеди.

Хан эли билен ыздакылара «дуруң» дийип ышарат этди-де, Какабайы бир чете чекип, онуң билен гүррүңе гирди.

...Секиз атлы көпрүден гечип, букуда гаравуллары гаратап пычак билен керчелейәнчә, даң атып җахан ягтылды. Ёл ачылды.

Гурбанмәммет хер тарапына бир оглуны алып, белент райыша чыкып, Шаммы келиң сеңңерине сын этди. Бу вагт эййәм гейимлерини чалшыран Какабай онуң янына гелип, күңресиз ховлыны гөркезди:

— Келиң өзи шол җайда.

Хан атың үстүнде кесерәк отурышына бирден дикелди. Онуң гашлары бир ере гелди. Ол:

— Бизи гөрдүлер! — дийип, ахмырлы айтды.

Догрудан-да, Шаммы келиң сеңңериниң хер еринде эревде-беревлик башланды. Галагоплук гүйҗәп уграды.

— Какабай, вагты элден бермәң! Хәзириң өзүнде чозуң! — дийип, хан үзеңңә басып ёкары галды, гапдала өврүлип, адамларың өң хатарына йүзленип гыгырды:

— Душман үстүне! Алла ярыңыз болсун!..

— Я худай!

— Я Алы!

— Я Мухаммет пыгамбер! — диен сеслер онуң сөзүне җогап бердилер.

Сәхел вагтың ичинде секиз йүз атлы онуң деңинден ок ялы болуп зырмырылып гечип, эййәм аяга галан сеңңериң үстүне дөкүлди. Улы ябың илерсинде түпең сеслери, сүңке дегйән гылычларың сеслери, ыңрашма-

ларын бары бир сесе өврүлип, асман-земин гапышыпды. Атларың демлеринден, тойнакларың асмана гөтерйән тозанларындан яңа гүнүң йүзи тутулыпды.

Сеннериң **өйлери, чадырлары,** Шаммы келиң кейп чекйән тамы бирейййәм ыза галыпды. Келлеси думанлап дуран Шаммы кел, илерки йылгын токайлыгы, онуң аңырсындакы көне яплыклары элден бермезлик үчин барха шолара тарап сүйшйәрди. Онуң адамлары ыза басян хер әдимлерини хасаплаярдылар. Эмма оларың үстүне сүйшүп гелйәнлер хем хич затдан гайтжага меңземейәрди.

Гурбанмәммет сердар райышда шол дуршуна дурды. Сөвеш мейданындакы хич бир херекет онуң гөзүнден сыпмаярды. Онуң янындан айрылмаян отуз атлысы хем шу ердеди.

Хан улумсылык билен Какабая йүзленди:

— Иним Какабай, өйлери, чадырлары, күнресиз ховлыны Шаммы кел ене пейдаланжакмыка?

Душби Какабай:

— Лепбей ага! — дийип, янына бәш-он адам алып сеңнере тарап ат гойды. Бир башындан ода тутулан өйлериң түссеси бирсалымдан асманың йүзүни гаплады.

Шаммы келиң атлылары инди ыза чекилйән әдимлерини санамаярдылар. Гүн сүйр депә чыкандан соң буларың дири галанларының арасында башлы-баратлык башланды.

Гурбанмәммет сердар Какабая йүзленди:

— Атлысы сабашан болса, кели гетирәйсенизем болжак...

Какабай:

— Лепбей ага! — дийип, ызына бәш атлы адам тиркәп, уруш херекети сабашан мейданың гүнбатар тарапыны сырып, йылгынлыгың алкымына баран йүз эллә голай атлы топарың үстүне сүрди. Ёлда баршына ене-де ики йүз атлыны чагырып алды. Шаммы кел йылгынлыга гирип етишмәнкә, онуң ызындан етди.

Газаплы чакнышык башланды.

Гурбанмәммет дүрбүсини гөзүнден айырмаярды. Йылгынлы токайың алкымындакы гидйән уруш әдил онун бәш әдим янында гидип дуран ялыды. Ол бирден тисгинди. Янындакылар гең галышып, бири-бириниң йүзүне середишдилер. Дүрби алдамады. Какабай атдан йыкылды. Янындакылар онуң дашына өврүлишдилер.

Шаммы кел шужагаз пурсатдан-да пейдаланды. Муңден говрак атлысындан дири галан йүз эллисини ызына тиркәп, илерки йылгынлы токая синди.

Хан дүрбүсини элинден гачырды. Атың жылавуны деңледи. Текиз ере дүшенден соң атына гамчы басды. Янында дуранлар-да, огуллары-да созан-гуйрук болуп ызына дүшдүлер. Олар тиз вагтда токайың янында пейда болдулар.

Шаммы кел араны хас ачыпды.

Гурбанмәммет сердар, башларыны ашак салып дуран адамлара серетмән, гөйә өз-өзүне диййән ялы болуп:

— Иши хаял тутсаң, мыдама шейле болар — дийип гахарланды.

Соңра:

— Худайың халаныдыр, эмма ол мениң элимден гутулмаз — дийип, гаты сесленип айтды.

Какабай гызыл гана булашып, сүйнүп ятырды.

Хан:

— Жаны бармы? — дийип, совукганлылык билен сорады.

Оңа:

— Бар, бар! — дийип, ерли-ерден гөвүнжең жогап бердилер...

Шаммы келиң гиң гиден мейданы долдурып ятан өли атлыларының ок-ярагларыны йыгнамага гиришдилер. Бу иш гүн батянча довам этди.

Хан агшамың үмүш-тамышлыгында ызына доланды.

Бу вакадан бәш гүн гечենден соң Сергей Михайлович Ефимов бу сөвеше гатнашанларың бири билен гүрүңдеш болуп, әхли болан ишлериң анығына етди. Биле ишлейән бедиркентлилерини, оларың якын адамларыны шол агшам тораңңылыга йыгнап, оларың арасында гиң дүшүндириш гечирди. Сөзүңиң соңуны шейле гутарды:

— Сизиңки адам хан ким танады. Хана эл гөтерди кын. Мениңки адам, сениңки адам муны билди. Эмма гаршы чыкды, болды бар. Адам вагтындан өң өлди ёк. Хан чагырды бар, сениңки адам гачды бар. Доган-доган урушды ёк. Ол яман болды...

Бедиркентлилер бу сөзлере кынлык билен дүшүндилер. Эмма Үргенжиң илерсиндәки болан айылганч иш адамларың йүрегини сарсдырды. Гаррылар гөзлерине яш айладылар.

Аман пәлван ере бакып отурышына:

— Хава, «Ики ат депишер, арасында эшек өлер» диенлери шейле болян экен. Шаммы келе-де, бу хана-да хич зат болмандыр. Икарада алдава дүшен гарамаяк келәк болды. Алач нәме? Булардан-да бир гүн җогап соралар — дийди...

Адамлар яс еринден гайдан ялы болуп дагашдылар.

ПЫЧАК ИШЕ ГИРИЗИЛЙӘР...

Ягмырын йүрегинде Сарана гаршы болан йигренч, гахар-газап хер демсайын гүйҗейәрди. Ол эртирине, агшамына өйүне геленде, көне харабалыкда душян йыланлары Сарана меңзедип башлады. Ярак итлери, депегеч ябылары, сүсеген өкүзлери Сарана меңзетди. Сараның сураты агыр дерт ялы болуп онун бейнисинде ер алды. Инди Ягмырын өз дердиниң нәмедигине гөзи етди, ондан гутулмагын ёлуны ызарлап башлады.

Сараның шол гүнки урмагының нетиҗесинде Ягмыр ики гүн туруп билмән ятыпды. Бу аралыкда Ефимов, Сапармырат, бейлеки биле ишлейән ёлдашлары гелип гитдилер. Қасым гелип, янында бир гиҗе ятып гитди. Чайыны гайнадып, чилимини отлап берди. Ефимов гант гетирди, Сапармырат чөрек гетирди. Қасым бир азаҗык гайнадылан эт гетирди. Зат хичди. Ягмыр бир задым ики болсун диен йигитлерден дәлди. Эмма бу адамларың онуң адыны тутуп, хормат эдип гелмеклери оны чага ялы хамсыкдырды. Өз танышларына, ёлдашларына, обадашларына болан ынанҗы, сөйгүси артды. Ылайта-да Ефимовың гелмеги онуң башыны асмана етирди. Ягмыр шол гүн донуна сыгмады. Онсоңам мунча адамларың башыны бирикдирен, олары бири-бири билен җандан эзиз ёлдаш эден Ефимовды ахыры! Муны хич ким билмесе-де Ягмыр билйәрди.

Ине, гарры чынар йыкылды: Байраммырат ага дүнйәден өтди. Бу нәхили бейле болярка? Саран ялы ганхорлар, айылганч пикирли адамлар нәме үчин өлмейәркә. Дири гезйәркә. Гайтам, Байраммырат ага ялы адамлар өлйәр! Мундан хем бир зат болармы. Нәхили говы адамды. Пахыр мыдама: «Ефимиң ызындан галмаң, Ефимден узаклашмаң» диерди. Биз ондан узаклашмарыс, Байраммырат ага. Ылайым ятан ериң ягты болсун...»

Бейнисинде ер алан агыр дерт демсайын онуң ынжалыгыны гачырярды. Ягмыр инди өзүни өз элинде саклап билмейән ялы болуп гөрүнйәрди. Онуң гөзлери-де үйтгешипди, йүзүне-де ер реңки синен ялыды. Эмма хер ким өз иши, өз дерди билен башына гайды, Ягмырың ягдайындан хич кимиң хабары ёкды.

Иш гутарансоң Ягмыр өйүне гитмеди. Келлесине урлан ялы бир гезек илерлигине, бир гезек гайралыгына йөреди. Ефимовың җайының агзына ики гезек барып, ики гезек ызына доланды. Соңра Қасымлара гитди. Олара барып, бир чәйнек чай ичди. Хич хили гүррүң этмеди. Қасымың сөзлерине-де гөвүнли-гөвүнсиз, келте җогап берди. Соңра Сапармыратлара гелди. Бу ерде чөрек ийди. Сапармырада, онуң машгаласындакы адамлара гөвүнлик берди. Мерт болмагы табшырды. Дурдымырадың гөвнүни гөтермек үчин онуң билен азаҗык ойнан болды. Булардан чыкып, гоңшудакы бир-ики өе гирди. Оларда хем узак отурман чыкып гитди. Оны гөрен адамлар гең галдылар «Муңа нәме болдука? Реңки үйтгәпдир, эллери сандыраян ялы... Белли бир ерде отурып, ики сөзүң башыны чатып биленок» дийип, онуң болуп йөршүни гөренлер аңк-таңк болдулар.

Гараңкы хас гатлышансоң, Ягмыр бирсалым Сараның өйүниң төверегинде көвленди. Соңра оларың тамдырының ичине гирип отурды. «Мен шу яшыма ченли хер хили хорлуклары башдан гечирдим. Эмма кишиден таяк иймәндим. Инди, отуз яшыма етип, мен нәме үчин урулмалымышым?.. Бейле масгарачылыкдан, элбетде, өлен ягшыдыр...» дийип, гыҗалат чекмекден яңа аглаҗак-аглаҗак болярды. Өйден Сараның гүлкүси эшидилди. Ягмырың гулагына онуң сеси байгушың сеси ялы болуп дегди. Ини тикенеклэп гитди. Бирсалымдан Саран өйден чыкды-да, гайралыгына гидйән ёл билен гитди. Ягмыр бөкүп тамдырдан чыкды. Гыялап онуң ызы билен ылгады. Саран өйлеринден ики-үч йүз әдим арасыны ачандан соң, Ягмыр хем улы ёла дүшди. Саран билен гарама-гара йөрәп башлады. Саран, ызындан бириниң гелйәндигини дуюп, ёлуң четине чекилип дурды. Ягмыр догры йөрәп, онуң деңине барды-да, гөйә оны яңы гөрүп галан ялы хопугып:

— Ким-айт бу? — дийип, сорады.

Саран Ягмыры танады:

— Ким боланда нәтҗек?

— Хә, Саран ага сенмидиң?
Саран:
— Хава, мендим — дийип, ажы йылгырыш билен, жансылап жогап берди.
Икиси-де дымды. Саран илки гепледи:
— Бу вагтлар бу ерде нәме эдип йөрсүң? — дийип, гахарлы сорады.
— Хәй, йөне, гезип йөрүн-дә... Нәме, гезмек гадаганмышмы?
Саран Ягмырың әхеңинден этияч этди. Онуң сеси үйтгәпди. Ягмыр сессиз-үйнсүз онуң алкымына дыкылып барды. Саран горкуп ыза бака тесди. Эдил шу ерде бир чукур бар экен, Сараның бир аягы оңа гитди, узын хор гөвре арканлыгына йыкылды. «Шундан говы пурсат болмаз» дийип, Ягмыр гара тап пычагыны гынындан согруп алды-да, ганым душманың гарнындан бат билен сокуп гойберди. Хушы башындан учды, шол бада пычагы согруп алып, тәзеден өңкиниң ёкаррагындан ене урды. Ене-де согруп, Сараның гейимине пычагың ганыны сырды. «Инд-ә болансың герек!» дийип, улы ёла дүшүп, яңы ики гезек бөкүпди вели, онуң өңүнде ики атлы пейда болды. Ягмыр бу ишлере мешгул болуп, голайлашып гелйән ат аягының сесини эшитмәнди. Ол атлылара гөзи дүшенден гапдала чекилди. Ёлуң гырасындакы чөплүге уруп гачжак болды, эле дүшеси гелмеди. Онянча бир атлы:
— Дур, атдым! — дийип гыгырды. Түпеңини шакырдатды.
Ягмыр дурды.
Атлыларың икиси-де бөкүп дүшди. Отлучөп якып, Сараның йүзүне тутдулар, оны танадылар. Ягмырың элини шатырдадып сыртына даңдылар. Атлыларың бири онуң бойнундан атың танапыны салып, ата сүйрәдип гала алып гитди. Бейлекиси Саран билен мешгулланды...

ЧЫКАЛГА ГӨЗЛЕЙӘРЛЕР

Бу хабары илки эшиденде, Ефимов өз гулагына ынанмады. «Мүмкин дәл, бу төхметдир, оңа төхмет эдйәндирлер» диен пикир онуң келлесине гелди. Гүнорта болуберенде хеммеси анык болды. Тәзе адам гелип, Сараның ерини эеледи. Бу адама Гелди көсе диердилер. Ардылан кәшире огшап дуран йүзүнде онуң екеже-де түй дүшнүги ёкды. Гөзлери гөкди. Алын дишлери чыкышып дурды. Гелди көсе ишләп дуранлара гыя бакып, газап билдирди. Бир-ики адамының үстүне гыгырды. Хайбат атды:
— Мени-де пычакламакчы болярмысыңыз? Ол сизе башартмаз. Илки билен мен сизиң энеңизи дула бакдырарын!..
Сәхелче бахана тапса уруп, кәййәп, пайыш сөзлер билен сөгүп башлады. Гелди көсе гөйә ханың галасындан: «Сараның өлдүрлени үчин шолардан ар алмалы» дийип, буйрук алып гелене меңзейәрди.
Ягмырың достлары бу хайбатлара үнс бермейәрдилер. Олар бу гыкылыклардан диңе ишиң шейле болуп чыканыны аныкладылар. Оларың өз дертлери өзлерине етикди. Сапармырат Саран пычакланыпдыр диен хабары эшиденден, хырчыны дишләп, башыны яйкады. «Хай, оңармандыр-ов! Ягмыр, ганыгызгынлык эдипдир-ов» диен нетижә гелди. Сапармырат Ягмырың эле дүшенине гынанды. Ол оңа йөнекей жеза берилмежегини нәхили-де болса онуң айылганч жеза сезевар эдилжегини билйәрди. «Йөне вели нәдерлеркә? Нәхили масгарачылыклара барып етерлеркә?» диен пикир онуң әхли акыл-хушуны өзүне табын этди. Онуң башы барха ашак салланып башлады. Эмма вели Сараның өлмеги оны гынандырмады. Онуң башындан агыр бела айрылан ялы болды.
Қасым хем бу хабары эшиден бадына, Сараны Ягмырың өлдүрендигине ынанды. Ол, Ягмырларда бир гиже ятып гайданда, онуң гепиниң-сөзүниң экидйән угруны халаманды. Өз янындан болса: «Әй, гахары яман гелени үчин эдйәндир-дә... Хер гезек таяк иенимде, мениң-де пикириме хер хили затлар гелйәрди» дийип, өзүче нетиже чыкарыпды. Қасым овадан, гүйчли, бир адамының ерине дуруп билйән йигитди. Эмма бу хабар оны горкузды. «Инди нәхили болар? Ефиме хич зат диймезлермикә? Бизиң башымызы бозмазлармыка?» дийип, йигит эдил аягы бишен товшан ялы белли бир ерде дуруп билмейәрди. Ягмыры хорлажакдыклары гөз өңүне геленде, онуң бокурдагы долды. Нәме үчиндир Қасым Ягмыры өзүне хас якын гөрйәрди. Мунуң Ягмырың тәлейиниң Қасымларың өз машгала тәлейи билен

мензешлигинден хем болмагы мүмкинди. Белки, шу айылганч хакыкат онуң гөзлерине Ягмыры хас ыссы, хас мәхрибан эдип гөркезендир. «Ол Сараны өлдүрмек билен мениң-де арымы алды. Ханы, инди мениң элимден бир зат гелйән болса, мен оны өлүмден гутармалы ахыры. Вах, нәме эдейин? Муны агызда айтмак аңсат. Ол галаның үстүнден гуш болуп учсаң ганатың гырыляр, гулан болуп голайына барсаң, тойнагың гырыляр...»

Оныңча адамларың арасында хышы-вушы эшидилди. «Ягмыры нәхили гутармак болҗак. Хемме пикир этсин. Агшам ол пикири хеммәмиз маслахатлашып гөрерис» диен сөз агыздан-агза гечди. Адамлары пикире батырды.

Дашындан гөрнүшине гөрә, Ефимов горкмаярды. Гөвнүни гиң тутярды. Онуң бу болшы бейлекилере гүйч берйәрди. Ефимовың дашындан гөрнүши шейле-де болса, онуң ичини ит йыртярды. Ол Ягмырың бу ишини өз янындан язгарярды. Муны, ганыгызгынлык этмегиң ёкары дережеси дийип хасап этди. Муны адамлара дүшүндирмеги йүрегине дүвди. Иш гутармазының өң янында «Агшам адамлар Қасымыңка барды бар...» диен хабар яйрады.

Қасымларың өйлери улы шорлугың гайра четиндеди. Гапдалындан гиң яп гечйәрди. Ол ябың Қасымлар тарапдакы кенарында йүз яшан тут агажы барды. Әхли гелҗеклер шу ере җемлендилер.

Ефимов, гелҗеклер гелшип болансоң, олара йүзленди:

—Ханы, айтды бар, ким нәме пикире гелди?

Сапармырат гамлы сөзледи:

— Ефим, бу ерде пикир этди кын — дийип, илки билен икисиниң геплешйән дилинде сөзлеҗек болды. Эмма бу оңа агыр дүшди. Соңра өз дилинде довам этди. Көне сөзлери бөлүп-бөлүп, сөгинип гепледи:— Нәме эдип болҗагына мениң акылым етенок. Галаның голайына барар ялы дәл. Гала — от билен ялын. Элиңден гелҗек зат ёк. Гүнорта дервезәниң гаравулларындан бирини танаян. Эмма онуң элинден нәме гелйәр. Оны зындана гойбермейәрлер. Онуң хич затда эрки ёк. Шейле-де болса шонуң үсти билен бир зат эдип болар дийсеңиз, мен бир багты сынап гөрейин... Башга-ха, нәче пикир этсем-де, мениң келләме гелен зат болмады.

Аман пәлван шейле дийди:

— Инди такдыра тен берип отурыбермекден башга

алач галмадымыка дийййәрин. Оны өтен гиҗе итден чыкаран болаймасынлар?

Онуң голайындакы отуран сакгалдашы гаршы чыкды:

— Сараны өлдүрен адамыны хан гөрене гөз этмән, итден чыкармаз. Энтек ховлукмаң, гөзүңиз нәме гөрйәр. Ягмыр нерессәниң, гараз гөрҗеги бар экен-дә. Худай дийип, башыны ашак салып гезибермели экен...

— Оңа етеси нәме бар — дийип, Аман сакгалдашының сөзүни макуллады. — Оңа етеси нәме бар. Инди гич. Болҗак иш болупдыр, боясы сиңипдир. Индики маслахат нәме? Ине, шонуң гүррүңини эделиң.

Ене бәш-алты адам гепледи. Хер ким сөзүни: галаның голайына барар ялы дәл дийип гутарды.

Қасым бир четде дымып отырды. Ол өзүнден зат соралмаса сокулыбермекден чекинйәрди. Ефимов онуң бу гылыгына етикди. Шонуң үчин-де:

— Қасым, сениңки нәме гүррүң бар? — дийип сорады.

Қасым башыны гөтерди. Соңра шейле дийди.

— Мен башгасыны билемок вели, Ягмыр Сараны дине өзүни ураны үчин өлдүрмеди. Ол ондан мениңем арыны алды. Инди өзүңиз пикир эдип гөрүң: Ягмыры бошатмак үчин мен җанымдан гечмәге-де разы. Йөне, нәме этмелидигини маңа өвредиң. Мен эдил айдышыныз ялы эдейин. Этмесем, эдип билмесем — мениң хелей болдугым...

Ол бу сөзи бир демине айтды, онуң ынанчлы, гүйчли әхеңи отуранлары хайран галдырды. Ефимов Қасымың айгытлы сөзлерини, угруны тапайса, деррев айгытлы херекете гечирип билҗекдигине ынанды.

Сапармырат:

— Ханы, Ефим гүрле. Сен нәме маслахат берйәрсиң? — дийди.

— Мениңки көп гүрледи ёк, Сапармырат. Сизиңки бир зада ягшы дүшүнди бар: Саран өлди, Әщи өлди, Эймир өлди, хан өлди — бизиңки гулчулыкдан гутулды ёк. Дүйби өлди, гулчулыкдан гутулды бар. Хачан байлар, ханлар ёк болды, гарып-батрак хөкүмет болды, бизиңки гутулды бар. Сизиңки шуңа дүшүнди герек! Иши дүйпли тутды герек. Ягмыр ялңышды. Нәдогры этди бар... Бизиңки Ягмыры бошатды герек. Болмаса, бизиңки йүрек гемыдам агырды. Мунуң ёлуны билмедим. Нәме этди герек? Бизиңки ене пикир этди герек...

Касым Ефимовың агзындан шу сөзи эшиденден соң отурып билмеди:

— Ефим, эртир, биригүн оны өлдүрмәге әкидерлер. Мен йындам ат мүнүп, оны топарың ичинден алып гачайын...

Ефимов, йигидиң батыр теклибине ичинден бегенсе-де, дашындан гашыны чытды.

— Бу гүррүң болды ёк. Икинизем атдылар бар. Бу гүррүң китапда язылса догры болды бар.

— Эйсем нәдерис ахыры, Ефим, мен оны бошатмак үчин бир зат этмесем йүрегим агзымдан чыкармыка дийип горкярын — диенде, Касымың гөзлери ялдырап гитди.

— Нәме этсең — акыллы этди герек...

Галадан чыкжак хабардан угур алып, белли бир нетиҗә гелмеги карар этдилер. Нәхили җеза берленде нәме эдип болжакдыгы барада пикирленишмели болуп даргадылар.

Гала болса бу барада узак пикир этмеди...

Аман пәлван хүтдүжек чатмасының өңүне гелип үсгүрди. Аягыны тап-тап эдип ере урды-да, чокайларының чаңларыны какышдырды. Чаларак ачык дуран гапыдан чал түссе буругсап чыкярды. Аман пәлван ичери серетди-де:

— Отырмың? — дийип сорады.

Ичери гирип, ожагың башында отурды. Чал түссе газаның ашагындакы ялның ягтысына перде ялы болуп гөрүнди. Аман пәлван ожагың аңры четинде отуран аялыны гөрмег-ә бейледе дурсун, газаның өз тарапындакы гырасыны зордан сайгарды.

— Отырын. Отурман нәдейин? Ынха саңа мәшеве биширйәрин. Ханы, хей бир угур тапдыңызмы? — дийип, онуң маңлайы түңңүже, кичиҗик, гарры аялы сорады.

Онуң сеси гамлыды, зарынды. Ики гарры он секиз яшларындан бәрки гүнлерини шу хүтдүк чатмада билеже гечирдилер. Ишден эллери бошап, башлары бириген бада чага хакында гүрләрдилер. Эмма буларың чагалары болманды. Аман пәлван ил ичине адамларың араларына чыкарды. Кәвагтлар гүлүп гөвнүни ачарды. Эмма өйүне угранда вели, эдил сүргүне гидип барян ялы бир агыр дуйгы депесинден басарды. Чагасызлык буларың биллерини бүкүпди. Йыллар бойы, йүзүне гара лак

чалнан ялы диварлары, гүлки сесини эшитмездилер. Өйүң ичи гарыпды. Гошы бир эшеге-де йүк болуп билжек дәлди. Эмма гаррылар чагалары болса бу гарыплыга-да мүнде бир разы болжакдылар.

— Әй, угур нәмишлейә, зат нәмишлейә... Бичәре Ягмыр өз аягына өзи палта урды — дийип, Аман пәлван өз тарапындакы ярысы янан акбашлары газаның астына итеришдирди.

Аял улудан демини алды. Гыңаҗының уҗы билен гөзүни сүпүрди. Аман пәлван гөз астындан аялына середип, онуң аглаяндыгыны я-да түсседен яңа гөзүниң яшарандыгыны аныклап билмеди.

Аман пәлван Ягмыр хакында пикир эдип, даңыны укламан атырды.

ХАН НЕТИҖӘ ГЕЛЙӘР

Гышың совук гелши ялы, томсуң-да ыссы болжагы эййәмден мәлим болды. Апрелиң аякларындан, майың башындан хова петишләп башлады. Гүн ашак дүшен ялыды. Якып-говруп барярды. Ызгарлы ерден ыссы, чыглы ховур асмана галярды. Дем алмак кынды. Арасса хова етмейәрди. Адамың гөвнүне хова гоялан ялы болуп дуюлярды. Әхли мөр-мөҗеклер өрүпди. Сиңекден яңа газан атармак четинди. Оба аяллары хамырларыны пешехананың ичинде югурярдылар. Гүн батандан соң икинҗи бела өрйәрди: хованың йүзүне чыбындан яңа гаракече тутулан ялы болярды. Ики аяңы шапбылдадып бири-бирине уранында телим чыбыны бирден гырмак болярды.

Ики гиҗе гечип, үчүнҗи гүн башланды. Ягмырың ятан зынданында гиҗе-гүндизи аңшырмак мүмкин дәлди. Бу ерде мыдама гиҗеди. Зындан, галаның ичиндәки сансыз кән ат ятакларының бирисиниң ашагындады. Дөрт метр чуңлукда болуп, онуң диңе бир агыр гапысы барды. Диварларың йүзи ызгардан яңа дерләп дурярды. Ашагындан сув чыкярды. Элиң я-да аягың бир ерде көпрәк дурса, шол ерден деррев сув чыкярды. Ягмыр бу затлары акылының дурланан вагты эли билен барлап аныклады. Чөрек ядына-да дүшенокды. Сув ичеси гелйәрди. Кәвагт чалаҗа ука гитсе, дүйшүнде сув гөрерди. Онуң акылы-да чашды. Нереде, нәме эдип ятаныны

үчүнжи гүн аңшырды. Шол бада бу ере нәме үчин дүшендигини-де аныклады. Оны рехимсиз урупдырлар. Гетирип, зындана окланларында чала жаны барды. Көп вагтдан соң хушуна гелди. Инди хемме болан ишлер гөз өңүнден гечди. Ягмырың акылы дурланды. Ол дишини гысды: «Этжегими этдим. Инди мүззермекден пейда ёк. Баша гелениңи әр ялы чекмек герек. Гөзяш эдип, аглап иле масгара болмак айыпдыр... Йөне вели сувдан ганып өлсем арманым галмазды...»

...Оны үч адам болуп әкитдилер. Бири өңүнден, икиси ызындан йөреди. Ягмырың рухдан дүшмезлиги оңа гүйч берди. Ол «нәме болса шол болсуна» ураны үчин, өңден барянының ызындан ынамлы әтлейәрди. Өйден барян илки ховлының ичиндәки гиң мейдана чыкды. Соңра ички дервезелериң бирине гирди. Онсоң Ягмыр ниреден баряндыгыны унутды. Төверек-дашы гапыды, сансыз хүжрелерден долуды. Гараңкыды. Еди отагың ичинден гечениңи санады. Аял-да, эркек адам-да душярды. Эмма хич кимден сес-үйн чыкмаярды. Олар усуллык билен аякларыны сессиз басмага чалышярдылар. Ягмыр бу болшы гөрүп, ичинден: «Хан байталың[1] янына алып барярлар-ов!»дийип пикир этди: ене-де ачык мейданча чыкдылар. Соңра дагдан агаҗындан эдилен гапылы бир жая гирдилер. Ене үч жайың ичинден гечдилер. Бир ягты жая гелип етдилер. Хан төрде, ерден сәхел галдырылан агач сыпаның үстүнде, ики гат эдилип язылан халының үстүнде, тирсегини яссыга берип ятырды. Онуң аяк ужунда газык ялы дикилип дуран гара пыяда, Ягмыра гөзи дүшенден, бир әдим өңе йөреди-де, ики элини дөшүне гоюп, ханың өңүнде башыны эгди:

— Хан ага, Сараны пычаклан гүнәкәр ине шу болар...

Хан башыны ашак салып отурды. Ягмыр чалтлык билен оны гөзден гечирди-де, өңки дуршуна дурды. Инди ол хана гөз астындан серетди.

Хан эмелдарларың сөзүни эшиденден башыны галдырды. Ики эли сыртына даңлан, гуҗурлы пыяданы гөвүнли-гөвүнсиз сынлап чыкандан соң, эмелдара йүзленди:

— Нәме себәпден бейтдикә?

Ягмыр ясавулың хабарындан соң нәме-де болса бир

[1] Бир гезек Гурбанмәммет яңы ханлыга башланда, улы байларың бирине бир байтал совгат этдипдир. Онуң «Хан байталы» лакамы [illegible]

айылганч зат болар дийип гарашыпды. «Хан отуран еринден сычрап турар, мениң йүзүме-гөзүме гамчылап башлар. Ятырып ичиме депер» дийип, пикир эдипди. Эййәмден дишини гысып, баша дүшениңи чекмәге тайярланыпды. Эмма ясавулың сөзи хана тәсир этмедими я-да ол муңа үнс бермедими, гараз, Ягмырың гарашан вакасы болмады.

Ханың бу ише бейле совук-сала гарамагына Ягмыр хениз-де гең галып дурды. «Худай халап, ене-де ызыма гойберәйсе» диен умыт йүрегиниң бир ерлеринде пейда болуп гитди. Гараңкыда йылдырым чакып гиден ялы, онуң гөвнүни ягтыландырды.

Эмелдар деррев җогап берди:

— Хич хили себәп ёк,хан ага.

Ягмыр эмелдарың гөз-гөртеле ялан сөзлешине титрәп гитди. Гөвнүнде дөрән кичиҗик умыды оңа хемаят берди. Ол батырланды. Хандан арка тапан ялы болды:

— Ол мени өлер ялы урды, ол бизи хер гүн уряр — дийип, умыт билен ханың йүзүне серетди.

Хан гашыны галдырыбрак, гөзүни алардып Ягмырың йүзүне серетди. Ягмыр хем ярым горкулы, ярым умыт билен ханың йүзүне бакды. Бу болса хич бир херекетине гайтавул алып гөрмедик Гурбанмәммет сердарың гахарыны гетирди. «Мениң йүзүме дикленип бирден гөзләр ялы ким болупдыр!» диен пикир келлесине гелди. Ханың җансыз, совук гөзлери эйменч ялдырады. Ол бирден, гарашылман дурка гаты сес билен гүлди, аркан гайышды. Айылганч гүлки Ягмырың үстүнден совук сув гуйлан ялы болды. Хан гүлкиниң арасы билен:

— Бу гаты батыр гөрүнйәр-ле, хав! — дийди. Онуң гүлкүси басылды. Гашы чытылды. Ол:

— Бир кәсе бал гетир. Ене бир кәсе сув! — дийип, йүзүне серетмән, эмелдара буйрук берди.

Эмелдар, ики элини дөшүнде гоюп, гапа барянча ыза тесип гитди. Гапының агзына барып аңры өврүлди, атылан ок ялы зырмырылып чыкды. Деррев айдылан затлары алып гелди. Ханың гүлши, кә гөрсең ялкаҗак ялы болшы, соңра гахарланышы, онсоң-да бал билен сув гетирмәге адам иберши Ягмырың башыны-гөзүни айлады. Ол мертлик билен бу оюнларың ызына гарашмагы йүрегине дүвди.

Хан:

— Көйнегини чыкарың, балагының агзыны аягының чыкан еринден кесиң! — дийди.

Хөкүм шол бада бержай эдилди.

Хан еринден турды. Чув яланач болуп дуран Ягмырың голайына барып илки бир кәсе сувы, соңра болса бир кәсе сувук балы онуң депесинден гуйды. Бал сувуң ызыны ызарлап, Ягмырың келлесинден тә дараклыгына ченли барып етди.

— Әкидиң, пеләкети! Улы ёла чыкарып, ёлуң гырасында гоюң! Муңа бир дамдык сув, бир дишлем чөрек беренин башы өлүмли, малы таланлыдыр! Иле хабар эдиң. Шейдип, бир-ики гүнден бу-да Сараның ызындан барар. Соңкы даваларыны ол ерде өзлери чөзерлер...

Айылганч хөкүми шол демде бержай этдилер. Ягмыры идирдедип алып чыкдылар.

Хан ене-де өңки ерине гечип, өңки пикирлери билен мешгул болды.

Ягмыры гүнбатар дервезеден чыкарып, галадан отуз әдим узакда, улы араба ёлуның гайра гырасында отуртдылар. Саг эли билен саг аягыны, чеп эли билен чеп аягыны кендир йүп билен сарадылар. Соңра ики аягыны пугта бири-бирине даңдылар. Ол диңе келлесини чалажа гозгап билйәрди. Бейлеки агзаларыны херекет этдирмәге онуң хич хили мүмкинчилиги галмады.

Гүн сүйр депә чыкыпды. Бейнини дешип гелйәрди. Ягмыр хер зада гарашса-да, бейле айылганч жеза сезевар боларын дийип гарашмаярды. Ол илки мени «итден чыкарлар» дийип пикир этди. Соңра асарлар дийди. Эмма бейле намарт, ичякгыч зат башыма дүшер дийип пикирине гетирмейәрди. «Хан байтал намартлык этди. Мен әр ишини этдим, ол намартлык этди» диен пикир оңа аз-да болса гүйч берди. Ол тәлейиниң өңүнде дишини гысып, онуң оюнларына боюн болды. Умыт билен гурлушык тарапа серетди. Ефимовы-да, бейлекилери-де сайгарып билмеди. Айылганч вака билен ол эл-аягының йүреге дүшгүнч агыряндыгыны ядындан чыкарыпды. Инди болса агырысына йүреги дилнип башлады.

Илки зыңлап бир синек пейда болды. Соңра ики, үч, йүз, мүң, миллион синек пейда болды. Бичәре горанып билмейәрди. Синеклер болса балың тагамыны алып, бириниң үстүне бири гонярды. Арадан ... сагат гечен-

дең соң, Ягмырың тени өңки гөрнүшини йитирди. Ол инди тенине гонан синекден яңа гап-гара болуп гөрүнйәрди.

Дурдымырат гайракы обадан ойнап, ядап гелйәрди. Бирден ёлуң гырасындакы бир айылганч гара зада гөзи дүшди. Харам өлен өкүзиң ләшидир-дә дийип, әхмиет бермән гечиберҗек болды. Эмма өз адының ювашжа тутуляндыгыны эшитди. Оглан дүшүнди. Онуң реңки агып гитди. Ягмыра тарап йөреди.

Онянча галаның өңүндәки гаравул бәшатарыны шакырдадып:

— Гит! Атарын! — дийип гыгырды.

Огланың инжиги сандырап гитди. Ол бирсалым нәме этҗегини билмән, бармагыны дишләп дуран ялы болды-да, бирден гурлушыга тарап аяк алдыгына ылгап гитди...

ДУРДЫМЫРАТ АГЫ-ГАРАНЫ САЙГАРЯР

Ягмыр эжизлик этмежек болуп хер нәче дишини гысса-да, чыдамак кынды. Гүндиз гайтавул гөрмедик синеклер, гүн батансоң болса тайяр иймит тапан миллионларча ач чыбынлар пахырың тенини перс-ала этдилер. Онуң тениниң хемме ери ел берлен ялы чишди. Чыдамак мүмкин дәлди. Ягмыр бир-ики гезек яралы ёлбарс ялы награ тартды. Дашарда чай-нахар билен мешгулланып отуран аял-эркеклерден голайдакылары муны эшитдилер. Мундан ол, ондан бейлекилер эшитдилер. Сәхел вагтың ичинде бүтин Бедиркент бу айылганч зат хакында гүрледи. Хич ким онуң голайына гелип, бичәрәниң ягдайына серетмәге йүрек эдип билмейәрди. Мунуң ики себәби барды: гаравулың ит атан ялы атып гойбермеги мүмкинди. Икинжиден болса, Ягмырың ягдайыны гөрүп, оңа середип дурмак болҗак дәлди.

Хер зат-да болса Касым билен Ефимов Дурдымыратдан бу хабары эшиден батларына өзлерине эрк эдип билмән, галаның гүнбатар дервезесине голай гелип, дашдан середип гитдилер. Ефимов геплемейәрди. Касым башыны ерден гөтермейәрди. Касым өйүне совулман, Ефимовыңка барды. Икиси-де бирсалым дымып отурды.

Йигит Ефимовың йүзүне серетмән, айгытлы сөзледи:

— Мен шу гиже Ягмыры алып гачайын. Ефим, маңа

көмек эдин. Сапармырат аганың ябысыны алып бер.
Ябыны-да алып гачды дийип хабар чыкарайың. Ёгсам
Сапармырат аганы-да хорлажаклары икиучлы дәл. Ягмыр
о тайда шейдип ятса, мен бу ерде аркайын отурып билме-
Менин иеним дамагымдан гечмез.
рин.
Ефимов сонкы ики гүнүн ичинде бу иш барада хич
бир зат эдип билмейәни үчин гаты хорланярды. Белли
бир нетижә гелип билмейәндиги онуң ичини якярды.
— Сени-де атарлар. Оларыңкы сорашып дурды ёк.
— Атып билмезлер. Мен оны гөз ачып-юмасы салым-
да алып гачарын — дийип, Касым гөзлерини ялдырат-
ды. — Хөкман алып гачарын. Бу кын иш дәл.
— Мениңки адамлар билен маслахатлашды. Саңа өзүм
жогап берип билди ёк... Мениңки адам келле йитирди...
Касым Ефимовың диймек ислейән задына дүшүнди:
ол бейлекилер билен маслахатлашып гөрмек ислейәр-
ди. Бу ягдай Касымы көшешдирди. Ол:
— Мен онда агшам гелип хабар аларын — дийип
турды.
— Агшам сениңки бу ере гелди ёк, мениңки адам
барды сениңкә.
— Мен онда шол агажың ашагында, ябың боюнда
саңа гарашарын.
— Мениңки хачан барды, билди ёк — эмма барды —
дийип, Ефимов ынандырыжы сөзләп, йигиди көшешдир-
ди.
Ефимов Касым гиденсоң, Сапармырадыңка уграды.
Эййәм хемме задың аныгына етип, үстүни гама басды-
рып отуран Сапармырадың Ефимовы гөренден йүки
еңлән ялы болды. Ягмыра бу хили жеза берилмеги Са-
пармырадың келлесине сыгмаярды. Ол Дурдымыратдан
өвран-өвран сорады. Ягмырың ягдайыны гөз өңүне ге-
тирди. Өмрүнде биринжи гезек чакыза тутды. Гөзи ха-
насындан чыкайын диййәрди, маңлайы ашак дүшүп
гелйәрди. Йүрегини бири эли билен тутуп, ашак чекйән
ялыды. Эдил шу вагт Ефимов гелди. Сапармырат дос-
тунын шейле агыр пурсатда геленине бегенди.
Ефимов оңа Касымың пикирини беян этди. Сапар-
мырат:
— Бу пикириңизи мен макуллап билжек дәл. Бейт-
мек — гөз-гөртеле өзүңи өлүмиң элине бермекдир — дий-
ди.
Сонра бирхили утанан ялы болуп сөзледи:

— Сен Сапармырат ябысыны бермекден горкды — ди-
йип пикир этмегин... Бейле пикир герек дәл. Эгер мен
Касымың оны гутаржагына гөзүм етсе, оңа дөрт ябы
хем тапып берердим. Йөне Касым нәдогры эдйәр. Бейт-
диги оны атарлар. Яңы обада жар чекилди. «Бу ише
баш гошаның башы өлүмли, малы таланлы» дийдилер.
Онсоңам, гулларың ягдайы яман. Касым шулар ялы
бир иш эдәйсе, оларың тохум-тижи билен ере сокарлар.
Ол огланлык эдйәр. Бу хакда пикир эденок. Муңа акыл
етиренок.
— Сениңки догры айтды — дийип, Ефимов Сапармы-
радың сөзүни тассыклады. Сонра аладалы довам этди:
— Онда нәме этди герек? Онуңкы бейдип өлди ёк.
Бизиңки гарап отурды ёк.
— Гарап отурмакдан башга элимизден хем гелжек
зат ёк. Хан яның дуран отдур. Деррев якар. Оны сенем
инди танамалы дәл ахыры. Хеммесини гөрүп дурсуң.
— Онда, Сапармырат, сениңки маңа ругсат этди,
мениңки адам ханың янына барды, Ягмыры диледи бар.
Сапармырат өр-гөкден гелди:
— Сениңки аял бар, машгала, чага бар. Сен муны
ятдан чыкардыңмы? Сен жаныңдан дойдуңмы? Бу нәхи-
ли болар?
—Хан мени атды ёк. Мениңки дилег этди.. Ханы
зорлады ёк.
— Сен жарчының сөзүне дүшүндиңми я-да ёк? «Ба-
шы өлүмли, малы таланлы» дийди. Хан ики геплемез.
— Онда нәтди герек?..
— Мениңки адам билди ёк. Мениңки адам келлеси-
ни йитирди. Гижеси билен ятмады, пикир этди. Хемме-
си пуч.
Узак дымышдылар. Сапармырат бирден бир зат ялы-
на дүшен ялы, чалтлык билен Ефимовың йүзүне серетди:
— Ёгсам-да, Ефим, хан якында Хыва гитжекмиш.
Ондан Дөртгүле чозжакмыш... Маңа гаравул айтды...
Ол ерде ене-де улы уруш болса герек.
Ефимовың йүзүнде умыт аламатлары пейда болды:
— Муны нәме үчин сениңки адам маңа озал айтма-
ды.
Сапармырат мүйнли ялы жогап берди:
— Вах, Ефим, шейле ягдайда адамда акыл-хуш га-
лармы? Хәлиден бәри саңа бир зат айтмакчы болянам
ялыдым вели, асла келләме гелмеди. Ине, инди ядыма

душди. Нәме маслахатың болса берибер. Хенизем гич дәл.

— Сениңки таныш гаравул гитди я-да галды?

— Гидйәр. Хан билен биле гидйәр.

— Яман, яман. Галса, көмек этди барды...

Сапармырат көп вагт дымып отурандан соң, шейле маслахат салды:

— Пул йыгнап, гаравуллары сатын алсак нәхили болар? Хан гитсе, иш аңсатлашса герек. Мен-ә шундан башга алач тапып болар өйдемок.

— Бу пикир якшы... Якшы...

Шейле этмели, ягны пул топлап, Ягмырың хуныны сатын алмалы диен карара гелдилер. Ефимов азаҗык-да болса умыт берйән бу теклибе бегенди. Хан Җүнейдиң йөргүнли пулундан — йүзи хер хили нагышлы йүпек пуллардан бир дессесини чыкарып Сапармырада узатды:

— Шуны ал. Мениңки ене-де тапды. Мениңки сагады йүзбашы халады. Йүз манат берди бар. Мениңки оңа сагады шу гүн сатды. Пула дүзелсе, Ягмыр бизиңки болды... — дийип, Ефимов бегенди.

— Менем сыгрымы сатды бар. Илеркп обалан бири алҗак дийипди. Хәзир онуң үстүне барайын. Аңружы сыгыр алҗак болса, ынха, алсын.

Икиси-де еңлән ялы болды. Ефимов:

— Мениңки Қасыма барып айтды. Башга адамлары гөрди. Сениңки-де бу тарапдакы адамларыңка барды — дийип, элини гүндогара тарап узатды: — Көп пул йыгнады, Ягмыры алды!.. — Ефимовың сүңңи еңледи. «Эгер герек болса Дашховуздакылара-да йүз тутарын, олар хем пул йыгнап иберерлер» дийип, онуң аягы еңледи. Рухы гөтерилди.

Разылашып, хер хайсы бир тарапа гитдилер.

Өйүң ичинде отуран Акҗагүл бу сөзлериң хеммесини эшитди. Қасымың бейле гөзсүз батырлык этҗек болмагы онуң йүрегини ярара гетирди. Өрүм-өрүм ёгын сачларыны гысымлап, бөкүп турды-да, өйүң ичинде ики бака толгунып башлады. Хер зат эдип Қасымың болшуна нәразыдыгыны оңа хабар бермек иследи. Эгер-де Ефимов Сапармыратдан соң бу ерден угран болса хөкман оңа айдып гойберҗекди. Бу-да баша бармады. Ефимов өң гитди. Қакасы оны ёла саландан соң, ёкаркы обалара угради. Диңе Дурдымырада йүз тутмаклык галыпды. Гараңкы дүшенсоң онуң-да разы болҗак я-да болмаҗакдыгы белли дәлди. Акҗагүлүң аны гачан ялы болды. Ховлуда бир зат билен гүмра болуп йөрен Дурдымырады чагырды. Эҗеси гоңшулара гидипди.

— Дурдымырат җан, сен хәзир Қасымлара гидип гел, доганҗыгым.

— Вий, мен горкярын. Гараңкы дүшди ахыры. Шоруң илерсиндәки гамышлыкда ёлбарс бармыш. Өңңүн ол бир адамы ийипмиш хем диййәрлер.

— Ёлбарс ёк. Сени горкузҗак болярлар. Ынанма — дийип, Акҗагүл ене-де ёгын сачының тарларыны мынчгалап башлады. Соңра өз-өзүне:

— Хий-вий, җан иллер, инди нәтсемкәм? Багтым ятды — дийип, ода-көзе дүшүп башлады. Гиң өйүң ичи онуң гөзүне зындан ялы дар гөрүнди.

Дашардан ат аягының сеси эшидилди. Огланлар тисгиндилер. Акҗагүл өйүң төрүне чекилди. Дурдымырат дуран еринден гозганман, диң салды. Ики атлы дервезеден уруп гирди. Оларың бири:

— Хабарлаш! —дийип гыгырды. Дурдымырат ягдайың горкулыдыгыны аңлап, эдил улы адам ялы болуп тиженди. Хер сорага тайын болуп, ховла чыкды-да, үстүне абанып дуран атлылара:

— Өйде хич ким ёк — дийди.

— Қакаң нирә гитди?

— Ёкаркы оба.

— Шу гүн сизе гарагейим гелмедими?

— Гелди. Яңыҗа гитди.

Атлыларың бири хас бегенип:

— Нирә гитди? Хайсы тарапа гитди? — дийип, ичгин-ичгин сорады. Дурдымырат дүйпли бир ишиң йүзе чыкандыгыны аңлады. Атлыларың йөне ерден гелмәндигине гөзүни етирди. Олара терс салгы бермеги йүрегине дүвди.

Оглан чалаҗа сагынан ялы этсе-де, ички аладасыны басып, деррев җогап берди:

— Ол илерлигине гитди, көне галаның илерсинде бириниңкә барҗак дийди. Шол ерде иши бармыш.

Сораг берен атлы ёлдашының йүзүне бакып:

— Ханы, онда ызындан депели! Оба сиңмәнкә тутуп аларыс. Гөрйән вели, Ягмыр бу гүн еке ятҗак дәл-ов! — дийип, ичини гүлдүрип, атының башыны ызына өврди. Олар Дервезеден чыкып-чыкманка, атына гамчы басды. Олар

дервезәниң агзына голайлашып гелен Нәзиги тас атларына басдырыпдылар.

Акҗагүл доганының яшажык-да болса дүшбүлик эдип, атлылара бүтинлей терс угур салгы беренине чен-ден аша бегенди. Ол атлылар гиден бадына ылгап чыкды-да, «инди нәме этмели?» диен ялы болуп дуран Дурдымырады гуҗаклап, онуң маңлайындан огшады.

Онянча Нәзик етип гелди. Ол нәме болдука дийип ылгапды. Хәзир онуң деми-демине етмейәрди. Чагалары оңа болан иши болшы ялы айдып бердилер.

Ол аладалы:

— Сен Ефимиң Қасымлара гиденини анык билйәрмиң? — дийип, гызындан сорады.

— Хут өз гулагым билен эшитдим, эҗе җан! — дийип, Акҗагүл онуң йүзүне зарын бакды.

Эҗеси оглуна серетди:

— Оглум, акыл эдипсиң. Инди ылга, Қасымлара ет! Ефим гачсын. Ме, ики саны чөрек ал. Артыкмачлык этмез.

Хәлиден «ёлбарсдан горкян» дийип, гитмәге ялтаныпдуран оглан, чермегини чекип ыкҗамланды.

— Ханы, тиз бол! — дийип, Дурдымырат, эҗесини гыссады. Эҗеси чөрек үчин өе гиренде, Акҗагүл онуң гулагына чавуш чакды.

Ол сапандан чыкан кесек ялы болуп, дервезеден чыкды, гүнбатара тарап бар гүйҗүни җемләп ылгады.

ЯПЛАРЫҢ ИЧИНДЕ

Ефимов ябың боюндакы агаҗың ашагында дине Қасым гарашып отурандыр дийип гелйәрди. Эмма ол өз араларында җаныгышып геплешип отуран бир нәче адамың үстүнден барды. Оларың бири-бирине гезек бермән, Қасымы язгаряндыкларына аңырдан гелип отурып-отурманка дүшүнди. Қасым бир-ики адамың башы җемлененден соң:

— Инди гараңкы дүшүп баряр. Маңа этҗек көмегиниз болса эдиң, болмаса-да бейдип, үйшүп-дагашып дурмакдан пейда ёк. Мен гидип багтымы сынап гөрҗек — дийип зомаңда, адамлар оңа кәййәп, Ефимовың гелерине гараш дийип, зордан саклап галыпдылар. Бир четде ашак бакып, отуран Қасымың янына гелип отурды-да,

Ефимов адамларың кимдиклерини сынлап чыкды. Гараң-
кыды. Эмма Ефимов өз якын адамларыны тапады. Ол:
— Сениңки хачан гелди? — дийип, Черкезе серетди.
— Сенем вагты билен гелмедиң, еке өзүмиң өйде
отурмакдан яңа ичим гысып башлады. Ягмырың болуп
ятышыны гөрелим бәри сүңңүми тутуп билмән сандырап
өлүп барярын. Бу гаты айылганч — дийип, Черкез жогап
берди: — Яңыжа гелип отурышым. Мен-ә инди яным
адамсыз йөрәбем билҗек дәл, отурыбам. Бүтин эндамым
сандырап дур. Мен адамың мейдинден хем шейле горк-
маярдым.

Аман пәлван Ефимова голайрак отурды-да, онуң дызына элини гоюп, йүзүне серетди:

— Ефим, мен көп яшадым. Көп зат гөрдүм. Эмма шейле айылганч זады хениз гөрмәндим. Бу беланың башга кимиң башындан дүшҗекдиги белли дәл. Сен, ийним, хабардар бол. Хан сени-де бош гоймазмыка дийәрин. Сен гач. Вагтың барка гач. Сен бизиң үчин гаты зерур адам.

Әхли иши шу булам-буҗарлыгына ташлап гидип билмеҗек Ефимова бу сөз ёкуш дегди:

— Мениңки адам бу ягдайда нирә гачды? Мениңки Ягмыры гутарман гачды ёк... Намартлык этди ёк.

Аман пәлван ян бермеди:

— Ефим, «Улының айданыны этмедик увлар» дийипдирлер. Ягмырам өз багтындакыны гөрер. Белки, озалдан онуң маңлайына язылышы шейледир. Белки, худай шуны халандыр. Худайың ислегине гаршы гитҗек гүманың ёк. Онсоңам бедиркентлиниң өлени-йитени көп. Ол пахырам шоларың бири экен-дә. Мениң бу сөзүми эшидип, гаррының йүреги дашданмыка дийип ойланма. Мен аяк ашагындакы гарынҗаның-да басылып-мынҗырадылмагыны ислейән адамлардан дәл. Эмма ягдай шейле. Гурбанмәммет ат үстүне чыкып, элине бәшатар алалы бәри, Бедиркентде яс тутулмадык гүн ёк. Гүнәсиз адамсы өлмедик, гапысында җыназа чыкылмадык өй ёк. Сен, иним, бу затлары билеңок. Йөне вели саңа бир зат бойлайса, биз гаты гынанҗак. Сен бир зады гөз өңүне гетир: гиҗе гараңкы. Ягыш ягяр. Батгалык. Хайы гачан бир ёлагчы чуңңур горпуң кенарына гелди. Ол ене бир гезек әдимлесе горпуң ичине гачҗак. Өлҗек. Эмма худай халап, бу вагт гөк гүбүрдейәр. Йылдырым чакяр. Ёлагчы йылдырымың ягтысына өңүндәки айылганч горпы гөр-

йәр. Дүз ёла дүшүп гидйәр. Иним, Ефим сен шол йылдырыма меңзейәрсиң. Сен гелип, бизи шол горпуң нәхили айылганчдыгы билен танышдырдың. Бизиң гөзүмизи ягтылтдың. Сен бизи шуҗагаз леззетден махрум этме, сен гач, иним. Сен гачып, өзүңи гутарсаң, шол йылдырымың ышыгы хич вагт бизиң гөвнүмизде көнелмез. Сениң дирилигиң бизе медет берер. Сен бизиң аркамызың дагы болдуң. Шу сөзлери пикириңде айлап, бир ойланып гөр.

Яшулы дымды.

Ефимов бу сөзлериң манысына кынлык билен болса-да дүшүнди. Гараңкыда, ябың боюнда, илден сайланып отуран адамларың йүрекден сыздырып айдян сөзлери, оларың өзүне — Ефимова болан ынанчлары оңа көп зады дүшүндирди. Ол адамлардан миннетдар болды. Олара өзүниң бу дуйгусыны аңлатманың ёлуны тапман, азара галды. Аграс дымышма аралашды. Хер ким ере бакып, бу затлар хакында өзүче пикир этди. Ефимов, догрудан-да, гачмак барада ойланманды. Ол өлүм халында өйүне гөтерилип элтилен Сараның:

— Гарагейим... Гарагейим... — дийип, гашларыны чытып җан берендигинден хабарсызды. Ол өзүниң гөзленип йөрленлигинден хабарсызды.

Ол көп затдан хабарсызды. Гиҗесини гүндиз эдип, адамларың дилини тапып, олара хакыкаты дүшүндирип, Ефимов кән иш эдипди. Адамларың өңүнде оларың өз дурмушларыны бүтин гөрнүши билен ачык-айдың эдип гөркезди. Озаллар шу дурмушда яшап, төверекде болуп дуран ишлере әхмиет бермейән я-да хеммесине «худайың халаныдыр» дийип, башдан гечирип отуран адамлар инди нәмәниң-нәмедигине дүшүнип уградылар. Олар Ефимова ынандылар. Иң гымматлысы-да Ефимовың өзлерине ынаняндыгыны олар шек-шүбхесиз билдилер. Ефимов обадакы сада адамларың дурмушына айрылмаз бир бөлек болуп гирди. Оба дайханларының аң-дүшүнҗесини артдырмак угрундакы ишден Ефимов хич вагт ядаҗак дәлди. Онуң максады-да, арзувы-да шу адамларың башыны пугта җемләп, оларың ичинде революцияның тохумыны сепмекди, гөгертмекди.

Икинҗи тарапдан, ол Ягмырың эден иши үчин өзүни җогапкәр хасаплаярды. Эгер-де ол бу ере гелмедик болса, бу адамларың йүрегинде адалатсызлыга гаршы дуйгы дөретмедик болса, оларың йүрегине гелҗек гүнлериң умыдыны салмадык болса, белки, Ягмыр бу иши этмезди. Ол хениз-де хемме зады дүшүнден гечирип, башыны ашак салып такдыра тен баглап гезмегини, «яшамагыны» довам этдирерди. «Ёк, мен оны бейле ягдайда ташлап гитсем, болмаз. Мениң онда гөрешиң гөрелдесини гөркезип билмедигим болар. Мениң эден әхли гүррүңим пуч болар. Мундан соңра мениң сөзүме ынанмазлар» диен пикир оңа ынҗалык бермеди.

Ол отуранлары ене бир гезек сынлап чыкандан соң, Сапармырат билен гелен карарларыны айдып берди.

Аман пәлван бирсалым бу пикири башында айлап чыкды-да:

— «Ятып галандан, атып гал» дийипдирлер. Болмаса, шейдип багты сынап гөрмек герек — дийди.

Бейлекилер хем бир-бириниң йүзүне середишип, шуны макул гөрдүлер.

Касым хич зат диймейәрди. Сесини чыкарман, ашак бакып отурярды.

Ефимов оңа йүзленди:

— Касым, сениңки нәме бу сөзи макуллады я ёк? — дийип сорады.

Касым бу теклибе гаршыды. «Мундан хич зат чыкмаз. Гуры, пул заяламак болар. Вагт гечирмек болар. Говусы, оны гүйч билен алмалы» диен өңки пикиринде берк дурярды. Эмма ол яшды. Яшулуларың макуллан сөзүне гаршы чыкмага йүрек эдип билмеди.

Шонуң үчин-де:

— Гөрүң-дә... Бу ишден бир зат чыкайса ягшы — дийип, гөвүнли-гөвүнсиз җогап берди.

— Сениңки адам оны алып гачмак иследи. Мениңки муны ягшы билйәр — дийип, Ефимов онуң йүрегиндәкини айтды.

Четде отуранлардан ене бириси:

— Шондан говусы-ха ёк-ла. Аз-күш пул билен отуран ериңден гозгап болмаз — дийди.

Шу вагт Дурдымырат деми-демине сыгман ылгап гелди. Ол отуранлары танаман, бирден сагынып дурды. Касым бөкүп турды-да, онуң янына барып, элини Дурдымырадың эгнине гойды. Гыссаглы хем аладалы:

— Дурдымырат, нәме үчин ылгап гелдиң? — дийип сорады.

Оглан зордан:

— Ханы, Ефим? — дийди.

Адамлар үшерилишип, онуң дашыны алдылар. Ефимов хениз-де демини дүрсэп етишмедик огланың алкымына гелип:

— Мениңки мунда, Дурдымырат — дийди.

Оглан чалт-чалт гепледи:

— Сени ики атлы гөзлэп йөр. Мен олара терс салгы бердим. Сени Ягмырың янына элтип ташлаҗакмышлар. Өз гулагым билен эшитдим. Ме, эҗем ики чөрек берди. Сен деррев гач. Дурма. Ол атлылар ене бу ере гелйэн болаймасынлар...

Адамлар басга галып, бу ваканы ховул-халат маслахатлашып башладылар. Дурдымырат Қасымы бир чете чекип, дараклыгына басды-да онуң гулагына:

— Акҗагүл саңа Ягмыры бошатҗак болмасын, алып гачҗак болмасын — дийди. Маңа ант ичип сөз берсин дийип табшырды. Ханы, ант ич — дийди.

Қасым толгунды. Дурдымырады багрына басаныны дуйман галды.

— Акҗагүле айт, мен акылсызлык этмерин. Акылсыз иш этмерин, валла чыным...

Ол Дурдымырады бир эли билен өзүне гысып, дуранларың янына гелди.

Аман пэлван сөзлейэрди:

— Ефим, мен айтдым ахыры. Сен вагты гечирме.

Ефимов ашак бакып дурды. Бирден онуң бедени еңлэн ялы, рухы гөтерилен ялы болды. Келлесине гелен тэзе пикир гөвнүнде ынанч дөретди.

Гүндогар тарапдан итлериң үйрйэн сеси эшидилди. Адамлар диң салдылар. Ат аягының сеслери гелип башлады. Ол барха якынлаян ялы дуюлярды.

Ефим келлесине гелен пикири адамлар билен маслахатлашмага вагт ёкдугына гөзүни етиренден соң, айгытлы эхенде Қасыма йүзленди:

— Мениңки адам гайракы көне япдакы гамышлыкда ятды... Эртир гүндиз сениңки адам мениң яныма гелди бар — дийип, гыссагара ёлдашлары билен эллешип хошлашды, сувдан бөкүп гечди, белент райышлы көне япларың ичине синди, хер ким бу ере өзүни атса, онуң эле дүшмеги кынлашярды.

Адамларың херси бир тарапа гитди. Қасым хем Дурдымырадың янына Черкези гошуп, ондан аркайын болдыда, өйлерине совулман, илерлигине уграды.

ҚАСЫМ

Қасым ёл билен йөремеди. Атыз-чиллериң, яп-салмаларың, агачларың, гамышлык җеңңеллериң ичи билен гитди. Онуң келлесиниң ичине саман дыкылан ялыды. Белли бир зат хакында ойланып билмейэрди. Хемме зат гарышыпды. Хемме зат агдар-дүңдер болупды. Пикирлер бир топар серче ялы болуп, гүвлэп гелердилер-де, онуң башына долардылар. Қасым оларың бирини айыл-сайыл эдип тутуп билмезди. Шонуң үчин-де белли бир зат хакында пикир этмэге хэзир онуң укыбы ёкды. Ефимов билен өвренишен соң, онуң билен достлашансоң яш йигидиң арзувлары ганат беклэпди. Ефимовың гелҗек гүнлери хакындакы сөзлери хэзир онуң ёлуны ягтылдып, гөвнүни гөтерйэрди. Ол бирсалым хемме зады ядындан чыкарды. Келлэ дынч бермек герекди. Ягмыр хакында, Акҗагүл хакында соң ойланмалыды, болмаса келлэниң ярылаймагы мүмкинди. Шонуң үчин-де ол өзүниң бедениниң еңилдигине буйсанып, гөвни ганат баглап, хованың йүзүнде учуп баряна дөнди. «Худай бизиң наламызы эшидендир, Ефимов-да асмандан бизе көмекчи эдилип иберлендир. Онуң билен отуранында, гүрлешенинде хемме зат айдың боляр. Өңки гараңкы затлар ягтыляр. Биз озал Җунейт хан худай тарапындан иберилендир дийип пикир эдйэрдик. Оңа хич ким хич зат дийип билмели дэлдир дийип ынаныпдык. Эмма Ефим оны бизе танатды. Онуң нэхили адамдыгыны бизе гөркезди. Ол бизиң гара деримизден эмеле гелени йыгнап бай болан экен. Биз дер дөкйэрис, ол онуң өнүмини йыгнаян экен. Бизиң шу вагтлара ченли шуңа-да акылымыз чатмаян экен. Ол болса бу эрбет ишлерини бизден гизлемек үчин, бизи бири-биримизе күшгүрйэн экен. Сен гул, сен иг, сен орсукчы, сен өкүз, сен гарадашлы, сен човдур дийип, биримизиң үстүне бейлекимизи өҗүкдирйэн экен...»

Ол гүр агачлы уллакан салманың боюна барып отурды. Оба иңлэп ятан мазарыстанлык ялы дым-дырслыкды. Илери тарапда Гарагум ядан ёлбарс ялы агыр дем алып ятырды. Қасым оба билен гумуң хэзирки ягдайыны деңлэп гөрди. Икиси-де өлүди, җансызды. Гумда мөҗеклер йыртыҗылар барды. Олар обадан узакдады, өзлериндеи эҗизе гарашып ятырдылар. Обада хан барды. Ол хем дишини чархлап, эҗизи агзына атмага тайынды.

Ягмыры ювутмак үчин, онуң тенине бал чалыпды. Инди
болса додакларыны ялашдырярды. Гыллыгыны ювудяр-
ды. Қасымың келлесине шу пикир билен бирликде Ефи-
мов гелди. «Эгер ол гелмедик болса, эгер ол бу затлары
гиҗе ятман, гүндиз ядаман бизе өвретмедик болса, муңа
мениң акылым чатмазды» дийип, өз янындан белледи.
«Ефим! Ол шейле бир тәзе оба, азат аҗайып оба дөрәр
диййәр. Оны гөреш билен дөретмели диййәр... Биз гөре-
шерис!..»
Ханың галасы хакында Қасым кән зат билйәрди.
Онуң салнышыны-да гөрүпди. Айылганч гала дикелип,
гара булут ялы обаның депесинде думанлап гөрүнйәнчә,
Бедиркентде дурмуш гутарыпды диен ялыды. Хер гүн
оны гурянлара сыгрының әхли сүйдүни, ийҗек чөреги-
ни, товугың гузланҗа юмуртгасыны элтип бермели-
ди. Эмелдарларың, йүзбашыларың атларының аягы
хемме гапыларың өңүни торч эдипди. Олар басып аляр-
дылар, сөгүп алярдылар, уруп алярдылар. Гараз, аляр-
дылар. Бермесең башың өлүмли, малың таланлыды.
Берсең-де өзүң ач галмалыды. Ине, Қасым шу затлары
гөрди. Гандан, гөзяшдан, етимлериң наласындан өнен
бу айылганч галаның диварлары онуң гөзүниң өңүнде
дикелди. Инди бу аңырсына-бәрсине гөз етмейән белент
диварларың ичинде гөр нәмелер болуп гечйәр?! Бу
диварларың аңырсына бир гезек гирен адамың ол ерден
чыкып гайтмагы гүмана. Ол ерде адама эзъет бермегиң,
онуң намысыны депелемегиң айылганч ёллары тапыляр.
Олар бири-бириниден чылшырымлы, бири-бириниден айыл-
ганч... Ефимов: «Бу җайдан ганхорлары коварыс, оны
өзүниң хакыкы эелерине берерис» диййәр. Хәй, өз-ә
кындыр? Ёк, бу ерде ики гөвүнлилик этмек герек дәл.
Ефимов йөне ерден сөз айдян адам дәл. Ол бу ере гел-
ди. Йигрими-отуз саны дост газанды. Олара өмүр ятдан
чыкмаҗак тәлим берди. Акыл өвретди. Йөреҗек ёлумы-
зы гөркезди. Ак сакгал догры айдяр: Ефим, гараңкы
гиҗеде чакан йылдырым ялы, бизиң ёлумызы ягтылтды.
Қасым бу затлары гөйә дүйшүнде гөрйән ялылы.
Ол оянан ялы болды. Йүрегини дилип гиден авы оны
оярды. Гөзүни ачды. Илки билен онуң хыялында Акҗа-
гүл пейда болды. Нәме этмели? Ол: «Акыллы бир зат
ойлап тапянчалар, Ягмыры бошатҗак болуп, өзүни хе-
ләк эдәймесин» дийип, табшырып гойберипдир. Нәхили
говулык! Өзүни Акҗагүл ялы гызың сөййәнини билип
дурубам дек ятмак болармы? Мүззерип гезмек болар-
мы? Эмма онуң гөвнүни-де йыкмак болмаз. Өзүни-де
ойланман, кемакыллылык билен өлүмиң үстүне атмак
акмакчылык болар. «Ханы, бар, Ягмырам азат этдик-дә,
оны өлүмден гутардык-да, ондан соң нәме? Оны ниреде
гизләрис? Оны ханың гөзүнден гизләп саклап болмаз.
Оны тапарлар. Оны өлдүрерлер. Оны бошаданларын-да
юрдунда ел өсдүрерлер. Бу нәме болдугы? Әй, ёк, мениң
хич зада акылым етмейәр. Мен Ефимовсыз бир әдим
хем әтләп билҗек дәл экеним...»
Шейле дийсе-де, Қасым гиҗе ярым боланда, отуран
еринден туруп гайралыгына, ызына гайтды. Ене өз өй-
лериниң дениинден гечип гитди. Акбай диен ити оны
узакдан танап, өңүнден чыкды. Акбай өз эесиниң гөвнү-
ни тапҗак болян ялы, гуйругыны ики-бака ыралап,
Қасыма сүйкенди, ялым-юлум этди. Қасым итиң арка-
сындан сыпалап, оны ызына ковды. Җанавер гөвүнсиз-
лик билен, ызына середе-середе, гуйругыны ямзына
гысып гитди. Қасым болса башына урлан ялы, демир-
газыга, эййәм чыралары ялдырап гөрүнйән гала тарап
барярды. Нәме үчин барярды? Нирә барярды? Галамы?
Оны галаның голайына-да гойбермезлер ахыры. Ол
муны ягшы билйәрди. Онда нирә баряр? Белки, Ягмырың
янына баряндыр. Онуң янына бармагың нәхили дереже-
де айылганч затдыгыны дүйн җарчы гыгырып мәлим
этди. Қасым оны эшитди. «Башы өлүмли, малы талан-
лы». Бу дөрт сөз ол гүнлерде накыл ялы болуп ил ара-
сына яйрапды. Онуң манысыны еди яшдан етмиш яша
ченли хемме киши билйәрди. Қасым хем билйәрди. Онда
ол нирә баряр? Нирә баряныны, нәме эдип йөрениңи
хәзир онуң өзи-де биленокды. Йөне ол барярды. Хәзир
бир ерде отуруп биленокды, шонуң үчин-де барярды,
шонуң үчин-де йөрейәрди.
Ене-де яп-чиллериң арасы билен гитди. Галаның го-
лайларына якынлашды. Дашы җәҗек, ичи мөҗек гала-
ның гиҗеки гөрнүши-де айылганчды, суссуңы басярды.
Эмма хәзир Қасымың гөвнүне дүвен хыялы хемме зат-
дан гүйчлүди. Ол гала әхмиет бермеди. Багры билен
сүйшүп гитди. Қәерде сакланып гулак салды. Төвереги-
не диң салды. Сес-үйн ёкды. Дым-дырслыкды. Ене сүй-
шүп уграды. Ене гулак салды. Инди онуң башында Ак-
җагүл пейда болды. Ол уллакан, овадан гөзлерине яш
айлап: «Қасым, вагтың барка долан! Сен гөни өлүмиң

үстүне барярсың! Долан, эзизим, бейле гөзсүз батырлык этме! Долан! Долан! Бир дем аяк саклап, нәме эдйәндигини ойлан! Мени, эне-атаңы, доган-гарындашыңы ятдан чыкарма?» дийди. Касым сакланды. Диң салды. Узак вагтлап диң салды. Бу нәме? Бу иңңилди нәме? Ягмыр! Бичәре Ягмыр!! Касым үчин шейле гүне дүшен Ягмыр. Ол ыңраняр. Яралы ёлбарс ялы награ дартяр. Касымың үстүнден гайнан сув гуйлан ялы болды. Оны гара дер басды. Йүреги дилнип гитди. Бедeнинде гайнап, толкунып дуран түкениксиз яшлык гүйчлери умүр ялы болуп учды. Онуң бедени-де, рухы-да, келлеси-де бошап галды. Гөзүниң өңи гараңкырады. Гулагы шаңлады. Ол бирсалым маңлайыны ики элиниң үстүне гоюп, гөзүни юмды. Худая шүкүр! Гүйчлери тәзеден доланып гелди. Ол башыны гөтерди. Гөзлери гинден ачылып, гиҗәниң түмлүгини бөвсүп өңе, гала тарап бакды. Холха галаның гүнбатар дервезеси. Онуң агзында ышык бар. Гаравуллар бири-бири билен сүсүшмек ислейән ялы, гыңралышып дурлар. Ханы, шу ерлерде Ягмыр болмалы ахыры! Ол нирeде? Касым ене бир азрак өңе сүйшди. Ене онуң гулагына Ягмырың иңңилдиси гелди. Касымың гөзүне бир гара гөрнүп гиден ялы болды. Эмма ол гараңкыда хич зат сайгармады.

Онянча дервезәниң өңүндәки гаравуллар онуң үнсүни чекдилер. Гаравулларың голайында пейда болан адамлар ики бака ылгашып башладылар. Дервезе ачылды. Бир атлы, ики-үч, он, элли, йүз, ики йүз, бәш йүз, белки еди йүзден-де көп атлы дешикден чыкян гара түссе ялы болуп дашары чыкды. Дервезәниң өңүндәки ат гайтарым мейданы гарынҗа ялы сансыз атлы тутды. Атлар хоргурышярдылар, кишңейәрдилер. Галаның өңүндәки мейдан гүвләп башлады.

«Шу пурсатдан пейдаланып, Ягмыр билен геплешип болмазмыка?» диен умыт оны өңе итекледи.

Касым хушуны йитирен дережесине етипди. Ол «нәме болса шол болсун-а» уруп ене өңе сүйшди. Өлүм билен икисиниң арасында бәш бармак ер галды. Ол мунуң шейле боландыгыны билмейәрди. Эмма Ягмыр хем голайында иңләп ятырды. Касым тәлейини худая табшырып:

— Ягмыр җан, эртир гүндизем чыдаш! Эртир агшам сени гутарярыс — дийди. Ол юваш гепледиммикәм диййәрди. Эмма гаты гыгырыпды. Атлылардан бир нәчеси муны эшитди. Йөне олар мунуң нәме-нәмедигини аңшыр-

мадылар. Хәзир оларың өзлериниң дерди-де башларындан агдыкды.

Касым бу сөзи айдансоң деррев җогаба гарашып гулак салды. Иңңилди кесилди. Диймек — Ягмыр эшитди! Хөкман эшидендир. Эмма онуң муны аныкласы гелди. Ене-де:

— Эшитдиңми? — дийип, бу гезек хас юваш сесленди.

— Эшитдим. Гит! Деррев гит! — диен аладалы сес пышырды ялы болуп эшидилди. Ягмырың сесини эшитмеги оны түкениксиз хазынаның үстүнден баран ялы бегендирди.

Касым багры билен сүйшүп ызына гайтды. Араны хас ачансоң аяк саклады. Галаның өңүндәки атлылар гүндогара тарап уградылар. Ягмыр ичинден: «Гөр, ене нәче гүнәсиз бичәрәниң ганы дөкүлер. Хан деря аркасына, Дөртгүле урша баряр. Харамзаданың өзүне бир гүлле дегседи!» дийип, газап билен юмругыны дүвди.

Онуң йүреги ерине дүшен ялы болды. Ягмыр онуң айданларыны эшитди. Бу икучлы дәлди. «Ваданы-да беренсиң вели, инди онуң ызында хем дурмагы башармалысың. Ефим икимиз агзымызы бирикдирсек, муны башарарыс» дийип, Касым гөвнүни бире баглады.

Ол даң атып, җахан ягтылыберенде өйлерине гелди. Хич кими оятман, өйүң гапдалында ятан агаҗың үстүнде гышарды. Ише гитмелими я-да гитмели дәлми диен сораг оңа ынҗалык бермеди. Ол бу меселәни акыллы чөзди. Хич затдан хабарсыз ялы болуп ише бармалы. Башга нәме геп-гүррүң болса эшитмели. Сонра бир бахана тапып, гүнортадан соң ашакы япларың арасына сиңмели, Ефими тапмалы.

Ол гүн догуберенде туруп, бир дөвүм чөрек алды-да, гурлушыга тарап ёла дүшүп, гөвүнли-гөвүнсиз йөрәп гитди.

ГУРЛУШЫКДА

Ефимовдан бейлеки гурлушыкчыларың хеммеси өңки гелйән вагтларында иш үстүнде пейда болды. Черкез хем Ефимов барада тәзе бир хабар эшитмек үчин хич затдан хабарсыз ялы, Ефимовы агтарып гелен киши хөкмүнде гелди. Адамларың йүзи салыкды. Келлелерини ерден гөтереслери гелмейән ялыды. Гурлушыгың үстүнден гараян Гелди көсе хениз гелмәнди. Онуң гелмей-

ши йүреги гопдурярды. Хер ким ичинден: «Нәмәниң маслахатыны эдйәркәлер? Ене нәме ойлап тапмакчы болярлар?» дийип, аладаланярды, горкярды. Шонуң үчин-де гурлушыкчыларың херси бир ерде отурып, өз пикири билен гүмра болды.

Сапармырат Касымы үм билен янына чагырды. Олар ювашжа геплешип башладылар.

— Өтен гиже ил ятып, ит уклансоң ики гезек сизе барып гайтдым. Өйүңизде ёк экениң. Ничик, Ефими оңатжа гизләп билдиңми? Нәхили-нәхили болды? Гысгача айдып бер.

Касым Дурдымырадың гетирен хабарындан соң, болуп гечен ишлери Сапармырада еке-екеден гүррүң берди. Ягмыра етирен сөзүни, ханың урша гидишини болшы ялы гүррүң берди.

Сапармырат

— Онда сениң Ефимден хабарың ёк-да? — дийип, гамлы сорады. Ынжалыгы гачды, гөзлерини тегеледи.

Касым оңа аркайынлык билен жогап берди:

— Ефимден яңа аркайын бол, Сапармырат ага. Бу гүн иш болмазмыка дийййәрин. Барды-гелди болайса-да, мени гүнортан бошадар ялы эт. Ол маңа гүнортан боланда икимиз душушмалы дийип табшырды.

Бу сөз, бу сөзүң айдылышының әхеңи Сапармырадың галагоплугыны басды. Шейле-де болса ол жаныны барламакчы болан ялы:

— Ефим горкусыз ерде-дә? Шейлеми? — дийип сорады.

— Хава. Йөне маңа бу гүн нәме дийжегини билемок.

Сапармырат ере бакды. Соңра бир зат хакында кән пикир эдип отурды-да, шейле дийди:

— Сениң билен гаты өвренишипдирис, огул. Ефим бизи гаты өвренишдирен экен, Касым. Догрусыны айтсам, мен муны өтен агшамдан бәри билип галдым. Мен сениң ачык гөвүнлилигиңи, догры сөзлүлигиңи адамкәрчилигиңи халаярын. Шонуң үчин бир эрбетчилигиң үстүнден бараймасын дийип, гижеси билен горкуп, укламан чыкдым. Сен гөзе-баша дүшүберме. Өзүңи бир азрак чеке сакла. «Худая ынансаңам ынан вели, эшегиңи пугта багла» диен накылдан тымсал ал. Ягмыры бизиң хеммәмиз говы гөрйәрис. Гиже бу хабары эшидемсоң, өз адамларымызың үстүне еке-еке айланып чыкдым Ягмыры

бошатмак үчин пул жемлесе болжак. Ефимиң достларының хич бири мундан баш гачыржак дәл. Шейдели. Гүйч билен оны алып болмаз. Келләңи эдил хызлавук кәди ялы какар гойбериберерлер. Ызыны-да хорларлар...

Сапармырадың хер сөзүнден Касым барада, онуң машгаласы барада гызгын, йүрекдеш алада дуюлярды. Бу ягдай яш йигиди бегендирди. Бу сөзлери Сапармырадың айтмагы онуң башыны асмана етирди. «Худая шүкүр доңы чөзүлип башлапдыр! Худай жан, соңунам шейле аңсат эдевери. Хеммеси Ефимден! Худайым, шол адама түкениксиз багт береври!» дийип, Касым бегенди.

Дашындан болса шейле дийди:

— Сапармырат ага, дүйн, Ефим гизленмезинден озал, ябың боюндакы агажың ашагына жемленен адамлар пуллы меселәни макулламадылар. Догрусы, Ефим хем белли бир зат айдып билмеди. Ол маңа шу гүн айдар... Онсоңам, Сапармырат ага, мен яңы айтдым ахыры, хич киме, хич хили зыян етирмән, шу гиже Ягмыры халас эдишимизи бир гөр бакалы!

— Гаты улы пәллеме!

— Ёк-эй, ёк-эй, худай сакласын!

— Менден нәме герек?

Касым сагынды. Ол Ефимовсыз белли бир зат дийип билжек дәлди. Шонуң үчин-де:

— Мен Ефими гөрүп, онуң айдан затларыны сизе етирейин, соң маслахатлашалың. Эгер Ефим мениң диеними этсе, сизден ат герек болар. Сапармырат ага, сен болсаң «атымы огурлапдырлар» дийип, ызымыздан гүррүң чыкарарсың. Ил ичине хабар яйрадарсың — дийди.

— Хә, йигит «Өлжек тилки хинине гарап увлар» болаймаса ягшыдыр. Мен-ә сениң бу сөзлериңден горкярын. Хернә Ефим башга бир говусыны тапсын-да...

Бирсалым дымансоң:

— Атың иши хайыр-ла — дийди.

— Догры айдярсың Сапармырат ага, белки, Ефим говы бир маслахат тапар. Йөне вели, Ягмыры шу гижеден аңры бейдип гоймак болмаз. Ол чыдамаз.

Сапармырат башыны атып, онуң сөзүни макуллады. Улудан демини алды, Касымың ынам билен, түйс йүрегинден сыздырып айдян сөзлери Сапармырадың гөвнүни бөлди. Ол ичинден: «Догрудан-да, шу, пуллы гүррүң, бирхили, эжизлик ялы-ла» дийип пикир этди.

Ягмыры халас этмек үчин пулуң үсти билен херекет

этмек эжизлик болса, онда алып гачмалыды. Гөрнүшине гөрә, хемме шу карара гелене меңзейәр. Алып гачмак үчин болса гүйчли, йүврүк ат герек. Оны илден сорап тапмак акыла сыгжак зат дәл. Огурлап алмак хем ховатырлы хем бинамыслык болжак. Сапармырат: «Аты мен бермели боларын» диен нетижә бирден гелип билмеди. Онуң араба гошулян ики саны ябысы, мүнүлйән хем бир алашасы барды. Иш атлары хакында пикир этмек хем герек дәл. Олар бейле зада ярамаярлар. Алаша... Сапармырат алашасыны жандан әзиз гөрерди. Мыдама диен ялы бакыда саклады. Шоны берип гойбермели? Башга алач ёк. Пикирдешлериниң хич биринде ат ёкды, болаянда-да Сапармырадың алашасы ятагында танапының боюна зыңып дурса, башга бичәре екеже ябысыны берип гойберсе, ол нәхили болар? Ефимов гайдып Сапармырадың адыны тутармы? Йүзүни гөрерми? Ондан соңра-да Ягмыр хем ят адам дәл ахыры. Өз обамызың адамы, өз пикирдешимиз... гарып йигит, говы йигит! Хей, ондан хем задыңы аяп болармы?

«Гой, нәме болса шол болсун, Ягмыр халас болса боляр...» диен пикирлер Сапармырадың гөвнүни бире баглатды.

Сараның ерине гелен Гелди көсе газап-гахардан югрулып-ясалан ялыды. Сәхел зада улы гыкылык турузярды. Бүтин бедени билен сандырап, гөзлерини алардып, агзыны көпүкледип геплейәрди. Хонха, олам гелйәр. Сапармырат онуң ягдайыны болуп гелшинден аңламак ислейән ялы, ясавула гөзи дүшенден оны назардан салмады. Ине, ол эдил алдыраны бар ялы, атыны гамчылаяр. Ана, аты бүдүрәп гитди. Эери атың бойнуна сүйшди. Дине ясавулуң ата эрк эдип билмеги, оны йыкылмакдан саклады. Муңа онуң өңкиден-де бетер гахары гелен болмага чемели, ол атың жылавыны бир эли билен зарплы чекип, бейлеки эли билен оны гамчылап башлады. Сапармырат:

— Бу дәли ол жанавери нәме бейле хорлаярка? Ат нәме онуң беренини иймедимикә? — дийип, өз-өзи билен геплешйән ялы сөзледи.

— Олар кими-де, нәмәни-де болса уруп, йүрегиниң елини чыкарса боляр-да — дийип, Касым жогап берди.

Ясавул етип гелди. Ол геле-гелмәне:

—Хә, гарагейими гачырдыңызмы, харамзадалар? Элинже ерде гизледиңизми? Шоны тапып гелип, гала табшырмасаңыз, хеммәңизиң юрдуңызда ел өсдүрерин — дийип, чилле меси ялы агзындан көпүгини сачып гыгырды. Үзеңңә басып дикелди.

Сапармырат туруп онуң атының жылавындан япышды:

— Илки атдан дүш, яшулы. Соңра-да кәесең болар, бу адамлар шу ерде ахыры — дийип, гиң гөврүмлилик билен айтды. Ясавулың Сапармырадың совукганлылык билен гүрлейшине хас гахары гелди:

— Сенми акыл өвретжек?! Әхли беланың көрүги сениң өзүңмикә диййәрин! Чек элиңи атың жылавындан!

Сапармырадың бурнуның хамы чалажа йыгрылып гитди, бурнуның ужунда ики саныжык дер дүвмежиги пейда болды. Ол юмрукларыны дүвүп, дишини гысды. Ичини геплетди: «Бужагаз келләни-хә атың аягының арасына тогалаймалы вели, гараз вагты дәл-дә? Хәй, өз-ә гезекли чемчедир, онуң сапы бизе-де етер бир гүн...»

Дашындан шейле дийди:

—Яшулы, мен хич беланың-да көрүги дәл. Хан усса гетир дийди, гетирдим. Шонуң айданыны эт дийди, этдим. Биналар салнып ятыр. Машынлар отурдылып башланды. Инди болса ол гачыпдыр. Бу ерде мениң нәме гүнәмиң бардыгына акылым етенок. Гайтам сен маңа усса тапып бер-де, ишле дийип кәе! Гиже-гүндиз бир иш эдйәрмикәм, хана говы гөрүнйәрмикәм дийип, жан аямасаң-да, ахырсоңы эшитжегим шу болса, онда болан экен...

Шейле диймек билен Сапармырат, өйкелән киши болуп, ыза чекилип башлады. Онуң бу сөзлери ясавула азажык-да болса тәсир эден болса герек. Ол Сапармырада мундан артык зат диймеди-де, Черкезе топулды. Черкез үстүне дабырдыклап гелен атың өңүнден агсаклап, зордан совулды.

Хов, агам, менде нәме гүнә бар? — дийип, ол элини далдалады.

— Беланың көрүги сен! — дийип, Гелди көсе гамчысыны Черкезиң депесинде галгатды. — Беланың көрүги сен! Сен гарагейими тапмалы! Эгер оны тапып бермесең, демир газыгың үстүнде гөгердерин.

— Хов агам, мен оны нереден тапайын? Эжизе гаңым болмасана...

— Гачырып гойберен ериңден тап! Өзүңем деррев тап!

— Үстүмде худай бар, мен оны дүйн эртирден бәри гөремок... Ынанай, агам. Ялан сөзлемеги башарамок.

Черкез илки бада ялан сөзләп, худайың адындан ант ичендигине соңундан өкүнди «Вах, бейтмели дәлдим-ов! Хәй, зыяны ёк. Келләмиң гызгынына дийәйипдирин. Билмедигиңкини худай гечирер дийипдирлер» диймек билен, өзүне теселли берди.

— Ялан сөзлейәрсиң, агсак доңуз! Я шоны тапарсың я-да онуң ерине өзүңи зындана ташларын! Ягмырың еке өзүниң ичи гысяндыр, оңа гүррүңдеш эдерин! Эдерин дийдим, эдерин!

— Агам, нәме этсең өз ыгтыярыңда. Биз-ә шол адамың сөзүне-де дүшүнмейәрдик, нәме дийип, нәме гойяныңа-да пикир бермейәрдик. Бир зат дийсе, йөне келләмизи силкен болайярдык. Олам гыссап, гайталап дурмазды. Ынха мениң сөзүме ынанмасаң, шу дуранлардан сора-да гөрәй! Хемме-де шейледи. Индем, ынха гачыпдыр. Ене-де мен гүнәкәр. Биз-ә екеже җанымыз бар вели шоны ниреде саклаҗагымызы билемзок. Әй, җан хем бир аманат зат. Шол аманады табшырмалы болса табшыраярыс... Ёгсам-да яшап йөрдүгимиз дәл. Итиң арт аягындан сув ичйәрис...

— Гарагейими тапып берйәнчәңиз бириңизем бир ере бутнамалы дәл! Шол тапылмаса хеммәңи зындана зыңҗак — дийип гыгырды-ды, атының башыны гала тарап өврүрди. Ене җылавыны чекип ызына айланды. Сапармырада хайбат атды:

— Мен гелйәнчәм бир адам бир ере гитсе, эдил келләңи аларын! Эшитдим-эшитмедим дийме!

Ол атыны гордурып гитди. Адамлар бутнаман отурдылар. Хич кимден сес-үйн чыкмады. Бирсалымдан Сапармырат билен Касымың гүррүңи тәзеден башланды.

— Сапармырат ага, серет! Ана, гөр! — дийип, Касым гүнорта дервезә гаршы элини узадып гөркезди. Сапармырат-да, Черкез-де бейлекилер-де шол демде ол тарапа бакдылар. Ики атлы дервезәниң өңүне ат чапдырып гелди. Олары ичери гойбердилер. Бир салымдан дөрт атлы атыны чапдырып чыкды. Гүнбатар тарапдакы көне яплара тарап, ёлсуз-ызсыз ерден сүрүп гитдилер.

Касымың йүзи үч ювлан эсги ялы болды.

— Сапармырат ага, булар-а Ефимовың кастына чыкдылар...

Сапармырат «хәх» дийип,өр тураныны дуйман галды. Хемме аяк үстүне галды.

Сапармырат бирсалымдан өзүне гелип:

— Отурың, бейдишип дурмаң. Оларың гөвнүне хер хили зат гелер — дийди.

Адамлар отурдылар. Сапармырат:

— Шол тарапдамы? — дийип, ынҗалыкдан гачды.

Касым башыны атып «хава» диен ышарат этди.

Ясавул ене бошадылып гойберилен ялы болуп, атыны сайгылап гелди. Күкрәп, агзыны көпүклетди:

— Шу гезек хем гиденлер тапман гелселер, сизиң хеммәңизи элтип габаҗак! Сиз билйәңиз, сиз билйәңиз. Йөне айдаңзок, харамзадалар! Гозганман отурың! Барыңы бир окдан гечирерин.

Ерден сес чыкярды, отуранлардан сес чыкмаярды.

КАСЫМЫ ӨТЛЕ ТУТЯР

Илки бада Ягмырың гөзүне хан бу ише совук-сала гараян ялы болуп гөрнүпди. Ол: «Белки, худай халап, мени бошадып гойберер» дийип хем пикир этди. Бу, элбетде, горкаклыгың я-да әҗизлигиң аламаты дәлди. Бу — дурмуша, яшайша болан сөйгүди. Бу «бу гүн шейле, эртир говы болар» диен умытды. Эмма хеммеси терсине болуп чыкды. Шейле-де болса Ягмыр шулар ялы иле рысва эдилерин дийип келлесине гетирмейәрди.

Ягмыр етимди, ерсиз-сувсуз, өйсүз-өвзарсыз батракды. Садакада сан, тойда топук етмезди. Тоя, яса чакылыксыз барарды. Онуң тамының өңүнде чакылыкчының аты хич вагт тезеклемәнди. Шейле-де болса дурмуш — дурмушды, яшайыш — яшайышды. Арзув эдерди, умыдыны бесләрди. Эртир бир ягшылык йүз берер дийип, түкениксиз эртирлере гарашарды. Кәвагтлар өз болшундан аҗы гүлерди: «Мениңки-де гулы хыял өлдүрер» диен накыла меңзейәр. Умыт-арзув билен гүнлер гечип баряр. Хей, гөрүнйән ягшылык ёк-ла» дийип, хырчыны дишләрди.

Шейле-де болса, отуз яшында өлеси гелмейәрди.

Гүнбатар дервезеден отуз әдим узаклыга чыкарылып зынландан соң онуң ягдайы бүтинлей үйтгеди. Келлеси гөчди, йүреги гүрсүлдәп уруп башлады. Ханың бу эдиши мертлик дәлди, намартлыкды, вагшылыкды, гөдеклик билен ар алмакды. «Харамзада, менче-де ёк экен. Мен-ә Сараны әр ялы пычакладым, хан болса хелейлик этди...»

Саг эли саг аягына, чеп эли чеп аягына, ики аягы-да бири-бирине шатырдадылып даңландан соң, ол диңе келлесинден башга ерини гымылдадып билмейәрди. Ягмырың бүтин бедени гуршуп, сүңклери сызлашярды. Ач синеклер оны дирилигине ювдуп барярдылар. Эндамыны дер билен бал гиҗидйәрди, гиҗиси ичине дүшүп, йүрегини ярып барярды. Ягмыр чыдап билмән, келлесини дөрт яна урярды. Чыбынлар онуң бедeнинде ер тапман, бир-бириниң үстүне гонярдылар, оларың айылганч инчежик сеслери-де Ягмырың гулагыны дешип гелйәрди. Сувсузлыкдан додаклары гара яңык болупды. Эмма онуң гөвни хәзир сув ислемейәрди. «Ким-де болса бири гелип, тенимi демир дарак билен дарасады!» диен арзув оны бүтинлей гуршап алыпды. Шорлы топрагың үстүнде сансыз гезек тогаланасы гелйәрди. Шейдип ичини совадасы гелйәрди. Эмма хер нәче жан чексе-де гозганып билмейәрди. Ол дишини гысды. «Болҗагы болды, боясы синди» дийип, чыдамагы йүрегине дүвди. Башга алач ёкды. Пикири-де гарышыпды. Эмма шу сүтеми үчин хандан, онуң эмелдарларындан айылганч ар алмак пикири хемме затдан гүйчлүди, оңа чыдамлы болмага көмек берйәрди. Шейле-де болса тениниң авусы, сүңклериниң сызлашмасы вагтал-вагтал йүрегини дилйәрди, шонда Ягмыр ах чекйәрди, ыңранярды, увлаярды. Худайдан аңсат өлүм дилейәрди.

Даңа якын хова салкынлашды. Онуң ганындан доюп, гоңур реңке гечен чыбынлар дынч алып, тәзе хүҗүме гечмек үчин чөп-чаламларың арасына сиңдилер. Ягмырың дерди азалан ялы болды. Ловлап яныp дурян бедените сәхериң салкын ховасы мелхем ялы ярады. «Ефим дагы мени узак гоймазлар» диен пикир келлесинде пейда болды. Ол пикирден кә эл чекйәрди, кәте оңа бил баглаярды. Гала, онуң дервезесиниң агзындакы гаравуллар гаты голайды. Олара берлен буйрук беркди. Бу буйругы ерине етирмезлик мүмкин дәлди. Болҗак зат дәлди. Ине, шу ядына дүшенде, бошамак хакында

эдйән умытлары бирден башындан учярды. Оны вагтал-вагтал хорлук басярды. Ил ичинде бу айылганч җеза накыл болуп яйраҗакды. Шу гүнлер бириниң чагасы болса, ене он йылдан соң онуң яшыны аныкламак үчин:

— Бу оглан, шол Ягмырың тенине бал чалнып ёла атылан йылы болды — дийилҗекди.

Шу гүнлер бири өләйсе, ене он йылдан:

— Ол бичәре, шол Ягмырың чыбынлара иймит болан йылы өлүпди — дийилҗекди.

Бу агырды хем-де айылганчды.

Шейле пикире гүмра болуп, демир дарагың арзувыны эдип ятан вагты, гүнбатардан гала гелйән ики атлы оңа голайлашды. Ягмыр гөзүни юмды, хырчыны дишледи, хыялында дүнйәниң әхли яман-ягшысы билен хошлашды-да:

— Мусулман бендеси болсаңыз, мениң гепиме гулак асың. Екеҗе гүлләңизи менден аямаң, мени атып гидиң! — дийип, ак йүрегинден сыздырып айтды. Гөзүни ачды.

Атлылар аңк-таңк болшуп, җылавларыны чекдилер. Соңра олардан бири өз ёлдашына:

— Бу шол Сараны пычаклан адам-ла — дийди.

Онуң ёлдашы гахарлы гүлди-де:

— Тапыпсың акмак адамыны! Сени атып, өзүмиз бу ере гелип отуралымы? Атҗак болса ханың өзи билйән дәлдир өйдйәрмиң? — дийип азгырылды. Олар гаты-гаты сүрүп ондан араны ачдылар. «Вах, өлмек хем аңсат дәл экен-ов!» диен пикир ене-де онуң башыны ашак салдырды.

Ол Касымың сесини илки эшиденде дүйшүргәндирин дийип пикир этди. Эмма йигит икинҗи гезек гайталандан соң, ол өзүниң оядыгына, сесиң-де ёлдашыныңкыдыгына дүшүнди. Бегенч билен бирликде. Касымың дуюлмагындан горкмаклык дуйгусы бирбада онуң гөвнүне сыгмаҗак болды. Ол диңе Касымың инди тизрәк гутулмагыны, тизрәк бу довзахдан арасыны ачмагыны арзув этди.

Бу хабардан соңра Ягмыр әхли вагтыны Ефимова, Касыма, бейлеки ёлдашларына худайдан саглык хем-де узак өмүр дилән гечирди. «Вах, олар билен ене-де бир душушмак, аркайын отурышып гүрлешмек болармыка? Шол гүне ене бир етсемдим... Ефим нәме эдйәркә? Ка-

сым хәзир ниредекә? Олар бу гүн хем ишлейәрмикә?» дмен пикирлер билен ол вагтыны гечирйәрди. Гүн догды, асмана галды. Батмага голайлашды. Эмма хич бир тәзелик йүз бермеди. Ягмыр гүндизине көмек гелер дийип гарашмаярды хем. Ол тизрәк гараңкы дүшмегини, тизрәк гиҗәниң ярысы болмагыны арзув эдйәрди.

...Гүнортана ченли гарашдылар. Гелди көсе бир гелди, бир гитди. Бир нәче гезек агзындан ак көпүгини сачып гыгырды. Ефимовың гөзлегине чынлакай чыкыланлыгыны, өзлериниң-де гойберилмеҗегини Сапармырат пугта аныкландан соң, Касымы бу ерден нәхили бошадып ибермегиң пикирине дүшди. Хер хили ёл ойлап гөрди. Оңлы бир задың башыны чатып билмеди. Ахыр соңы:

— Сен ичимден өтле тутды дий-де, кәвагт бир демиңи алып, гөгерип, ят. Ичиңи тут-да увлабер. Белки ясавул геленсоң сени гойберер. Болмаса-да, гачмалы боларсың — дийди.

Касымы бир ерде ятырдылар. Бириниң донуны онуң ашагына дүшедилер, бейлеки бириниңкини яссык этдилер, үчүнҗи бириниңкини үстүне япдылар. Бирсалымдан дәлирәп ачылан ялы болуп ясавул атыны гамчылап гелди. Адамлар Касымың башуҗунда уллакан аладаның ашагында галан ялы болуп үйшүшип отырдылар.

Ясавул атыны дебсиләп буларың үстүне сүрүп гелди-де, Сапармырада:

— Ханы, гарагейим гелдими?! — дийип азм урды.

Сапармырат Касымың яссыгыны дүзеден киши болуп:

— Бизиң-ә гарагейимден, ак гейимден хабарымыз ёк... Бу биримизи өтле тутуп, өлҗек болуп ятыр. Яшулы, рехим этмесең болҗак дәл. Бу нерессе хич болмаса өйүне барып ятсын — дийди.

Ясавул гөзүни депесине дикди:

— Ким ол?

— Касым.

Ясавул тәзеден газаба мүнди:

— Шол гуллардан гелен дәлми? Ол нәхили сениң бириң болярмыш! Я сенем гулмы?

— Инди оны-да адам дийип, маңа онуң дадыны айдан болярмың? Сизиң хеммәңизи ере сокмалы. Ол-а хәли өтле экен, якасындан аҗал тутанда нәме?! Көр болсун, гөзи аксын! Хич бириңиз отуран ериңизден ярым эдим хем гозганмалы дәл! Гарагейими тапың-да өтәйдиң! Сизи гөзүм-гашым чекип дуранок!

Аман пәлван ясавулың голайына гелип:

— Оглум, хер нәме-де болса мылакатлырак боларлар. Адам гулам боланда, игем боланда шол өңки адамлыгында галяндыр. Бирнеме рехимлирәк бол! — дийип, эмай билен ашак эгилди-де, ики бүкүлип ятан Касымың йүзүни ачды. Онуң йүзи чым гызылды, дызлары энегине етйәрди. Гөзлери юмукды... Ол өз ойнамалы ролуны уссатлык билен берҗай эдйәрди.

Ясавулың оңа йүзи дүшенден ини тикенекләп гитди. Ичинден: «Бу эшек өлсе-де, бу ерден дашракда өлсүн!» дийип пикир этди. Бир четде отуран Черкезе гыгырды.

— Хей, агсак доңуз! Бу ит оглуны бу ерден әкит! Бир чәйнек чай ичер салымдан гелмесең йүзүни-енсәни теп-текиз эдерин! Ол аягыңы-да чыкан еринден сограрын!

Сапармырат бу пикириң шейле оңат нетиже берендигине бегенди. «Хернә худайым, соңы-да шейле аңсат болагай-да» дийип дилег этди. Ясавул ене-де гарагейими тапмак хакында Сапармырада буйрук берди. Сапармырат ички бегенҗини зордан басып:

— Өзүң-ә хич ере ибереңок, ене-де гарагейими тап дийййәрсиң. Мен оны ниреден тапайын ахыры? — дийди.

— Тап,тап! Болмаса хеммәңизи зынданда чүйредерин! — дийди-де, ясавул ене гитди.

Сапармырат Касыма:

— Бар, иним, алныңы хак ачсын! Хер әдимиңизи билип басың! Хабардар болуң! — дийип пата берди. Касым Черкезиң голтугындан япышып, бир эли билен ичини тутан киши болуп, булардан арасыны ачып башлады.

Галан адамларың салы сув үстүнде болды. Ылайта-да Сапармырат гарашмагы халамаярды. Инди болса, худай билйәр, гөр нәче гарашмалы! Соңра ол Аман пәлваның янына барып гарашды.

— Яшулы, бу затларың соңы нәхили болар? — дийип, гамгын халда оңа йүз тутды.

Яшулы болса:

— Гаты говы болар, оглум! Хич зады гайгы этмезлер — дийип, вагты гечирмек үчин адамлары дашына жемләп, эртеки айтмага башлады.

Касым белент райышлы, йыланлы, ичянлы япларың арасындан багры билен сүйшүп, икинди аралашянча Ефимовы агтарды. Бу ерлериң гамшы дүйәни-де гизлейәрди. Ол гамышларың ичинде хан атлыларының-да душ геләймеги мүмкинди. Шонуң үчин-де гаты сересап болмалыды. Соңра акбашы, яндагы билине етйән белент бир райыша чыкып, дөрт төверегине назар салды, гөзүниң етйән ерлерини пугта сынлады. Төверекде мөр-мөжекден башга жандар ёкды. Соңра диң салды. Бирден Ефимовың дилинде гепледи:

— Мениңки ядады бар...

Бейле геплейшине өзүниң-де гүлкүси тутды. Эмма вели онуң бейтмеги гарашылмадык ерден улы нетиже берди. Ол бу сөзи айдып гутаран бадына:

— Сениңки ядады бар, мениңки көшге гелди, дынч алды бар! — диен жогабы эшитди.

Мәхрибан сеси эшиден бадына, Касымың бегенчден яңа элини чарпып гыгырасы гелди. Эмма ягдайы ядына дүшүп, зордан сакланды.

Ефимов райышың ич йүзүндәки гыраларына яндак-чети гөгерен уллакан чукурың ичинден чыкып, Касыма тарап эллерини узатды. Ефимов ёлдашлары билен хошлашып көне яплыкларың ичине аралашандан соң, өмүр гөрүлмедик, адам аягыны басмадык ада гелип чыкян ялы болды. Даг ялы райышлар үстүне абанярдылар. Яндак, чети, акбашдан яңа аркайын әтләп болмаярды. Ёгын йыланлар бир әдим өңүңден хашлап сүйнүп гечйәрдилер. Эмма Ефимов бу затлара үнс бермеди. Ол диңе Ягмыры халас этмек пикири билен гүмрады. Башга хич зат онуң пикирини чекип билмейәрди. Аз йөрәп, көп йөрәп, ол өзүни ахыры бир чукурың ичине атыпды.

Икиси-де шол чукурың ичинде ерлешди. Бири-бирлерини йитирип тапан ялы болдулар. Ефимов ыздакы ягдай хакында Касымдан екән-екән сорашдырды. Соңра Касым сорады.

— Мениңки дынч алып ятды. Гиже ики атлы голая гелди. Ене гитди бар. Ики сагат өң бир атлы гелип, сениңки дуран ерде кән дурды. Маңа сөкди. Ягмыра сөкди. Сизиңки сөкди. Мениңки ашакдан оңа середип ятды. Башга иш болды ёк. Сув ичеси гелди. Агыз гурады. Йүрек буланды... Булар хич. Хеммеси гечди... Сениңки яшлык этди бар. Нәме үчин пейдасыз ере Ягмыра голайлашды? Кимиңки саңа ругсат этди бар? Саг-аман гелди, ягшы болды. Бири атса нәтди? Пейдасыз өлди... Башга зат болды ёк. Сениңки Ягмыр ялңышы гайталады. Яман болды.

Касым өзүниң яшлык эдендигинден утанды. Ефимовың гахарлы сөзлерини башыны ашак салып диңледи.

Соңра отурып шу гиже эдилмели ишлериң угруны маслахатлашдылар. Өлчәп-өлчәп гөрдүлер. Ефимов ахырсоңы бу гүррүңи шейле жемледи:

— Сениңки ат гетирип, ёлуң гайрасында, көприниң гүнбатарында дурды. Мениңки шол ере барды. Хөкман кесгир пычак алды герек. Ягмырың янына сүйшүп барып, оны бошатды, мениң яныма иберди бар. Галаның хеммеси өңки айдышымыз ялы болды...

Олар хер бир дурулмалы ериң, иши амала ашырмалы ерлериң хеммесини эдил ак кагыза язан ялы эдип йүреклерине яздылар.

Гүн батып, гараңкы дүшди. Касым билен Ефимов хәзирликче хошлашдылар. Йигидиң өкжеси еңледи. Ол юваш басып, төверек-дашындан хабардар болуп, ызына гайтды.

Ефимов эдилмели ишлериң хеммесини тәзеден гөзден гечирди. Өзүни раслады. Ыкжамланды. Аяк йыгнапып башлан вагтлары, беллешилен ере тарап йөрәп уграды.

Касым Ефимовың янындан гайдып, догры өйлерине гелди. Чай ичип,чөрек ийди-де, ене-де яп-чиллериң арасы билен йөрәп, Сапармыратлара тарап гитди.

Бәрден хер нәче батырланып барян-да болса, дервезәниң өңүне етенсоң, Касым өзүни йитирҗек ялы этди. «Нәме эдеркәм? Йүзүм гызарып, утанып, нәме диййжегими билмән, өзүми йитирәймесем ягшы...» Эмма өңүнде дуран ишиң әхмиети оны өзүне гетирди. Ол дервезеден бат билен гирип, гара өйүң гапысына барып, килимини гөтерди-де, салам берди. Гарашылмадык ягдай өйдәкилери алжыратды. Акжагүл гайнап дуран түңчәни дөкди, Дурдымырат бөкүп турды-да, гапа окдурылды. Касымың ики элинден тутуп, оны өе салды. Нәзик утанды, чым гызыл болды. Эмма сыр билдирмезлик эдип:

— Әлейким эссалам, Касым жан. Гелевери-де, гечевери — дийип, ожагың башындан ер гөркезди. Касымың Акжагүле хич болманда, дашракдан билдирмән әнеде-

си гелди. Эмма эдил маңлайында Нэзик отураны үчин, муңа йүрек эдип билмеди.
Ол ере бакып шейле дийди:
— Нэзик гелнеже, сен Сапармырат аганың янына барып гелмесең болмаз. Оңа чай-чөрек элтмек герек. Ясавул ол ерден хич кими гойберенок.
— Вий, жаным, сен нэхили сыпып гайтдың?
Нэзик уллакан аладаның ашагында галды.
Қасым гысгача гүррүң берди. Өзүниң ол ере барып билмежегини дүшүндирди.
Өйдэкилериң ынжалыгы гачды. Өйүң ичи бирден совап гиден ялы болды.
Нэзик:
— Ефими тапмасалар олары гойбержек дэллерми? Ефим пахыр бери араны ачдымыка? — дийип, ызлы-ызына сораг берди.
— Ефим оларың элине дүшерден узакда, олары бир-ики гүн саклап гойберерлер. Йөне хэзирликче саклап дурлар-да. Айдарлар дийип тама эдйэрлер. Эмма вели, бизден зат эшидеслери ёк. Биз Ефими оларың элине берип билмерис.
— Тоба, тоба, не гүн, не замана болды...
— Нэзик гелнеже, онсоңам маңа алашаңыз герек, Мен Сапармырат ага билен геплешдим. Ол разы болды...
Акжагүлүң бу сөзе ынжалыгының гачандыгыны аңландан соң, Қасым оны көшешдирмек максады билен, сөзүниң ызыны етирди:
— Ефими гачыржак... Сиз болса бизиң алашамыз огурланды дийип гүррүң чыкарың. Ол гүррүң ил ичине долсун. Эртир Сапармырат аганың янына баран бадыңа, шо тайда айдып гайт. Ясавулам эшидер.
— Боляр, жаным, боляр.
Қасым Дурдымырада йүзленди:
— Ханы, ягшы йигит, онда маңа ат эерлеш. Мен гаты гыссанян. Ефимиң гөзи ёлдадыр. Мен оңа деррев гелерин дийип гайтдым.
— Йөр, йөр! — дийип, Қасымың дызына япышып отуран Дурдымырат бөкүп турды. Олар эер-шайларыны алып, сейисхана гитдилер.
Акжагүл бөкүп, эжесиниң янына гелди-де:
— Эже, буларын-а тутумы улумыка диййэрин — дийип, гөзүни тегеледи.
Нэзик башга-да бир диере зат тапмады-да:

— Эркек адамлардыр, балам. Өзлери ягшы билйэндирлер. Бизиңки худайы чагырып отурмакдыр. Оларам ёк ере азара галмазлар.
— Эже, мен горкярын...
— Горкма, горкма, гузым. Худайың өзи ярдам эдер. Қакаңам гойберерлер. Ене өңки-өңкүлик болар.
Акжагүл гайра чекилди. Эжеси билен онуң арасындакы гүррүң гутарыпды. Нэзик:
— Вах, олары гөз туссагы эдерлер дийип келлэме гелмейэрди. Хэзир үчимизем какаңың ызындан гитмесек болмаз. Мениң йүрегим гысып башлады. Өз гөзүмиз билен гөрүп гайдалың.
— Боляр, эже. Гидерис — дийип Акжагүл сесини титредип жогап берди.
Гызың йүреги гүрсүллэп уруп башлады. Хэзир эжесине-де, жигисине-де дуйдурман, Қасыма екеже агыз сөз айдасы гелйэрди. Қасым ат дилэп геленден Акжагүлүң йүрегинде бир горкулы пикир пейда болды. «Қасым гачар. Ол бу обадан башыны сайлар. Мен кимиң элине галаркам? Қакамы-да тиз гойбермезлер. Мени-де гыгырдып-багырдып экитжеклери икучлы дэл. Мен Қасымдан галмайын. Экитмесе-де атының ганжыгасындан элими айырмайын... Шу гезек галдыгым, ондан өмүр айрылдыгым болар...» Хэзир онуң келлесинде шундан башга пикир ёкды. Бу пикир оңа бирден гелмеди. Ягмырың аладасы орта дүшели бэри Акжагүл Қасымың гачмалыдыгына гөзүни етирипди. Қакасы-да гачмалы болар өйдүпди. Онсоң өзүниң бу ерде узак яшамажагы беллиди. Шонуң үчин-де Қасым аңружы гачмалы болса ондан галмалы дэл диен пикири чүрт-кесик йүрегине дүвди. Нэче ойланса-да, нэче өлчеришдирип гөрсе-де, башга ёл ёкды. Ол илиң арасында яйражак гүррүңден өзүни белент тутды.
Эжесиниң өе гирип, даш чыкып, ода-көзе дүшүп йөршүнден пейдаланды-да, Акжагүл элине күндүк алып, сейисхананың агзындакы итиң ялагына сув гуймага баран киши болуп, жигисине йүзленди:
— Дурдымырат, ябы даң атан вагты шу өз гуйымыздан сув ичмэге эндик эдендир — дийип, ызына доланды.
Алашаның чекисини чекип дуран Қасым бу сөзе деррев дүшүнди. «Диймек, хер ерде болсам-да, мен даң

атанда шу гуйының башында тапылмалы» дийип дүшүнди. Соңра Нэзик эже билен хошлашып ата чыкды-да, Дурдымырада:

— Даң атанда алашаны шу гуюдан сува якарын— дийди. Акжагүл дүшүнди.

Олар шейдип диллешдилер...

Қасым ене-де яп-чиллериң арасы билен гитди. Ат аягының сесини чыкармажак болуп, көпленч сүрлен ерден, тозанлы, киршенли ерден сүрди. Ол өйлерине голайлашанда, атыны гүр гамшың ичинде баглады-да, пыяда-лап өз сеңңериниң бир четинден гирди. Топлум обаның гүндогар четиндэки кичижик тамың гапдалына барып ики гезек үсгүринди. Ичерден инчемик бир йигит чыкды.

— Қасым, сенми?

— Хава, Алы, мен.

— Гел, өе гир.

— Ёк, Алы. Өе-де гирерис йөрерис. Йөне вели вадада вепа бармыдыр?

— Қасым, чының билен сораярмың я-да бэлчирейэрмин? Хей, Алы вада берер-де, оны бержай этмезми? Я маңа ынамыңы бес эдип йөрмүң?

Алы хем Қасымларың топарынданды. Гечен йыл онуң атасы өлүпди. Ол өз ызында ики танап ер билен бир бэш яшар ат галдырып гидипди. Алының эжеси, ики жигиси барды. Ол машгала башы болуп галыпды. Қасым оңа дүйн душупды. Шонда онуң атыны сорапды. Алы болса: «Қасым, эгер саңа герек болса, жанымы хем аямарын» дийип сөз берипди. Хэзир Қасым онуң янына шу иш билен гелипди.

— Саг бол, Алы. Сенден тамам хем шейледир. Йөне мен аты хэзир экитжек дэл. Саглык болса даңа якын гелип экидерин. Сен оны эерлэп, уянлап, гамчысыны-да эериң гашындан асып, тамың гапдалында даңып гой. Өзүм экидерин. Келлэм эгнимде дурса, атыны тиз вагтда гелип етишер ялы эдерин.

— Қасым, шол аты өзүмиңки дий-де хасаплай! Хеммесини айдышың ялы эдерин.

— Ханы, гел, онда дост ягшыжа хошлашалы. Хачан душушжагымызы ким билйэр...

Қасым алкымына дыкылып гелен Алының ики эгнинден тутды-да, оны багрына басды. Икиси-де хамсыгды.

— Саңа екеже юмшум бар, Алы! Сен мениң эне-атамы көшешдир. Олара гөвүнлик бер. Қасым хич вагт хор болмаз, оны Ефим хич киме хорлатмаз дийип айдып дур. Өзүңем олардан хабар тутуп дур, достум. Мен хем дири галсам, бир вагт бу ягшылыкларының өвезини етирерин.

— Достум, хич зады гайгы этме. Ызындакылара сени күйсетдирмэйин. Сувларыны чекип бермели болса-де чекейин...

— Хош!

— Хош!

Қасым билен Алы чагалыкдан биле ойнап өсүпдилер. Еди-секиз яшларындан башлап олар улы адам ялы акылларына гелдилер. Өз топарларының четледилйэндиги, хоссарларының шу зерарлы эзъет чекйэндиклери олара чагалыкдан мэлим болды. Бу ягдай олара хер эдимлерини билип басмаклыгы өвретди. Шу себэпли-де олар бири-бириниң сөзүне-де, максатларына-да ярым сөзден дүшүнишйэрдилер.

Қасым ызына доланды. Сапармырадың алашасының янына гелип, бирсалым отурды. Төвереге диң салды. Обаның ичи дүйнкүси ялы гүңлеч дым-дырслыкды. Диңе узаклардан ит сеси эшидилйэрди. Оба ука гидипди.

Қасым:

— Я худай, өзүң медет бер! — дийип атланды. Ене-де ёлсуз-ызсыз, яп-салмалы ерлериң ичи билен сүрди...

СЕРГЕЙ МИХАЙЛОВИЧ ЕФИМОВ

Сергей Михайлович Ефимов дашындан гөрэймэге өрэн эжиз ялыды. Оны гөрен адам: «Еди айлыкдыр я-да эне--атасының гаррап, гүйчден галандан соң тапан чагаларыдыр» дийип, өз янындан баха берйэрди. Харман ногай хем ол илки ише геленде, отуран еринден узак ерде гезип йөрен өз агентине кэйинди: «Мунуң тапып иберйэн адамсыны! Мунуң-а бурнуны сыксаң, жаны чыкжак... Аягының үстүнде зордан дуряр».

Сары сачлыжа, инче, ак йүзли, келтежик адамың аягы-да, эллери-де, бармаклары-да кичижикди, келтежикди. Якын ёлдашлары онуң билен дегшердилер: «Худай сени ялтанан вагты я-да ядан вагты ясапдыр» диердилер. Ефимов оларың сөзүне дүзедиш гиризерди.

— Ёк, худай мени кейпиниң көк вагты, хич бир задыны

ны аяман ясапдыр. Чигит ялыжак артыкмач я-да кем зат ёк.

Догрудан-да, онуң гөрнүшинде артыкмач я-да кем зады ёкды. Диңе чүйше ялы гөкҗе, хер демсайын ойнаклап дуран гөзлери доста мәхирден, душмана газапдан долуды. Ол өйүнде-де, иш үстүнде-де мыдама бир ере ылгап гитмәге тайяр болуп дуран ялы ыкжам гөрнерди. Өйүнде били гушалгы боларды. Нахардан башга вагты маңлайына басып геййән кичиҗик кепкасыны чыкармазды. Хер дем хер зада тайынды. Гөвнүне яран адамсы билен дост болмага чалышярды. Бири билен дост болайдымы, онуң үстүнде җан алып, җан бермәге тайярды. Акгөвүнлилик, догручыллык, сахылык, достуң гөвнүни тапмаклык онуң иң говы гөрйән хәсиетлериди. Ол бу затларың хатырасыны белент тутарды, башгалардан хем шуны талап эдерди.

Ефимовың ханыңка гелип ишләп башлалы бәри кән вагт гечди. Хич хачан ол шейле узак вагтлап машгаласындан, ишчи ёлдашларындан айра яшап гөрмәнди. Ефимов аялыны чагаларыны күйсейәрди. Ёлдашлары барада болса: «Олары хич ким мениң элимден алып билмез. Тәзе дост газанмак болса хич вагт артыкмачлык этмез» дийип пикир эдйәрди. Ол көп йыл тежрибеси болан агитаторды. Хер хили гең-энайы затлар хакында, ахыр бир гүн галкып йүзе чыкжак хакыкат хакында ёлдашларына гүррүң бермеги халаярды. Өзи гүрләнде, диңлейжилериң тәсир алмагыны говы гөрйәрди. Онуң бу ислегини дүнйәден хабарсыз болан Бедиркент дайханлары артыгы билен өдейәрдилер. Догры, Ефимов түркменче гаты гең гепләрди. Муны өзи-де ягшы билйәрди. Эмма дайханлар илки бада онуң геплейшине гүлжек ялы эден хем болсалар, дура-бара өвренишдилер. Ефимовың чәксиз улы абрайы, газанан дүйпли ынанжы онуң бу етмезчилигиниң үстүни басярды. Бедиркентлилер оны өз бири-бирлери ялы хасап этдилер. Ефимов оба адамларының ичинде абрайының артмагына Байраммырат аганың, Сапармырадың көп ярдам эдендигине ынанярды. Диңе шу икисиниң аркасындан Ягмыр-да, Касым-да, Черкез-де, ики яшулы-да, ене отуз-кырк адам-да, обаның бала-чагалары-да оңа хормат билен середйәрдилер. Онуң бир айданыны ики гезек гайталатмаярдылар. Ефимов бир юмуш буюрса, адамларың башы асмана етйәрди. «Ефим макуллан болса болупдыр, Ефим айтдымы, онда чындыр. Ефимден сорап гөрелиң, Ефим ругсат эдермикә?» диен сөзлери эшиденде, Сергей Михайлович адамлардан миннетдар боларды. «Бу адамлар үчин хич задыңы, герек болса җаныңы-да аямаса болар» дийип, ичинден бегенйәрди. Эмма адамларың өз хак-хукуклары угрундакы гөрешде сәхел ерде әгирт улы ялңышлык гойбермегиниң мүмкинлиги онуң гахарыны гетирерди. Меселем, Ягмыр билен Касымың болушларыны эшиденде, Ефимов бир нәче сагатларыны гахар-газап билен гечирди. Өз янындан олара кәеди. Икинҗи бир тарапдан, Ягмырын-да, Касымың-да хич хили тежрибелериниң ёкдугы, эмма оларың айдыляң зада дүшүнйәндиклери онуң гахарыны басярды. «Зыяны ёк! Мунча-мунча болман болмаз. Дүзелерлер. Йөне буларың келлесине көпрәк пикир ерлешдирмели...»

Сергей Михайлович беллепилен ере иррәк гелди. Шонуң үчин-де илкинҗи хоразың сесини эшидип аладаланды. «Касыма нәме болдука? Я-да эле дүшәйдимикә?» дийип, онуң ичини ит йыртды. Эмма хораз сеси гайталанмады. Ефимов: «Кекеҗи кесилен хораз ялңышды герек! Хәй, оны палава салмак герек!» дийип, отуран ериңден юмругыны дүвүп, хораза хайбат атды. Ене-де оны агыр пикирлер басды. Сәхелче отураны бирнәче сагат вагт гечен ялы болуп дуюлды. Ене-де ховсала дүшүп башлады. Эмма улы ёл голай боланы үчин отуран ериңден чыкып, Касымың ёлуна серетмәге йүрек эдип билмеди. Гөзлемек хем хич зат берҗек дәлди. Гөзедүртме гараңкыды. Диңе дишиңи гысып гарашмакдан башга алач ёкды.

Хоразлар инди чыны билен гыгырып башладылар. Касым хем ериң ашагындан чыкан ялы болуп, бирден пейда болды.

— Сениңки мени гыссады — дийип, Ефимов хүнүрледи.

— Гыссанма, Ефим! Худая шүкүр, хәли-хәзир-ә хеммеси оңат баряр... Хич зады гайгы этме! Мүң гайгы бир иш битирмез дийипдирлер.

— Көп гепледи ёк, аты гизледи тиз...

— Деррев, Ефим. Әдил ер чекен ялы эдерин.

Касымың гөрнүши, гепи-гүррүңи өз ишиниң угур, алҗагына ынаняндыгыны билдирйәрди. Ефимов бегенди.

Атың агзына ичи җөвенли торба гейдирип, көне ябының ичине салдылар. Йүпүниң уҗуны бир пенҗе гамша дандылар. Соңра олар бири-бирине хас голайлашып ювашжа сөзлешдилер.
— Инди сениңки гитди. Вагт гутарды.
— Энтеҗик гыссанма, Ефим.
— Нәме үчин гыссанды ёк?
— Итлерем ятышсын-да...
Ефимов онуң билен разылашды. Соңра шейле дийди:
— Гаты берк болды. Ягмыр гепледи герек дәл.
Шейле әгирт ховплы ишиң өңүнде Касымың гүлмеги Ефимова ярады. «Йигит ынаняр. Ынанч болса үстүнлигиң гылла ярысыдыр» дийип, Ефимов хас шатланды. Дашындан:
— Сениңки гаты берк болды бар. Сениңки иш гаты ховплы. Бу ерде келле йитирди аңсат. Гүлди герек дәл — дийди.
Касым бир зат диййҗек ялы этди-де, нәме үчиндир чекинди. Оңа гаты голай дуран Ефимов муны аңды. «Бу нәме диймекчи болдука? Я-да бирден ынамы гачайдымыка?..» Ол җаныны барлап гөрди:
— Сениңки бир зат дийди иследи? Айт. Айт! Мен эшитди.
Касым Акҗагүл хакында сорашҗакды. Эмма бу вагт оны услып гөрмеди-де:
— Дашховузда сениң өйүң ниреде? — дийип сорады.
Ефимов чинтгәп-чинтгәп өз өйүни салгы берди. Касым Дашховза белетди. Шонуң үчин-де Ефимовың өйүниң салгыны долы алды. Дашховзуң шол көчелерини гөз өңүне гетирди.
Соңра ол Ефимова йүзленди:
— Билип болмаз, пелек ишидир, Ефим. Бирден гачмалы-тезмели болса сениңкә бармалы болар. Мениң ол ерде башга таншым, ашна, яр-достум ёк...
— Сениңки башга ере барды, мениңки адам билди. Онсоң сениңки йүз гөрди ёк... Инди мениңки-сениңки бир адам, доган адам болды.
Касым достуның нәме диймек исләнине дүшүнди.
— Сениңки, барыбир, обада яшап билди ёк. Сениңки менден соң гачды герек. Элбетде, Дашховуз барды герек. Болмаса сениңки адам хеләк болды бар... Яш башыңдан хеләк болды герек дәл. Өзүни горады герек.

— Менем шейле этмели болармыка дийййәрин... Гулак сал! Хей, обадан сес-үйн эшидилйәрми?
Икиси-де бирсалым демлерини ичлерине чекип гулак салдылар. Обаның итлери-де уклапды.
— Ефим, дилегде бол. Мен гидейин. Инди хачан, нәхили ягдайда гөрүшҗекдигимизи худай билйәр. Гел, хошлашалы.
Ефимов Касымы багрына басды.
Касым Ефимовы багрына басды.
Олар гуҗаклашып хошлашмак хакында пикир хем этмәндилер. Мунуң өзи өз-өзүнден болды. Айылганч горкулы ише баш гошан адамлар бири-бирине хас якынлашыпдылар.
Оларың йүреклери гүрсүлдәп урярды. Ики йүрек бири-бири билен сөзсүз геплешди. Касым голтугындакы пычагыны барлап гөрди-де, голайдакы көпрүден букулып гечип, Ягмырың ятан ерине тарап багры билен сүйшүп гитди...
Ол тиз-тизден сакланып гулак салярды. Ягмыр билен аралыкда йүз элли әдим галанда, Касым ене-де даянды. Онуң ини тикенеклэп гитди. Гулагына ат аягының сеси эшидилен ялы болды. Ере гулагыны гоюп, диңләп гөрди. Гүмачсырамага хаҗат ёкды... Соңра келлесини галдырып гулак саланда, гүндогар тарапдан гаты чапып гелйән атың аяк сесини айыл-сайыл эшитди. «Бу нәхили багтсызлык, бу нәхили айылганч иш болды!» дийип, Касым лапыкеч болуп гурсагына урды. Шундан соң кә өңе сүйшди, кә тогтады. Ики атлы дайырдашып, гүнбатар дервезәниң өңүндәки чынарың ашагында пейда болды. Гыш сиңеги ялы зордан гымылдаян гаравуллар, атлыларың геленини гөрүп, оклав ювдан ялы дим-дик болдулар. Ики яна ылгашып, херекете гелдилер. Дервезәни ачып, ики атлыны ичери гойбереплеринден соң, бир ерде отурман, әладалы гезмеклерини чалтландырдылар. «Вах, бу-ха йылдыза угран ялы болды... Пахыры шу гиҗе бошадып билмесек өлер. Бу икучлы дәл» дийип, Касым гөзүни тегеледи. Ене-де гаравуллара тарап гахарлы гарады. Олар яңыҗа тов берлен машын ялы енил гопярдылар.
Касым нәме этҗегини билмән, ики яна урнуп башлады...

* * *

Касым Ефимовы гачыржак дийип, атларыны экиденден соң, Акжагүл Касымың өзүниң-де гачмалыдыгыны аныклапды. Мунча иш эдип, обада ханың галасының голайында яшап болмажагы айдыңды. Ол өз какасының-да аласармыклыкда болан ягдайыны гөз өңүне гетирди. Какасының-да я гачгак болмагы я-да көп вагтлайын зындана ташланмагы мүмкинди. Онсоң нәме? Ине, галадан бири гелер-де энесини, Дурдымырады гыгырдып, Акжагүли гоюн ялы эдип атың өңүне басып гидер. Онсоң кимиң дады етер? Ким онуң ызындан барар? Ниредедигини билер? Нәме көмек эдер? Деррев хемме иш гутарар. Онуң яшлык, чагалык дөври гечер, ол гөр кимлериң элине дүшер? Нәме этмели болар? Айылганч, хер басан әдимиң горкудан долы, мазасыз дурмуш башланар. Акжагүл муңа чыдаман, өзүни өлдүрҗек болар. Өлдүрип хем билмез. Себәби асылмак үчин элине йүп аланда, онуң гөз өңүнде какасы, Дурдымырат, сачларыны йайып налаян эҗеси, Касымың сураты пейда болар. Акжагүлүң элиндәки йүпи ере гачар. Шунуң өзи-де онуң өмрүниң айгыды болар. «Ёк, олары хич болмаса ене бир гезек гөрейин. Олар билен хошлашайын. Ондан соң өлерин» дийип, ере гачыран йүпүни алып, гараңкы бир ере ташлар. Бу йүп шол ерде ятар. Акжагүл гөрҗек адамларыны вагты билен гөрүп билмез. Дура-бара йүп хем ятдан чыкар. Гыз дурмушың әхли оюнлары билен өвренишер. Шейдип хем яшап башлар. Себәби шейле ягдая дүшенлер аз дәл. Еке Акжагүл дәл.

Гыз эҗеси какасына экитмек үчин зат тайярлап йөркә, шу затлары пикиринде айлаярды. Ол ене бир зады ятдан чыкармады. Какасының, бейлеки адамларың шейле агыр ягдая дүшен вагты, бир йигидиң сыртына мүнүп гидибермек нәхили болар диен совал йүзе чыкды. Ил-гүн нәме диер? «Әй, түвелеме, Сапармырад-а чага өсдүрип етишдирен экен-ов. Онуң гызы-ха әййәм, атасы гөзтуссагка, гачып өтәйдипдир. Пәхей, бейле-де перзент болар экен-ә!» диймезлерми? Эҗем нәдеркә? Дурдымырат нәдеркә? Какамың халы ничик боларка?

Элбетде, бирбада хер хили гүррүңлериң-де чыкмагы мүмкин. Нәзик эҗәниң-де багрыны параламагы мүмкин. Сапармырадың-да йүрегине урмагы мүмкин. Хеммеси гечер. Себәп, дүнйәдәки хемме зат гечип баряр. Душуңа гелип сакланян зат ёк. Гечип баряр. Шонуң үчин-де сәхел гүррүң чыкжак дийип, бүтин өмрүңи якмаклык — акмакчылык болмазмы? Гыкылык турар, говга турар. Какасы: «Гайдып, мен шонуң йүзүни гөрмерин» дийип касам эдер. Эмма Акжагүлүң элине тикен ураныны гөрсе, илки билен ене онуң — Сапармырадың өзи ол тикени согруп айрар. Вагты билен онуң гахар газабы-да ятар. Ене өңки-өңкүлик болар. Эгер Акжагүл геп-гүррүңден горкуп, шу оңат пурсады элден берсе, онда онуң багтының ятдыгы болар...

Терезиниң башы узак вагтлап ики яна ыраң атып дурды. Ахырсоңы гачмаклык тарапы агралды. Акжагүл Касымдан галмазлыгы йүрегине дүвди. Ол шунуң үчин баша нәхили кынчылык дүшсе-де чекмеги боюн алды.

Нәзик, Касыма атларыны берип уградандан соң, узак отурмады. Чай, чөрек, говурма алып, гурлушыга гитди. Огланлары-да ызына дүшди. Акжагүл геплемейәрди. Ол өз пикирлери билен гүмрады. Нәмелер алып гитмелидиги, нәхили эдип билдирмән гуйының башына бармалыдыгы барада ойланярды. «Какамың янындан гелениммизден соң, эҗем уклар. Ядандыр. Узаклы гүн хасыр-хасыр эдип, бош отурмады. Шол вагт хеммесини дүзедерин...»

Дурдымырат өңкүсинден улалан ялы, акылланан ялы болупды. Ол илкибада ханың галасының әхли ары Ефимовдадыр дийип дүшүнипди. Эмма какасының гөзтуссаг эдилмеги ондан Ефимовы тапып бер дийлип талап эдилмеги огланың гөзүни ачды. Диймек, Ефимов йөне адам дәл экен. Огланың какасы-да, йөне адам дәл экен. Оларың пикирлери бир. Элбетде, олар яман задың угрунда дәлдирлер. Бейле болмагы мүмкин хем дәл. Онда огул хем атасының тарапында болмалы. Эҗеси-де эҗизлик эденок. Дишини гысып чыдаяр. Өзүни хорланок. Яш чаганың пикирлери барха айдыңлашярды. Бу ишде өзүниң-де аз-овлак эден хызматы ядына дүшенде, онуң рухы гөтерилди. Олар тиз вагтда гурлушык мейданына гелип етдилер.

Сапармырат чагаларыны дашына үйшүрип, бир салым отурды-да:

— Сиз тизрәк гайдың. Гиҗә галсаңыз бир зат болайдымыка дийип горкярын — дийди.

Нэзик:

— Боля-да. Белки, худай халап, сизи бошададарлар. Бизиң ызымыз сүре барарсың хәли — дийип, эрине гөвүнлик берди.

— Эгер олар бир зат дийип геләйселер берип гой-бер...

— Аты алып гитдилер.

— Болупдыр. Нәме дийип гелселер берип гойбер. Бизи-де бейдип саклап отураслары ёк. Көп сакласалар эртире ченли сакларлар.

Нәзик огланлары билен өйүне гайдып геленде, гиҗәниң кән вагты гечипди. Дурдымырат өе гелен бадына ятды. Шол бада хем ука гитди. Нәзик хем отуран еринде гышарды. Акжагүл хем ятды. Энели-огул деррев уга гитдилер. Акжагүл болса болжак-гелжегиң пикирини эдип, бирнәче вагт ятды-да, ювашлык билен туруп, букжасыны ачды. Герекмежек затлары ташлады. Әхли зерур дийип хасап эден затларыны алды-да, хачан даң атарка дийип, учжак гуш ялы ыкжамланып отурды.

Инди Касымы нәхили эдип ырып боларка дийип ойланды. Узын бойлы, овадан йигит гөз өңүне геленде, онуң ини мылайымлык билен титрәп гиден ялы болды...

Касым болса шу вагт агыр ягдайдады. Ики атлының гелмеги — илки билен гаравуллары ояран болса, икинжи тарапдан Касымың йүрегине ховсала салды: Касым ол атлылары ханың чапарыдыр, ханың өзи хем оларың ызындан гелйәндир дийип горкды. Ене-де ере гулагыны гоюп диңледи. «Худая шүкүр, инди-хә гелйән-гидйән ёк ялы» дийип, гелен нетижеси оңа кувват берди. Галаның ичинде нәме боляндыгы белли дәлди. Эмма арадан бирнәче вагтың гечмеги билен ене-де гаравулларың хатары сейрекленип уграды. Ене бирсалымдан гезип йөрен гаравулларың иң соңкусы-да отурды. «Инди шу пурсаты элден бермели дәл. Инди болдугы-болдугы, галдыгы-галдыгыдыр» дийип, Касым айгытлы херекетлер билен өңе сүйшүп уграды.

Ягмыр голайына сүйшүп гелен гарадан бирбада тисгинди, онуң ини тикенеклэп гитди. Ол тас гыгырыпды. Ол, элбетде, бир ишиң болжагына гарашярды. Эмма шу иш хәзир, ики атлының гелен вагты болар дийип гарашманды. Өзүне тарап сүйшүп гелйәни мөжекмикә дийип горкды. Хачанда Касым:

— Доган жан, сесиңи чыкарма — дийип пышырданда, Ягмыр хыңзап гелен дуйгуларына эрк эдип билмеди-де, гөзүнден боюр-боюр яш дөкди. Демини хашлап алды.

— Юваш. Юваш. Дилиңи дишле! Мерт бол!

Эййәм Касым онуң янына барып, голтугындан пычагыны чыкарды. Ягмырың эллериндәки, аякларындакы йүплери газап билен кесди-де:

— Мерт бол, чыда! — дийип гөвүнлик берди.

Ягмыр дишини гысды. Эмма эндам-жаны сызлап, гуршуп гиден экен. Бу ягдай оңа херекет этмәге мүмкинчилик бермеди. Агыр авулара чыдап, эл-аягыны херекетлендирмәге сынанышды. Шол арада болса:

— Касым жан, өмрүм өтйәнчә эли баглы гулуң боларын. Маңа эден ягшылыгың худайдан гайтсын — дийип хамсыгды.

Касым Ягмырың бүтинлейин ысгындан гачандыгыны яңы билип галды. Соңра онуң гулагына:

— Хәзирликче сениң еринде мен галарын. Сен мениң гарама букулып, багрың билен сүйшүп гит. Ашакы көпрүден гечен бадыңа сага долан. Ол ерде Ефим дурандыр. Ол сени алып гачар.

Ягмыр өр-гөкден гелди. Дүйбүнден гаршы чыкды:

— Сени өз еримде гоюп, екеже әдим хем әтлемерин. Гитсек-хә биле гидерис. Еке өзүм хич ере гитжек дәл. Мен онсоң илиң гөзүне гөрнүп билмерин. Мен улы гүнәниң ашагында галарын.

— Ягмыр, эртеки отарышып отурмага вагт ёк. Тиз бол. Мени гайгы этме! Хеммеси хакында Ефим билен пикирленишдик. Ол бу затларың барыны макуллады.

Ягмыр шундан соң көшешди. Эмма гитмәге гыссанмады. Ол өз бедениме хениз-де эрк эдип биленокды. Бүтин ерине иңңе санжылып дуран ялы, демини гатырак алса-да, эндамы сызлап, гөзүниң өңүнде ала-мула нокатжыклар эмеле гелйәрди. Диңе үстүне абанып дуран өлүм ховпы оны горкузярды. Оңа херекетленмәге гүйч берйәрди. Касым гыссанды.

— Ягмыр, тиз бол! Чыда. Даң голайлашяр. Ёл болса узак!

— Ягшы, саг бол.

— Саг бол. Гыссан!

Касым гүберилип отырды. Ягмыр багры билен сүйшүп уграды.

13*

Касым одуң үстүнде отуран ялыды. Ол хер демини санаярды.

Ахырсоңы гүнбатар тарапдан барха узаклашян ат аягының сесини эшитди. Онуң дүнйәси гиңән ялы болды. Отуран еринде гарантгы ясап, өзи-де багры билен сүйшүп, ызына гайтды.

Эдил шу вагт белент диварлы галаның ичиндәки сансыз кән хүжрелериң биринде Атамырат, тора дүшен яралы ёлбарс ялы болуп, газап билен гезмелейәрди. Ол гиденлериң Ефимовы тапып гетирҗегине ынанярды. Ефимов элден сыпар диен пикир онуң келлесине-де гелмейәрди. Башга бир адам онуң ынҗалыгыны гачырярды. Ол хем Акҗагүлди. Сапармырадың гызының бардыгыны Атамырат билйәрди. Эмма шу гүне ченли оңа әхмиет бермәнди. Гызы бир гезек хем гөрмәнди. Яңырак Сараның ерине белленен Гелди көсе гелип, ол гызы шейле бир өвди вели, Атамырадың-да, ясавулың-да агзындан гыллыгы акды. Ол хәзириң өзүнде гызы гала гетирмели дийип буюрса-да буйрарды вели, йөне Ефимовың гачмагы, онуң хенизе ченли тапылмайшы оны бейле буйрук бермекден саклады. Гарагейими гачырып, оны тапман дуркаң ене-де гыз алмак, обада уллакан геп-гүррүң чыкармак гелшиксиз болҗакды. Мунуң үчин ханың өңүнде җогап бермели боларды. Ол җогабың нәхили болҗакдыгыны-да, Гурбанмәммет сердарың нәхили карара гелҗекдигини-де Атамырадың өзи говы билйәрди. Шонуң үчин-де ол Ефимов тапыландан соң Акҗагүли гетиртмели диен нетиҗә гелди.

Гелди көсе башыны ашак салып гирди. Атамырат гөзлегден ене-де хич зат чыкмандыгына гөзүни етирип, сандырап дуран ясавулың үстүне гыгырды:

— Ханы гарагейим?! Ханы гарагейим?! Сенден сораярын.

Гелди көсе писини ашырып, онуң аягына йыкылды:

— Тапыланок, агам. Бир чемче ганымы геч?..

Атамырат наллы әдигиниң өкҗеси билен көсәниң сыртына ики гезек депди.

— Тур, гөзүме гөрүнме! Эгер оны эртире ченли тапмасаң эҗеңи дула бакдырарын! Тур дийдим, тур!

Ясавул дызанаклап гапа сүйшүп башлады.

Атамырат ене гыгырды:

— Эртире ченли гарагейими тап, Сапармырады зындана ташла, гызының бирини өе гетир. Шейтмесең, әхли машгалаңы өйүңе габап, өз элим билен отларын!

— Лепбей ага...

— Ёк бол!

Гелди көсе дагдан гапыдан йылан ялы сүйнүп чыкып гитди.

Атамырат болса хыялында гызы яланачлап, онуң о ер-бу еринден сыпалап башлады.

ТАЛАП

Касым айылганч ерден нәче дашлашдыгы сайын херекетини чалтландырды. Ол тә көпрә етйәнчә, багры билен сүйшүп гитди. Көпрүден гечип чепе доланды-да, белент райшың боюны сырып, хер ерден бир басып, Алыныңка догрулады. Хоразлар Касымың болшуны гөрүп, онуң эдип йөрен ишлерини әлеме җар этмек ислейән ялы етишибилдигинден ганат какып гыгырярдылар. Итлер хем ояныпдылар. Гүндогар тарапа күмүш реңки чайылып башлады. Ягмыр азат эдилди! Касымың өзи-де гачып гутулды! Ол эйменч ерде диңе гарантга галды! Эртир, гүн догансоң гөр нәхили говгалар турар! Ениш Касыма ганат бекледи. Хәзир ол аты чыкан сейсе меңзейәрди. Өңүндәки нәбелли ёл-да, өзүниң багтсыз ыкбалы-да гөзүне гөрненокды. Диңе шу еңишден башга хемме зат онуң янында өңки маңысыны йитирди.

«Ябы даң атан вагты шу өз гуюмыздан сув ичмәге эндик эдендир!..» Акҗагүл! Акҗагүлүң гөз өңүне гелмеги, онуң сөзлериниң ядына дүшмеги Касымы агыр укудан оянан ялы этди. Ол гөзлерини гиңден ачып төвереге серетди. Өңки дурмуш, өңки ягдай шол өңки болшы билен онуң өңүнде язылып гитди. «Хава, ол ябы эндик эден болса, оны элтип сува якаймадыкмы? Өз алашаныз болмаса, Алының алашасы! Хайсы боланда нәме?! Гараз даң атанда гуйының башына барсам боляр-да!.. «Соңуны саян батыр болмаз!» дийлиши ялы, хәзир хич задың соңы барасында ойланмаярды. Гөвреси ерден барян-да болса гөвни депесинде, гөк йүзүнден учуп барярды.

«Акҗагүли гөрсем, геплешсем. Онуң билен хем хошлашсам арманым ёк! Мен онсоң бу обадан аркайын сай-

ланып билерин. Дашховза гидерин. Ефим көмек эдер. «Агзы ачык ач өлмез» дийипдирлер. Бу ердәки доклукдан, Ефимиң голайындакы ачлык ягшы...»

«Гынанармыка? Я-да бегенермикә? Айра душжегимизе гынанар. Мениң гутуланыма болса бегенер. Мен оңа азажык вагтда болса Ягмырың еринде галанымы айтмайын. Горкуп, онуң йүреги ярылар. Өзүмем шол вагт тас әжизлик эдипдим. Өлүм билен гапдаллашып ятмак айылганч экен. Хич ким бейле ягдая душмасын... Ач-да болсаң, гедай-да болсаң өз пейвагтыңа гезмекден говусы ёк экен...»

Қасым яп-чиллериң арасы билен гидип, Алының тамына голайлашды. Соңра улы чил билен догры тама тарап йөреди. Алының аты Қасымың айдышы ялы мүнүп өтәгитмәге тайяр эдилип гойлан экен. Йигит атың танапыны эрден илдирип, яшлык хем-де чагалык досты Алыдан миннетдар болды. Гыссанды, деррев атланып, гүндогар-гүнорта тарапа сүрди. Ол Сапармырадың гуюсының башына барып, голайдакы гамышлыкда атыны даңанда җахан ягтылып барярды. Қасым ене-де шол өңки отуран агачларының үстүне барып отурды. Назарыны Сапармырадың дервезесине дикди. Ол өз йүрегиниң гүрсүлдәп уршуна диң салды.

Қасым букҗасыны голтугына гысып, дөрт янына гаранҗаклап дервезеден чыкан Акҗагүли гөренден зөвве еринден тураныны дуйман галды.

— Бу нәме? Онуң букҗасы бар ялы-ла? Онуң нәме хыялы барка? — дийип, ол гөйә бири билен геплешип дуран ялы өз-өзүне совал берди. Ынҗалыгы гачды. Гөз ачып-юмасы салымда келлесине мүң хили хыял гелип долды.

Онянча Акҗагүл бөкүп гелди. Хайран галып, агзыны ачып дуран Қасымың аягының янына букҗасыны ташлады-да, онуң элинден тутды. Хашлап, деми-демине сыгман, гөзлерини Қасымың гөзлерине дикип, шейле дийди:

— Дүшүнмедиңмикәң дийип гаты горкупдым... Гиҗеси билен гелермикәң дийип, ики одуң арасында галдым.

Қасым ховсаласыны басып:

— Сен хәл-ә оны сөз билен айтдың, үмлән болсаңам дүшүнердим — дийип, гызың титрәп дуран эллерини өз йүрегиниң үстүнде гойды. Ол хәзир өзүниң хемме зада хем боюндыгыны дуйды.

Бирҗе минут мундан өң болса онуң ягдайы дүйбүнден башгачады.

— Ефим гутулдымы? Хә? Гутулдымы?

— Гутулды. Гутулды, Акҗагүл!

— Ягмыр нәме?

— Биле гачдылар?

Гыз Қасыма миннетдарлык билен бакып, түйс йүрегинден йылгырды. Онуң гөзлериниң окарасы дүвме-дүвме яшлардан долды. Бу арада ат хокранды. Қасым билен Акҗагүл гамшың ичине чекилдилер.

Гызың гөзи овадан ата дүшенден йүзи ачылды. Ол хениз йүрегине дүвүп геленини Қасыма айтмандыгыны унутды-да:

— Икимизи гөтерермикә? — дийип, алада билен сорады.

Қасым нәме дийҗегини билмеди-де, бойнуны буруп, онуң йүзүне серетди:

— Акҗагүл, сен нирә гитҗек?

— Сениң гиден ериңе. Менсиз бир әдим хем әтмерсиң.

Қасым басга дүшди:

— Акҗагүл, пикир эдип гөр: бу болҗак зат дәл ахыры. Ылайта-да шу вагт. Шейле ховсалалы вагтда...

Акҗагүл узак гиҗе пикир эдипди. Шонуң үчин-де деррев җогап берди.

— Мениң дири галмагымы ислейән болсаң, менем экит. Мен сенден галып билҗек дәл.

Қасым гең галып серетмек билен Акҗагүли тәзеден башдан-аягына ченли гөзден гечирди. Онуң өңүнде дуран гызда өңки Акҗагүлден нам-нышан ёкды. Хәзир онуң өңүнде әхли геп-гүррүңлерден, дурмушың көп хили сапалакларындан бир баш белентликде дуран, өз янындан белли бир нетиҗә гелен, шол нетиҗесини-де иш йүзүне гечирмекден чигит ялы горкмаян гайратлы бир гыз дурярды. Гызың шейле үйтгешенлигине ол бегенди. Йөне:

— Қакаң мени намарт хасаплар. Мениң атымы-да, гызымы-да алып гачды диер. Ол гайдып икимизин-де йүзүмизи гөрмез — дийди.

— Догры. Қакам бизиң бу гүнәмизи гечмез. Йөне мени экит.

— Онда, хич болмаса, эҗеңден ругсат алалы.

— Эҗемиң гөзяш дөкенини гөресим гелмейәр — ди-

йип, Акҗагүл, гахарланып башлады, гашларыны чытды.

Касым саг элиниң сүем бармагыны эпледи-де эңегине етирди. Бир минутлыкча гөзүни юмды. «Нәме этмели? Акҗагүл мениң өмрүмиң манысы ахыры. Мунсуз маңа ягты җахан герек дәл! Ол хәзир мениң элимде. Онда мен нәме бейдип дурун? Маңа акмак диерлер. Горкак диерлер. Хей, шейле гөзел мени әкит дийип, бойнуны буруп дурка мен намартлык этмелими? Ёк! Мен оны багрыма басып, өңүмден душ гелен әхли белалардан саг-аман гечирип, аягымың етен ерине ченли әкидейин! Какасы?! Какасы нәме диер? Гой, нәме дийсе шоны дийсин? Бир тарапдан-а, гызың өзи гидермен. Икинҗи тарапдан, оны гоймазлар. Акҗагүл акыл эдйәр. Соңуны-да гөрүберйәрис-дә...»

Онуң бирден йүреги җошды. Акҗагүли ики эли билен пугта гуҗаклап багрына басды.

— Эзизим, ислән ериңе башымың үстүне отурдып әкидейин.

Бу сөзден соң гызың эли-де онуң бойнуна чолашды. Сәхелче вагт мундан озал Касымы намартлыкда айыпламага тайяр болуп дуран гыз, йигитде эмеле гелен бу айгытлы херекети гөвнүнден макуллады.

Гайра тарапдан чыкан гыкылык бир җан, бир тен болуп дуран бу икисини тисгиндирди. Гыкылыгың ыз яны билен ызлы-ызына үч гезек түпен атылды. Онуң хич ере дегмән, узак сесленишинден Касым шейле маны чыкарды.

— Дуйдулар. Гарантганы гөрдүлер...

— О нәхили гарантга?

— Ягмырың ызында гоян гарантгасы...

Онянча ат аягының сеслери эшидилип ограды.

— Ковгы гитди. Хәй, ичиңизи тутуп галан болайсаңыз герек! Ефими гөзүңиз гөреси ёк. Ичиңиз янсын, харамзадалар!

Акҗагүл гыссанды:

— Тиз гидели. Бу ере геләймесинлер!

— Эзизим, хәзир учарыс!

Касым деррев атың ганҗыгасыны чөзүп, эериң сыртындан Акҗагүл отурар ялы юмшак ер бeжерип башлады.

Ат аягының сесинден яна оба говурга гуйлан ялы болды.

Касым атың чекисини чекип дуршуна:

— Акҗам, өзүмиң хор еримде хор, зор еримде зор болмага разымың?

— Нәме бейле дийййәрсиң?

— Башга диймәге зат болмансоң дийәйдим-дә — дийип, Касым берен сорагының ерликсиздигине дүшүнип гызарды.

— Бейле дийилйән дәлдир.

Касым ичинден: «Гөзеллигинден хем бетер мерт гыз экен-ов!» дийип, Акҗагүлден разы болды.

Гүн эңегини ерден гөтерди. Касым илки Акҗагүли атың үстүнде эмай билен җайлы отурдып, өзи-де енил-лик билен ата атланды.

Йүзүни гүнбатар-демиргазыга тутуп гамышлыкдан атыны гордурып чыкды. Гайра тарапдан йүз әдим голайлашан ики атлы, булара гөзи дүшенден сәгиндилер-де, гең галышып атларының башыны чекдилер. Касым муны дуйды. Акҗагүле өврүлмән:

— Акҗагүл, билимден берк япыш! — дийип, ата гамчыны басды.

Ики атлы гыссанды. Оларың бири:

— Ол ким-айт? — дийип сорады.

Бейлекиси:

— Йигид-ә шол гуллардан бирисине меңзейәр — дийип җогап берди.

— Гыз ким?

— Сапармырадың гызы. Хут шонуң өзи!

Шу арада Касым булардан мазалы арасыны ачыпды.

Ики атлы бәшатарларыны өңлерине басып, атларыны сайгылап башладылар.

Касымың аты эртириң салкын ховасыны пәки ялы дилип барярды...

Ковянлар хем атларыны аяман сүрйәрдилер. Оларың арасы кә якынлаярды, кәте ачылярды...

КАСЫМЫҢ ЫЗЫНДА

Касымың атасы билен энеси гапының өңүни торч этдилер. Даң аталы бәри келлелерине урлан ялы, нәме эдип, нәме гойяндыкларыны билмейәрдилер. Зол өе гирип, даш чыкярдылар, даш чыкып, өе гирйәрдилер.

Ремезан аганың йүреги гысярды. Гөзлериниң өңи уч-

ганаклап гидйәрди. Қасым екеже минут-да хыялындан чыкмаярды. Гожа өзүниң бу ягдайындан горкды. Озаллар хич вагт ол бейле ховсалалы ягдая дүшмәнди. Йүреги бейле гысмаярды. Озаллар бейле болмазды. Огулларындан бири бир ере гидип, вагтында доланып гелмесе, Патма аглап, якасыны йыртып башларды. Ремезан аганың энтерпелегини өврерди. Гөз ачып-юмасы салым диен ялы ювашарды-да, ене наласына башларды. Гүр гашлары ала уллакан гөзлериниң үстүне абанып дуран, ягырнысы яны хөкгерип башлан, ири сүңкли, эгинлек, узын ак сакгалы буйра-буйра болуп дуран Ремезан аялының бу болушларына үнс бермезди. Себәби ол йүрегине ынанярды. Йүреги оны хич вагт алдамазды. Эгер-де бир иш барада онуң аладасы гүйчленип, йүреги гысып башламаса, Ремезан ол ишиң нетижесинден горкмаярды. Эгер ынжалыгы гачып, йүреги гысып уграса вели, хөкман баша бир беланың гелжегиди. Бу Ремезаның ырымыды. Бу алтмыш йылдан бәри гелйән дәпди. Ол даның өң янында укудан хопугып оянды. Қасымың ятян ерини барлап гөрди. Онуң дүшеги илкагшамкы язылышы ялы ятырды.

Ремезаның ягдайындакы адам үчин диңе шу ховсаланың өзи-де етерликди. Эмма аялының иңирдиси хем барды. Шейле ягдайларда онуңкы артыкмачды. Онуң болшы өңки дердини артдырярды, гахарыны гетирйәрди.

Инчемик узын, гөрмегей Патманың сачына яңы ак гирип уграпды. Ол дурмушдакы хер хили багтсызлыкларың өңүнде әр ялы дуруп билйән-де болса, бу гезек эжизлик этди. Тә гүн догуп, асмана галянча налады. Аглады. Гүнорта болды. Қасымдан хич дерек ёкды. Гөрдүм-билдим диен хем болмады. Сим-чыраның гурлушыгы ятыпмыш диен хабар эшидилди. Онда ишлейәнлер гачыпмыш диен мыш-мыш яйрады. Ремезан буларың хайсына ынанжагыны билмеди. Соңрак: «Орус усса янына бир нәче адам алып гачыпмыш» дийдилер. Ремезан илки бада гитмекчи болды. Соңра бу пикирини гойболсун этди. Ил ичине чыкмагы халамаярды. Хер душ гелен адам оңа: «Гул!» дийип гыгыржак ялыды. Ондан соңра-да ода-сува гачар ялы, Қасым чага дәлди. «Дири болса бир ерден чыкар, өлен-де болса инди оңа көмегим етмез, бир салымдан хабары эшидилер...»

Аялы ене-де өңки сөзлерини гайталап, якасыны чәкләп башлады. Бу гезек ол: «Хич болмаса бейлеки чагаларым өйде болан болсады, оларам хениз дайыларынаңкыдан геленок» диен сөзлерни-де өңкүсиниң үстүне гошуп аглап уграды. Патманың бу болшы Ремезаның этинден өтүп, сүңкүне етди. Ол:

— Гап сесини! — дийип, айылганч гыгырды-да, ожагың башындакы кесиндини алып, Патманың үстүне окдурылды. Аял зордан өе гачып атып, гапыны япмага етишди. Зарп билен зыңлан кесинди өйүң гапысына таркылдап дегди. Ремезан йүрегиниң елини чыкарды. Өйүң гапдалында ятан гуры тут агажының үстүнде отуруп, ики элини маңлайына диреди. Ол гечени, гелжегини гөз өңүне гетирди. Ремезан бу юрда нәхили ёл билен дүшенини билмейәрди. Эмма вели өзүниң, өз тиресиниң кемсидилйәндигине онуң гөзи етйәрди. Дава-женжеле гатышанда, өз айгытлы сөзүни айтмалы боланда, оңа бирден «гул» я-да, «гелмишек» дийип йүзленердилер. Бу багырдан пычак болуп гечерди. Ол ондан соң геп-гүрүңи ташлап, донунын сыйыны силкип, өйүне гайдарды. Диймек, шу вагтлара ченли ол өнүп-өсен еринде өзүни долы хукуклы адам хасап эдип билмейәрди. Улы гызы билен улы оглунын-да тәлейи терс гелди. Оларың бириси әре чыкып билмән, бейлекиси аял тапып билмән, яшлыкларының иң гөзел вагтларыны гечирдилер. Соны нәхили боларка? Худай билер. Ремезан көрпе оглы Қасымың багтлы болмагы үчин, өзүниң хич задыны аямажакдыгына касам этди. Ол оглуны гедай гезип йөрен аяла болса-да өйлендирмеги йүрегине дүвди. «Ики-үч бахасына берселер-де өйлендирерин, чагажыгымың элини арассаларын» дийип, гиже-гүндиз харс уруп ишледи. Галың үчин энче зат йыгнады. Қасым үчин жанындан гечмәге-де разыды. Эмма нәмедендир соңкы вагтларда Қасымда бир хили совуклык йүзе чыкды. Ремезан өз гөвнүне Қасымы мыдам чага хасаплаярды. Шонуң үчин-де онуң гиже-гүндиз янында болуп, ызына дүшүп гезмегини ислейәрди. Эмма соңкы вагтларда Ремезаның гөвнүне болмаса, Қасым бүтинлейин үйтгешипди. Аз геплейәрди, гөзи ёлдады. «Орус уссасы гелип, оглумы ёлдан чыкарайдымыка?» диен совал башына гелип гирди. Ремезан бу совалы бирнәче гүнләп, өз келлесинде айлап-өврүп гезди. Эмма Ефимов хакында ил ичине яйран оңат хабарлар онуң-да гулагына етйәрди. Ол хакда чагалар-да, гаррылар-да геплейәрдилер. Йөрите оны

гөрмек үчин гурлушыга я-да онуң өйүне барып гайдярдылар. Бу затлар Ремезаның пикирини үйтгетди. Соңра Ефимовың өзи бир-ики гезек гелди. Ремезан билен отурып чай ичди. Онуң янында Касымы өвди. Ремезаны өзи билен дең тутуп гүрледи. Маслахат сорады, маслахат берди. Шундан соңра Ремезан өз янындан оглуны оңа ынанды.

Дүйнден бәри нәме болуп йөренине Ремезан гөз етирип биленокды. Адамлар үйшйәрдилер, даргашярдылар. Бу гүн болса ханың галасының төвереги гай-да гаймалашыкды. «Я-да Ягмыр бичәре гачайдымыка?» Онуң гачмагының Касыма нәме дахылының болуп билҗекдигини Ремезан келлесине сыгдырып билмейәрди. Ремезан Ягмыра шейле илде ёк җеза берлендигини эшиденде өр-гөкден гелди. Йүреги ярылара гелди. Эмма хандан өлер ялы горкмагы оңа бу хакда дил ярмага ёл бермеди. Ол диңе: «Худайың халаныдыр» дийип, улудан демини алып, башыны яйкады. Сараның өлдүрилмегине-де: «Худайың халаныдыр» диймек билен баха берди. Хан оба адамларының, ылайта-да гулларың эркини бүтинлейин эллеринден алыпды. Хич ким хич зат хакында пикир этмейәрди. Хемме зады «худайың халаныдыр» диймек билен башындан совярды.

Бу пикирлер Ремезаның дердини өңкүден-де артдырды. «Гел, Алының янына барып гелейин. Белки, онуң хабары бардыр, белки, ол бир зат билйәндир дийип, Ремезан ики элини дызына дирәп турмакчы боланда, тамдырың башындакы ит хырлады. Ремезан чалтлык билен агыр башыны галдырды. Онянча Алы гөрүшмек үчин оңа ики элини узатды. Саглык-аманлык сорашып дуркалар, Ремезан ичинден: «Бе, мунуң хич затдан хабары ёкмука, шат гөрүнйәр-ле?» дийип гең галды.

Алы өз гезегинде:

— Өзүңиз саг-аман отырмысыңыз, Ремезан ага? — дийип, яшула йүзленди.

— Шүкүр худая...

Алының геленини биленден соң, Патманың йүреги ерине дүшди. Ол хаял этмән от якып, түңче гоюп башлады. Ремезан билен Алы өе гирдилер. Тәриме дирелип гойлан чуваллара аркаларыны берип отурдылар.

— Оглум, оба-гарада нәме геп-гүррүң бар? — дийип, Ремезан Алының йүзүне серетмән сорады.

— Ремезан ага, геп-гүррүңден кән зат ёк. Мен сизе

Касымың табшырып гиден сөзлерини айтмага гелдим.

Яшулы тенине көз деген ялы тисгинди. Алының чигниндеи тутды:

— Касым нирә гитди? Ондан сениң хабарың бармы?

— Хабарым бар, Ремезан ага. Хич зады гайгы этме! Касымдан мес адам ёк. Ефим икиси Ягмыры алып гачдылар. Касым Сапармырат аганың гызыны хем әкитди...

Эгер айдың асманың йүзүнде йылдырым чакып, отуран өйлерини уруп гиден хем болса, Ремезан ага хәзирки ялы гең галмазды. Хемме зат бирден онуң ядындан чыкды, келлесини думан гаплады, гөзүниң өңи гараңкырады. Бир нәче вагт шейдип дурды. Соңра бейниси ишләп башлады. Илки билен келлесине гелен эли пычаклы Сапармырат болды. Ол яланач пычагыны гүне ялдырадып, бир гезек Касымың, бир гезек Акжагүлүң дөшүне сокуп-чыкарып дур. Гаррының гөзлериниң окарасы долды. Йүрегини йити тыг дилип гиден ялы болды. Онуң хыялында Сапармырат хениз-де ганлы ишини рехимсизлик билен довам этдирйәрди. Сапармырадың пычагы өз тенине дегенде, Ремезан авы дуймаярды. Эмма ине, ол сапларына ченли гызыл ган болан пычагыны тәзеден Касымың дөшүне сокды. Ремезан муңа чыдап билмеди. Ол гөзлерини алардып: «Бес!» дийип, айылганч гыгырды. Алы онуң сесине өр-гөкден гелди. Туруп, яшулыны гуҗаклады. Ремезан гыгырандыгыны яңы дуюп галды. Гөзлерини элек-челек эдип:

— Эй худай, херикә бетериндеи саклавери — дийип, якасыны тутды.

Алының сөзлери Патманың гулагына барып етенде, эртирден бәри йүреги ярылып отуран эне даш ялы доңды. Гыкылык, говга, тире уршы гөзүниң өңүнде җанланды. Ол багҗыгыны ёлды-да, якасына түйкүрип башлады.

— Чигит ялы гайгы этмәң. Хич зат болмаз. Хеммеси дүзелер гидер. Касым, элбетде, бу иши ойланып эдендир. Ол кемакыллылык билен бейле ише баш гошмаз. Касым мениң алашамы-да әкитди. Өзүм берип гойбердим. Оларың Ягмыр билен Акҗагүлден-де башга максатлары бар болмага чемели. Гиденде гаты шатды.

— Вах, балам нирелерде гезип йөркә? — дийип, Патма өңки хеңине башлажак болуп, яңы агзыны ачыпды велн, бирден Ремезаның йүзүне гөзи дүшүп ювдунды.

Демини ичине чекди. Ремезаның йүзүнде рехим-шепагат гөрмеди.

Гожа бирсалымдан:

— Онда, оларың эдип йөрен ишлеринден сениңем хабарың бар-ов? — дийип, ынжамак билен сорады.

Алы бирсалым ере бакып, пикир эдип отурды-да, соңундан шейле дийди.

— Хабарым бар дийсеңем болжак, ёк дийсеңем болжак, Ремезан ага. Мениң дүйпли билйән задым ёк. Шол зерарлы-да сизе хич зат айдып билмерин. Сиз йөне бир затдан аркайын болуң, Касым саг-гургун, мес. Кем зады ёк. Сапармырат аганың гызы болса оны йүрекден сөййән экен. Олар араны оңатжа сазлан болмага чемели.

Акжагүлли меселә Ремезан ага гынанжагыны-да, бегенжегини-де билмеди. Бир тарапдан, оглуның шейле горкулы ише батыргай гиришенине гожа бегенди. Икинжи тарапдан болса, Акжагүли атың сыртына мүндүрип, өйлерине доланып гелип билмежегине ынанды. Бу хакыкат ене-де онуң йүрегини дилди. Яшулы өмрүниң ичинде кән кынчылыклары, жебирлери башдан гечирипди. Хеммесине чыдаярды. Эмма вели «гул» дийлип кемсидилмеги оңа агыр дүшйәрди. Ине, шу бела ене-де онуң башындан инди. Гөр, инди өзүниң, Касымың адыны ене нәхили айылганч сөзлериң арасы билен гайталарлар! Гөр, кимлер онуң үстүне дүвлешип гелер? Сапармырат парасатлы адамдырам вели, оңа гылав берерлер. Оны өйүң үстүне күшгүрерлер. Нәхили айылганч гүнлер гелер? Ремезан ага бу затлары гөз өңүне гетирмекден горкуп, гөзүни юмды. Башыны ашак салды.

Буларың бу болуп отурышлары кән вагта чекди. Өйле вагты болупды. Дашардан дүкүрди эшидилди. Ремезан Алының, Алы Ремезаның йүзүне серетди. Патманың реңки агып гитди. Ремезан, гөйә үстүнден инип гелйән гара дашдан горанмак ислейән ялы, элини далдаладып: «Башлады-ов!» дийди. Онуң реңки үйтгәп гитди.

Онянча:

— Хабарлаш! — диен гахарлы сес эшидилди.

Ремезан Ала хем Патма: «Сиз отурыбериң!» дийип, эли билен ышарат этди-де, аграслык билен еринден турды. Даш чыкды. Бәш атлының иң өңүнде, эериң үстүнде гышыграк отуран Атамырадың айылганч гөзлерине гөзи дүшенде, Ремезаның инжиги сандырап гитди. Онуң йүзи

хейкелиң йүзи ялы совукды, жансызды, гымылдамаярды, онуң гөзлери-де аларып дурярды.

Ремезан өзүне салам берилмесе-де:

— Гургунчылыкмыдыр, саглыкмыдыр, йигитлер — дийип, геленлере йүзленди.

Атамырат эериң үстүнде отурышыны бозман:

— Ханы оглуң, гул?! — дийип сорады. Ремезаның аңырсы бәрсине гелди, эмма ол дишини гысды:

— Оглумы билемок. Оглум өйде ёк.

Атамырат ажы йылгырып:

— Оглуңы хәзир тапмалы!— дийди.

Ремезан сандырап:

— Мен нирeден тапайын? Ол өйде ёк ахыры — дийип, онуң гар ягян йүзүне мүйнли ялы серетди.

Атамырат үзеңңә аграм салды-да, атың үстүнде дикелди. Күмүш гамчысыны ызлы-ызына аксакгалың башындан индерип башлады. Ремезаның бойнунда-йүзүнде чызым-чызым ыз галды. Ол гөзүни-йүзүни горамак үчин, ики элини келлесине етирди. Еңлери ашак сырылды. Яланачланан билеклеринде гамчы ызлары месә-мәлим бөртүп галды. Эмма Ремезан агадан сес-үйн чыкмады. Дашардакы гүпүрдиниң оңлы зат дәлдигини дуян Патма билен Алы ылгап чыкдылар. Патма өзүни әриниң үстүне оклады. Онянча Атамырат атың үстүнден эгилди-де, Патманың сачындан тутуп, атыны өңе сүрди. Аялың орамагы гачды, көйнегиниң этеги дызына етди. Деписинден гамчы айрылан Ремезан аялыны бошатмак үчин, Атамырадың элинден япышды. Готур болса саг аягы билен онуң дөшүне депип йыкды. Патманың сачындан тутуп сүйремегини довам этди. Оны-да тамдырың башына элтип, ат үстүнде сачындан чекип дуршуна дөшүне бир-ики гезек депип йыкды. Ызына өврүлен бадына Ала гөзи дүшди. Оны Ремезаның оглумыка дийип бегенди-де янындакылара:

— Бу гул-а өз аягы билен геләйипдир! — дийди.

Оңа:

— Бу онуң оглы дәл. Бу шу гуллардан — дийип жогап бердилер.

Атамырат ханың газабы тәзеден гүйжеди:

— Элини сыртына даңың!

Гахар-газапдан яңа реңки үйтгән Алы гаршылык гөркезмекчи болды. Эмма ики даяв адам онуң аман-за-

манының бермән, элини сыртына даңды. Ремезан билен икисини гетирип, бир агажа сарадылар.

Бир четде, бу затлара гулагыны үшердип середип дуран ит, пәллериниң бозукдыгыны аңладымы-нәтдими, гуйругыны ямзына гысып, чыңсап от-чөплериң ичине синип гитди.

Атамырат атлыларына:

— Затларыны алың! Хеммесини ине, шу ере үйшүриң! — дийип, гамчысының уҗы билен өйүң гапдалында ятан гуры агаҗың яныны гөркезди.

Ховлукмач, тертипсиз, иниңи тикенеклендириҗи талаң башланды. Агаҗа даңлып гойлан адамлар муны гөрмезлик үчин ере я-да бир гапдала бакдылар.

Өйүң, тамың ичиндәки затлар чыкарылды. Гейимлерден, өй-гошларындан уллакан ала-мула харман эмеле гелди. Бу вагт атлылардан бириси еркүмә тарап уграды. Бичәре Ремезен чыдап билмеди-де:

— О ерде хич зат ёк! Ол ит ятагы — дийип гыгырды. Онуң ынҗалыгы гачып, инҗиги сандырап башлады. Патма болса оларың еркүмә угранларыны гөрүп өзүнден гитди.

Еркүмәниң гапысыны депип ачдылар.

— Хич зат ёк! — дийип, реңки үйтгән Ремезан тәзеден айылганч гыгырды.

Атамырат гыңралды.

Бирсалымдан еркүмә гиренлер Касымың тойы үчин Ремезаның йыгнан-йыгшыранҗа әхли затларыны алып чыкдылар. Бичәре гарры муны гөрүп, аяк үстүнде дуруп билмеди-де, өзүни ашак гойбермекчи болды. Эмма бүтин беденине саралан танап оны гойбермеди. Ол башыны саллап, әхли аграмыны билиндәки танапа салды.

Әхли затлары ганарлара салып, атларың бирине йүкледилер. Бу ерден кырк-элли әдим гайра чекилдилер.

Атамырат:

— Отлаң! — дийди.

Өйи,үсти гуры яндаклы тамы отладылар. Гойы гара түссе дерт-азарларың аламаты ялы болуп, аграслык билен асмана гөтерилди.

Алыны, Ремезаны ата сүйредип, гулларың сеңңериниң ортасындакы огланларың пөкги ойнаян мейданчасына гетирдилер. Патма шол ерде галды.

Сеңңериң гаррылары, яшлары Атамырат Ремезаныңка геленинде, өйлерине гирип, гапыларыны ичинден

гулпладылар. Ремезаның өйи, тамы яныпугранданн соң, сеңңериң еринде ызанда-чуванлык, энрешмелер башланды.

Бу башлангыҗыды.

Гаршылык гөркезҗек болуп сынанышан ики йигиди гапыларының өңүнде атдылар. Бейлекилериң эллерини сыртына даңып, мейданча сүрүп гетирйәрдилер. Көп өйи таламак, затларыны бир ере җемлемек иши бир нәче вагт алды. Онянча галадан он саны мес ат гошулан араба гелди. Сеңңериң әхли затларыны арабалара йүкледилер. Агыр йүкли арабалар илерки ёла чыканларындан соң, мейданчадакы адамлары-да оларың ызы билен уградылар. Соңра өйлери, тамлары отладылар.

Чагаларың, аялларың чиркин, йүрек дилиҗи сеслери гүйчли ялын билен асмана гөтерилди.

Атамырат өзүне гөвнүетиҗилик билен кәшир ялы гызыл эңегини сыпалашдырды-да:

— Хм... хм... — дийип, көне кәдә ел дүшен ялы сесленип, атының башыны ызына өврди.

Гулларың сеңңериниң депесиндәки түссе барха гүйҗейәрди.

Патма бир вагтдан өзүне гелип, төверегине серетсе, бүтин әлем гызыл отды. Ол өзүни бир эййәм өлен, хәзир болса довзахда яняндырын дийип хасап этди-де, ене йүзүни ере берди.

Ремезаның ити от-чөплериң арасындан чыкып, тамдырың голайына гелди. Ене-де гулакларыны үшердип, төверегине серетди. Соңра айылганч-айылганч чыңсап, Патманың голайына барып, ер пешэп уграды.

Гүн бир эййәм батып, гараңкы аралашыпды. Эмма сеңңериң ортасындакы мейданча гүндизлик ялы ягтыды. Шонуң үчин-де ер-юртсуз, әрсиз-огулсыз галан аяллар шол мейданча йыгнанып башладылар.

Оба янярды.

ХОҖАГУЛЫ ХАН

Хорезм хениз адам аягы дегмедик ада меңзейәрди. Орта Азия от ичиндеди. Чәржев, Дашкент, Үчаҗы, Ашгабат сөвешйәрди. Кәбир пунктлар бир гүнүң ичинде элден-эле гечйәрдилер. Генерал Моллесоның баштутанлыгында иңлис интервентлериниң улы гошуны 1918-нҗи

14 Заказ № 3714.

йылың августының икинжи ярымында Түркменистан топрагына гирипди. Закаспий областында айылганч гүнлер башланды. Генерал обалары, шәхерлери, илатлы пунктлары якярды, адамлары дирилигине одуң ичине атярды. Ол айылганч аждарха меңзейәрди: Совет билен багланышыклы хемме зады бир демине чекмек ислейәрди. Ер билен егсан этмек ислейәрди. Генерал Закаспи акгвардиячыларының башында дуранлар билен кән гезек маслахатлар гечирди. Өзүниң элиндәки гөркезмеси боюнча әхли контрреволюцион гүйчлери өз ыгтыярына алды. Оларың херсине белли бир иш, белли бир херекет мейданыны бөлүп берди. Гурбанмәммет сердарың ады онуң агзындан дүшмейәрди. Ол ат диңе Моллесоның дәл, белки әхли Закаспи акгвардиячыларының агзындан дүшмейәрди. Оларың хандан тамалары улуды.

Шу максат билен Хожагулы хан Хыва, Жүнейт ханың үстүне гайдяр. Онуң ызы билен гарама-гара, улы кервен хем ёла дүшйәр. Кервен ок-дәри ве иңлислериң «ремингтон» фирмасының чыкаран үч мүң саны түпеңини алып гелйәрди.

Хожагулы хан гаты гайтды. Буйрук шейледи. Кәбир гуюларың башында бир чәйнек чай ичип, ене-де ёлуны довам этди. Кәбир ерден горкман догрулады, кәерде хем ёлдан чыкман сүрди. Шейлеликде, ол он дөрт гүн диенде Бедиркендиң депесинден инди. Жүнейт хан, Моллесоның ве Закаспи акгвардиячыларының илчисиниң гумуң этегинде өңүнден чыкды. Хожагулы хан Жүнейде гөзи дүшенден атдан дүшди. Хан хем дүшди. Икиси гужаклашып гөрүшдилер.

Хожагулы хан гараягыз, эгинлек, даяв, кырк бәш билен эллиниң арасындакы ала гөзли, бурунлак адамды. Башындакы ак телпеги, эгниндәки гырмызы доны онуң йүзүни өңкүден-де гара, хырсыз эдип гөркезйәрди. Ханың янындакылар, Хожагулы ханың ызы билен гелен отуз атлы ики ханы өңден гойберип, өзлери он әдим ыздан сүрдүлер.

Ики хан өзара саглык-эсенлик сорашып, йөнекей затлар хакында гүрлешип гелйәрдилер. Олар галаның гүнорта дервезесинден гелип гиренлеринде, гүн яңы агыпды. Жүнейт Хожагулыны мынасып гаршылады. Галаның ичинде аял-эркек аяк үстүндеди. Союлян гоюнларың, от гойберилйән тамдырларың хетди-хасабы ёкды. Ашпезлер, чайчылар, пәекилер, күндүкчилер одуң үстүнден йөрейән ялыдылар. Чише дүзүлип, ода тутулан этиң ысы узакдан бурнуңа урярды. Отуз-кырк саны аттутарың үч-дөрдүси бирден ылгап барып, ханларын атларыны тутды. Бейлекилери болса дервезәниң ики тарапында дуруп, ичери гирениң атының жылавыны алярдылар.

Хожагулы хан төверегине середип, галаның ичини ховул-хара гөзден гечирди-де, Жүнейт хан билен деңәдим уруп баршына:

— Түвелеме, дөвлетиң артсын. Гурбанмәммет сердар, десгаң-ха белент экени. Түвелеме-түвелеме, гөз дегмесин — дийди.

Жүнейт хан ичинден: «Хениз гөзүң нәме гөрйәр! Симчырамың гурлушыны гөрсең, онсоң агзың ачылар» дийип, гуванчлы пикир этди. Дашындан болса:

— Бәш гүнлүк дүнйәни сүрмеги башармак герек. Йөне биз муны оңарып билемзок — дийип жогап берди.

Жүнейт Хожагулы ханы өз болян отагына элтди. Дагдан агачдан гапылы отагың ичине гиренден, Хожагулы ханың агзы ачылды. Гиң отагың ичи йүпек халылар билен безелипди. Сөенилип отурылян юмшак яссыкларың дашына-да йүпек халы чекилипди. Хожагулы хан ичинден: «Бәш гүнлүк дүнйәни-хә сүрмеги сен башарян экениң» дийип, гөрипчилик билен белледи. Онянча Жүнейт ханың ики оглы — Эшши билен Эймир гелди. Олар эдеп билен саламлашып, какаларының голайында отурдылар.

Ызлы-ызына ики чәйнек тошап ялы гөк чай иченинден соң, Хожагулы ханың атан тиръеги эреди. Гарадаш ялы донуп отуран гөвре еңледи. Ол үчүнжи чәйнеги өңүне чекип, демини алдырмак үчин үстүни яглык билен басырды-да, яңыжа сырылан келлесини сыпалашдырды.

— Сердар, түркмениң кәбир адаты гурсун. Ине, мен сениң өйүңде нәче гүн болсам-да болубермели. Сениң менден хабар соражак гүманың ёк. Эмма, сердар, бу адаты бу гезек бозмалы боларсың. Замана шейле. Сен мениң хабарымы ал. Мен биригүн ирден ёла дүшмели. Худай халаса, саглык болса, ёла дүшмели.

— Хан, сен бизи өйкелетме — дийип, Гурбанмәммет сердар чыны билен айтды: — Сениң ялы адамлар хич болманда бир хепде, он гүн гүррүңлешмән, бу ерден гидйән дәлдирлер. Сениң ол айданың болмаяр. Мен саңа хызмат эдейин.

Хожагулы хан улудан гэгирип, йүрегиниң елини бошатды-да:

— Сердар, эден хызматың худайдан гайтсын. Сениң хеззет хорматыңа мынасып боланымыз үчин биз гаты шатдырыс. Йөне, кейп-сапа үчин соң гелмели болар. Хэзир болса муңа вагт ёк — дийди.

Җүнейт хан сакгалыны сыпалашдырып ыкҗамланды.

— Хан, онда айдып отур. Өз ягдайыңа өзүң етиксиң. «Достуңы эглеме, непден галмасын» дийипдирлер.

Хожагулы хан дик турды. Онуң йүзи өңкүси ялы хырсызланды.

— Иңлис генералы Моллесоның геленини-хэ эшитдиң, сердар. Ол йөне, кейпине гелeнок. Советлери мусулман юртларындан ковуп чыкармаклык әхли мусулманларың җана-җан иши. Моллесон бизиң аркадаянҗымыз болуп гелди.

— Омын ишалла. Агзыңдан худай эшитсин,хан!

— Хава, биз о яндан, сен бу яндан, алланы чагырып, дин гылыҗыны чалмалыдырыс. Сердар, Ашгабатда Моллесоның гатнашмагы билен улы маслахат гечди. Сениң барып билмедигиңе җенаплар гаты гынандылар. Хемме бир чукура түйкүрип, бир белли карара гелинди. Мен саңа үч мүң саны тэзеже түпең гетирдим.

Җүнейт хан бу сөзи эшиденден: «Вах, гөкдэки дилегим ерде говушды» дийип, гөзлерини ялдырадып, Хожагулы ханың йүзүне серетди.

Хожагулы хан довам этди:

— Сен көпрэк атлы йыгнамалы. Хываның ягдайыны болса өзүң говы билйэрсиң... Оны саңа айдып отурмагың хаҗаты ёк.

Хожагулы хан: «Биз, хер юрдуң товшаныны өз тазысы билен авламагы башарярыс» диймекчи болды. Бу сөз дилине гелен бада, хан дилини дишлэп, зордан сакланды. Соңра ене-де довам этди:

— Өз ягдайыңа гөрэ иш башла. Сениң ички ишиңе гатышып билмерис. Йөне сен Дөртгүлден башламалы боларсың. Бухар эмири Сырдеря билен Амыдеряның арасындакы демир ёлы эелемели. Ашгабат тарапдан биз чозарыс, Эзиз хан чозар. Ферганадан болса Мэдеминбек билен Эргешбек чозар. Сен Дөртгүли аяга чөкерип, деряның чеп тарапы билен Дарганата барарсың. Соңра Чэрҗеве чыкып, демир ёл көпрүсини эелэрсиң. Оренбург тарапдан болса Дутов көмеге етишер.

Җүнейт хан башыны ашак салып, ашакы додагыны дишлэп диңлейэрди, пикир эдйэрди: «Хемме зат эдил айнадакы ялы айдың. Пэхимли йигитлер көп-ов!.. Бу затлары эдейин. Барды-гелди бу ишлери этдимем-дэ, мениң гөрҗек пейдам нэме? Мен нэме газанарын?» диен совал, шол бир вагткысы ялы онуң дилине гелип гидйэрди. Хожагулы хан онуң пикирини йүзүнден окан ялы болуп, шейле дийди:

— Сениң бу хызматларыңы җенаплар ятларындан чыкармаз. Олар саңа шуны хабар бермеги маңа табшырдылар. Шу ишлери худайың көмеги билен битирсең сен Хываның еке-тэк ханы боларсың. Деря аркасыны, әхли Гарагалпак илатыны өз голастыңа аларсың. Сердар, худай халаса, шу ишлери битиренињден соң, сениңкэ гелерис. Ине, шонда нэче гүн болсак-да бизиң хабарымызы алмарсың. Ха-ха-ха!

— Агзыңдан худай эшитсин, хан! Омын!

Төверек-дашында Совет хэкимиетиниң довам эдип дурмагы Җүнейт ханың җебегесини даралдярды. Шонуң үчин-де ол Дөртгүле чозуп, оны өз яныңа гечирмеги көпден бэри арзув эдйэрди. Ине, оңа худай берди. Хожагулы ханың гетирен ярaглары онуң сөзүнден, гетирен сөзлери болса яраглaрындан-да гымматды. Җүнейт хан улудан демини алып, миннетдарлык билен Хожагулы ханың йүзүне бакды:

— Хан, «Эл-эли ювар, ики эл биригип — йүзи» дийипдирлер. Төверек-дашдан шейле эдилиберсе, советлериң күлүни хэ диймэн гөге соврарыс. Элбетде, худайдан улы гепледигимиз дэл. Маңа ынаныл билерсиңиз. Җенаплар мен тарапдан аркайын болсунлар.

Соңра Җүнейт хан гапдалында отуран огулларының йүзүне улумсылык билен серетди. Онуң бу середишиниң: «Огулларым, сизиң атаңыз хениз өз әхмиетини гачыран дэлдир. Сиз оңа гуваныл билерсиңиз» диен манысы барды. Огуллары муңа шейле хем дүшүндилер.

Хожагулы ханың кервени эртеси гелип етди. Ики хан ики гүнлэп чозмагың, еңмегиң, Совет дөвлетини йыкмагың иң овнук шертлерини-де маслахатлашдылар. Әхли гүррүңлере Эщи билен Эймирден башга хич адам гатнашдырылмады.

Хожагулы хан яраг гетирен кервенине Гурбанмэммет сердарың көп мукдардакы совгадыны, түви, хыва доны

ялы зат йүкләп, ызына уграды. Гурбанмәммет сердар улы мертебели мыхманыны уградандан соң гиже-гүндиз харс урды. Ене-де овнуклы-ирили ханларың үстүне чапарлар угратды. Хер хана, хер бир тире башына пыланча атлы бермек хакында буйруклар иберди. Җүнейт хан бейлеки ханлара Хоҗагулы ханың гетирен ярагыны сатып башлады. Бу иш оңа кән гирдеҗи берди. Шейдип, тиз вагтда алты мүң атлының башыны җемледи. Ол атлылар яраглaрыны яглап, атларыны бакып, буйруга гарашып тайяр болуп дурярдылар.

Инди Җүнейт ханың өңүнде өз тылыны беркитмеклик везипеси дурярды. Мунуң үчин илки билен Хыва ханы Сейит Исфендияр-Бахадур ханы ёк этмелиди. Шаммы кел бир нәче вагтлап келлесини гөтермез ялы эдилипди. Хан оны тутмакчыды, мынҗыратмакчыды. Йөне ол бу ише хәзирликче гыссанмасаң хем боляр дийййәрди.

Ол бир гүн Эщи билен Эймири янына чагырып:

— Огулларым, деря аркасында этҗек уршумызың нәче вагта чекҗеги белли дәл. Сейит Исфендияр болса соңкы вагтларда нилини аздырып башлады. Биз бу ерден гитсек, онуң көп говгалар чыкармагы мүмкин. Оны гүм этмек герек — дийди.

Эщи:

— Кака, онуң еринде кими отурдарыс? — дийип, аладалы сорады.

Хан совукганлылык билен:

— Хәзирликче, элимиз бошаянча, онуң иниси Сейит Абдыллaны отурдарыс. Ол дәли-де болса, көшги гаравуллап отурар — дийип, гысгача җогап берди.

Ол соңундан:

— Огулларым, сиз өзүңизи танатмаҗак болуң. Гейимиңизи чалшырын. Билмесинлер. Шыхым сүлгүн көшгүң әхли дешигине етикдир. Ол хеммесини билйәр. Тайярдыр. Яныңыза алты саны адам алсаңыз болар. Шу гиже гидиң. Эртир ол ерде боларсыңыз. Чемини тапып ишиңизи биркемсиз битирерсиңиз. Биригүн даң атанда Газаватда тапыларсыңыз. Әхли атлылар хем биригүн даң атанда, Газавада йыгнанар. Шол ерден Хыва дегип, догры Дөртгүле чыкыбермели болар — дийип табшырды.

Эдил онуң айдышы ялы эдилди. Касымың багры билен сүйшүп, Ягмырың янына илки гүн баран вагты хан дервезеден чыкып, атлылары билен Газавада уграпды. Ол Газавада баранда, гүн догуп, асмана галыпды. Бу ере эййәм ики мүңе голай атлы йыгнанан экен. Бир салымдан төверек-дашдан ене-де атлылар гелип башлады. Гүн батып, гараңкы дүшенде хем әхли ханлардан, тирébашылардан атлыларың ызы үзүлмән гелйәрди.

ШЫХЫМ СҮЛГҮН

Шыхым сүлгүн ербити ялы гыбырдап, белент диварлы, ичине гөк сырча чалнан бай хүҗрәниң ичинде ики бака урунярды. Адамлар бирине лакам беренлеринде билмән бермейән болмага чемели. Шыхымың эгниңде хер хили өвсүп дуран гөк, гызыл йүпек гатышыклы доны барды. Башында узын түйлери сәхелче херекете шаграшып, ыза сечеленип дуран гара телпеги барды. Гөзлери гыздырманың дешиги ялыҗак кичиҗикди. Йүзи-де, бурны-да инчеди. Шоҗагаз бурнуң-да били галып, уҗы эгрелип, юкаҗа додакларының үстүне абанып дурярды. Ол отуранда, туранда учҗак гуш ялы еңил херекет эдйәрди. Бу болушларыны гөрен адамың гөз өңүне деррев сүлгүниң хоразы гелйәрди.

Ол шу гүн эртир Сейит Исфендияр-Бахадур ханың кабулханасында болды. Онуң билен гүрлешди. Мүң бир ал-хиле уланып, ханың шу гүн билен эртир нирeде болҗакдыгының, нәме ишлер этҗекдигиниң аныгына етди. Шерап. Кейпи-сапа. Ав. Гыз ойнатмак... Боланы. Башга зат ёк. Бу ерде довам эдип дуран гүндеки дурмуш...

Соңра ичине саман дыкылан халта меңзейән, инедөрдүл Ашыр мәхреми гөрди. Ичгин саламлашды. Сөзи көп ерлерден айлап гетирип, шу гүн билен эртир көшкде илчилериң кабул эдилип-эдилмеҗегини аныклады. Якында Бухар эмири Сейит Алым ханың илчилери кабул эдилипди. Онуң дабарасында Шыхым сүлгүниң өзи-де болупды. Хәзир болса гарашылян илчи ёк. Ондан соңра-да алы җенапларының саглыгының угры ёк. Ол Нуруллабай галасындан **ики гүнләп чыкмазлыга шерт этди** дийип, Ашыр мәхрем ёгын гарныны ики бөлүп дуран тирме гушагындан **бармакларыны өтүрип айтды.**

Шыхым сүлгүн башыны ашак салып, мәширик ялыҗак келлесини гамлы чайкады:

— Мен барамда алы җенапларының саглыгы говумыка дийипдим... Хернә худай, онуң алы җенапларының җаныны саглыкда сакласын... Онуң раятларының багты

үчин аллатагала алы җенапларыны өз пенасында аман сакласын...

Ашыр мәхрем:

— Омын — дийип, келтежик, ёгын эллерини йүзүне етирди.

Шыхым сүлгүн хем шейтди.

Ол өйүне гелип, чылшырымлы пикирлере гүмра болды. Өз-өзи билен, кә сесленип, кә ичинден гүрлешип башлады:

— Бу гүнем, эртирем хан Нуруллабайдан чыкмаз. Онуң айданы айданы, диени диенидир. Ашыр мәхрем билен Абдылла бай галяр... Булары нәтсеккәк? Бу ики харамзаданың гөзүни багламасак кын болар. Гыкылык чыкар. Биз болсак бу иши сессиз-үйнсүз этмели.

Шыхым сүлгүн пикир этди. Көп хили ёллары агтарып-дөндерип гөрди. Бирден онуң гуш бурнунының уҗы мүңкүлдәп, кичиҗик гөзлери йылдырады.

— Болды, болды. Мен Ашыр мәхрем билен Абдылла байы оглум болды, пата бериң дийип, мыхманчылыга чагырайын: нәме, гелмән дуран ерлерими! Онсоңам Гурбанмәммет сердарың долы ыгтыярлы векили мыхманчылыга чагыранда, хей оңа-да Ашыр мәхрем гелмезми? Абдылла бай гелмезми? Башлары билен сүйшүп гелерлер!

Эмма Эщи билен Эймириң гелер вагты болупды. Олардан хабар ёкды. Шонуң үчин-де Шыхым сүлгүн хүҗресиниң ичинде икияна урунярды.

Йүзи репиде ялы, бойны бир гулач хызматкәр гелип, баш эгди:

— Җенап, ики атлы гелип, атдан дүшүп дурлар...

Шыхым сүлгүн эййәм кимиң гелендигини билди. Дүйә үйрйән гүрҗи ялыҗак болуп, даяв хызматкәриң үстүне гыгырды:

— Атларыны тутярлармы?

— Хава.

Ыгтыярлы векил сапандан чыкан кесек ялы болуп, гапыдан окдурылып чыкды.

Өзүне гарап йылгырып гелйән, ики йигиди бирбада танамады. Эмма оларың гөзлерине гөзи дүшенден соң:

— Пәх-пәх, гоч йигитлер! Шу гелшиңизе сизи хан хезретлериниң өзи-де талап билмезди. Түвелеме, түвелеме, иш битирҗек гоч йигитлер болупсыңыз. Башым үстүне...

Эщи, Эймир эдепли саламлашдылар. Олар оба аралары́нда салгыт йыгнаян ясавуллар ялы, ярысы көне, ярысы тәзе гейиме гирипдилер. Олары Җүнейт ханың оглудыр дийип, Ашыр мәхрем хем гүман эдип билҗек дәлди.

Чайың, нахарың, гөкнарың, тиръегиң орунлары гезек-гезегине чалышярды. Даш җайың ичи җана якымлы салкынлыгыны үйтгетмән саклаярды.

Эщи эсасы гүррүңе гечилмезден озал:

— Шыхым ага, биз-ә нәче адам герекдигини билмедик. Бәш-алты саны атлы билен гелдик. Ене-де адам герек болармыка? — дийип сорады.

Шыхым сүлгүн пикирленди. Соңра:

— Алты атлы, сизем ики. Секиз боляр. Еке Исфендияр үчин булар көп дәлми?! — дийип, гөвресине гелишмейән бир әхеңде лакгылдап гүлди. — Олар ниреде?

Эщи гүлкүсини басып:

— Голайда. Герек вагты адам ибераймели — дийди.

Шундан соңра Шыхым сүлгүн эртир гүнортан вагтлары бу иши амала ашырмагың әхли ёлларыны екән-екән айдып берди.

— Нәме үчин гүнортан вагты? — дийип, Эймир сорады.

Шыхым сүлгүн ене-де гүлди:

— Гүнортан вагты бейле ишлер болар дийип, хич киминң келлесине гелмез. Бу затларың хеммеси кырк бичилип, бир гезек кесилендир, Эймир хан!

Бирден онуң инчеҗик йүзүнден гүлки аламатлары ём-ёк болды. Ол гашларыны чытды.

— Исфендиярың иниси Сейит Абдылланы ырмак маңа аңсат дүшмеди. Мен оңа бу затлар хакында дуйдурамда, ол гыззырма тутян ялы галдырап, өзүни йитирди. Гөзлеринден боюр-боюр яш дөкди. Аягыма йыкылды. Эмма бу затлар диңе илки бада шейле болды. Бирсалымдан мен онуң инче тарларына какып башладым. Айшы-эшретлер, гөзел гызлар, харман-харман алтынлар хакда агзымы сувҗардып гүррүң бердим. «Сениң агаң болса сени гапысындакы итче-де гөренок. Онуң итиниң ялагы күмүшден. Сениң нахар эдийән табагың болса агачдан» дийдим. Соңра: «Сен Исфендиярың сүйтдеш доганы. Хей, шу вагтлара ченли Нуруллабая гирип гөрдүңми?» дийип сорадым. Онуң гызыл гөзлери йылдырап гитди. «Ёк» дийди. Мен ене шейле дийдим: «Хачана ченли агыздан галан-гачанлар билен оңушҗак? Өмүр дие-

ниң гечип баряр. Кейпи-сапаны шу яшында чекмежек болсаң, хачан чекерсиң? Кыркындамы? Олам белли дәл. Элли яшындамы? Онсоң кейпи-сапаны нәтжек? Харемханада кырк гызың ерине сегсени отуранда не пейда?! Акмак болма. Үстүңе гонан дөвлет гушуны үркүзме...»

Шыхым сүлгүн ене-де гүлди:

— Эртире ченли Исфендияры Сейит Абдылланың өзи гүмләрмикә өйтмәнем дурамок... Келлесиз бидөвлет бу вагтлар агзыны тамшандырып, гөр нәмелериң арзувыны эдйәндир!.. Ха! Ха! Ха!..

Эщи тиҗенди:

— Йөне ол харамзада сырымызы ачаймасын?

— Ондан аркайын бол, Эщи хан?

— Нәхили аркайын болмалы?

Шыхым сүлгүн дүшүндирди.

— Эгер дилинден бир сөз чыкса, шу ере гетирип дилиңи кесерин дийдим. Ондан соңра-да өз адыма эли билен хат яздырдым. «Мен агам Исфендиярдан әзъет чекйәрин, оны тагтдан дүшүрмәге көмек эдиң» дийип язды. Өз мөхрүни басды. Болупмы?

Эймир миннетдарлык билен башыны атды:

— Мундан говы эдип билмез.

Эщи хем:

— Бейле ишлери диңе сен эдип билерсиң, Шыхым ага! — дийип, онуң аркасына какды.

Гүн батды. Эщи билен Эймириң хер хайсы шәхериң бир четине гитди. Олар Хыва геленлеринде барян өйлерине барып, тә даң атянча ичдилер.

Шыхым сүлгүн болса секиз адамың адына, Нуруллабая гирер ялы, шахадатнама тайярлады. Ол Ашыр мәхрем билен Абдылла байың мөхрүниң нусгасыны бир күмүшчи усса ясадып алыпды. Ол шахадатнамалара шол мөхүрлери басды. Соңра эртирки гүнүң бейлеки тайярлыклары билен болды.

КӨШКДЕ

Ашыр мәхрем дүе ялы чөкди-де, хүҗрәниң төрүни долдурды. Җайың ичи даралан ялы болды. Семиз, этлек йүзли Абдылла бай онуң саг гапдалында, аркасыны тама сөйәп отурды. Шыхым сүлгүн кичиҗик гөзлерини гырп-гырп эдип, хер демде учуп гитмәге тайяр ялы галкыҗаклап, Ашыр мәхремиң чепинде отурды. Ортадакы сачак өйүң ичи ялы гинди. Онуң үстүнде гушуң сүйдүнден башга зат барды. Гойнуң гайнадылан бутларының сүңки табага сыгман, палтаның сапы ялы чыкышып дурярдылар. Сомсалар гарынларыны гәбердишип, чалаҗа бугарярдылар. Оларың гойры, төвүн гөтериҗи бугундан гара бурчуң ысы күкәп, бурнуңа урярды. Даш табакдакы говурманың ортасында топуклы сүңк месе-мәлим болуп, кесерип ятырды. Ашыр мәхремиң гөзи шондады. Яга говрулан шорҗа гурмушы бөреклер серчәниң эти ялыҗак пөкгерип, гызарып дурярдылар.

Ашыр мәхрем ховлукман гүрлейәрди, саглык-аманлык сорашярды. Эмма тиз-тизден агзының сувуны сүпүрйәрди, гултунып ювдунярды. Гүндогарың ызы үзүлмейән сораг-җогаплы саламлашыгы гутарды. Соңра Ашыр мәхрем ёгын сесини көне кәдә ел дүшен ялы гүвлендирип дога окады. Шыхым сүлгүниң «яңы болан оглуна» пата берди. Онуң депесинден агыр йүк совлан ялы болды. Ол гөзүни ене-де табага дикип гултунды-да:

— Алың — дийди:

Шыхым сүлгүн:

— Ёк сизлендир — дийди.

Абдылла бай сакгалларыны сыпалашдырды:

— Алың, алың...

— Ёк, алың.

— Алың, сиздендир...

Ахырсоңы бу дәп хем берҗай эдилди. Ашыр мәхрем өңрәк сүйшүп, хеммеден өңүрти омачаны какып алды.

Шейдип, Ашыр мәхрем билен Абдылла бай Шыхым сүлгүниң огул тоюның нахарыны, Шыхым сүлгүн болса Сейит Исфендияр-Бахадур ханың дүшек ашыны ийип башладылар. Ашыр мәхрем бугарып дуран сомсаны ярысына ченли дишләп, бейлеки эли билен хем бутларың этинден кесишдирип агзына элтйәрди. Шыхым сүлгүн ичинден: «Бу харамзаданы ики гезек мыхман чагырсаң, эртеси бойнуңа торба асып, ил ичине чыкыбермели этҗек экен-ов!» дийип пикир эдйәрди.

Эщи билен Эймир өз нөкерлери билен ички галаның[1] дервезесиниң голайындакы чайчыларың биринде жем-

---

[1] Ичкигала — Хыва ханларының өз галасының ичинде салдыран резиденцияларындан бири.

ленишип, атларыны шу ерде гойдулар-да, пычакларыны, наганларыны, кәбирлери болса айпалталарыны донунының ичинде гизләп Нуруллабая әкидйән улы көчә дүшдүлер. Бу көчәниң гүнбатар тарапыны овнуклы-ирили жайлар тутуп отурярдылар. Гүндогарыны болса ички галаның палчыкдан салнан белент дивары яссанып ятырды. Бу диварлар шейле бир узындылар вели, тә Нуруллабая барянчалар гутармадылар. Эщи билен Эймир муңа гөз астындан сын салярдылар. Төверек-даш гадым эйямлардан хабар берйәрди. Башыны булуда сокуп отуран минаралар, гаты берк эдилип салнан белент ымаратлар, метжит-медреселер, күңрели ховлулар бу ики саны чөл мөжегине хайбат атярдылар. Эщи билен Эймириң бир бада суссы басылан ялы болды. Эмма булары озал көп гөрендиклери ятларына дүшенден соң, олар өңки хыжувлары билен йөремеклерини довам этдилер.

Ханың томускы резиденциясына тарап өврүленден илкинжи гаравул постлары оларың өңлерини кесдилер. Оларың эллериндәки шахадатнамаларыны гөренден гаравулбашының зәхреси ярылды. Ол дервезәниң ики тарапыны хем ачды. Еди-секиз постдан шейле гечдилер. Дөрт бурчлак, еңил гөрнүшли бишен керпичден салнан гиң жай гөк баглыгың ичинде ялдырап дурды.

Эщи Эймире йүзленди:

— Бу ерде-хә дәлдир-дә?

Эймир пышырдады:

— Бу вагт бу ерде нәмишлейә?

Олар Нуруллабайың демиргазык дервезесине бардылар. Илки бада аяк саклажак ялы этдилер. Эмма Эщи агыр дервезәни чалажа каканыны дуйман галды. Ол галдыраярды.

Аңырдан сес-үйн чыкмады. Эщи ене-де какды.

Муртлак гызыл йүзли бир адам дервезәниң демир гөзенекли кичижик гапысыны чалажа ачды. Бу вагтлар бу дервезәни какянлар кимлеркә дийип горкмагындан яна, онуң ала гөзлери маңлайына чыкыпды. Эщи хич зат диймән, шахатдатнамасыны узатды. Соңра Эймир узатды. Ашыр мәхремиң мөхрүни танан ясавул, агыр дервезәни гара дере батып зордан ачды.

...Хан сансыз кән хүжрелериниң бирисинде, башының ашагына бәш саны пер яссык гоюп, мең чекйәрди. Онуң башужунда бир, аяк ужунда хем бир гыз судуң хөкүмине гарашян гүнәкәр ялы, башларыны ашак салып отырдылар. Гөк сырчалы диварларың йүзүнде улулы-кичили текжелер дурярды. Пенди, теке, ёмут халылары гапыдан төре ченли терслин-оңлын язылып ташланыпды. Ак селлели, гөк йүпек донлы, сары месили ханың бу халыларың үстүнде ятышы генди. Ол тутулып гетирилен гаракча меңзейәрди. Диңе дарайы көйнекли гызларың гөрнүшлери овадан халыларыңка кыбапдаш гелйәрди.

Юкажык кагызың ичиндәки теммәки гошантлы мең йүрек буландырыжы ыс яйрадярды. Сейит Исфендияр-Бахадур ханың гөзлери немленип, башы айланярды. Эмма ол етишибилдигинден сорярды.

Гапы бат билен ачылды. Хан муны дуймады. Гызларың икисиниң-де зәхреси ярылды. Олар сәхелче шемала ыгшылдап отуран сәхер гүллери ялы, еңиллик билен бурча барып дыкылдылар. Ят эркек адама йүзлерини гөркезмезлик үчин олар эллерини йүзүне тутдулар.

Мундан соңкы ишлериң хеммеси гөз ачып-юмасы салымда гутарды.

Эщи иң ыздан чыкды.

Бармакларының арасындан ышыклап, ханың өлдүрилишини гөрен гызлар йүзлерини ак там эдип, онун маслыгының голайына гелдилер.

Бириси:

— Булар кимлеркә? — дийди.

Икинжиси:

— Ким болса шол болсун — дийди.

Олар бу ерден ылгашып ғачып гитдилер.

Шыхым сүлгүниң өйүндәки ягдай өңкүси ялы довам эдйәрди. Диңе Ашыр мәхрем өңкүсинден-де бетер чишипди. Муңа гарамаздан, ол бугарып дуран палавдан аясыны долдурып гөтерйәрди.

Сейит Исфендияр-Бахадур ханың гаракчылар тарапындан өлдүрилип гидилендигиниң хабары бу ере ики сагатдан соң гелип етди. Ашыр мәхремиң гөзи ханасындан чыкмага голайлашды. Абдылла бай Ашыр мәхремиң аягындан гужаклап, улы или билен мөңңүрип агланы.

Шыхым сүлгүн олара маслахат берди:

— Сизе ким боланда нәме, гарныңыз док, эгниңиз битин болса боляр-да...

Абдылла бай-да, Ашыр мәхрем-де агызларыны ачып,

онуң йүзүне серетдилер. Нәме дийҗеклерини билмедилер.

Шыхым сүлгүн:

— Хава, хава, ким боланда нәме?.. — дийип өңки айданыны гайталады.

Гүн батмазының өң янында Хыва галасының ичинде көшк эмелдарлары ондан-оңа ат салышып башладылар. Адамлар тамларының өңүне чыкып, голайларындан дайырдашып гечйән атлылара середйәрдилер.

Орта яшларындакы бир өзбек улы көчәниң гүнбатарындан гечйән ябың ясгасына эшегини сува якмага гелди. Ене бири сыгрыны идип гелди. Бу гаррыды. Били бүкүлипди.

Салам-хеликден соң, орта яшлы өзбек:

— Ничик замана болды? Ханы өз көшгүнде өлдүрип гидйәрлер — дийип, гарры өзбеге йүзленди.

Гарры гашларыны чытды. Төверек-дашына гөз астындан сын салды-да, юваш сөзледи:

— Док чайканман, ач доймаз дийипдирлер...

Маллары сувдан ганандан соң олар өйли-өйлерине гитдилер.

...Эщи билен Эймир Гурбанмәммет сердарың янына гелип:

— Кака, табшыран хызматыңы битирдик — дийип тагзым этдилер.

Хан миннетдарлык билен огулларының аркасына какды:

— Берекелла, огулларым...

Сонра Эщә:

— Оглум, шол гарагейими деррев тутсунлар, Харман ногая тәзе усса иберер ялы адам ёлласынлар. Гөвнүме болмаса, Сараның өлдүрилмегинде гарагейимиң эли бар болмага чемели. Шу ишлери эдер ялы ики атлыны ыза ёлла — дийип буйрук берди.

Эртеси агшам, Касым Ягмыры бошатмага баранда, гүндогардан гелен атлылар, шу максат билен Эщиниң иберен атлыларыды.

Хан даң атыберенде улы гошуны ёла салып, деря якасына угратды. Өзи болса йүз атлы билен Хыва гитди. Ол ерде Сейит Исфендияр-Бахадур ханың патасында болды. Ханы өлдүрен «гаракчы түркменлериң» тохумы-тиҗини гырмага Хыва илатына җар чекдирип сөз берди.

Бирсалымдан ене-де галаның дөрт төверегине җарчылар яйрады. Олар вепат болан Сейит Исфендияр-Бахадур ханың ерине онуң иниси Сейит Абдылла төрәниң хан боландыгыны Хыва илатына хабар бердилер.

Җүнейт хан гошуның ызындан812 уграмак үчин атлан ага чыканда, Сейит Абдылланы бир чете чекип:

— ар адам башыны галдырса, оны тохумы-тиҗи билен ере сок! Геленимден соң өзүм гадрыңы билерин — дийип табшырды.

— Боляр, җенап! Хеммеси айдышың ялы эдилер, җенап! — дийип, Сейит Абдылла ики бүкүлип, ханың өңүнде тагзым этди.

Җүнейт хан ёла дүшди...

Тиз вагтда Дөртгүлүң яш Совет дөвлетине гаршы ган ы сөвешлер башланды...

АТАМЫРАТ

Хан улы сапара гитмезиниң өң янында ызының киме абшырылмалыдыгы хакында огуллары билен гысгача маслахатлашды. Демир дырнаклы, рехимсиз, гайдувсыз адам герекди. Баша дүшен хер ише өкделик билен дарап билйән адам болмаса болҗак дәлди. Үч-дөрт мүң ганап ериң экинине, овнук хем-де ири шахлы малларың аты кән сүрүлерине, галадакы әгирт улы десгалара, урлушыга гөз-гулак болмалыды. Кагыз хем-де күмүш пул чыкарылян станоклары гөзүң гөреҗи ялы горамалыды. Эййәм чыкарылан кагыз пулларың, күмүш пулларың хетди бар, хасабы ёкды. Пул чыкармак үчин гетирилен йүпек кагызлар, эредилип башланан күмүшлер кәнди. Байлык ченденаша улуды. Ылайта-да ханлыгы горамалыды: Хывадан этиячлы болмалыды, бейлеки ханлары гөзден салмалы дәлди, оларың хер бир овнуклыҗы херекетлерини сынламалыды. Эщини я-да Эймири гоюп гитмек мүмкинди. Эмма хан муны исслемеди. Олар алта хем-де леллимдилер. Диңе ханың өзүнин янында оларың бурны дешилен ялыды. Хан болмаса олар ишиүйҗи ятдан чыкарып, шикара гидйәрдилер, оба ичинде озгакчылык, аялбазлык эдип, иле масгара болярдылар. Кана бейле адам герек дәлди.

Хан икинҗи гезек:

— Қими маслахат берйәрсиңиз? — дийип йүзлененде, Эщи шейле дийди:

— Атамырат болмазмыка?

Эймир хем чыбыныӊ сеси ялы инче сеси билен:

— Шол болар — дийип маслахат берди.

Ханыӊ өзүниӊ-де пикири шондады. Шейле хем эдилди.

Эмма Атамыратдан оларыӊ гарашаны чыкмады.

Галаныӊ, ханыӊ сораян ерлериниӊ эрк-ыгтыяры Атамырадыӊ элине гечди. Бу адам галаныӊ гүндогар дервезесиниӊ голайындакы хүжрелериӊ биринде яшаярды. Яшажык аялы барды. Чагасы ёкды. Қырк бәш яшына барыпды, узын инчеди. Эӊеги кәшир ялы гызарып д ярды. Инче, хор йүзүниӊ хемме ерини уллакан бу тутярды. Рехимсиз хем-де хырсызды. Өзүниӊ галада г яндыгына илки бада бегенди. Долы хукугыӊ эеси б мак онуӊ келлесини гөчүрди. Эмма бу гезек йөриш х оны гызыкландырярды. Көп олжа газанмак болжакды. көп гызлары зорлап, көп яш гелинлери пейдаланмагы Атамырат эййәм гөвнүне дүвүпди. Соӊкы бир-ики айын ичинде «сагрысы бәш гарыш гызлар, газак билен галпакдадыр» диен сөзлер онуӊ келлесинден чыкмаярды, оӊа ынжалык бермейәрди. Эмма онуӊ гарашаны чыкмады. Ол муӊа гынанды. Соӊра болса: «Хан агам олжадан бош гоймаз-ла» дийип, өз-өзүне гөвүнлик берип, ягдайы билен разылашды. Акжагүли назарыныӊ астына алды.

Ханыӊ Газаватдан гойберен ики атлысы даӊ атып, жахан ягтылянча Атамырады оярмага йүрек эдип билмеди. Ол туруп, чайыны ичип, арз соралян ере геленден соӊ, хемме зат мәлим болды. Гарагеййминиӊ хенизе ченли тапылмандыгы, Ягмырыӊ гайып болмагы Атамырадыӊ гоӊжуна гор гуйды.

— Сараны өлдүрени тапмалы! Тапмалы! Гарагейими тапмалы! — дийип, Атамырат агзындан от сачярды. Дөрт төверәге атлы иберилди. Галада галан эркек гөбеклилериӊ хеммеси ярага япышып, аяк үстүне галдылар.

Атамырадыӊ деми-демине етмейәрди. Жүнейт ханыӊ газабына дучар болмагыӊ нәхили айылганчдыгыны ол билйәрди ахыры. Акжагүл хем элден гитжекди.

Қовгы, гөзлег үчин гиденлерден гүнорта ченли хабар болмады. Гүн сүйр депә чыкды. Хениз-де хич ким доланып гелмейәрди. Хич хили хабар хем эшидилмейәрди.

Ягмыр гачан вагтында гүнбатар дервезеде дуран гаравулларыӊ хеммесини Атамырадыӊ янына гетирдилер. Онуӊ гөзүниӊ өӊүнде оларыӊ ярагларыны алдылар. Көйнеклерини чыкарып, херсиниӊ аркасына он бәш гамчы уруп, өлүмиӊ өӊ янында олары зындана элтип ташладылар.

Гурлушыкдакы ясавул Гелди көсе гелди. Ол титрейәрди, онуӊ гөзлери ханасындан чыкып барярды. Бу айылганч вакалардан соӊ Атамырадыӊ бирбада бүтин бедениниӊ ысгыны гачды.

Атамырат ясавулыӊ йүзүне зарын бакды:

— Инди, замананыӊ ахыр болдугымы? Булары тапмасак илки билен икимизиӊ келләмиз алнар. Бизи дардан асарлар. Бизи ит масгарасы эдерлер... — дийип, өзүни ере гойберди.

Геплемән дуран-да болса, Гелди көсәниӊ агзы көпүкләп дурды.

— Вах, Атамырат бег, гамшы башда говшак тутукда...

— Ким билипдир мунуӊ бейле болжагыны...

Атамырат шейле диймек билен бирден газапландыда, ене-де агзындан от сачып башлады:

— Гарагейим билен ишләнлериӊ хеммесини гетирип зындана дык! Деррев бол!

Ол бу буйругы алып, гапа ылган Гелди көсәни саклады-да, бир зат хакында пикир эдип, эли билен: «Энтек дур» диен ышарат этди. «Нәтсемкәм? Сонуны саян батыр болмаз диенлерини эдәйсеммикәм? Хава-ла, хан гелйәнчә шу ниетиме бир етейин» дийип, гөвнүни бире баглады.

— Сапармырадыӊ гызыны-да гетир!..

Гөз туссаглары гетирип түрмә габадылар.

Обада ызан-чуванлык, эӊрешмелер башланды. Эмма Атамырадыӊ буйругы билен херекет эдйән атлылар хич зада үнс бермейәрдилер. Аяллары урярдылар, чагалары ата басдырярдылар. Эркек гөбеклиниӊ хеммесиниӊ эллерини сыртына даӊып, олары бәшатарыӊ гундагы билен уруп, галаныӊ дервезесиниӊ ичине салярдылар.

Илат гөзяша батыпды.

15 Заказ № 3714.

Даң атянча Дашховза етип болҗак дәлди. Гүн догандан соң илиң гөзүне гөрүнмек хем горкулыды. Булары хасап этмәнинде-де, оларың болуп гелишлери айылганчды: гара дере батан атың үстүнде ики адам: бири оңат гейнен, бейлекиси чув яланач, тениниң хамы чым гызыл болан, габаклары, бурны, яңаклары чишен адамды. Буларың гөрнүшини гөренлер үм дүзүне гачжакды. Ягмыр мундан хабарсызды. Ол диңе өлүмиң элинден гутуланына бегенип, бүтин дүнйәни ядындан чыкарыпды. Ефимовың ягырнысына йүзүни дирәп, оңа өз миннетдарлыгыны билдирйәрди. Кәвагтлар болса ол:

— Өмрүң узак болсун! Өмрүң узак болсун! — дийип, хениз-де чала херекет эдйән эллери билен Ефимовың аркасыны, эгинлерини сыпалаярды. Кәте чекен хорлукларыны ичине сыгдырып билмән, гөзүнден боюр-боюр яш гойберйәрди.

Ефимов Дашховзуң ёлуны билмейәрди. Онуң Бедиркенде гелшини биз гөрүпдик. Ол гүн Ефимов алдаҗы совукдан горанып, ёла-ёда үнс бермәнди. Эмма Ефимов Дашховзуң хайсы тарапдадыгыны билйәрди. Шонуң үчин-де ол илки Ягмыры ата атландырып, соң өзи-де онуң өңүне мүнүп, яп-чиллериң арасы билен, бир тарапыны мыдама җеңңел эдип, демиргазыга тарап сүрди.

Өкүзлерин, ушакларың обаларының, шорлук мейданларың, җеңңелчиликлериң деңинден гечип барярдылар. Ефимов аты гайгырман сүрйәрди. Ягмырың халыны сораярды, оңа гөвүнлик берйәрди. Эмма онуң келлесинде башга бир пикир пейда болупды. «Ягмыр җансыз бир зат дәл, кроватың ашагында гизләер ялы... Ол улы этмишли адам. Өз ягдайым-да онуңкыдан говы дәл. Нәме этмели? Ниреде гизлемели? Нәхили көмек бермели? Ханың адамлары бу иши бейлелигине гоймазлар. Ковгы иберерлер. Завод эесиниң үстүне адам иберерлер...» Ол шейле пикир эдйәрди, чыкалга тапмаярды-да, атыны гамчылаярды. Ефимов хич вагт шейле ягдая дүшмәнди. Хич вагт шейле эҗизлемәнди. Бу горкаклык, налаҗедейинлик дәлди. Бу мерт йигидиң аладасыды.

Агыр ягдайларда ёлдашлары оңа, ол хем ёлдашларына көмек эдйәрди. Ол: «Өзлери бир алаҗыны тапарлар. Йөне, ковга етдирмән, өзүмизи Дашховзуң эгрем-бүграм көчелерине атмалы» дийип, белли бир нетиҗә гелди.

Даң атып гелйәрди. Гиҗе салкынды. Хоразлар ызыны үзмән гыгырярдылар. Итлер үйрүшйәрдилер. Даң чала саз беренде, олар Тагта билен Дашховзуң арасындакы гумуң гүндогар этегини кесип гечдилер. Кәтли дидиң өзбек обасының илери четинден гирдилер. Өңлеринден уллакан, ташланды яп чыкды. Ефимов онуң ичине гирди-де, атың җылавыны чекди.

— Мундан аңры гидип билмеди...

Ягмырың йүреги ярылан ялы болды. Гөзлери ханасындан чыкайын дийди.

— Нәме үчин, Ефим? Ата бир зат болдумы?

Ефимов Ягмыры горкузандыгына пушман этди. Оңа гөвүнлик берди:

— Ек, ёк. Ат якшы. Бизиңки яман. Сениңки яланач... Ил гүлди бар. Яман адамлар бизи тутды бар.

Ягмыр өз ягдайына яңыҗа дүшүнип галды. Онуң әхли гахар-газабы чым гызыл гана өврүлип, йүзүне урды. «Адамы мундан бетер масгараламак болмаз. Мен бу арымы алып билмесем гөзүми ачып гидерин» диен пикир оны хушуна гетирди. Онуң бу айылганч ягдайдан тизрәк чыкасы гелди:

— Ефим, нәдерис? Мениң келләме саман дыкылан ялы. Өзүң бир алач этмесең болмаз. Мен чыдап билемок, доган.

Ефимов диңе шу пикир билен гүмрады.

— Ягмыр, сениңки шу ерде галды, ат билен. Мениңки шу голайдакы өйлериң бирине барды. Саңа гейим сорады.

Ягмыр илки горкды. Ефимов янындан гидәйсе, бирден бири гелип, оны ызына экидәйҗек ялы болуп дуюлды. Эмма ойланып гөрсе, башга чыкалга ёкды. Бир зат этмелиди.

— Боляр, Ефим. Хернә тизрәк гелҗек болавери.

— Сениңки гайгы этди ёк. Мениңки тиз гелди бар. Тоя гитди ёк.

Җахан ягтылды. Ягмыр атың җылавыны гайым тутуп, бир чукурда отурышына, сүңклериниң сызлаяндыгыны, тениниң ловлап янядыгыны дуйды. Яланач эллерине серетди. Онуң хушы башындан учды. Әхли гайгы-гамлар бир бада онуң үстүни басдылар. Гөзлеринден боюр-боюр яш дамды. Ол яшлардан бир бөлеги чеп

элинин гошарына дамды. Шорлы яш сиңеклерин, чы-
бынларың дишлән ерини аватды. Ягмырың гашлары чы-
тылып гитди. «Ханы, элим агзыма етсин, сиз харамзада-
лар, ондан соң гөрүң!..» дийип, гелен ызына гарап, юм-
ругыны дүвди.
Ефимов төверек-дашына гөз астындан сын эдип, кө-
не яплыкдан чыкып угранда, гөзъетим хас гиңелипди.
Өңден, жөвенлигиң ашак четинден кичирәк бир там гө-
рүнди. Ефимов экинчиликлериң ичи билен йөрәп, өзүни
жөвене атды. Җөвенли атызың гырасы билен гидип, та-
ма голайлашды. Ол жөвен атызы билен тамың аралы-
гындан гечйән кичиҗик салманың боюна чыкды. Эли
күндүкли, донуны елбегей атан эпей гарры адамы гөрди.
Гоҗа, тамың илерсинде отурып тәрет кылярды. Бу вагт
оңа гөрүнмеги услып билмеди-де, Ефимов җөвенин ичин-
де отурып, яшула сын этди. Гоҗа болса тәрет кылып
болды-да, гапдалдакы сыпаның үстүне чыкып, дүйрүл-
ги ятан намазлыгыны язып, эртир намазыны окап баш-
лады. Ефим онуң маңлайындады. Шонуң үчин-де бу
вагт башга бир эдере иш болмансоң, оны сынламага
башлады. Яшулының йүзи мылайымды, яш йигитлериң-
ки ялыды. Маңлайы гиңди. Гашлары гүрди, эмма өсгүн
дәлди. Сакгалы узынды. Гар ялы акды. Онуң хер түйи
сечеленип, чалаҗа бурмаланып, овадан гөрүнйәрди. Йү-
зи мыдама гүнүң ашагында ишләп йөрен дайханларың-
ка гаранда агракды, ягҗымакды. Ефимов ичинден: «Бу
адам огул-гызының эйгилигини гөрүп, ишлемән, өйүн-
де яшаян болмага чемели. Гаты арасса гөрүнйәр. Йүзи
-хә нурана, пешенели экен. Белки, говы адамдыр» дийип
пикир этди.

Яшулы намазыны окап гутарды. Эмай билен намаз-
лыгыны йыгнап гапдалда гойды. Сонра төверек-дашына
сын салып, сакгалыны сыпалап отурды. Ефимов эдил
шу вагт җөвенден чыкып, салмадан бөкүп гечди-де:
— Салавмалейкум, яшулы! — дийди.
Яшулы гарашылмадык ерден онуң пейда боланыны
гөрүп тисгинип гиден ялы этди. Шол бада-да өзүни эле
алды. Аладалы бир гөрнүшде Ефимова гарады-да:
— Валейким эссалам — дийип, отуран еринден гоз-
ганҗырап ыкҗамланды.
— Сениңки мыхман алды бар яшулы? Мениңки
адам ёлагчы.
Яшулы өзүни раслап, ховлукман, якымлы улумсы-

билен Ефимовы башындан тә аягына ченли гөзден гечир-
ди. Ефимовың йүзүни чаң басыпды. Ики гиҗе, бир гүн-
диз укламаны, дынч алманы үчин габаклары елленип-
ди, өзи-де дашындан аграс, ядав гөрүнйәрди. Яшулы
ичинден: «Бу йөнекей, өз кейпине гезип йөрен адам-а дәл
болмага чемели. Нәме-де болса эртир билен, пена ислән
гелипдир, муны ковуп гойбермек болмаз. Гел, мыхман
алалы» дийип, гөвнүни бире баглады.
— Гел, гел,отур — дийип, яшулы гапдалындан, гүл-
ли кечәниң үстүнден ер гөркезди.
Ефимов аграслык билен өзүни ере гойберди. Юмшак
кечәниң үсти ядав бедене яраярды. Эмма Ефимов ти-
җенди.
— Сениңки адам ады нәме?
Яшулы шу вагта ченли онуң гөрнүшине гең галып,
геплейшине әхмиет бермәнди. Шонуң үчин-де бу сора-
гындан соң онуң геплейшине чалаҗа йылгырды. Ефимо-
вың геплейшини гең гөрди. Ол өмрүнде рус адамсыны
гөрмәнди.
— Мениң адым Мәтшерип. Мәтшерип эке.
— Мениң адам ады Ефимов. Ефим.
Яшулы онуң адына үнс бермеди-де, йөне сыпайычылык
үчин:
— Ягшы, ягшы — дийип, башыны силкди.
Гүррүңе башламак кынды. Икиси-де бири-бирини
танаманлары үчин нәме дийип гойҗакларыны билме-
йәрдилер. Эмма Ефимов геплемән, дымып отурмагы ба-
шармаярды. Шонуң үчин-де:
— Сениңки адам ягшы адам — дийди.
Яшулы аграс гашларыны ювашлык билен галдырып,
гөз астындан Ефимова серетди. «Бу нәме мени өвүп
башладыка? Я-да огры-җүмрүмикә? Әй, ёк, йүзи-гөзи
адамкәрчиликли, якымлы гөрүнйәр. Белки-де, айтмага
гүррүңи кәндир. Сөзе башлап билйән дәлдир, чемини
тапян дәлдир. Нәме-де болса өз-ә гең адам. Ханы, гүр-
лесин. Гөрели бакалы... Я бир дилег билен совулдымы-
ка? Гой, айтсын. Таңры мыхманыдыр...»
Мәтшерип эке ене-де:
— Ягшы, ягшы — дийип башыны силкди.
Ефимов узак сынландан соңра, пешенели яшулудан
яманлык чыкмаҗагына гөзүни етирди. «Бай днер ялы
бая-ха меңзәнок. Ер уруп, ерде галан гарып хем дәл.
Бу затлар хич-ле. Йүзи говы. Обаның сыланян гарры-

ларындан бири болмага чемели. Гел, мен муңа ягдайымы айдайын. Көмек сорайын. Көмек берсе хас ягшы, бермесе-де өзи билсин. Җүнейт хандан гачып гутулан адам, мундан хем гутулып билер-ле. Гожаның бизи тутуп хан атлыларына бермежег-ә йүзүнден хем гөрнүп дур» диен нетиҗә гелмек билен, Ефимов Мәтшерибиң йүзүне синҗе середип шейле дийди:

— Сениңки адам бизе көмек этди, Мәтшерип эке. Бизиңки ики адам, бир ат. Бизиңки ики гүн нахар ийди ёк, чай ичди ёк, уклады ёк. Бизиңки Дашховуз гитди бар. Инди ягты. Бизиңки йөрәп билди ёк. Башга гүррүң соң этди бар.

Мәтшерип эке Ефимовың әхли айданларына дүшүнмесе-де, оларың гачгакдыгына дүшүнди. Бу оны горкузды. «Ене-де башыма бела сатын алаймайын? Буларың пәллери бозук гөрүнйән ялы-ла» дийип, онуң гөвнүне гүман гитди. Ефимов гөйә муны билен ялы, сөзүни довам этди.

— Сениңки адам горкма. Бизиңки яман дәл.

Шейле диймек билен Ефимов ене-де гожаның йүзүне серетди. Эмма хич хили үйтгешиклик гөрмеди.

— Бизиңки яман адам дәл — дийип, Ефимов түйс йүрегинден сыздырып, ене-де өңки сөзүни гайталады.

Мәтшерип эке ички ховсаласыны зордан басып, ахыр соңы дилленди.

— Сиз кимден гачып гелйән адамлар? Гүнәңиз нәме? Айдып отур.

Ол шейле диймек билен, гөйә мыхманың берен җогабыны эшитмән галаймакдан горкян ялы, башыны бир тарапа чалаҗа гышардып, Ефимовың йүзүне серетди:

— Бизиңки Җүнейт хандан гачды бар...

Бу сөз Мәтшерип экәни йылан гөрен ялы тисгиндирди. Хәлиден бәри ики гөвүнли болуп отуран гоҗа эййәм гөвнүни бире баглады: Җүнейт хан билен оюн этмек, ондан гачып гайдан адамлара өз өйүнде пена бермек, Мәтшерип экәниң акылына сыгҗак зат дәлди. Ол өз янындан: «Бу адам маңа иңңе билен гуйы газып, сув чыкарып бер дийсе-де эдердим вели, мен бу ишини эдип билҗек дәл» диен нетиҗә гелди. Өзи-де инди гыссанып башлады, бу горкулы адамы хич ким гөрмәнкә уграткмакчы болды.

— Менден нәме көмек герек?

— Сениңки адам агшама ченли бизи өйүнде сакламы герек. Гараңкы дүшди — бизиңки гитди. Дашховза итди... Сакланың үчин саңа саг бол айтды...

— Ёк, мен муны эдип билҗек дәл. Мен хандан горкярын. Ол мениң юрдумда ел өсдүрер. Йөне сен гөвнүңе гетирме. Хан гаты эрбет. Мен бала-чагамдан, ерордумдан айрылмакдан горкярын. Башга нәме юмшуң болса эдердим. Эмма бу юмшуңы битирмен...

Ефимов Дашховузда яшаяны үчин түркмен дилинден өзбек дилини говы билйәрди, оңа говы дүшүнйәрди. Шонуң үчин-де ол Мәтшерип экәниң сөзүне долы дүшүнди. Бу хабары эшиденден соң ол яшулының хас аладаланып башландыгыны-да дуйды. Эмма ол Мәтшерип экәни гүнәлемеди. Ол гарры өзбегиң ягдайына, нәме үчин бейдйәндигине дүшүнди. Бу адамлар үчин Җүнейт хан диен сөз билен өлүм сөзүниң дес-дең манысы барды. Гүн догуп гелйәрди. Хич ере гитмек мүмкин дәлди. Ефимов агыр ягдайда галды. Ол эййәмден шу гүнки узак гүнүни япларың ичинде ач-сувсуз гечирмәге разы болды.

Гожа довам этди:

— Пул герек болса, чөрек герек болса берейин. Йөне менден дашракда болуң. Мен бу яшдан соң онуң газабына галып билҗек дәл. Йөне гөвнүңе гетирме, хан огул. Биз — бенделериң гүнүмиз шейле.

— Хан деря аркасына гитди... Ол обада ёк.

— Өзи дири герек?

— Дири.

— Дири болса болмаз. Йөне гөвнүңе гетирме...

— Онда, Мәтшерип эке, сениңки адам мени багышлады... Мениңки адам гитди. Сениңки саг болды бар...

Ефимов гамлы халда аграслык билен еринден турды. Онуң аяклары диенини этмеҗек болярды, агралан гөвресини гөтермәге эҗизлик эдйән ялыды. Мәтшерип эке муны сынлады. Онуң Ефимова йүреги авады. Ефимов салмадан зордан бөкди. Бу ягдай Мәтшерип экәни хас толгундырды. Онуң ягдайы агырлашды. «Нә-һичик замана болды?! Көмек сорап гелене көмек берип болмаса, харай дийип гелене харайың етмесе, мундан хем бир зат болармы? Нересσе ач, ядав. Эмма вели муңа көмек эденими дуяйсалар, мени бу юртда гоймазлар... Бейдип, үстүңе гелен адамыны ковуп гойбермеклик-де адама гелишйән зат дәл. Мен нәме этсемкәм? Вах,

вах, пахыр ана текиз чилиң үстүнде бүдрәп гитди. Дур, дур, бир ёл тапмасак болмаз» диймек билен, гоҗа бөкүп еринден турды ве:

— Хав, бәри дур! — дийип, Ефимовың ызындан гыгырды.

Мүрәхеде зар Ефимов аяк саклады. Гоҗа онуң янына барды. Оны җөвениң ичине чекди.

— Сиз җөвениң ичинде болайсаңыз нәдеркә?

Ефимов агшама ченли шол гелип дуран ерлеринде гарашмагы инди хас хем йүрегине дүвүпди. Себәби инди хич ере гозганмак мүмкин дәлди. Шонуң үчин-де гоҗаның бу теклиби оңа яраман дурмады.

— Җөвениң ичи ягшы — дийди...

— Онда сен шейт. Атыңызы шо ерде гоюң-да, өзүңиз җөвене геләйиң. Эгер дуяйсалар мениң адымы бермәң, өзүмиз шу ере гелдик дийиң. Болярмы?

— Боляр, боляр. Йөне мениңки адам дон герек.

Яшулы, доны нәме этҗек дийип сорап дурмады-да, эгниндәкини чыкарып, Ефимовың элине берди.

— Тиз бол, тиз.

— Саг бол, Мәтшерип эке...

Ефимов чалт-чалт йөрәп гитди. Яшулы ызына айланып, тизлик билен тамының гапысындан гирди. Соңра ол ики чәйнек чайы элине тутуп, улы сачагы голтугына алып җөвене гирди. Олары бир ерде гойды-да, ене-де доланып гелип, бир кече билен ики яссык алып гитди.

Мәтшерип эке сачагы ортада язып ташлап, чайлы чәйнеклериң үстүни басырды. Кәселериң ичине җөвениң тозаны дүшмесин дийип, олары дүңдерип гойды. Өзи-де дызыны ере дирәп, ики элини болса дызының үстүнде гоюп, ашак бакып отурды. Ол намаз окап отурана меңзейәрди. Телпегини-де маңлайына басды.

«Адам хер миллетден болса-да говы я-да эрбетдигини деррев мәлим эдйәр. Мен хенизе ченли өзбек билен түркменден башга адам гөрмәндим. Орус йигиди яман адам дәл болмага чемели. Гепи-сөзи мылайым, акыллы...»

Ол мыхманларына узак гарашмалы болмады. Олар гелдилер. Мәтшерип экәниң Ягмыра гөзи дүшенден ини тикенекләп гитди. Ол: «Тоба-тоба» дийип, якасыны тутды. Яшулы зордан онуң элинден тутды. Ягмырың гошарларында йүпүң ызы чым гызыл болуп эти чыкып дурярды. Эллериниң ичиниң, аркасының хамы чишди,

чыбының, сиңегиң дишләп ерлери ганҗарып гөрүнйәрди. Яшулы муны гөрен бада тисгинди. эмма өзүне узалан эли җогапсыз галдырмагы услып гөрмеди-де, Ягмыр билен гөрүшди.

Бир сагатда чай ичилди, чөрек ийилди. Ягмыр өзүниң, ёлдашларының башындан гечен затлары гүррүң берди. Мәтшерип эке онуң сөзлерини үнс билен диңледи. Адамларың шейле җебир чекишлерине онуң йүреги авады.

Шейле-де болса әтияҗы элден бермән:

— Сиз ятып дынҗыңызы алың. Мен соңуррак гелерин — дийип, сачагы, чәйнек-кәсәни гөтерип, ызына доланды. Ол өйүне гелшине: «Эй худай җан, бенделериң гөзяшына, наласына рехимиң гелсин» дийип, улудан демини алярды.

Ягмыр билен Ефимов аркайын ятдылар. Юваҗа өвүсйән салкын шемал җөвен башларыны мылайымлык билен шагырдадярды. Бу шагырды болса ядав адамлары хүвдүләп, деррев укының гуҗагына берди.

Мәтшерип эке өйдәкилери ише гиденден соң аялына:

— Ики саны мысапыр бенде пена исләп гелди. Бириси чув ялаңач. Оңа мениң көйнек-балагымың бирисини бер. Өзүң хем деррев газан атарып, палав бишир. Товугыны өзүм өлдүрип берерин — дийди.

Газак йүзли, додаклары галың, эллериниң аркасының дамарлары гөм-гөк болуп чыкышып дуран, этли-ганлы аял илки бада әвмезлик билен, соңра әриниң айдан сөзлери аңына етенден соң болса эсердеңлик билен Мәтшерип экәниң йүзүне серетди-де:

— Олар нәхили мысапыр бенде? О нәхили ялаңач адам? — дийип, аладалы сорады.

Мәтшерип эке оҗакдакы түңчәниң дашына от үйшүрип отурышына, мыхманларының нәхили адамдыклары барада аялы Сона гүррүң берди.

Сона гыкылык этҗек болды:

— Бу гүнүмизи-де көп гөрйәрмиң? Хей, Җүнейт хандан гачып гелйәне-де пена берип болармы? Ёк, ёк, бейле адамлары өе голайлашдырмавери... Өз аягыңа өзүң палта салмавери... Юрдумызда ел өсдүрерлер... Гоявери, гоявери...

Мәтшерип эке гыңралды. Аялы сесини кесди. Яшулы ара дүшен ягдайы кадалашдырмак үчин юваш, мылайым гепләп башлады. Сона барха көшешйәрди.

— Хернә башымыза бир иш дүшәймесе ягшыдыр. Мен шондан горкярын.

Мәтшерип эке гөвүнлик берди:

— Горкма. Атлары көне япларың арасында. Өзлери җөвениң ичинде. Хич ким гөреси ёк. Илки билен, эртир намазымы окан бадыма, ол орус геленде, обада оны гөрен болмады. Ол җөвене гизленип, салманың ичи билен гелди. Мен онуң билен гүрлешип отурышыма гөзүми төверегимден айырмаярдым. Хемме ишли-иши билен башына гайды. Оларың җөвене гелип гиренлерини-де хич ким гөрен дәлдир. Мен олара чай сачак чекенимде хем билдирмән, башга иш эдип йөрен ялы болуп чекдим. Шол себәпли бу ерде горкар ялы зат ёк.

Сона дүйпдәки йүзи галайылы сандыгыны ачып, хениз сары гачмадык көйнек-балак чыкарды. Дүйпде адам бойы болуп дуран ёрган-дүшегиң арасындан көне дон согруп алды.

Мәтшерип эке.

— Худайың халаныдыр. Гөвнүңе гетирмән бер. «Ягшылык эт-де дерья ат, балык билер, балык билмесе, халык билер» диййипдирлер. Ягшылык хич вагт ерде ятмаз — диййип, бу затлары аялының элинден эмай билен алды-да, гапдалында гойды. Соңра чайыны ичип башлады.

Эййәм бүтинлей көшешен Сона:

— Көп вагтлардан бәри худа ёлуна хич зат беремзокдык. Ысмамыт ата-да зыярата гидип билемзокдык. Гой, бу затлар худа ёлуна болсун — диййди.

Мәтшерип эке:

— Омышалла — диййип, эли билен сакгалыны сыпалады.

Мәтшерип эке аялының янында бу ики адамының аркасыны чалды. Олары өвүп, асмана чыкарды. Ол булар барада эййәм белли бир пикире гелип, оларың ишлерини макуллаян ялы болуп гөрүнди. Эмма онуң келлесинде хер хили пикирлер ат чапярдылар. «Булар нәме үчин бейдишип йөркәлер? Худайы чагырып, тапанларына шүкүр эдип гезиберселер болмаярмыка? Ата-баба шейдилип гелипдир ахыры. Булара нәме гереккә? Эмма вели булар йөне ерден адам өлдүрип йөрен, йөнекей гачгаклар-а дәл. Шуңа-ха мениң гөзүм етди. Вах, буларың максадына бери дүшүнип болсады...»

Гаррының хыяллары барха гиңелйәрди. Эмма шулар билен бир хатарда Җүнейт хан хем онуң хыялында пейда болупды. Мәтшерип эке шундан соң ахыркы кәсе чайыны чалт ичди-де еринден турды. Келлесиндәки пикирлерини учурып гойберди. Онуң әхли ынҗалыгы гачды. Ол дон билен көйнек-балагы голтугына салып чыкды. Төверек дашдакы тамларың өңлеринде эртирден бәри гөрүнйән адамлар сабашыпды. Инди ожак башларында еке-ики аялдан башга хич ким ёкды. Яңы сүйҗи хыяллара гүмра болан вагтында хыялына ханың гелши Мәтшерип экәни даш чыканда-да өз ыгтыярына гоймады. Ол инди көлегесинден-де горкуп башлады.

Ол товугы өлдүрип беренден соң төверек-дашыны гөз астындан сынлап, голтугына үч-дөрт дессе от алып, Ефимовың атының дуран ерине гитди. Соңра сув чекип, аты дуран еринде сuварды. Бу ишлери эдйәнчә нахар тайяр болянча, азындан үч-дөрт сагат гечди. Илки барып, мыхманларыны оярды. Эллерини ювдурды. Соңра нахар гетирип, үчүси бир табакдан ийип башладылар.

Ягмыр нахар башында:

— Мәтшерип эке, Дашховузда нәме геп-гүррүң бар? — диййип сорады.

— Оглум, Дашховзы гөрмәлиме догры элли йыл болды.

Ефимов хем, Ягмыр хем эллерине алан палавларыны агызларына элтмән сакландылар. Икиси ики ерден:

— Нәче йыл? — диййип сорадылар.

— Элли йыл.

— О нәхили болды, элли йыл?

— Дашховуз бу ерден шейле даш дәл ахыры? — диййип, Ягмыр геңиргенди.

— Эй, огулларым, мунуң өзүниң себәби бар.

Гоҗа өзүниң он секиз яшлы йигит вагтында башындан гечирен бир вакасыны гүррүң эдип берди:

— Мен шу аялымы он бәш яшлы гыз вагты түркмен обасындан алып гачдым. Түркменлериң аял-гыз меселесинде нәхили намысҗаңдыгыны өзүңиз билйәрсиңиз. Оны мен айдып отурмалы дәл. Ине, шондан бәри обамдан чыкман яшаярын. Шондан бәри мен тоя-томаша, базара-бейлекә, он-йигрими адамың башы чатылан ере барып гөремок. Шол вагтлар мени шәхерме-шәхер, базарма-базар агтарыпдырлар. Өлдүрҗеклери хак экен. Ине, гысгача айтсам, мениң ягдайым шейле...

Ягмыр сонкы гүнлерде биринжи гезек йылгырды:
— Биз-э Ефим, түйс өз гиевимизиңкә, гарындашымызыңка гелен экенимиз...
Ефимов оңа:
— Адамлар хеммеси доган болды, ягшы болды бар — дийип жогап берди.
Гожа сөзүни довам этди:
— Бейле дийдигим Мәтшерип экәниң дүнйәден хабары ёк дийдигим дәлдир. Бизиң юрдумыз ган дөкүшикли уршуң өңүнде дур. Дүйнки базар гүни гызыл йүзли йигитлери базардан тутуп экидипдирлер. Жүнейт хана атлы йыгнаярмышлар. Иш этмән, аңсат эклеңч гөзләп йөренлер болса көпрәк олжа газанмак үчин өзлери хөвес эдип гидйәрмишлер. Хернә огулларым, худай сакласын. Жүнейт хан бизи көп белалара дучар эдермикә диййәрин. Йөне худай сакласын дийип отурыбермекден башга алач галан дәлдир.
Ефимов гызарды:
— Мәтшерип эке, бейдип отурды пейдасы ёк! Хана гаршы гөрешди бар!— дийип, ол юмругыны дүвди.
Гарры өзбек ажы йылгырды:
— Бейле сөзлер агызда аңсат. Дайхан пахыр гара ерден башга хич ким билен гөрешип билмейәр. Мениң бир жүбт өкүзим, бәш танап ерим, бир ябым бар. Эгер мен, гөрешмек-хә бейледе дурсун, ол хакда пикир этсем хем бу затлары шол демде элимден гидерйәрин. Онсоң улы машгаланың херсиниң элине ала торба берип, олары ил ичине чыкарып гойберибермесем, мениң башга алажым галмаяр. Ханы, ойланып гөр, нәхили гөрешмели? Йөне хан гаты гитди. Худайың өзи онуң танапындан чекәймесе, оңа башга алач болмаз...
Ягмыр яшулының сөзүни үнс билен диңледи. Оларың манысына өз янындан баха берди: «Хак гүррүң. Хораз хемме ерде деӊ гыгыряр экен. Мен озал, ханың гоңшусы боланым үчин, өзүми бетбагт хасаплаярдым. Эмма ондан гаты узакда яшаянларың-да ягдайы меңкиден говы дәл экен...»
Гожаның сөзлери Ефимовы агыр ягдая салды. «Хорезм дайханыны гөреше чыкармак үчин, еринден гозгамак үчин нәче вагт герек боларка? Ол хачан-да болса гозганармыка бери?» диен сораг бирден пейда болды. Оны ынжалыкдан гачырды.
Гүн батып, гараңкы дүшди. Ене-де чай ичип, гүррүңлешип узак отурдылар. Яшулы, яссы намазыны окандан соң:
— Огулларым гитсеңиз ёлуңыз ак болсун. Алла ярыңыз болсун. Сай-себәп билен таныш болдук. Белки, ене-де гөршерис. Оглум, Ефим сен маңа гаты ярадың. Йөне өзүңден хабардар бол. Өзүңи бир азрак баса тут. Хан эрбетдир — дийди. Соңра Ягмыра середип, сөзүни довам этди:
— Ягмыр жан,говы дост, оңат ёлдаш тапыпсың. Ол сени сылапдыр, сен-де оны сыла. Онуң бир айданыны ики гезек гайталатма. Ол сени өлүмден гутарыпдыр. Бейле иши хер кес эдип билмез. Ховлукма, өзүңи хорлуга басдырма. Хеммеси дүзелер, өйли-илли-де, машгалалы-да боларсың. Гайрат эт. Бир вагтлар мундан хас говы ягдайда душушмага худайың өзи көмек этсин... Амин...
Яшулы, ики элини йүзүне голай тутуп, ичинден бир затлар окады-да, мыхманларына ак пата берди.

ТӘЗЕ ЕРДЕ

Ягмыр өзүни өлүмиң элинден алып гачан Ефимовың машгаласының арасында ики гүнден бәри яшаяр. Ефимовың аялы Мария Павловна, онуң чагалары Ягмыры өзлериниң якын адамлары хөкмүнде кабул этдилер. Ягмыр олар билен өвренишди. Мария Павловна-да ерли дили Ефимовча билйәрди. Шонуң үчин-де ол икиси дилмачсыз геплешйәрдилер. Диңе чагалар өз эжелерини кәвагт дилмач хөкмүнде пейдаланярдылар.
Мария Павловна хер әдиминде, хер ишинде Ягмырың гөвнүни тапмага, оны шәхер дурмушының гең-энайы үйтгешиклери билен өвренишдирмәге чалышярды. Оңат хызмат эдйәрди. «Гөвни ярым адама сәхел зат хем хемаятдыр» дийип, оңа элинден гелен ягшылыгыны эдйәрди. Эмма Ягмыр тутулан гуш ялы дүзи арзув эдйәрди.
Ягмырың ягдайы өверлик дәлди. Гөвүн гиңишлиге талвас эдйәрди. Дөрт диварың арасына дыкылып, ишсиз отурмак оңа ченден агыр дүшйәрди. Оба адамлары, өнүп-өсен гиң ерлери екеже минут-да гөзүниң өңүнден гитмейәрди. Гелен батларына, гижәниң бир вагтлары Ефимов Ягмыры хаммама әкитди. Тәзе көйнек-балак

гейдирди. Сачыны сырдырды. Сакгалыны, муртуны гысгалтды. Ягмырың даш гөрнүши бүтинлей үйтгешди. Дашындан серседип, оны танамак кынды. Соңра дөрт диварың ичиндәки дурмуш башланды: чай, нахар, гүррүң. Гүррүң, нахар, чай. Икинҗи гүни-де тә гараңкы дүшйәнчә шейлеликде гечирдилер. Гүн батды. Гараңкы дүшди. Ефимов Ягмыра яшар ялы җай агтарып, шәхериң ичине сиңип гитди.

Хәзир Ягмыр онуң гелерине гарашып, мейдандан аяк сеси эшидилсе, бүтин үнсүни шоңа берип, диң салып отырды.

Гапы чалажа какылды.

Мария Павловна ховлукмачлык билен Ягмырың алкымына гелип:

— Ягмыр сен тутының аркасына геч — дийди.

Оңа гизленен еринде горкман отурмагы табшырып, Мария Павловна гапыны ачды:

— Гел, гел, Гриша!

— Багышлаң, Мария Павловна, гиҗрәк геләйдим өйдйән — дийип, гелен адам җогап берди.

Ягмыр сесини чыкарман, тутының аңырсында отырды. Нәме үчиндир гелен адамың сеси оңа таныш ялы болуп дуюлды.

— Мен оларың гелендигини эшитдим — дийип, мыхман гүррүңе башлады. Ягмыр дүшүнмесе-де онуң сесини үнсли диңлейәрди. — Эмма бошап болмады. Өнрәҗик гелҗекдим. Ондан соңра-да бирден гелибермек горкулы. Белки, сизиң җайыңыз гөз астындадыр. Бу вагт нәмәниң-нәмедигини билер ялы болмады.

— Менем-ә шейлемикә дийййәрин. Эмма хер нәче сынласам-да үйтгешик адама гөзүм дүшенок.

— Олар нирә гитдилер?

— Сергей Ягмыра җай гөзлемәге гитди.

— Ягмыр нireде!

— Ягмыр ынха! — дийип, Мария Павловна тутыны гөтерди. Ерде, айбогдашыны гурап, донуның ичиндәки пычагының гыйныны сыпалап отуран Ягмыр шол бада Бедиркенде, Ефиме көмек бермәге баран «уссаны» танады. Ол еңиллик билен бөкүп турды-да, ики элини өңе тутуп, оңа тарап ылгады.

— Шол мылайым, ак йүзли, буйра сачлы йигид-ов! Олар якын достлар ялы гөрүшдилер.

— Усса, гургунмын? Саг-аман гезип йөрмүң? — ди-

йип, Ягмыр совал үстүне совал берди. Мария Павловна ики арада дилмачлык этди.

Саглык-эсенлик сорашмак бирнәче вагта чекди. Доктор бирсалымдан:

— Байраммырат ага өлдүми? — дийип сорады.

Ягмыр муңа гең галды: бир гүнлүк барып гайдан усса Байраммырат аганың адыны-да, онуң кеселлидигини-де ятдан чыкармандыр. «Гөрйән вели, бу адамлар гаты говы болмага чемели. Худай халап, бизиң достлугымыз узак болгай-да» дийип пикирленди-де:

— Өлди. Өрән говы адамды — дийип, улудан демини алды.

Гриша соңра Байраммырадың оглы, агтыклары барада екән-екән сорашды. Гришаның оба адамларыны сорамагы, онда-да аладалы, үнсли сорамагы Ягмыра хас ярады. Бу сор[illegible]ары бермек билен Гриша оңа ченден аша якынлаш[illegible] Соңундан, ол барып гайдалы бәри болан әхли вакалар барада Ягмыр гүррүң берди.

Ене гапы какылды. Ягмыр ене-де тутының аңырсына гечди. Орта яшларында болан ики адам, онун ызяны билен болса ак сакгаллы, ак сачлы, ат йүзли, узын ири сүңкли адам гирди. Ягмыр тутының бир четини чалаҗа гөтермек билен геленлери сынлады.

Мария Павловна олары шадыян гаршылады. «Усса» олар билен хорматлы гөрүшди. Ягмыр ичинден: «Булар хем өз адамлармыз экен» дийип, бегенди, аркайынлык билен тутының аңырсындан чыкып гөрүшди. Соңра «уссаның»янына барып отурды. Ол тәзе геленлерден гөзүни айырмаярды.

Бирсалымдан Ефимов гелди. Ол өйдәкилер билен гуҗаклашып гөрүшди. Оларың арасында рус дилинде эдилйән гүррүң бирнәче вагта чекди. Ягмыр өз янындан: «Саглык-аманлык сорашяндырлар» дийип белледи. «Буларам бизиң гаррыларымыз ялы саглык-аманлыгы узак сорашян экенлер» дийип гең галды. Соңундан шейле нетиҗә гелди: «Хава-да, адам мыдама адам...»

Ефимов адамлары столуң төверегинде отурдып болландан соң, Ягмыра йылгырып серетди-де:

— Булар мениңки достлар. Инди сениңки адам достлар болды. Мен сениңки үчин говы җай тапды... Сениңки адам хезил этди бар. Хәзир мен сени булар билен танышдырды бар.

Сонра ол рус дилине гечип, шейле дийди:

— Ине, шу адамы танап гоюн. Бу адама Ягмыр дийилйәр. Гурлушыгың үстүнден гараян ясавулы өлдүрди. Гаты ганы гызма йигит. Оңат гөрешижи болҗак. Йөне вели соватсыз. Эмма дүшби.

Соңундан ол ат йүзли яшулының элинден тутуп, Ягмырың янына гетирди-де:

— Архип Петрович Аржанов, таныш бол! — дийип, Ягмыра йүзленди.

Ягмыр ики элини узадып гөрүшди.

Архип Петрович өзүниң агыр элини Ягмырың эгнине гоюп:

— Огул, бир адамы өлдүрмек — чүйрән гурлушың дүйбүне палта урмак дәлдир. Зыяны ёк, болҗак иш болупдыр. Индикиде берк бол. Гөреше чыкан болсаң, билиңи берк гуша! — дийди.

Ягмыр гөзүни тегеләп, Ефимовың йүзүне серетди. Ефимов, Архип Петровиче бу ялңышлыгы барада Ягмыр билен гүррүң эдендигини айдып, онуң сөзүниң икинҗи бөлүмини Ягмыра терҗиме этди.

Бейлеки икиси билен-де Ягмыр танышды.

Архип Петрович чайлы кәсесиниң ики ян эрңегинден тутуп,башыны галдырман шейле дийди:

— Сергей Михайлович, ягдай шейле. Бу гүн Харман ногайыңкыда улы гыкылык болды. Ине, шу адамлар хем билйәр. Җүнейт хандан ики атлы гелип, сени хем-де Ягмыры тапып бермеги талап этдилер. Завод эесиниң йүзи үч ювлан ак эсги ялы болды. Ол ынха, шу дөрдүмизи чагырып, Ефимовы тапмалы дийип столы юмруклап башлады. Мен Ефимов Дөртгүле гачыпдыр дийип ынандыран ялы-ха этдим. Гелен атлылар хоҗайына индики базара ченли сени тапмалы дийип, буйрук берип гитдилер. Ягдай-ха шейле. Хава, өйүңе ясавул ибермекчи болдулар. Биз болсак — эгер онуң өйүне ясавул иберсеңиз, заводыңызы өзүңиз йөредибериң дийдик. Биз өз ёлдашымызың өйүни барладып, онуң бала-чагаларыны горкуздырып билмерис. Чагалары гүнәкәр дәл. Өзи нәме эден болса җогабыны өзи берер. Өйүни вели барлаҗак болмаң, иш ташларыс... Озалам сиз оны одуң ичине гойбердиңиз, гайтам сизден биз оны талап этмекчи боляры дийдик. Шейдип, Харман ногай ики одуң арасында галды. Хич бир нетиҗә гелинмеди. Хоҗайын атлылара сени тапарын дийип, сөз берип галды. Инди нәме этмели? Сениң гүнүң Ягмырыңкыдан, Ягмырыңкы сениңкиден бетер. Илки билен-ә гаты сересап болуң. Бу болшуңыз боланок. Инди-де пикириңизи айдып отурың.

Сары сачлы, инче буруглы Машаров сөзе гошулды:

— Мениң пикиримче, Сергей Михайлович билен Ягмырың, догрудан-да, Дөртгүле гитмеклери герек. Булар хәзир эле дүшселер эрбет болар. Хапың бу урушда басылҗакдыгы белли. Шунча халк аркасында дурка, яш дөвлети аяга чөкерип болмаз. Она чаганың-да акылы етйәндир. Ол гачса, онсоң Сергей Михайловичи-де, Ягмыры-да ятдан чыкармага межбур болар. Онсоң ол өз җаныны сакламагың аладасыны эдер.

Үчүнҗи усса Каратов гиң маңлайындакы гызарып дуран тыг ызыны сыпалап, Архип Петровичиң йүзүне серетди. Соңра Ефимова гарап шейле дийди:

— Элбетде, маслахатлы эдилен иш говы болар. Мунуң гүррүни ёк. Йөне мен Сергей Михайловичиң Дөртгүле гитмегине гаршы. Онда бизиң хатарымыз говшар. Онсуз-да бизде гүйчли, хер тараплайын оңат гуралан гурама ёк. Йөне дост-ярларымызың агзыбирлиги болайماса... Оны шу ерде сакламак герек. Бәш-он гүн гечензден соң ягны Җүнейт хан сөвеше гызышандан соң, биз Ефимовы ише чыкармалы боларыс. Онсоң хоҗайын она хич зат эдип билмез. Җүнейдиң оны ызарламага эли дегмез.

Машаров:

— Сергей Михайловичи гөз-гөртеле оларың элине берип болмаз! — диип, дүйпгөтер гаршы чыкды.

Гриша Машарова йүзленди:

— Нәме үчин? Биз оны оларың элине бермерис. Биз оны ише чыкарарыс. Ол болса: «Мениң хич затдан хабарым ёк. Кимиң өлдүрилениңи, кимиң дири галаныны билемок. Мениң ишләсим гелмеди, гачып гайтдым, жогап сорамага горкдум» диер.

Машаров ажы йылгырды:

— Хемме зат шейле аңсат болян болса, дурмуш бүтинлей башга хили боларды...

Каратов:

— Ханы, Сергей Михайловичиң өз пикирини-де эшиделиң Белки, ол говы маслахат берер — дийди.

Архип Петрович Ефимовың йүзүне бакды. Егын ак муртуны сыпалашдырды:

16 Заказ № 3714.

— Ханы, Сергей Михайлович, диңлейәрис.

Ефимов сован чайыны овуртлап:

— Гөрүң-дә, көпчүлик нәме дийсе, шоны этмели болар — дийип, ёлдашларының йүзүне екән-екән серетди. — Мениң пикиримче, хер ничик-де болса Дөртгүл билен арагатнашык гурмак-ха зерур. Сәхелче дашлыкда Совет хәкимиети яшап дуряр. Бизиң онуң билен арагатнашыгымызың болмазлыгы, элбетде, гелшиксиз. Догры, Ашгабат, Чәржев, Дашкент узак. Дөртгүл шужагаз ерде ахыры. Гит дийсеңиз гидейин. Ягмыры хем алып гидейин. Оны ол ерде ерлешдирейин. Соңра ол ериң ёлбашчылары билен гүрлешип, ягдайың аныгына етип гелейин.

Машаров:

— Шундан говусы болмаз — дийди.

Каратов:

— Хер зат дийсеңиз-де, мен-ә гүйжүң бөлүнмегине гаршы — дийип, өңки сөзүнде дурды.

Гриша:

— Мен-ә, көп пикир этдим. Мен Машаровың тарапына гечйәрин. Сергей Михайловичиң өзи муны хас ынанчлы эдип айтды.

Ефимов:

— Шейдәймесек бирбада завода бармак аңсат дүшмез. Инди Архип Петровичи диңләлиң. Ол нәме диеркә? — дийди.

Архип Петрович шейле маслахат берди:

— Бизде агзыбир, оңат, бири-бирине мыдама көмек бермәге тайын ёлдашлар бар. Эмма, Каратовың айдышы ялы, гүйчли гурама ёк. Ине,Дөртгүлиң коммунистлеринден, Совет хөкүметинден бизиң шу барада көмек сорамагымыз герек. Шонуң үчин-де Сергей Михайловичиң ол ере гидип гелмегини мен хем макуллаярын. Ол хәзирише-де чыкып билмез. Өйүнде-де отурып билмез. Гой, шонуң үчин ол пейдалы иш этсин. Белки, Дөртгүлден бизе улы көмек гетирер.

Ол бирсалым пикир эдип отурды-да, сөзүни довам этди:

— Сергей Михайлович, Ягмыр бизиң сөзүмизе дүшүнйән дәлдир. Биз болсак онуң пикирини-де сорамзок, оңа сала-да саламзок. Бу нәхили боляр? Бу болшумызың онуң гөвнүне дегмеги мүмкин.

Ефимов Ягмырың элиниң үстүне элини гоюп, Архип Петровичиң йүзүне серетди:

— Ягмыр'а ар алмак герек. Җүнейт хана гаршы гөрешмек герек. Ол ёлбойы шу хакда мениң гулагымы камата гетирди. Соңра мен оңа әхли гүррүңлеримизи дүшүндирерин. Оңа башга-да дүшүндирмели затлар кән...

Ефимов Ягмыра:

— Бизиңки соң гүрлешди бар — дийди.

Ягмыр гидип дуран гүррүңе дүшүнмесе-де- адамларың йүзүне середип, өзи хакында алада эдйәндиклерини аңшырярды. Шонуң үчин-де ол Ефимова:

— Мен саңа ынанян, Ефим, — дийип, миннетдарлык билен җогап берди.

Архип Петрович шейле дийди:

— Бейлеки иң якын адамларымызың арасында гүррүң гечирип, сизиң ол яна гидип гелмегиңиз үчин пул йыгналы. Сиз тайярланың. Сергей Михайлович, хеммесинден өңурти Ягмыры тайярламак герек. Ол хер басжак эдимине дүшүнмелидир. Дүшүнмән, меҗбур болуп бир әдим хем этмели дәлдир.

Гүррүң узага чекди. Хачан, нәхили гитмегиң планының иң овнук деталлары-да айдың эдилди. Мыхманлар гиденлеринден соң Ефимов билен Ягмыр узак геплешдилер. Гиҗәниң бир вагтлары Ефимов Ягмыры тәзе тапан җайына алып гитди.

САЛАЙ ҖЕРЧИНИҢКИДЕ

Дашховуз галасының гүндогар дервезесине голай бир айланмачда палчыкдан салнан, галың диварлы, кичиҗик там гөрүнди. Бу там чола ердеди. Онуң бәш-он метрлик голайында башга җай ёкды. Гапысы-да галаның көне, белент диварына гарап дурярды. Ай айдынды. Шонуң үчин-де Ефимов тамларың, агачларың көлегесинден йөрәп, шол тамың гапысына барды. Оны үч гезек ювашҗа какды. Ягмыр онуң янында: «Ичерден нәхили адам чыкарка?» дийип пикирленип дурды.

Эңеги ере етип дуран, уллакан телпекли, эли хасалы, кичиҗик гарры адам гапыны ачып:

— Гириң, гириң балаларым — дийди.

Илки Ефимов, соңра Ягмыр гирди. Яшулы гапыны пугта япып, ичинден илдиренден соң:

— Аманлыкмы, саглыкмы, оглум — дийип, хасасыны тама дирәп, гөрүшмек үчин ики элини-де Ягмыра узатды. Ягмыр гаррының памык ялы юмшажык, кичижик эллерини өзүниң гүйчли аясының ичинде зордан дуйды. Соңра яшулы оларың өңүне дүшүп, овнужак әдимләп, гараңкы коридора гирди. Бәш-алты әдим әденден соң, чеп тарапдакы отагларың бириниң гапысыны ачды-да, мыхманлары ичери гойбермек үчин, өзи бир чете чекилди. Ягты жая гирдилер. Печиң үстүнде онлук чыра янярды. Жайың ичинде төрден гапа ченли гүлли кече дүшелипди. Ёрган-дүшек ёкды. Кечелериң үсти дийсең арассады. Ягмырың гөвни ачылды. Ол гараңкы жайдан, ягты дүнйә чыкан ялы болды.

Ефимов төре гечип отурды. Ягмыр онуң янында чөке дүшди. Салай жерчи гапының агзында аркасыны тама берди. Ягмыр чыраның ягтысында яшулыны сынлады. Яшулының гаража, кичижик гөзлери тиз-тизден ачылып юмулярды. Инчежик бурны гуржагыңка меңзейәрди. Тегележик акжа йүзи мылайымды. Молла бичимлиди. Нуранады. Доны солак яшылды. Мытгал көйнеги гар ялы агарып гөрүнйәрди. Сакгалы-да дув акды. «Бу-ха перишде ялы экен» дийип, Ягмыр ичини гепледи.

Ефимов жайлашып отурандан соң яшула йүзленди:

— Салай эке, мениңки айдан адам ине шу адам. Ады Ягмыр... Башга адам муны гөрди-билди ёк. Мениңки бу затлары саңа озал айтды. Инди айтды герек дәл. Сениңки дүшүнди?.

Яшулының сеси богукды. Шонуң үчин-де ол үсгүрип богазыны арассалады-да:

— Айдышыңыз ялы сакларын, Ефимов. Гайгы этмәң. Үстүнден гуш учурмарын. Огулсыздым, огуллы болдум — дийди. Ягмыры башдан-аяк гөзден гечирип башлады. Ягмырың эдепли, салыхатлы гөрнүши көпи гөрен гарра ярады.

Бу яшула Сарай жерчи я-да Салай ёмут диердилер. Ол екеди. Огулсыз-гызсыз,аялсыз яшаярды. Аялы бәш-он йыллыкда өлүпди. Чагалары болманды. Улы базар жайында кичижик дүканжыгы барды. Иңңе, йүвсе, сапак, айна-дарак ялы овнук-ушак затлар сатарды, харыды гутаранда он-йигрими гүнләп Хыва, Үргенже,

Дөртгүле, Маңңыда гидерди. Ене-де гелип сөвдасына башларды. Шонуң үчин-де муңа жерчи диердилер. Ёмут лакамыны гүлүп тутардылар. Дашховзуң галасында палчыкдан салнан, галың диварлы тамлары бармак билен санаймалыды. Әхли тамларың диварлары ярым гарыш галыңлыкда болярды. Ол хем агачданды, дашына-ичине сuваг чалнарды-да дивар шекилине гетирилерди. Салай болса атасындан галан тамы көнеленсоң йыкып, ерине тагталы ёмутларың жай салышлары ялы — гиң, палчык диварлы жай салыпды. Шонуң үчин-де оңа Салай ёмут диердилер.

Ефимов билен Салай көп йыллардан бәри таныш хем-де достдулар. Икиси-де бири-бирине ынанярдылар. Биринде бир зат болмаса бейлекисинде боларды. Карз-ковал алшып-бершип дурардылар. Бири-бирлеринден зат аямаздылар. Эмма вели Салай Ефимовың ишине-де, пикирине-де гошулмаярды. Геп-гүррүң билен онуң иши болмазды. Ефимовы говы гөрени үчин, ол нәме дийсе хөвес билен эдерди.Буларың гатнашыклары шейледи.

Салай ёмут Ягмыры узак сынландан соң, ондан гөзүни айырды, Ягмырың даш гөрнүши, догрудан-да, оңа ярады. «Адамчылыгы билен-де таншыберерис-дә. Ефимов эрбет адам гетирмез» дийип аркайынланды. Соңра Ефимова:

— Сиз отурың. Мен ожук-бужук задың угруна чыкайын — дийип еринден турды.

Ягмыр бирнәче вагт башыны ашак салып, пикир эдип отурандан соң:

— Ефим, мен шу гиже бу ерде ятып дынч алайын-да, эртир обадан хабар тутуп гелейин — дийди.

Ефимов өр-гөкден гелди:

— Сениңки адам акыл нирә гитди?

— Мениң акылым келләмде, Ефим. Ынха шу ерде — дийип, сырылан келлесиниң депесини сыпалап гөркезди.

— Сениң акылың ишледи ёк.

Ягмыр йүрегинден сыздырып:

— Ефим, ичим гысяр. Йүрегим ярылып баряр. Ызда галанларың тәлейинден икимизиң-де хабарымыз ёк — дийди.

Ефимов Ягмырың йүзүне серетди. Гең галды. Ягмыр онуң гөзүне бүтинлей тәзе адам болуп гөрүнди. Ол инди өзүни раслапды. Хер бирише баш гошмага тайяр-

ды. Ефимов муңа бегенди. Эмма игенмесини бес этмеди.

Салай ёмут ики чәйнек чай гетирип, ене даш чыкды. Ефимов довам этди:

— Ыздакылара хич зат болды ёк.

Ефимовың бейле ынанчлы сөзи Ягмырда умыт дөретди:

— Сен бир зат эшитдиңми? Я-да гелен-гиден бармы?

— Ёк, гелди-гитди ёк. Эшитди ёк. Йөне чак этди бар. Бизиңкилери түрмә салдылар бар. Йөне тиз чыкарды бар.

— Бир гиже барып, хеммесини аныклап гайдыберенде болмаярмы ахыры? Бизиң атымыз хем бар ахырын.

— Болды ёк. Сениңки батырлык пейда этди ёк. Сениңки адам тутулды, олар атды бар.

— Онын-а догры. Эмма обадан хабарсыз яшамак кын болар. Касым бичәрәниң гутулып-гутулмандыгыны-да билемзок ахыры. Мениң ичими ит йыртып баряр. Хей, бейле-де бир зат болармы?

— Мениңки ичи ёлбарс йыртды бар... Эмма мениңки чыдады. Сениңки-де гарашды герек. Озал сениңки келле гызды — нәме иш этди? Инди ялңыш гайталады ёк. Оңат болды бар. Мен көп пикир этди. Эмма алач тапды ёк. Сениңки Касымдан горкды ёк. Касым гачды. Мениңки муңа ынанды. Сениңки горкды герек дәл. Касым тутулды ёк. Ол зор адам...

— Сенем онуң гутулып-гутулмандыгыны билеңок ахыры. Чак эдйәрсиң. Мениң ики аягымы бир әдиге сокян хем шол чак-да...

— Сениңки башга зады пикир этди...Касымы пикир этди герек дәл. Касым шу гүн я-да эртир бизе хабар етирди бар.

— Мен башга нәмәниң пикирини эдейин?

Ягмыр хәзирки ягдайында капаса салнан бүргүде меңзейәрди. Онуң гиңишлиге чыкып, ганат яйып, йүрегиндәки газабыны Җүнейт ханың үстүне дөкеси гелйәрди. Ол соңкы ики гүни өз-өзи билен геплешип гечирди. Нәхили эдип өч алмалы? Ат-яраг эдинип, еке өзүң онуң үстүне барып сөвеш этмелими? Онда екәниң чаңы чыкмаз диен накыл нәме? Бу болмаз. Онда нәме этмели? Я-да бәш-он адам тапып, олар билен ханың үстүне сүрмелими? Адам тапылар. Касым, бейлеки яр-достлар гидерлер. Олара аты, ярагы ниреден алҗак? Шу пикирлере үстүни басдырып, ол Ефимова йүзленйәрди. Ефимов болса ики гиҗе-гүндизләп оңа: «Ховлукма, бир алаҗы болар» дийип гелди. Нәче вагтлап ховлукман отурмак болар? Икинҗи тарапдан, ызда галанларын, ылайта-да Касымың тәлейи оңа ынҗалык бермейәрди. Ол Касым хакда, ызда галанлар хакда оңлы хабар эшитмесе ынҗалып билҗек хем дәлди. Эмма ине, Ефимов оңа башга задың пикирини эт дийди. Ол нәмекә?

Ягмыр:

— Мен башга нәмәниң пикирини эдейин? — дийип, Ефимовың йүзүне чиңерилип серетди-де, өңки совалыны гайталады.

Ефимов ховлукман сөзледи. Өз өйлеринде яңкы эдилен гүррүңлери оңа айдып берди. Соңундан сөзүни шейле гутарды:

— Сениңки горкды герек дәл. Сениңки ягшы достлар бар. Сениңки ач, хор болды ёк. Эмма сениңки диңе ийип-ичип ятды ёк. Муны сениңки халады ёк. Сениңки гөрешди герек. Сениңки ятды — хич киме пейда ёк. Херекет этди — көп адам сенден пейда гөрди. Сениңки өзи-де хезил этди бар. Сениңки, мениңки Дөртгүле гитди бар. Мениңки сени Совет хәкимиетине табшырды бар. Онсоң, сениңки хандан нәче иследи өч алды бар. Хәзир Бедиркенде гитди, келлесиз галды бар. Дүшүнди?

Ягмыр Ефимовың сөзүни үнс билен диңледи. «Догрудан-да, бу юртда аркайын гезип болмаҗак болса, шу пикир гаты җай пикир. Мениң ызымда эңрәп галҗагым ёк. Белки, хандан ар алып, ичими совадар ялы ёл ачылмагы мүмкин...» диен пикир оңа тәзе гүйч берди.

— Ефим, мен сениң билен нирә гитмели-де болса гидерин. Эгер шол яшулулар саңа шейле эт дийип акыл берен болсалар, өзүң хем шоны макуллаян болсаң, хәзир гидели дийсең-де йөр бәри! Мен ёл оглы. «Ёл оглы ёлда ягшы» дийипдирлер.

— Сениңки догры айтды. Сениңки акыл ишледи...

— Саңа яран болса болупдыр... Йөне вели гитмезимизден озал, обадан бир хабар эшитҗек бол.

—Сениңки оны гайгы этди ёк. Мениңки хем шоны иследи бар. Шоңа гарашды бар. Бизиңки ене дөрт гүнден гитди бар.

Бу сөз, бир тарапдан, Ягмырың лапыны кеч этди.

— Дөрт гүнден?

— Хава, үч-дөрт гүнден.

— Шоңа ченли мен шу ерден чыкман отурмалымы?

Ефимов гүлди. Ягмырың эгнине элине гоюп:

— Ёк, отурды ёк. Ханың галасыны гөрүп гелди бар! — дийди.

Ягмыр хем гүлди.

Салай эке дашы нагышлы даш табага палав салып гелди. Үчүси нахарың башына гечдилер.

Даң атмазының өң янында Ефимов өйүне гелди. Ол гапыдан гиренден, Мария Павловна аглап, Ефимовың бойнундан япышды:

— Серёжа, эзизим, өе гирме, ызыңа долан!

Ефим гең галды:

— Нәме үчин, Маша? Бу нәхили гүррүң?

— Яңыҗа бегиң ики адамы гелип, өйи агдар-дүндер эдип сизи агтардылар. Эзизим, хәзириң өзүнде угра!

— Чагалар горкандырлар? — дийип, Сергей Михайлович гашларыны чытды.

— Ёк, ёк. Гүррүң этме, Серёжа. Чагалары гайгы этме. Оларың хәзириң өзүнде гелмеклери мүмкин. Тиз угра!

Ефимов Машаны гуҗаклады. Башындан сыпалады.

— Мен Салай экәниңкиде боларын. Чагалардан хабардар бол. Гайгы этме. Хеммеси дүзелер. Хеммеси говы болар. Хич зады гайгы этме. Хош. Нәме гүррүң болса бир ёлуны тапып, Салая айдарсың. Мен хем оңа айдарын. Хош эзизим.

— Хош. Серёжа...

Ефимов айланмач, адамсыз көчелерден йөрәп җерчиниң өйүне баранда, даң атып гелйәрди.

ЧАПАРЛАР. ГӨЗЛЕГЧИЛЕР

Харман ногай Атамырадың ики атлысыны болар-болмаз башдан совуп гойберенден соң, хилегәрлик билен гөзүни сүзди. Ол, догрудан-да, кын ягдайда галыпды: Ыхлас билен гөзлесе Ефимовы, онуң алып гачан адамсыны тапҗакдыгына Харманың гөзи етйәрди. Эмма онсоң нәме? Онсоң улы говга турар. Ефимовы түрмә саларлар. Җеза берерлер. Бу говы. Бозгагың бириси кемелер.

Харман ногай шунуң тарапдары. Эмма вели, ол еке дәл. Оны тутдурса — заводың ичинде улы гыкылык, буламыклык йүзе чыкар. Иң өкде, байры уссалар иш ташлар. Завод ятар. Өкде хүнәрли усса тапмак гаты кын. «Хай, маңа нәме? Завода гелмеди. Ак дүйәни гөрдүңми, гөремок... Билемок... Билемок сөзи мүң беланы башдан совупдыр. Мен оны ниреден гөзләйин? Мениң гачгаклары гөзләп йөрмәге вагтым ёк! Эмма тапып берәйсем вели, ханың янында улы абрай боларды. Җүнейт хан ялы адам арканда дурса, завод эесине шундан башга нәме герек?! Әй, говы болды. Аңсатлык билен башдан совдум. Инди оны менден сорап гелеслери ёк. Нәме болса шол болсун...»

Шейле дийсе-де, заводчының ички аладасы гүйчлүди. Ол хич кими кабул этмән, кабинетиниң ичинде ики бака гезмелейәрди, етишибилдигинден чилимини соярды. «Ханың башлан уршы улы болар. Онуң зыяны хеммелере-де етер. Адам салгыды, пул салгыды чыкар. Бу затлардан гачып гутулып болмазмыка диййәрин. Иң яманы-да Ефимовың иши. Ханың газаба мүнмеги мүмкин. Хем Ефимовы тапып берсин, хем-де пул берсин дийип, гахарына уммасыз пулуң саныны айдып гойбермеги мүмкин. Эгер Ефимовы тапып берсем салгыдың кемелҗеги икучлы дәл. Говганың улудан турҗагы-да икучлы дәл!» дийип, Харман ногай ярысы чекилен чилимини газап билен ере ташлап, оны аягы билен басгылады. «Бу ерде бир чыкалга бар: мен ашаклык билен Черрик хекимиң янына барайын. Оңа айдайын. Гой, онуң өзи Ефимовы агтарсын. Тапдырсын. Мен болсам четде галайын...»

Заводчы өйүне барып нахар эдинди. Соңра бир азрак дынч алып, ягшы гараңкы дүшенсоң, көчелерден аяк йыгнанып башланда, гейимини үйтгедип, Черригиң янына уграды.

Дашховзуң ики хекими барды. Оларың бириси гадымдан, несилме-несил гелйән Хыва ханларынынкыды. Икинҗиси болса Җүнейт ханың беллән, онуң сыясатыны йөредйән Черрик хекимди. Черрик хекимчилиге гечен бадына өз байлыгыны артдырмагы йүрегине дүвди. Дашховуз галасының төверегинде ерлешен дайханларың иң говы экин ерлеринден мүң ярым танап ери өз адына гечирди. Көп санлы батраклары, иш малларыны бу ериң ичине гойберип, өзи пара, салгыт йыгнап башлады. Әхли йыгналян салгытлары-да өз элинден ге-

чирйәрди. Бириниң говы аты я-да сыгры болса, гиже онуң үстүне адам иберип: «Хан ага берсин дийди» дийип алярды-да, өз янына гечирйәрди. Шейдип, ол сәхел вагтың ичинде улы байлыга эе болды. Ол хырсыз, рехимсиз, ярамаз адамды.

Харман ногай билен узак гүррүңлешип отурдылар. Атамырадың Харманың үстүне адам иберип, өзүне нәме үчин хабар этмедигине Черрик гең галды. «Я-да мен ынамдан дүшәйдиммикәм?» диен пикир оны ховсала салды. Шонуң үчин-де, ынамдан дүшүп башлан хөкмүнде, бу гүнәсини ювмак максады билен, Харман ногайың теклибини бүтинлейин кабул этди.

Бу арада ясавуллардан бири ичери гирди. Ики элини дөшүне гоюп, башыны эгди-де:

— Хан хезретлериниң галасындан чапар гелди — дийип мәлим этди.

Черрик өр гөкден гелди. «Херна худай бетеринден сакласын. Бу нәме дийип гелдикә? Ханың газабыны гетирдимикә я-да юмушлы гелдимикә?» дийип, уллакан гызыл бурнуның дерини еңи билен сүпүрди:

— Деррев гетириң! Тиз бол! — дийип, ясавула гыгырды.

Харман ногай, Черригиң аладасыны аңлап, оны көшешдирмек максады билен:

— Ене шол Ефимовлы гүррүңдир-ле — дийип, отуран еринден турды-да ыкжамланды. Черригиң янына гелип, гапа середип дурды.

Эгни гызыл донлы, башы гара телпекли, гөзлери янып дуран яш йигит гирип, эдеп билен салам берди. Соңра гыссанмач сөзледи.

— Атамырат ханың буйругы шейле, хеким ага: гачып гиден гарагейим билен Ягмыры асмана учан болса — аягындан, ере гирен болса — гулагындан чекип чыкармалы. Икисини-де эртириң өзүнде Бедиркент галасына етирмели. Атамырат хан ене-де шейле дийди: «Черрик хеким Харман ногая: эгер-де шол гара гейимлисини тапмаса онуң гүнүне ит аглар дийип айтсын...» Буйрук шейле — дийип, яш йигит элини дөшүнде гоюп, чалажа баш эгди-де, бир әдим гайра чекилди.

Өзи хакында ханың газаплы буйругыны гетирдимикә — дийип, зәхреси ярылан хекимиң йүреги ерине гелди. Ол демини дурсәп башлады.

— Боляр ягшы йигит. Элимизден геленини эдерис. Эртир шол ики гачгак Атамырат ханың хузурында болар! Бар-да, дынжыны ал. Узак ёлдан ядап геленсин — дийип, Черрик улудан демини алды. Соңра ясавулына:

— Чапары нахарлаң, атыны ерлешдириң! — дийип буйрук берди.

Илки чапар, соңра ясавул тагзым эдип чыкдылар.

Черрик юмшак халының үстүне агыр гөвресини гойберди. Уллакан пер яссыга тирсегини берди-де, чыраның ягтысына ялдырап дуран келлесини сыпалап, Харман ногая йүзленди:

— Отур ханы, бир чәйнек чай ичели. Нәме этмелидигини пикирленели.

Харман ногай айылганч буйрукдан соң өңки табыны йитирди. Инди ол Черригиң бәш минут мундан өңки ягдайына дүшүп, реңкини үч ювлан ак эсги ялы эдип сожарды. Харман Атамырады-да танаярды. «Әй, хайсы буйрук беренде нәме, хемме бела шол буйругың манысында. Эгер оны бержай этмесең, дүнйә гелмедик ялы этмеклери мүмкин. Бе, хенизе ченли бейле ягдая дүшүп гөрмәндим...» Ол Черригиң янында ютурды.

— Хеким, бу нәхили ягдай болды?

Черрик бирсалым элини яңагына дирәп, башыны ашак салып отурды-да, соңра Харманың йүзүне серетди:

— Буйругы өз гулагың билен эшитдиң. Инди нәме этмели болса, айдыбер. Менден нәме көмек герек? Чекинме. Элимден геленини аямарын... Буйругың өз-ә гаты айылганч — Черригиң ичи гүлйәрди. Гүррүңдеши муны аңлады.

Харман ногай ичинден: «Сениң максадың дүшнүклидир-ле» дийип гахарланды. Соңра ялым-юлум этди-де, додагыны ялап:

— Буйрук икимизе-де дес-деңберлипдир — дийди.

Черрик ичини гүлдүрди:

— Атамырат хан Черригиң гүнүне ит аглар диймәндир ахыры. Харман ногайың гүнүне ит аглар дийипдир. Ха! Ха! Мен буйругы бержай этмели. Ясавуллары ёла салмалы, ягны мен саңа көмек этмели. Сен деррев ол гарагейимлини тап! Мен оны атың өңүне салып, ханың галасына етирейин. Атамырат кән гарашып дурянлардан дәлдир — дийип, Черрик сөзүниң икинжи ярымыны Харман ногайың гарашып отурышының терсине гутарды. Черрик сөзүни: «Эгер оны тапмасаң, онуң ерине өзүңи ат өңүне салып иберерин» дийип гутаржакды. «Эгер

бир зат эчилмеги кын гөрсе, соңуррак айдарын» диен максат билен бу пикиринден хәзирликче эл чекди.

Харман ногайың йүрегинде Черриге болан гахар-газабы жош уруп гайнады. «Бу харамзаданың жүбүси доймаз-долмаз гара ерден-де бетер. Сәхел тутарык тапса, гөзүни юмуп, элини серип отыр. Хәзир болса мунуң тутарыгы хас гүйчли. Бермән гутулмак болмаз» дийип Харман ичинден нәче газапланса-да, йылгыран киши болды:

— Хеким ага, бу ишде өзүңден көмек етмесе, мениң багтымың ятдыгыдыр. Мен сениң бу ягшылыгың ашагында галмарын.

Черрик онуң элине серетди. Эмма завод эесиниң эли бу сөзи айдып гутаран бадына жүбүсине тарап узамады. Шонуң үчин-де Черрик геплемән, гөзүни алардып башыны сыпалап башлады.

Харман онуң хыялына дүшүнди. Гахарыны басып ене-де ит йылгырышыны этди-де:

— Сылагыңы етирерин, хеким ага! Ягшылыгың ашагында галмарын. Ханы, нәме этмелидигини айт! Мен озал хем хеким ага совгат эдерин дийип йөрдүм. Өз адыңа үч йүз тылла жемләп гоюпдым — дийди.

Черрик гарысына галды. Өз яныдан Харман ногайың айдан саныны макуллады-да, оңа сораг берди:

— Оларың шу ере гелени аныкмы?

Харман:

— Ефимовың башга гидере ери ёк — дийип, ене-де ичини гүрлетди: «Харамзаданың гепи-сөзи үйтгешәйди...»

— Ол өйүнде-хә болян дәлдир?

— Өйүнден узакда хем дәлдир. Мениң заводымда онуң достлары кән. Белки, шоларың бириниң өйүндедир. Даңа якын барлаг гечирилсе, сүйжи укуда ятыркалар үстлерини басмак болар. Хеким ага, йөне дервайыс бир дилегим бар: барланян ерде мениң адымы тутмасынлар. Онда мениң ишим гайдар. Уссалар иш ташларлар, завод ятар. Бу саңа-да, маңа-да эрбет болар.

— Агламасана. Адыңы тутмазлар. Йөне ясавуллара онуң болайжак ерлерини гаты догры салгы бермек герек. Олары бирден гүпбасды эдип эле салмак герек.

— Мен оны салгы берерин. Мундан хем башга кервенсарайлары, чайчылары, газыкчылары-да, кәбир өйлери-де барламак герек.

— Онам барларыс. Барланмадык ер галмаз.

— Эгер тапылмаса нәдерис?

— Тапылмасасы болмаз! Олары тапмалы болар. Буйрук буйрукдыр. Гөрйән вели сен Бедиркент галасы билен кән иш салшып гөрмедик болмага чемелиң.

Бирсалымдан йигрими саны ясавулы бир жая йыгнадылар. Черрик билен Харман ногай олара нирелери гөзлемелидигини салгы бердилер. Гиже ярымдан гечен соң ясавуллар ёла дүшдүлер.

Шу ясавуллардан икиси гелип, Ефимовың болян жайының дешинде аяк чекенлеринде, Мария Павловна гараңкы жайың айнасындан дашары середип отурярды. Ол Ефимова гарашярды.

Ясавуллары гөрен бадына, Мария Павловна бир задың йүзе чыкандыгына дүшүнди. Шу вагт Ефимов буларың үстүне геләймәбилсейдир диен пикир оны ховсала салды. «Йөне вели шу вагт билмезликден гелип эле дүшәймесе, Серёжа булара хич вагт баш эгмез. Ол гүйчли, гайратлы, угур тапгыр адам. Мен оны шонуң үчин-де дүнйәдәки әхли адамдан говы гөрйәрин. Нәхили эдип өйүмизиң габаландыгыны оңа етирип боларка?» Эмма өз элинден хич зат гелмежегини аңландан соң, ол батырланды. Юмрукларыны дүвүп, дишини гысды.

Гапы какылып башлады. Мария Павловна жогап бермеди. Гапы ене-де какылды. Ол ене-де жогап бермеди. Үчүнжи гезек хас газаплы какыландан соң, Мария Павловна чагалары оярарлар дийип горкды-да, гапының агзына барып:

— Ким бар? —,дийип сорады.

— Ач! — диен гахарлы, ёгын сес эшидилди.

— Ким ахыры?!

— Ач дийдим, ач! — янкы сес гайталанды.

Гапы ачылды. Чыра якылды.

Ясавулларың бири гөзлерини алардып, Мария Павловнаның йүзүне серетди:

— Ханы әриң?!

Мария Павловна оларың өз үстлеринден дөкүлди:

— Әрими Харман ногайдан сораң! Ол оны бир ере иберди. Әрим шондан бәри бу ерлерде гарасыны гөркезенок! Оңа нәме болупдыр? Хә? Айдың ахыры?!

— Ялан сөзлейәрсиң!

— Нәме? Харман ногай иберемок диййәрми? Нәмеси ялан? Я мениң әриме бир зат болупмы? — дийип, аял өңкүсинден-де бетер гыгырып уграды.

Онуң билен геплешип дуран ясавул янындака:

— Өйүң ичини барла! — дийип буйрук берди. Соңра өзи-де барлага гиришди.

Җайың ичине доңуз гирен ялы болды. Чагалар эл-решдилер. Сандыкларың гапаклары дөвүлди, шкафла-рың гапылары дөвлүп ачылды. Кроватларың ашакла-ры ёкарсына, ёкарлары ашаклыгына агдарылды. Ёрган-дүшеклер орта зыңылды. Хич ким тапылмады. Ясавулларың гахары гелди.

Олар:

— Эртире ченли эриңи тапып, Черригиңкә элтмесең өзүңи түрмеде чүйредерис! — дийип чыкып гитдилер.

Шуларың ыз яны биленем Ефимов гелипди.

Мария Павловна Ефимовы леградып, өйүни тертибе салып башлады. Бу аял ил ичинде айдылышы ялы, та-пылгысыз адамды. Ол Сергей Михайловиче ынанярды. Онуң эрбет иш этмежегини, болар-болмаз зада баш гош-мажагыны бәш бармагы ялы билйәрди.

Даң саз беренде, ене-де гапы какылды. Серёжа геләй-димикә дийип горкусындан яңа онуң әхли ганы йүзүне урды. Ол гапының какылышыны сынлады. Гапы как-яның чекинибрәк какышыны аныклады ве: «Бу ким-кә? Я-да Сергейиң достларының биримикә?» дийип пикир этди-де, гапа тарап йөреди.

— Ким бар?

Дашардан ювашлык билен:

— Ач. Мен — диен сес эшидилди.

Сес нәтанышды. Ефимовың ады тутулар горкусы би-лен, Мария Павловна гапыны деррев ачды.

Гөзлери яныл дуран, гүр гашлы, овадан йүзли, узын бойлы йигит салам берип, ичери гирди. Ол өзүниң би-линдәки хатарларына, эгниндәки бәшатарына, гушагын-дакы гаратап пычагына Мария Павловнаның ынанчсыз горкулы середйәндигини дуйды-да, мылайымлык билен чалаҗа йылгырды:

— Менден горкмаң. Мен Ефимиң өйүни гөзләп йөрүн. Онуң өйи салгы бершине гөрә я шу, я-да гоңшудакы өй болмалы — дийди.

Йигидиң гөрнүши, гепи-сөзи онуң эрбет максадының ёкдугына шаятлык эдйәрдилер. Өзүни ынамлы, эдепли тутушы Мария Павловнаның йүрегине ынанч дөретди. Эмма шейле-де болса ол этияҗы элден бермеди:

— Ефимовың өйи-хә шу. Эмма ол өйде ёк.

Шейле диймек билен Мария Павловна йигидиң йүзүне ене-де серетди. Онуң максадыны йүзүнден окамага җалышды. Йигит бу җогаба ыңҗады. Онуң овадан йү-зүнде гам аламатлары пейда болды. Гүр гашлары чалаҗа чытылды.

— Хайп, онуң өйде болмайшы... Мен инди нәтсемкәм? — дийип, өз-өзи билен геплешйән ялы, ювашҗа сөзле-ди.

— Сиз ниреден гелдиңиз? Ефимовы ниреден тана-ярсыңыз?

Йигит алаңсыз галан адам ялы, гамчысының гота-зларыны чеп элиниң аркасында ойнадып, пикире гитди. Соңра:

— Мен узакдан гелйәрин. Ефим мениң достумды... Ол мени өйүне чагырыпды. Онсоңам онлук мениң зерур ишим бар.

Ефимовың сөзи Мария Павловнаның ядына дүшди. Ол хопугып гитди, худай сакласын. Ене шол болайма-сын? Шол болса мен нәдеркәм? Нирeде гизләркәм? Ни-чик көмек эдеркәм? Ясавулларың ене-де үстүмизе дө-күлмеги мүмкин...

Ол горкулы әхенде:

— Сизиң адыңыз ким? — дийип сорады.

Эмма ол йигидиң тутҗак адыны эййәм билипди. Бу гелениң башга киши болмагы мүмкин дәлди. Йигит:

— Мениң адым Касым — дийди.

Мария Павловна:

— Шейле дийсеңиз-ле... — дийип, гөзүни гиңден ачып, онуң йүзүне серетди...

АМАН ПӘЛВАН ДҮЙШ ЕРЯР

Гөз туссаглар гетирилип хакыкы түрмә салнандан соң, ики гүнләп олардан хич ким хабар тутмады. Ефимо-вың гарры достлары — ики яшулы — Аман пәлван билен Дурды пәеки бу ерде-де бейлекилере гүррүң, маслахат берип, оларың рухларыны белент тутмага ча-лышдылар. Аман пәлван етмише гирип уграпды. Бала-чагасызды. Онуң танап ярым ери билен, ол ериң бир бурчунда хүтдүҗек чатмасы барды. Гарры җа аялы билен яшаярды. Чагалары говы гөрерди. Олары дашына йыг-нап гызыклы эртекилер айдып берерди. Өзи-де хекая-ларындан рух алып,кә гүнлерде гиҗесине уклап билмезди.

Дурды пәеки онуң гоңшусыды. Олар айрылмаз достдулар. Олар гурлушыга геленлерине бегенипдилер. Хер зат-да болса азда-көпде чай пулы, теммәки пулы дүшйәрди. Иң мөхүми болса, пул дәлди. Бу ики гарры көпчүлигиң, адамларың ичинде болмасалар, икиси биригип теркидүнйә гүррүңлере башларды. Бу гүррүңлериң ызы үзүлмезди. Гүн батансоң өйли-өйүне гидердилер. Гиҗеси билен дүйш гөрүп, дүйшлеринде хем секиз өлүп, докуз дирелердилер. Шонуң үчин-де адамларың арасында болмалыдыкларына гөзлери етенден соң, бу ише хөвес билен гелдилер. Эмма вели Ефимов олар үчин хеммесинден гымматлы болды. Инди Аман пәлван чага дөнди-де, өз ерини эелән Ефимовың «эртекилерини» агзыны ачып диңледи.

Аман пәлван бейлекилер билен бир хатарда гетирилип, гараңкы тама габаландан соң, гөйә ядап гелип, кечәниң үстүнде гышаран ялы, бир бурча дыкылып бир элини башының ашагына гоюп, узак вагтлап ёкарсына середип ятды. Адамлар гыгырышярдылар, ясавуллара юмрукларыны дүвшүп хайбат атярдылар. Эрбет-эрбет сөгүйәнлери-де барды. Аман пәлван болса голайындакы Дурды пәекиниң элинден тутуп, оны өзүне тая чекди-де, үм билен «сен хем ят!» дийип теклип этди. Гыгырянлара бат берип, дашардакылара хайбат атып отуран башга бириниң-де сеси ятды. Шейдип, бир-ики сагатдан соң гараңкы зынданың ичине дым-дырслык аралашды.

— Йигитлер, ядашдыңызмы? — дийип, Аман пәлван гарысына галды — Сизиң болшуңыз бир хили... Сиз Атамырада саг бол айтмагың дерегине, шунча гыкылык этдиңиз. Хей, мундан хем бир иш болармы? Болшуңыз-а боланок.

— Биз оңа нәме үчин саг бол айтмалымышымыз? — дийип, гахардан яңа ярылҗак болуп отуран Сапармырат сорады.

— Шоны-да билеңокмы?

— Билемок.

— Билмесең, билип гой: эгер Атамырат болмадык болса, бу ерлере сениң йүзүң дүшмезди. Сен ханың галасыны гөрүп билмездиң. Бу галадан болса тиз вагтда хич зат галмаз! Онуң үчин-де өз маңлай дериңден эмеле гелен заады гөрүп галмаклык хич кесе зыян эдйән дәлдир.

Адамлар гүлүшдилер.

Сапармырат гүлҗегини-де, гахарланҗагыны-да билмеди. Аманың сөзүниң биринҗи ярымы онуң гахарыны өңкүден-де гүйчлендирди. Икинҗи ярымы оны геңиргенме хич затдан хабарым ёкка?» диен пикир оны геңиргендирди: «Бе, бу гарры бир зат эшидәйдимикә? Мениң нәдирди. Шонуң үчин-де ол гахарыны басып:

— Аман ага, ол нәме дийдигиң болды? Галадан хич зат галмаз ялы нәме болҗакмыш? Бир зат эшитдиңмя? — дийип сорады.

Аман пәлваның йүзүндәки йылгырыш аламатлары эл билен алнып ташланан ялы болды:

— Ёк, мениң үйтгешик эшиден задым ёк. Мениң эшиденлерими сен хем эшитдиң. Шол сөзлериниң манысы инди мениң пикиримде айдыңлашып башлады.

— Дүшнүклирәк эдип айт ахыры.

— Айтсам шейле: пәхим эдип отурсам, Гурбанмәммет

— Айтсам шейле: пәхим эдип отурсам, Гурбанмәммет отурды. Бейлекилер дыкылып, онуң алкымына гелдилер. — Айтсам шейле: Пәхим эдип отурсам, Гурбанмәммет сердарың хәзирки болшы аҗалы етен тилкиниң хинине гарап увлайшына меңзейәр. Онуң ахыры голайлашып йөрен болмага чемели. Ёгсам, ол мунча лешгер йыгнап, өзүне дегмейәниң үстүне гитмезди. Дек отурана кесек атмазды. Ефимиң айданлары ядыңыздан чыкдымы нәме? Ханың дүйби чүйрүк дийди ахыры. Инди пикир эдип отурсам, онуң бу гүррүңи гаты мамла гүррүң. Ине, үч муң, бәш муң адамы алып гитди. Улы гыргынчылык эдер. Аяллар әрсиз, чагалар хоссарсыз галарлар. Бүтин обаларың депесинде байгуш увлаяр. Гөзяш сил ялы болуп акар... Адам галмаз. Гезек сениң билен маңа етер. Бизиң хем ләшимиз Шаабасың яндакларының ичинде галар. Онсоң хан кими әкидер? Аяллары сүрүп әкидәймесе?. Ынха инди, аңырсы бәш-он гүнден ене салгыт башлар. Онуң ызы үзүлмез. Ханы дойруп болмаз. Ине шунуң үчин-де мен Атамыратдан разы. Шу затлардан бизи халас эдип, бир салкын тама гетирип габады. Говусы — гөрмәйинем, көймәйинем... Ине, Атамыратдан миннетдар бол диймегимиң дүйп манысы-ха шейле, Сапармырат. Галамасыны болса отур-да, тур-да пикир эдип гөрүбер.

Адамлар гамлы йылгырышдылар.

Аман пәлван довам этди:

— Адамлар, бейле «рахатлык» мыдама тапдырып дурмаз. Дынҗыңызы алың. Ятың. Туруң. Эртеки айдышың. Ине, гыгырышдыңыз, юмрукларыңызы дүвүп хай-

17 Заказ № 3714.

бат атдыңыз. Газананыңыз нәме болды? Атамырат хем,
ясавуллар хем гапы саклаян итден говы дәл ахыры. Олар
ханың гапысында япланып, ят адамлара үйрйән итлер.
Оларың элинден нәме гелйәр? Өзлериниң саллары сув
үстүнде. Олар диңе үйрмеги башарярлар. Башга хич зат.
Олар үйрмели, ярмалы. Олара етен пай шол.

Сапармырат юваш, зордан эшитдирип:

— Бизиң нәме гүнәмиз бар? Бизи нәме үчин зындана
атдылар? — дийип сорады.

Аман пәлван хас юваш гепледи:

— Бизиң гүнәмиз өзүмизе етерлик, Сапармырат. Яг-
ны, оларың гөзи билен середенинде, Ефими гачырдык.
Оңа сениң атыңы берип гойбердик. Сараны өлдүрени га-
чырдык. Ягмыр буларың гандары болды. Бу нәме, гүнә
дәлми? Ефим шунча вагт бизиң арамызда болды. Өзү-
не гаррыдан, яшдан гаты кән дост газанды. Инди онуң
ады оба адамлары тарапындан миннетдарлык билен
тутуляр. Биз болсак бу затлары гизледик. Оңа көмек эт-
дик. Ханың гөзи билен середенинде, бу нәме, гүнә дәлми?
Обаның гепе-сөзе дүшүнйән адамларының дүшүнҗеси
тәзеленди. Оларың арасында хакыкат яйрады. Бу нәме,
хан үчин пейдамы? Ол муны ислейәрми? Ягмырың Са-
раны өлдүрмеги йөнекей ар алмакмы? Ёк, Сапармырат
мунуң башга дүйпли манысы бар. Сен инди муңа дүшү-
нерче болдуң. Мен озал оба огланларыны йыгнап, эрте-
ки айдып берердим. Худай халап, шу зындандан чы-
кайсам, инди мен олара Ефимден эшиден гүррүңлерими
айдып берерин. Инди мениң дилими кесип алаймасалар,
мени гүрлемекден саклап билмезлер.

Мен элимден гелен хызматымы эдип, Ефимиң берен
гүррүңлерини ил ичине яйратмак ислейәрин. Мениң бу
сөзлериме, белки, сиз гең галянсыңыз? Бу гоҗа акылын-
дан азашайдымыка дийип, пикир эдйәниңиз хем бардыр?
Ёк, мең акылым еринде. Мен көп гиҗе-гүндизлерими ук-
ламан гечирип, шу нетиҗә гелдим. Мен гечени-гелҗеги
өлчеришдирип гөрдүм. Хемме зат хакында иргинсиз пи-
кир этдим. Ефим бизе акыллы, ерликли, гөвнеҗай хакы-
кат гетирди. Инди мени ёлумдан саклап билмезлер. Мен,
гич-де болса, агы-гараны сайгардым. Мүззере-мүззере
билимиз бүкүлди. Хич затдан хабарсыз экенимиз. Инди
гөзүмиз ачылды. Инди бизи саклап болмаз. Шолар саг-
-аман гутулды. Худая шүкүр. Әй, түвелеме, Ефим, Яг-
мыр, Қасым негөзел йигитлер экен! Догрусыны айтсам,

шу Ягмыр билен Қасымдан оңлы зат чыкар диен пикир
келләме гелмәнди. Эмма Ефим олары гайдувсыз адам
этди. Мен инди шолар хакында эртеки айдарын...

Сапармырат Аман пәлваның бу сөзлерине гең галды.
Өзүниң болшундан утанды. Ол гөз туссагы болалы бә-
ри, ылайта-да түрмә гетирилип габалалы бәри диңе
өйи, малы, якын адамлары барада пикир эдип, хәзирки
ягдая дүшенине гахарланып отурярды. Қимиң-де болса
бириниң үстүне гахарыны дөкүп, гыгырасы гелйәрди.
Эмма бейлеки адамлар бүтинлей башга зат хакында пи-
кир эдйән экенлер. Ол ойланып гөрсе өзи хакында ала-
даланып, янындакыларың, гачып гиденлериң тәлейи ха-
кында чигит ялыҗак хем пикир этмән экен. Ине, ол ин-
ди Аман пәлваның гүррүңинден соң шуны аныклады.
Онуң йүзи гызарып гитди. Эмма гараңкы тамда отуран-
ларың хич бириси муны гөрмеди.

Гиҗәниң бир вагтларыңа ченли шейдип гүрлешип
отурдылар. Соңра хер ким бир бурчда гышарды.

Сапармырадың гөзүне укы гелмейәрди. Җайың ичи
ыссыды. Аграс дер ысы ызгар ысы билен гошулып, дем
алмагы кынлашдырярды. Йүреге тәсир эдйәрди. Мундан
хем башга, соңкы вагтларда Сапармырадың башына
дүшен ишлер бүтин агырлыгы билен хәзир онуң үстүн-
ден басдылар. Ол демикди, бурнундан алян деми етмән,
агзыны ачды. Эмма ол хем көмек этмеди. Хова хем аг-
расды. Шейдип ол гара дере батып, бир эйлесине, бир
бейлесине өврүлйәрди, улудан демини алярды, уклаҗак
болуп, гахар билен гөзлерини юмярды.

Көпленч вагтларда шейле боляр: адам өйленип, бала-
-чагалары боландан соң ата-энесине бирхили йүзлей, со-
вук-сала гарап башлаяр. Огул билен ата аз геплешйәр.
Чемини тапса бири-бириниңкә сөзлешмән дүшүнишәйме-
ги говы гөрйәрлер. Эмма Сапармырат бейле дәлди. Ол
өйленип, ики чаганың атасы боландан соңра хем кака-
сының янында шол өңки мәхрибан огуллыгына галыпды.
Белки муңа пәхимдар, белент гөвүнли, ил ичинде хормат-
ланян Байраммырадың чәксиз улы абрайы тәсир этсе-де
эдендир. Нәме-де болса Сапармырат какасыны чагалы-
гындакы ялы сөййәрди. Байраммырат бир зады шейле
эт дийсе, Сапармырат пикир хем этмезди-де, эдил кака-
сының айдышы ялы эдерди. Ондан маслахатсыз хич зат
этмейәрди. Шонуң үчин-де кырк яшлы Сапармырада ка-
касының өлүми гаты агыр дегди. Ол етим галды. Масла-

хатчысыз галды. Она екеликде херекет этмек, дурмуш арабасыны еке тигирлемек агыр дүшди. Ефимов оңа бу бабатдан какасыны күйсетмеди. Эмма инди ол хем гитди. Сапармырат болса зындана дүшди. Онуң өйи дагамадымыка? Ер-юрды өңки ериндемикә?

Нәме үчиндир гиже ярымдан агандан соң онуң йүреги гысып башлады. Гөзүне бүтин дүнйә шу отуран зынданы ялы дар гөрүнди. Адамлар ятырдылар. Сапармырадың өз болшуна гахары гелди. «Йүрекли адамлар мыдама шейле боляр. Онат ишлейәрлер, оңат ятярлар... Мен нәме үчин бу адамларча ёккам? Ил билен онлы геплешип билемок, гиҗесине ятып билемок. Ер-юрдумы хич ким гөчүрип әкитмез. Бир адамының үстүне гелип, хич затсыз, себәпсиз онуң өйүни талап гитмезлер. Онда нәме? Акжагүл!.. Ине мени ынҗалыкдан гачырян, адамлардан дашлашдырян шол гыз экен! Ине шона бир зат болайса вели, дүнйәде дурарлык галмаз. Я өзүне эл гөтермели болар, я-да бу юртдан гөчмели болар. «Гызыл йүзли йигидиң гыз уясы болмасын» дийилйәни чын экен...

Шейле галагоплы, дава-женҗелли заманда гыз нәмәме герекди? Ол догмадык болса болмаярмыды!..»

Ол ятан еринден туруп, дик отурды. Йүзүни кыбла өврүп, ики элини ёкары гөтерди: «Худай җан, нәхак төхметден, ил ичинде гөзден дүшмекден өзүң сакла! Мениң өйүми, бейлеки бенделериң өйүни өз пенаңда аман сакла!» Ол даңа голай ука гитди. Ярым сагат гечип-гечмәнкә бир ян яңагыны тутуп, хопугып, гара дере батып оянды. Айылганч дүйш гөрди. Тамының гапдалына чыкып отырка, бирден бир ян азыларының хеммеси шакырдап өңүне гачды. Агзы, сычаның хини ялы гаралып галды. «Ёк, ёк, мениң башымда бир бела бардыр» диен пикир оны мундан соңра уклатмады. Ол гара дере батып, кәте өз болшуна гынанып, кәте болшундан утанып даңыны атырды. Гүн догды Адамлар ояндылар.

Сапармырат илки билен гөрен дүйшүни айдып, оны ёрмагы Аман пәлвандан сорады. Аман пәлван дүйш ёрмага, адамың йылыны өврүп, яшыны аныкламага өкдеди. Ол Сапармырадың гөрен дүйшүни халамады. Эмма оны бүтинлейин башгача ёрды:

— Иним Сапармырат, душманың гелип аягыңа йыкылҗакдыр. Бу шонуң аламаты...

Ол Сапармырадың гөрен айылганч дүйшүни ёрдуи эдип, гүррүңи бу угурдан совмага гыссанды, шонуң үчин-де улудан паллап: — Хәй, огланлар, дүйшем-ә дүйш вели, шу вагт гушдырнак чайдан бир чәйнеги болайса, бу зынданың ичи гиден гиң мейдана өврүлерди — дийди.

Бу сөз адамлара ярамаң дурмады. Хеммелер паллашып, келлелерини сыпалап, бир чәйнек чайың арзувыны эдип гултундылар. Эмма зындандакы хаял агыр дурмуш өз майдалына довам эдйәрди. Диңе гүнорта боланда зынданың гапысы ачылды. Ики ясавул гелип, Сапармырады өңлерине салып алып гитдилер.

Аман пәлван зынданда галанлара йүзленип:

— Хич зады гайгы этмән. Худайың өзи бендесини гөзүнден салмаз — дийип гөвүнлик берди.

АТАМЫРАДЫҢ ӨҢҮНДЕ

Сапармырат ягтылыга чыкан бадына гөзүни юмды. Элини йүзүне тутды. Онуң бирбада ягты билен гөзи өвренишмеди. Ики ясавул оны гапыдан-гапа алып гирдилер, ачык мейдандан йөретдилер. Арының өйҗүги ялы хүҗрелериң ичинден гирдилер. Ахырсоңы Атамырадың арз сораян ерине элтдилер. Сапармырат ханың галасыны салнып йөркә кән гезек гөрүпди. Эмма шондан соң бу ере гелип гөрмәнди. Шейле-де болса ол галаның гөрнүшине чигит ялыҗак-да әхмиет бермеди. Онуң бар пикири өзүниң ягдайыды. Гөрен айылганч дүйши хениз-де ядындады. Өңүне гачан азылары гөзүниң өңүнде гана булашып ятырдылар. Ол шундан башга зат хакында ойланмаярды. Ол хәзир укуда ялыды. Эмма Атамырадың өңүнде пейда болан вагты онуң гөзлери гинден ачылып, ханасындан чыкайҗак болды.

Җүнейт ханың молласы еринде молласы, ахуны еринде ахуны, мүрзеси еринде мүрзеси барды. Эмма иш доландырылышыкда вели екеҗе-де кагыз язылмаярды. Әхли буйруклар дилден берилйәрди. Әхли перманлар җарчыларың үсти билен иле яйрадылярды. Шонуң үчин-де ханың өз өңүнде дурсаң-да, Атамырадың өңүнде дурсаң-да тәлейиңе боюн эгәймелиди. Бир агыз сөз. Хайсы тарапына болса багтыңдакыны гөрәймелиди.

Сапармырат ичери гиренден ики элини дөшүнде гоюп, башыны эгип салам берди. Атамырат чалаҗа келлесини атан ялы этди. Гапының агзында отур дийип, эли билен ер гөркезди. Ясавуллара хем элини салгады. Олар чыкып, галың дагдан агаҗындан ясалан,

ёгын демир тутавачлы гапыны жебислэп япдылар. Сапармырат гөркезилен ерде аркасыны тама берип отурды. Ашаклык билен Атамырадың йүзүне середенде, онуң ини тикенеклэп гитди. Атамырадың ичи гүлйэрди. «Я бир айылганч зат айтжакдыр, я-да итден чыкаржакдыр» диен пикир келлесине геленде, Сапармырадың гөзлериниң өңи гараңкырады. Сусты басылды.

Атамырат өңүнде ятан маузери бир чете сүйшүрип, Сапармырада, гөйә горкма диен ышараты эден ялы, ала гөзлерини хилегэрлик билен гүлдүрип серетди:

— Биз-э Байраммырадың оглы шейле иш эдер дийип, хич вагт келлэмизе-де гетирмейэрдик... Хава-да, ахырзамана голай гелсе, атдан эшек озар дийипдирлер.

Сапармырат агыр ягдайдады. Ол бу ере гирен бадына гыкылыга-говга, урлуп-сөгүлмэге, хич болманда эрбет сөзлер билен йүзүниң алынмагына гарашярды. Шейле болан болса говы боларды, уллакан жеза гарашмаса-да боларды. Эмма бу мүсгинсокарың хэзирки болуп отурышы диңе айылганчлыгың аламатыды. Гечен йыл болан бир вака онуң ядына дүшди.

...Ясавуллар гумуң этегиндэки өйлериң бирине бир нэче гезек гелип гитдилер. Муны гөрен оба адамлары бирден-икиден ол ере барып, нэме-нэмедигини билдилер. Сапармырат хем гелди.

Өйүң эесине Игдир дийилйэрди. Ер уруп, ерде галаның бириди. Ол адамлара шейле дийди:

— Гапының өңүни эртирден бэри торч этдилер. Салгыт дийип гелйэрлер. Мениң хич задым ёк, диңе бир хелейим бар, шуны экидибериң дийип, ынха, шу бендэни өңлерине чыкардым. Ынха, гөрүң, хич задымың ёклугы хак.

Ол гапысыны гиң ачып, адамлара өйүниң ичини гөркезди. Өйүң ичине яңыжа огры гирип чыкан ялыды. Обадашлар бир-бириниң йүзүне бакып, башларыны яйкадылар.

Сапармырат чыдап билмэн:

— Нэче салгыт дүшди? — дийип сорады.

— Йүз теңңе.

— Йөр, мен берейин. Элтип бер. Гаракларың гапылсын.

Игдир башыны яйкады:

— Ёк. Мен ол бергиниң ашагындан чыкып билмериң. Бу гүн оны берсем, эртир нэме эдейин? Муны тапыпдыр, гурплы экен дийип, эртир ики эссе көп салгыт саларлар. Онсоң нэдейин? Ёк, мен шуларың нирелере барып етенини гөржек.

Эмма ол хич зат гөрүп билмеди. Атамырат бэш атлы билен гелип:

— Ханы, салгыдыңы жемлэн болсаң гетир! — дийип, Игдире йүзленди.

Игдир:

— Ынха, жемледим. Ал-да өтэйт? — дийип, хелейини гөркезди-де, ажы гүлди.

Атамырат атыны ыза тесдирди. Ховлукмач, совукганлылык билен эгниндеп бэшатарыны алды. Гөзүни депесине дикип, реңкини агардып дуран Игдириң гарнындан ики гезек түпеңледи-де, ене-де хич зат болмадык ялы, адамларыны ызына дүшүрип, юваш сүрүп ызына доланды.

Бу затлар дүйнки болуп гечен вака ялы Сапармырадың ядындады. Бу — шол Атамыратды. Шонуң үчин-де хэзир Сапармырадың ысгыны гачды. Нэме дийжегини билмеди. Бирсалым ашак отурды-да, өзүне «мерт бол!» дийип гөвүнлик беренсоң, башыны галдырып, Атамырада серетди:

— Биз-э нэме эденимизи билемзок, Атамырат бег. Элимизден гелсе ягшылык этмэге чалышярыс.

— Киме?..

Сапармырат «иле» диймекден дилини дишлэп зордан сакланды-да:

— Хан агамыза — дийди.

— Шейле дийсене... — дийип, Атамырат бетпэл йылгырып, терс бакды. Онуң бу эхеңинден, бу болшундан Сапармырат тисгинип гитди. Атамырат Сапармырады яңсылап масгаралаярды. Инди бу ачык болды. Сапармырат өзүни эле алды. Ниредендир онуң беденине түкенмез гүйч-гайрат гелип гошулды. Ол бирден баша дүшенини мертлик билен чекмэге кайыл болды. Обада өзүниң аграмының бардыгыны, сөзүне гулак салыняндыгыны ядына салып, бу ерде хем гөзден дүшмезлиги йүрегине дүвди. Мүззерип, масгара болуп отурман, нэхили жеза берилсе-де онуң өңүнде эр ялы дурмагы йүрегине дүвди-де:

— Атамырат бег, хава, шейле... Нэме гүнэм болса айтсаң, мен эшидейин — дийди.

Атамырадың эсгермезлиге салып, масгаралап отуры-

шы Сапармырады хемме зада кайыл болмага межбур этди. Шонуң үчин-де ол соңкы сөзлерини яңса алып айтды. Буларың хәзирки ягдайы пишик билен сычаның-ка меңзейәрди. Пишик сычаны агзына алярды, гойберйәрди:

— Айтсам, сен нәме үчин гарагейими гачырдың? Нәме үчин Ягмыры гачырдың? Сен гуллардан бирине өз алашаңы берипсиң. Ягмыр билен гарагейим сениң алашаңы мүнүп гачыпдырлар...

— Бу затлардан мениң хабарым ёк!..

— Ха! Ха! Ха! Сениң хич затдан хабарың ёк болмага чемели... Ондан-да бетеррәгинден хем хабарың ёк болмага чемели. Ха! Ха!..

Ганы гайнап депесине чыкан Сапармырат, Атамырадың бу сөзүниң әхеңине үнс бермеди. Эгер үнс берен болса көп зат аңларды. Шонуң үчин-де Сапармырат:

— Атамырат бег, яңсыламан, гүлмән, дийҗек задыңы дийибер. Мен гарагейимиңи-де, алашаңы-да билемок. Мен өзүмден башга кимиң нәме эдйәндигини билйән адам дәл — дийди.

Атамырадың реңки үйтгеди. Хич ким онуң билен бейле әхеңде геплешмәнди. «Бу нәхили боляр?» «Өлҗек тилки хинине бакып үйрер» дийлиши ялы, мунуң итден чыкарыласы гелйәрмикә?» Эмма ол ене өңки бәлчиклик хетдине гелди. «Итден хачан чыкарыланда болмаяр...»

— Гарагейими, гуллардан гачаны, Ягмыры тапып бермесеңиз сизи бошатҗак дәл. Хан аганың өзи гелип, нәме этмелидигини айдянча зынданда ятмалы боларсыңыз.

— Эмма вели, Атамырат бег, бизде чигит ялыҗак гүнә-хә ёкдур. Гачан бири кован бири. Биз нәме үчин ики арада зынданда отурмалы болямышымыз? Мениң муңа асла аклым чатмаяр.

Атамырат ашаклыкдан гөзүни җүйҗердип Сапармырада середип:

— Мен сени зындандан бошатмак үчин чагырдым — дийди.

Сапармырат бу сөзе бегенҗегини-де, гынанҗагыны-да билмеди. Атамырадың сөз уруш әхеңинде бир гизлин сырың бардыгыны аңлады-да:

— Бег, эгер сен мениң гүнәсиздигиме гөзүңи етирен болсаң, бейлекилер хем эдил мениң ялы. Онда, олары-да [illegible]. Ягшылык этсең хеммә эт. Ол бенделер хем гараңкы тамда битлерини шәник ялы эдип ятмасынлар — дийди.

— Ха! Ха! Ха?.. Бейлекилериң ягдайы сениңки ялы дәл.

Сапармырат доңды. Ол Атамырадың йүзүне гөзлерини ялдырадып серетди. Шондан соң ондан назарыны айырмады, йүрегини бире баглап, гөзүни гырпылдатман, онуң соңкы дийҗек сөзүне гарашды.

Атамырат довам этди:

— Бейлекилериң халы сениңки ялы дәл. Сен гарагейими, Ягмыры, гул оглуны якын адамың хасаплаярдың. Оларың гачмагына көмек этдиң. Олара өз атыны-да бердиң. Олар болса нэтдилер? Хә? Эшидйәрмиң! Олар нәтдилер? Олар илде ёк иши этдилер. Ине, Байраммырадың оглы, өңъетен билен баш гошсаң нәме боляр экен! Инди гөрдүң герек?

Сапармырат дуруп билмеди-де:

— Нәме болупдыр ахыры?! — дийип сесленди.

Эмма ол соңра бир дүзедип болмаҗак ишиң йүзе чыкандыгыны аңлап башлады. «Айылганч бир зат боландыр, болмаса бу харамзада бейле бегенмезди» диен пикир Сапармырадың келлесине гелди. «Акҗагүлмикә?» диен пикир келлесине геленде онуң гөвреси доңды.

Атамырат ичини гүлдүрип, гыссанман довам этди:

— Ховлукма, ховлукма! Хеммесини айдарын. Йөне какаң дири болан болса, бу масгарачылыга чыдамазды. Олардан ар аларды. Галан бүтин өмрүни ар алмага сарп эдерди. Әй, хава-да, инди нәме Байраммырат ялы адам галдымы?

— Нәме болды ахыры? — дийип, Сапармырат гахарлы сесленди, сычрап еринден турды.

— Үйтгешик болан зат ёк... Гарагейим, Ягмыр икиси гул оглуна көмек эдипдирлер. Сениң зындана дүшениңден пейдаланып, өйүңи вес-вейран эдип, гул оглы гызыңы алып гачыпдыр... Сениң нәхилидигиңи-хә билемок вели, башга ёмуда-ха бу хорлуга чыдамазды.

Сапармырадың бирден башы айланды. Гөзүниң өңи гаралды. Ол дуран еринден өзүни ере гойберди...

ҚАСЫМ ДАШХОВУЗДА

Хер дем ясавулларың гелмеги, ене-де өйүң ичини донуз гирен ялы агдар-дүңдер этмеклери мүмкинди.

Шонуң үчин-де Мария Павловна нәме этҗегини билмеди. Ефимовы гөрүп пикир алышянча, Касымы гоңшының өйүне элтип отурдайын дийсе, голайда җаныны ынанар ялы оңлы гоңшы-да ёкды. Пылан вагтда гелерсиң дийип ибермек хем мүмкин дәлди. Ине, чыкалгасыз ягдай. Шейле вагтларда нәме этмек болар?

Касым Мария Павловнаның йүзүне сиңе серетмек билен онуң ягдайына дүшүнди. Барара элин ери болмаса-да, аялы азара гоймазлык үчин сыр бермеди:

— Мен Ефими шу якында гөрүп билеринми? Мен оны хөкман гөрмели —дийип, Касым аялдан сорады.

— Оны гөрмек кын. Ол гачгак. Яңыҗа гелип, ичерини агдар-дүңдер эдип гитдилер. Бизиң ягдайымыз гаты горкулы. Олар ене-де гелерлермикә дийип, мен гаты горкярын...

— Мен дүшүнйәрин, еңңе. Йөне, хер зат-да болса, мени онуң билен душурмасаңыз болҗак дәл. Мен онсуз узадан аягымы-да йыгнап билҗек дәл.

— Агшамдан бәрде бу бизе башартмаз.

— Шу гүн агшамдан бәрдеми?

— Хава.

— Вах, мен муңа кайыл-ла... Мен муңа гаты разы!

— Мен сизи ниреде гизлесемкәм? Ясавулларың бирден гелмеклери мүмкин — дийип, аял ене-де ынҗалыксызланды.

—Гайгы этме, еңңе. Мен галаның ичинде боларын. Йөне ниреде душушарыс? Мен бу ере гелмәйин. Саглык болса сонра аркайын гелерин. Чайыңы-да ичерин, чөрегиңи-де иерин...

Мария Павловна ашак бакды. Ол бираз салым пикир этди-де, шейле дийди:

— Сиз көчеде гөрнүп билйәрсиңизми?

Касым башыны атып «хава» диен ышарат этди-де:

— Мен гейимлерими чалшырарын. Өзүм хем шу гүн базарлаҗак. Мен өзүми танатмарын — дийди.

— Хабардар болуң.

— Мен танатмарын. Онсоң бу ерде мени танаян ясавул ёк. Обадан геленлере болса гөрүнмерин. Обадан геленлери мен олардан өңинчә гөрерин.

—Балык говрулян ерде душушарыс онда. Мен касаның өңүне барарын. Шол вагт сиз хем мениң ызымдан гелиң-де, давалашып өңе гечҗек болуң. Шол вагт нәхили болмалыдыгыны айдарын.

— Гаты говы. Онда мен эгленмәйин. Җахан ягтылманка бармалы ериме барайын...

Мария Павловна утанҗыны зордан басып:

—Багышлаң, Касым. Ягдай шейле — дийди.

Касым йылгырды:

— Сен мени багышла, еңңе. Даң билен гелип, сени азара гойдум...

Соңра чыны билен:

— Зыяны ёк. Бу гүнлерем гечер — дийип, гапа тарап йөреди.

Мария Павловна алада билен Касымың гелни барада хич зат сорап билмедигине өкүнди. Ылгап айнаның өңүне барды. Җахан ягтылып уграпды. Касым бат билен йөрәп, айнаның дешине геленде, Мария Павловна чеп эли билен якасыны тутуп, саг элини агзына етирип, ичини чекди. Онуң гөзлериниң өңи гараңкырап гитди. Ол айылганч гыгырмакдан бармагыны дишләп зордан сакланды. Гиҗе Ефимовы гөзләп гелен ясавуллар гыссанып барян Касымың өңүне гечип, кесеришип дурдулар. Онуң ёлуны кесдилер. Мария Павловна муны гөрүп, тас эссинден гидипди. Ол ювашлык билен айна гапының бир тарапыны чалаҗа ачып диң салды.

Ясавуллардан бири:

— Сен ким боларсың? — дийип, ызгытсыз әхең билен сорап, ярагына япышды.

Касым хем эгниндәки ярагыны элине алып:

— Сизе ким герек? — дийип, эсерден сорады. Онуң сеси ынамлы хем-де батлы чыкды. Бу болса ясавулларың сустуны басаңкырлады.

Мария Павловнаның йүзи үч ювлан ак эсгә дөнди.

Ясавул:

— Бу ерде нәме эдип йөрсүң? Ким сен? — дийип, даның алагараңкысында Касымың йүзүне сиңе-сиңе серетди.

Касым ёлуны тапды:

— Мен Бедиркент галасындан гелдим. Гачгакларымыз бар. Шолары агтарярын...

Мария Павловна улудан демини алды. Өз янындан: «Сергей, элбетде, леллим адамлардан дост тутунмаз». дийип бегенди.

Ясавул бегенди:

— Вах, бизем гиҗеси билен шол гачгаклары агтарярыс-да. Сен хей угур тапмадыңмы? Биз-ә хич зат тап-

...какылмадык гапы, дөкүлмедик өй гал-
Касым гахарлы:

— Эдил олары ер ювдан ялы. Ханы, вагт гечирип дурмалың. Сиз хайсы тарапы гөзлемекчи? — дийип сорады.

Ясавул:

— Биз-ә ене шу орсуң өйүни барламага гелипдик. Сен шулардан чыкдыңмы? Ёкмы өйүнде? — дийип сорады.

— Ёк — дийип. Касым ынанчлы айтды. — Ёк. Валла, инди нирелери гөзлесеккәк? Бу орусдан асла дерек ёк. Чагалары хәзир завода гитжек болуп отырлар.

Ясавулларың икиси-де:

— Биз-ә шу голайларда болсак диййәс — дийдилер.

Касым ховлугып:

— Гөрүң-дә. Мен-ә гүнбатар дервезәниң голайларыны агтарсаммыкам диййәрин. Оларың шондан чыкып гачмаклары-да мүмкин. Сиз, говусы, демиргазык дервезеден хабар тутмалы экениңиз.

Ясавуллардан бириси:

— Шу мамла гүррүң — дийип, бейлекисине йүзленди.

Олар бирсалым шу ерде дуруп, демиргазык дервезә тарап гитмәге Касыма вада бердилер. Касым хем гыссаглы йөрәп, буларың янындан уграды. Эгрем-буграм көчелериң бирине совлуп, терсине гитди.

Ясавуллардан арасыны хас ачандан соң, оны бирден дер басды. «Худай саклады. Ач ёлбарсың агзына дүшүп, ондан саг-аман гутулмак, элбетде, аңсат дәл. Худайың өзи гарашык этди...» Касым ховлукды. Нирә бармалы? Бимахал чак киминң гапысыны какмалы? Кимден харай сорамалы? «Дур, дур, тапдым. Нурмет экәнинкә барайын. Какам оны өвйәрди. Говы адам диййәрди. Өзүмем какам билен гелип, бир-ики гезек мыхман болупдым. Ол мени танар. Көмек эдип билмесе-де, кишиниң элине-хә бермез...» Ичинден шейле ховсала дүшсе-де, Касымың даш гөрнүши гаты аркайынды. Ол хер әдимде өңүнден чыксалар Жүнейт ханың атлысы болуп гөрүнмәге тайярланып барярды. Ол бирнәче хапыса, даражык эгрем-буграм көчелерден гечип, гүндогар дервезәниң голайындакы гиң көчә чыкды. Төверек дашына гөз айлап, гайралыгына тарап уграды. Сүйт сатян аяллар, гызлар, йиңгдекчелер күйзелерини гөтеришип, бири-бир-

лериңден өңүрти базара етмек үчин егдеклешип барярдылар. Олар даң атан чагында эли бәшатарлы, били эгинлери хатарлы йөрен яш йигиде гөз астындан горкулы середйәрдилер. Касымдан тизрәк араларыны ачанларыны кем гөрмейәрдилер.

Касым, эшек арабасы гирип-чыкар ялы эдилип салнан кичижик дервезәниң өңүне гелип сакланды-да, онуң гапдалындакыжа гапыны какды. Көп вагтлап ичерден сес-үйн чыкмады. Касым ене-де какды. Башга гидере ери болманы үчин, жаханың хас ягтылып уграны үчин Касым шу гапыны какмакдан башга чыкалга тапмады. Ичерден «хык-чок» эдйән сес эшидилди. Касым: «Нурмет экәниң өзи болса герек» дийип, пикир эдип етишмәнкә, кичижик гапы ачылды. Эңеги ере етип дуран семиз яшулы гапыны ачды-да, гелениң кимдигине үнс бермән, онуң аягының астына середип:

— Бизде хич ким ёк. Сизиң гөзлейән адамыңыз ёк. Гижеси билен бириң гелди, бириң гитди. Ынаның ахыры — дийип зейренди.

Касым гыссанмач ичери гирди, гапыны япып, илгенчегини илдирди-де:

— Нурмет эке, бу мен, Ясавул дәл. Мен, Ремезаның оглы — Касым — дийди.

Гарры өзбек аграслык билен башыны гөтерди, Касымың йүзүне серетди. Онуң йыгырт-йыгырт болан бугдай реңк йүзи гүлди:

— Вах,сизмидиңиз? Ясавулмыка дийип жаным чыкды. Гижеси билен укламага гоймадылар...

Шундан соңра Нурмет эке Касымың элинден тутуп, ичери гиризди. Оба-гаралары, мал-башлары хакында түкениксиз сорага башлады. Гарры нәме үчиндир Касымың геленине өңкүлерине гаранда хас бегенди. Ол өзүне хоссар тапынан ялы болды.

Чайың башында шейле гүррүң берди:

— Оглум, замананың нә-ничик боланына дүшүнер ялы болмады. Жүнейт хандан ики-үч адам гачыпдыр. Шонуң үчин шу көчәниң угрунда гижеси билен дабырдашып йөрен ясавулың ызы кесилмеди.

— Бу төверeклерден тапылды-гойды диен хабар-а ёкдур?

Нурмет эке ажы йылгырып:

— Жүнейтден гачан адам тапылжак болуп гачярмы нәме? Оглум, сада болмазлар — дийди.

Чай ичилип, чөрек ийленден соң, Нурмет эке Касыма йүзленди:

— Оглум, дашховузлы өзбегиң бир гең гылыгы бар: ол базар гүни иши болса-да, болмаса-да, хөкман базарда боляр. Шол гүн ол соңкуҗа задыны сатмалы-да болса сатып, палав ийййәр. Мениң базарлык ишим ёк. Эмма базара гитҗек. Кәшир-соган билен түви алып гелерин. Ынха өй. Ят, тур. Дынҗыңы ал. Нәме герек болса апа бийине айдарсың. Болярмы?

Касым шейле дийди:

— Нурмет эке, мениң хем базарлык ишим бар. Йөне мен бу гейимде гидип билҗек дәл. Ок- ярагымы сизде гойсам, сиз маңа чалшырар ялы дашкы гейим тапып берсеңиз говы боларды. Мен хем бир гачып гайданы агтарярын...

Нурмет эке гүлди:

— Бу нәме, оглум, ёмутлары җын какайдымы, нәме болды? Хеммәңиз гачгы билен ковга дөнүпсиңиз-ле?

Касым хем гүлди.

Нурмет эке базара гитди.

Касым бираз дынч алмак үчин гышарды. Ики-үч сагатлап сүйҗи уклады. Туруп, бойдан-баша өзбек гейимине гирип, базара тарап гитди.

Касым улы базар мейданына гелип етенде, мәрекәниң дөрт тарапа урнушыны гөрүп гең галды. Адамлар сатмалы затларыны аркайын сатып билмән, ганарларының агзыны даңып, учҗак гуш ялы галавутлы гөрүнйәрди. Зат алҗаклар болса ода гелен ялы, пулларыны оклап, алмалы затларыны сатыгчыларың элинден какып алып гидйәрдилер. Касым илки бада гең галды. Гапдалындан гечип барян буруннлак бириинден:

— Агам, нәме хабар бар? — дийип сорады.

Өтегчи, Касымың ала донуна, алатахясына, говшаграга-да гушалан гушагына, шейле-де болса түркменче геплейшине гең галмак билен серетди-де, гөвүнсиз:

— Җүнейдиң гачгакларыны гөзлейәрлер — дийди. Сонра Касымың сораг бермегинден горкян ялы болуп, әдимини йыгҗамладып, өз ёлуна гитди.

Касым Ефимовың аңсатлык билен эле дүшмеҗегини билйәрди. Эмма шейле-де болса мунча тутум билен оларың гөзленишинден горкды. Шонуң үчин-де белли бир зат билип болмазмыка дийип, балык говрулян ере ва-

далашылан вагтдан кән ир барып, Мария Павловнаның гелмегине гарашып отурды.

Балыкчының дуканының ичинде адам азды. Ортада йөрәр ялы даражык ер барды. Бу ериң ики яны дыз бойы белентликде тагта сыпады. Шол сыпаның үстүнде отуран адамлар аңырсындан гүн гөрнүп дуран өзбек чөреги билен яңыҗа газандан чыкан гызгын балыгы иййәрдилер. Хер адамың өңүнде бир чәйнек чайы-да барды. Касым балык ийип отуран адамларың гөзлериниң гапыдадыгыны аңшырды. Ол хем балык билен чай алды-да, адамларың назарындан дашракда, бир гараңкы бурчда отурып, гүйменип башлады. Голайында отуран орта яшларындакы ики ёмудың гүррүңине гулак салды. Олар ховлукман ийййәрдилер, ювашҗа геплешйәрдилер.

— Гачгаклары тапыпмышлар диен гүррүң бар-ла? — дийип, пишге муртлы янындакы көсә хабар берди.

Касымың ювутҗак болуп отураны бокурдагындан гечмеди. Хер ничик-де болса сыр билдирмезлиге чалышды.

Көсе учлары ярык-ярык бармаклары билен балыгың гылчыгыны айрып отурышына:

— Ховайы гүррүңдир. Олар эле дүшҗек адамлар дәлмиш. Ол орсуң-а билмейән зады ёк диййәрлер. Җадыгөйликден хем хабары бармыш диййәрлер. Гөзүң өңүнде этҗегини эдип отурыберйәрмиш — дийди.

Пишге мурт гөзүни гиңден ачып, көсә середип:

— Ёгса-да оларың нәме эдендиклерини бери билйәрмиң? Мен-ә оңлы бир зат эшидемок — дийди

Көсе агзындакы яглы балык билен юмшак чөреги леззетли чейнәп аңры гечирди-де, дашы яглы кәсесинден агзыны долдурып овуртлады. Шундан соң тәзеден бир бөлек балык алып, онуң гылчыгыны арассалап отурышына шейле дийди:

— Оларың эденини адам оглы эдер ялы дәлмиш. Орус Бедиркендиң адамларыны окадыпмыш. Ханың галасының хер тикесини ынха, шу гылчык ялы этмегиң ёлуны өвредипмиш — дийип, инчеҗик гылчыгы ите зыңан ялы эдип, пишге муртуң өңүне оклады-да, довам этди: — Ол түркмен болса, симчыраның үстүнден гараяның өзүни, аялыны, бала-чагасыны, доган-гарындашларындан еди-секизини өлдүрипмиш. Ханың өзүни өлдүрҗек болуп дурка дуйлупмыш...

— Бәй-бәй! Басырынып ятан гочаклар көп экен-ов! — дийип, пишге мурт хайран галып, агзыны ачды.

— Гүррүңи нәме! Ичиң янса ондан бетеррәгинем эдерсиң...

Касым пыңкырып гойбермекден зордан сакланды. Дилини дишледи. «Геӊ зат. Бир зат ил ичинде он болуп яйраяр экен... Ханы, ызына гулак салалы...»

Көсе соңкы арассалананан балыгыны-да аңсатлык билен аңры гечирди. Соңра тәзе бир бөлек балыгы элине алып, сөзүни довам этди:

— Бедиркентдәки гуллары-ха билйәнсиң?

— Билйән. Олара нәме болупмыш?

— Хич зат болмандыр. Оларың гөркезен оюнлары хас гызыклы.

Касым ыкжамланды.

Пишге мурт агзына элтен элини ызына чекип:

— О нәхили оюн? — дийип, гаты гызыкланды.

— Ине, шол симчыраның үстүнден гараяның бир мен диен овадан гызы бар экен. Ол адамың өзи болса обада ёк экен. Шол гуллардан бир йигит гызың ызындан гелип, оны алып гачыпдыр. Хәзир оны-да гөзлейәрмишлер. Хич ерден тапмаярмышлар. Оңа-да шейтмеги шол орус уссасы өвредипмиш. Ай, гараз, Бедиркентде болмадык иш ёк диййәрлер.

Пишге мурт задың тагамыны алан ялы, агзыны шапбылдадып, муртуны товлады-да:

— Залым гул, алтын тапан ялы боландыр-айт? — дийди.

— Алтының нәме?! Ол гыз алтынларыңам алтыны диййәрлер. Залымжык ол гызың леймун ялы мәмесини гысымлап, дүнйәниң әхли дава-җенҗелини ятдан чыкарып, кейп эдип отурандыр... Дүнйәде багты гетирен адамлар кән ахыры. Эгер чынымы айтсам, гул оңарыпдыр! Шейтмесе, оңа ол гыз етдирмезди. Бойы билен гызыл берсе-де, оны оңа бермездилер.

Пишге муртуң хыялы гүйчленди:

— Эгер гул оглы шол аялы билен пена исләп гелсе, оны хор этмездим. Өзүни ятымлайын гума көмре иберип, ызында гелни билен кейп чекердим.

Касымың кәсеси эдил чәйнегиң үстүне гачып дөвүлди. Ол гахарыны гизлемек үчин дишлерини гысды. Уллакан аладаның ашагында галды. Эмма ики гүррүңдеш мундан хабарсыз, сөзлерини довам этдилер.

Көсе йылгырды.

— Шейдәйсең гул оглы келләңи хызлавук кәди ялы эдәер! Муртуңдан болса чарыгына баг ишер. Бейле ишлере йүрек эдип япышян адамлар гаты батыр болярлар...

Пишге муртуң гөйә депесинден юмрук инйәне мензеди:

— Вах, мен ёлуны тапсам, оңарсам шейдердим диййән ахыры...

— Эйле болса башга гүррүң — дийип, көсе онуң билен разылашды.

Бу арада Мария Павловна гапыдан гирди. Кассаның голайына барды. Касым хем бөкүп турды-да, илки билен онуң ызына барып дурды. Соңра аялың ызында дурмага намыс эден киши болуп, онуң өңүне гечди. Мария Павловна тәзе лыбасдакы Касымы оңат танандан соңра, гахар эден киши болды.

— Нәме, гөзүң ёкмы, өңе сүссүрилип гелйән?!

— А сениң гөчүң гечип барярмы? — дийип, Касым оңа азм урды.

— Сен ялы адам аяллар билен дава этмез! — дийип, Мария Павловна оңа дашары чык диен ышарат этди.

Касым элини салгап, гахар эден киши болуп балыкханадан чыкды. Бир айланмаҗа барып, Мария Павловнаның өз дeңинден гечерине гарашып дурды. Көсе билен пишге муртуң сөзлерине онуң хем гахары гелйәрди, хем гүлеси гелйәрди. Шейле-де болса ол муңа әхмиет бермеди-де, Мария Павловнаның тизрәк гелерине гарашды. Әхли ясавулларың гөзүниң астында болан аял билен базарда геплешип дурмагың өрән горкулыдыгыны ол билйәрди. Эмма онуң соңкы сөзүни-де эшитмелиди. Мария Павловна онуң деңинден гечип баршына оңа чала серединп:

— Салай жерчиниң янына барып, мен талабан диййиң, өзүңизем хәзир барыберин! — дийип, ёлуны довам этди. Касым Салай жерчини ягшы танаярды. Онуң атасы-да жерчи билен танышды.

Касым базар совулянча, Салай жерчиниң дуканында болуп, ожук-бужук ишлерини эдишди. Гүн батмазының өң янында онуң затларыны аркасына алып, жерчиниң ызына дүшүп гитди.

Достлар жерчиниң дәне саклаян жайында душушды-

лар. Үчүси узак вагт гуҗаклашып дурушларына вагты билен гүррүңе-де башлап билмедилер. Җайың ичи гиңди. Эмма бугдай, җөвен, шалы гуюп гояр ялы өйҗүк-өйҗүк эдилип бөлүнгиди. Ефимов билен Ягмырың херси бир өйҗүкде ашакларына кече атып узаклы гүн ятыпдылар. Туруп, икиси бир өйҗүге гирип гүррүң эдипди. Инди Касымы хем янларына алдылар. Отурмага ер болманы үчин дик дурушларына бири-бирине гезек бермән, хал-ягдайы сорашярдылар.

Ягдайың өрән агырлыгына гараман, Ягмырың гечиси дага яйрады. Иң говы досты саг-аман гелип етди. «Хеммеси дүзелер, хеммеси говы болар. Худай җан, өзүң дүзет...» дийип, ичини геплетди.

Онянча Ефимов Касымы гуҗаклап:

— Сениңки нәхили гачды? Акҗагүли ниреде ерлешдирди? — дийип, оңа йүзленди.

Касым, достларындан айрылышандан соңра башындан гечен ишлер хакында гысгача гүррүң берди:

— Ягмыры ууградып, гулагымы ере бердим. Гөвнүме болмаса, икиңиз душушянчаңыз гаты көп вагт гечен ялы болды. Сизиң саг-аман уграндыгыңызы аныклап, отуран болды. Сизиң саг-аман уграндыгыңызы аныклап, отуран еримде көне дондан гарантга ясадым-да, мен хем багрым билен сүйшүп, көпрүден гечдим. Алының атыны алып, Акҗагүллериң гуюсының янына бардым. Гыз деррев гелди. Онуң билен узаграк гүрлешип дуран болмага чемелимиз. Җахан ягтылып, гүн догмага голайлашды. Гараз, гепиң гысгасы Акҗагүли шунча гоюп гайтҗак болсам-да болмады. «Мени гоюп гитсең, гайдып гөрмерсиң. Мени Атамырат езит гөз астына алып йөренмиш. Ол хәзир ханың ёклугындан, какамың ягдайындан пейдаланып, мени сыпдырмаз» дийип дурандан соң, мен оны алып гачдым. Икимиз атланып гамышлыкдан чыкан бадымыза, ясавул сөбүгимизе дүшди. Обалыкдан сайланып, гумуң этегиндәки шорлуга дүшйәнчәк кын болды. Ёл эрбетди. Атың-да гылык-хәсиетлерине етик дәлдим. Эмма җылавы деңләп, худайы чагырып, алашаны гамчылап башладым. Ат говы экен. Худайым, Алының эли-гөзи дерт гөрмесин, гаты говы, акыллы ат етишдирипдир. Акҗагүл болса билимден гайым япышып,кәвагт ызыны гөзләп, маңа гүйч кувват берип отыр. Мен шорлуга гөнүләп чыкмак үчин бир атызың ичи билен догрулап сүрдүм. Ковгучылар болса мени гума тутдурандыр дийип дүшүндилер-де, чеп тарапымы габатлап ковдулар. Атыз якында сүрлен экен. Атың аягы хер гезек дызына ченли топрага чүмйәрди. Бирден Акҗагүл бегенчли сес билен:

— Бири йыкылды! — дийди.

Шол бада мен хем ызыма бакдым. Өңден гелйәниң атының аягы сычаның күрүмине гидипдир. Ат өз үстүндәки адам билен башашак йыкылды.

Гөзи ёк ялы болуп, онуң ызындан хайдап гелйән хем буларың үстүне етип йыкылды. Биз бу пурсатдан пейдаланып, араны ягшы ачдык. Аягы күрүме гиден ат майып болан болмага чемели. Ол шол ерде галды. Еке атлы ковуп башлады. Биз эййәм шорлукдакы гин ёла дүшүпдик. Инди бизиң ызымыздан етмек хер киме башартҗак дәлди. Соңра бизи тупеңләп уграды. Түпениң оклары деләмизде гаймалашярды. Хич биримизе ок дегмеди. Шу аралыкда мениң ат билен башагайлыгымдан пейдаланып, Акҗагүл ярагымы алды-да, ыза гарап бир-ики гезек атды. Мен гең галып, тас хушумы йитирипдим. Аҗалың өңүнде гыз әре дөнен экен. Мен хер зада гарашсам-да Акҗагүл бейдер диймейәрдим. Онянча ол:

— Атлы атындан агды! — дийип, бегенчли гыгырды. Мен ызыма серетдим. Догры. Атлы йыкылыпдыр. Аты майып болан ковгучы болса бизе ок атмакдан гечен, өз ёлдашының аладасы билен башагай болуп галды. Гүн догуп асмана галыпды. Улы ёлдан гызы сыртына алып гитмек мүмкин дәлди. Биз шейдип, гүнорта болан вагтлары Паласолтан обасының илерсиндәки чөп-чаламлыклара, көне япларың арасына өзүмизи атдык. Агшама ченли бир көне ябың ичинде отурдык. Гаранкы дүшүп, обада аяк йыгнанансоң йүзүмизи Гарапорсаңа тутуп, ене-де ёла дүшдүк. Гарапорсаңда бизиң дашгын гарындашларымыздан бир адам яшаярды. Шонуң дервезесиниң агзына гелип дүшенимизде, даң атыпды. Бизи гаты говы гаршыладылар. Акҗагүли онуң аялына табшырдым. Өй эеси менден:

— Ника гыйылдымы? Инди бу гыз шеригат боюнча сениң аялыңмы? — дийип сорады.

Мен оңа:

— Ёк. Мен бу гызы залымларың пенҗесинден алып гайтдым. Ника-да гыйланок, хич зат хем боланок. Достларымдан, гызың атасындан разылык алман, мен бейле затлара баш гошуп билмерин — дийдим.

Менин бу сөзүм өй эесине яран болса герек, ол мениң аркама какды-да:

— Асыллы йигитлер шейле эдйәрлер — дийди.

Ынха инди-де мен сизи тапдым. Мундан соңра нәме этмели болса, мен хемме ише тайяр. Акжагүлден аркайын болуң. Ол горкусыз, аркайын ерде...

САПАРМЫРАТ ГЫЗЫНЫҢ ГӨЗЛЕГИНЕ ЧЫКЯР

Сапармырат аягыны сүйрәп өйүне гелип гиренде, аялы билен оглы Дурдымырат оны зордан танадылар. Сапармыратда ренк-пет галманды. Онуң гөзлери гөйә хич зат гөрмейән ялыды. Назары белли бир нокатда сакланып билмән, төверек-дашына нәумытлык билен середйәрди. Өйдәкилер нәме этжеклерини, оңа нәме дийип йүз тутжакларыны билмейәрдилер. Сапармырадың өзи-де хич зат билмейәрди. Ол башга бир юртдан гелен адам ялы, нәтаныш ере гелип, гүррүңи нәмеден башлаҗагыны билмейән ялы, ичери гирен еринде, аркасыны тәриме берип бирсалым отурды. Ол аялының, оглуның йүзүне маңысыз серетди. Оларың агламакдан яна йүзлери чишип, репиде ялы болупды. Гөзлери гызарыпды. Сапармырат бу затлары чалажа аңшырды. Эмма хич зат диймеди. Шу ягдайларың арасында онуң йүреги пәки билен дилнен ялы болуп авап гитди. Бу авы бүтин бедениңе яйрады. Аялы билен оглы еке галып, бири-бириниң йүзүне середип отурярдылар. Сапармырадың гөвнүне өйүң ичи бошап галан ялы болуп гөрүнди. Ол «дат!» дийип аглабермекден зордан сакланды. Бүтинлейин ысгыны гачып, гөзүниң өңи гараңкырады. Ар-намыс ядына дүшенден болса,ёкары гөтержек болан элини этмеди... Бирсалымдан соң еринден турды-да, сыйыны силкип ховла чыкды. Нәзик билен Дурдымырат ачык гапыдан онуң ызындан серетдилер. Сапармырат ховлуда бирсалым дурды, төверек-дашыны гөзледи. Бирден одуң үстүне басан ялы, дуран еринден бат билен гозганып, какасының кесел вагты ятан отагының гапысыны шаркылдадып ачды. Гапыдан гирип, оны зарплы япды. Дым-дырслык пейда болды. Ховлудан сес-үйн чыкмады. Сапармырадың өйүниң үстүни агыр, хопукдырыжы дым-дырслык басды.

Сапармырат Атамырадың янындан нәхили чыкып гайданыны билмейәрди. Атамырадың йүрек дилижи яңсыламалары оны соңкы пеллесине етирди. Атасы өленден соң онуң гөвнүне улы ховлының ичи бошап галан ялы болупды. Акжагүл гиденден соң болса хас бетер болды. Сапармырат шонуң үчин-де өйдәкилер билен геплешмәге, аяк үстүнде дурмага өзүнде гүйч тапмады. Гелип, отагың ичине йыкылды. Бирнәче вагтдан соң хушуна гелди. Ысгыны ёклугыны, хич зада гүйжүниң етмежекдигини аныкландан соң, тирсегини яссыга берип, башыны ашак салып, йыгы-йыгыдан улудан демини алып ятды. Илки бада белли бир зат барада пикирленип билмеди. Келлесине хич зат гелмеди. Диңе: «Вах, какам жан, мени нәме еке гоюп гитдиң? Мени нәме бейле масгарачылыгың гуҗагына атып гитдиң?.. Мени-де чагыр, өз янына чагыр?» дийип, гөзүне яш айлады. Өзүниң еке галандыгы барадакы дуйгы онуң бейнисине-де, бедениңе-де ток болуп яйрады. «Ызымда, муртуны товлап дуран доганым болса, мениң гызымы алып гачмаздылар. Екәниң чаңы чыкмаз дийилйәни догры экен...»

Шу хакыкаты дуймагы онуң келлесини ачды. «Вах, какам бичәре өлмедик болса болмаярмыды? Шу вагт, башыма иш дүшүп, еке галан вагтым, ол маңа ёл салгы берерди. Ол дири болан болса мен бейле масгарачылыгың ашагында галмаздым. Ол хич болманда мениң дердими пайлашарды. Мениң дердим агыр...»

«Ефимиң нәметдиги болдука? Ол, Қасыма: «Сапармырадың гызыны алып гач» дийдимикә? Бу чынмыка? Я-да, гул оглы оны-да алдадымыка? Шейледир, шейледир» дийип, Сапармырат маңлайына юмруклады. «Шейледир, гул оглы алдандыр. Ефим бейле мекир адам дәлдир. Ол маңа яманлык этмез. Нәме-де болса, бейдип, гызыны алып гачанларындан соң, бу обада яшап болмаз. Онда-да гул оглы гул алып гачандан соң!»

Шу пикирлере гүмра болуп, келлесини хум ялы чиширип, Сапармырат ики гүнләп өйден чыкман ятды. Даш чыкмак иши-де болса, гүн батып, гараңкы дүшенсоң чыкды. «Ёк, мен бейдип ятмайын. Мен итиң арт аягындан сув ичйән адам дәлдигими иле билдирейин. Башымы алып гидейин. Бу ердәкилере хич зат болмаз. Илки Ефимовың янына барайын. Шондан соң гызыны-да, гулы-да тапып, икисиниң-дә ләшини серип, онсоң обама гелейин. Болмаса бу оба билен ханың зынданының

мениң үчин тапавуды ёк. Гой, мерт экен дийсинлер. Гой, Байраммырадың оглы агзына сиңек гондурып йөрен адам экен дийип, мени масгара этмесинлер... Мен ар алайын...»

Үчүнжи гүн дийленде, Сапармырат эртир чайындан соң, аялыны янына чагырды. Нәзик пахыр хениз өзүне гелип билмәнди. Хениз-де онуң халы бу хабары илки эшидендәкиси ялыды. Касымың Акжагүли хор этмежекдигине, оны бәбенеги ялы эзиз горажакдыгына Нәзик ынанярды. Эмма айралык онуң йүрегини дилйәрди. Әриниң газабындан горкярды.

Ол ичери гирип, күлүң үстүнде отурды.

— Мениң хоржуныма бир-ики чөрек сал. Чай, теммәки сал — дийип, Сапармырат оңа йүзленди.

Нәзигиң ини тикенекләп гитди.

— Сен бир ере гитмекчими?

— Хава.

— Нирә?

— Тейземине! — дийип, айылганч гыгырмак билен, Сапармырат чокайыны голайына сүйшүрип, долагыны какышдырды. Соңра долагыны доланып башлады.

Бу газаплы сесден Нәзик гаты горкды. Әри хич вагт оңа гаты-гайрым зат диймейәрди. Ондан соңра-да бу дерт Нәзигиң хем башында барды. Ол бу вагт сүйжи сөзе, мылакатлы гүррүңе хеммеден бетер мәтәчди. Сапармырадың шуңа акылы етмейәрмикә? Нәзигиң бокурдагы долды.

— Маңа бейдип, зәхериңи пүркмәң нәме? Тейземине гидйән болсаң мени-де, Дурдымырат жаны-да яныңдан гойман, өзүң билен әкит! — диенде Нәзигиң сеси титрәп гитди. Ол хыңзап гелен гөзяшыны саклап билмеди-де, мөңңүрип гойберди:

— Сен нирә гитжек ахыры?

— Ол икисини тапып, боюнларыны ёлмага...

— Худай диевери... Вах, чагажыгым...

— Иш ар-намыса геленде мениң нәме диймелидигими өвретме. Иш муңа етенсоң, ол әр иши боляр.

— Вах, вахей, худай диевери! — дийип, Нәзик әрини көп вагтлап көшешдирҗек болды. Эмма Сапармырат: «Этҗегим ичимде» диймек билен энәниң йүрегини дагламагыны довам эдйәрди. Нәзик гөзяша батып отурышына ериндеп турды-да, берлен буйругы бержай этмек үчин чыкып гитди. «Хернә худай, бетеринден сакла-

вери» диен сөзи ят тутмакчы болян ялы ызыны үзмән гайталаярды.

Сапармырат жайың ичинде еке галансоң додагыны дишледи. «Бу пахырда нәме гүнә бар?» дийип, ганыгызгынлык эдип, онуң гөвнүни галдырандыгына гынанды. Өзүне кәеди. «Ер гаты болса өкүз-өкүзден гөрермиш» дийип, өз-өзүне гөвүнлик берди.

Ол эшигине мүнүп, телпегини ашак басып:

— Саг-аман отурың. Хачан гелжегим белли дәл — дийип, Дашховзуң ёлуна дүшди. Ол Акжагүли-де, Касымы-да өлдүрмән гайтмажагына атасының өлен еринде отурып касам этди.

Дашховузда бу вагт ягдай хас йитилешипди.

Шааббас галасындан, ханың хут өзүнден гелен ики чапарың хабары Черрик хекимиң ики аягыны бир эдиге сокды. Черрик үч гүнүң ичинде ики йүз атлы-ярагалы адам, дөрт йүз батман түви, башга-да хер хили нерличер ялы затлар йыгнап, деряның аркасына етирмели эдилипди. Буйрук кесгитлиди.

Черрик гызыл бурнуның дерини еңи билен сүпүрип, янында чай ичип отуран Харман ногая йүзленди:

— Эртир кичи базардыр-а?

— Хава, хеким ага.

Хеким дашындан хырсыз, рехимсиз гөрүнсе-де, өз келлесинден пикир чыкарып, бир иши эдип билйән адам дәлди. Мунуң үстүне-де ол горкакды. Шонуң үчин-де бу буйрук оңа гаты агыр гөрүнди. Эмма оны ерине етирмесең, соңы мундан-да агырды. Шол зерарлы ол гыссаг арада келлесине гелен пикирини Харман ногая гүррүң берди:

— Мен мунча адамы, аты, ярагы, түвини нирeден алайын? Өзи билен хемме адамы, аты, ярагы йыгнап-дүйрүп әкитди ахыры. Инди ил ичине нәче адам ёлласаң-да мунча зады йыгнамак кын болар. Хениз, өңки гиденлериң-де ызында галанларың гөзяшлары диңип гутаранок. Харман, мен шейле пикир эдйәрин: эгер эртир бу салгытлары базардан йыгнайсак нәхили боларка? Базар ягшы гызансоң, дәне базарының дашыны габасак? Газыкчыларың дашыны габап, әхли атлары алсак? Йигрими яш билен отуз яшың арасындакы адамлары-да гөрен еримизден тутуп, бир жая габасак? Эртир ирден хем бу затлары Шааббаса угратсак? Нәхили гөрйәрсиң?

Харман ногай оңа шейле жогап берди:
— Хеким ага, гаты акыллы гүррүң. Чапар иберенде, ханың өзи-де эртирки кичи базары назарлап иберен болса герек.
Черрик бегенди.
— Гаты догры айдярсың, Харман! Хөкман шейледир! Бе, хәлиден бәри бу мениң пәхимиме гелмәндирәйт...
— Йөне вели, Черрик ага, бу ишлери этмек үчин кән ясавул герек болар. Сизде ясавул кәнмидир?
Черрик:
— Етмиш адам бар — дийди.
— Гаты аз экен — дийип, Харман ногай башыны силкди.
— Онда нәдерис?
— Сен, Хеким ага, иши аңсатлашдырҗак болсаң, бир зат эт. Бу хөкүм әхли хекимлере яйрандыр. Шонуң үчин-де өңуртиле-де, Атамырада хабар етир. Көмек сора. Хич болманда, ене элли яраглы иберсин. Шейтсең утарсың. Онсоң, өз айдышың ялы, бир гүнде хемме заады жемләп иберип билерсиң. Болмаса, кын дүшер. Ичи янгынлы гарамаякдан хер зада гарашмак болар...
— Ине, мамла гүррүң! Акыллы адамың гепи-сөзи-де башга хили боляр-ов!
Черрик гуллукчылардан бирини чагырды-да:
— Чапара гитмәге ики адам тайярлап, мениң яныма гетир! — дийип, буйрук берди
Харман ногай үч йүз тылла салнан халтаны Черригиң өңүне ташлады. Халта гунт дүшен ялы аграс дүңкүлдеди.
— Черрик ага, хәзир барым шу. Саглык болса мыдама бири-биримизи голдап дурарыс. Өзүң, гараз, гайрат эт. Бизде-де нәме, аңырсы гөрүнмән ятан зат ёк. Элимизде болса гараз хан ага билен сенден аяҗак задымыз ёк. Ичинден болса: «Дүшек ашыңа ярасын, харамзада» дийип дилег этди.
Черрик халтаны ювашлык билен тирсегинин ашагындакы яссыгың ашагына салды-да:
— Гайгы этме, Харман. Бир-биримизи голдашып дурарыс. Бизиң нәме, бири-биримизден айра задымыз бармы? — дийди.
Харман ногай гитмек ислейәндигини билдирди-де:
— Йөне вели, хеким, хич ерде мениң адым тутулмасын. Мен эртир гелсем-гелмесем-де шу ишиң угрунда боларын — дийди.
— Гайгы этме.
Харман ногай ичерден чыкан дессине, Черрик халтаның агзыны ачды. Алтын пуллары бәшден-ондан элине алып, бармакларының арасындан ере дөкди. Ене алды, ене дөкди. Сесине гуванды. Совужак метал онуң тенине леззет берйәрди. Эмма онуң бу кейпи узага чекмеди. Ханың газаплы хөкүми ядына дүшди. Депесинден совук сув гуйлан ялы болды. Пуллары еке-екеден чөпләп алды-да, халта салды. Ене-де яссыгың ашагында гизледи. Агыр эллери билен келлесини тайлы гезек сыпалады. «Хернә худай өзүң көмек эт! Эртир гыкылыксыз-говгасыз бу иши битирип болса говы боларды. Гөрйән вели, ханың ягдайы эрбетлешен болмага чемели. Алты мүң атлыны алып гидени яңыды. Ене-де атлы герек димиш! Йипдир. Бу нәме болдугыка? Диңе менден ики йүз атлы! Нәче хеким бар! Илден мунча адамы, аты, ярагы нәхили йыгнаҗак? Ил мунча салгыды нireden алсын? Яңыжа адамлар сыгырларыны, эшеклерини сатып, алты мүң атлы йыгнап, онуң ызына салып гойбердилер ахыры... Бәй, мен нәмәниң аладасыны эдйәрин? Көр болсунлар! Ене сатсынлар, үстлериндәки өйлерини, ерлерини сатсынлар. Маңа нәме? Мен ханың өңүнде йүзүгара болмасам боляр-да. Мен башга зат билемок!»
Эмма вели ол гөвнүни хер нәче гиң тутҗак болса-да башармады. Эртирки гүнүң аладасы онуң үстүне даг ялы болуп сүйшүп гелйәрди. Ол мыдама горкярды. Абаданчылык вагтларда ханың газабына дүшмекден, хәзир — уруш вагтында болса онуң айылганч хөкүмини ерине етирип билмезмикәм дийип горкярды. Ол шейле вагтларда гөйә хер хили зада тайяр болуп дурмак ислейән ялы, деррев ок-ярагыны дакынып, геймлерини гейип бынҗалык хала дүшйәрди. Хәзир хем шейтди. Эдил даш ере уграмага гыссанып дуран адам ялы, бәшатарыны янында дирәп гоюп, гара, түйлек телпегини-де гейди. Ол буйругы берҗай эдип, соралан затлары Шаабаса уградянча, шу ягдайыны бозуп билҗек дәлди.
Гуллукчы гирди:
— Хеким ага, чапарлар ёла тайярландылар.
— Гелсинлер.
Ики яш йигит гирди. Оларың ок яраглары дүзүвди. Хеким шейле буйрук берди:

— Атамырат беге Дашховуз хекими Черрикден көп догайы салам болсун. Ондан сонра: хан хезретлериниң өй-илини, мал-мүлкүни худайым өз пенасында аман сакласын. Худай Атамырат беге узак яш берсин. Шундан соңра оңа шейле дийип айдың: Черрик агамыз хан хезретлеринин перманыны алды. Ол үч гүнүң ичинде ики йүз атлы-ярагды адамы, дөрт йүз батман түвини Шаабаса етирмеги буйрупдыр. Шонуң үчин-де мен Атамырат бегден, хич болманда, элли ясавул сораярын. Сиз шол элли ясавул билен эртир базар гызанда шу ерде тапылмалы.

Чапарлар башларыны эгип чыкып гитдилер.

Бу ики атлы гүн батмазының өң янында илерки көпрүден гечип, Бедиркенде тарап ат салдылар. Галаның гүнорта-гүндогарындакы мазарлыгың деңине етенлеринде, өңлеринден чыкан эшеклини атың өң аягы билен чалажа какдырып гечдилер. Эшекли эшегинден йыкылды. Онуң телпеги бирнәче әдиме ченли тогаланып гитди. Ики атың аягындан асмана гөтерилен тозан ятышандан соң, ол эшекли телпегини тапып алды.

— Гудуз ачан харамзадалар!.. —дийип, оларың ызындан гөзүни алардып гарады. Тозана булашан гейимлерини, телпегини какышдырып, эшегини өңүне салып, Шабадың көпрүсине тарап ёлуны довам этди.

Бу эшекли Сапармыратды.

ГАЛАГОПЛУК

Мария Павловна огулларының эртирлигини ийдирип боландан соң базара чыкды. Базар гызып уграпды. Галаның дөрт дервезесинден-де атлы, арабалы, эшекли, эшек арабалы базарчылар гелип гирйәрдилер. Олар өз бармалы ерлерине догрулап сүрйәрдилер.

— Пош!

— Пош!

— Пош! —диен сеслер базардакы умумы гүввүлдә гошулып, ызы үзүлмән «шш... шш шш» болуп эшидилйәрди. Ол базар билен бу базарың арасында гезип йөрен адамларың саны-сажагы ёкды. Базарың депесиндәки гүввүлди барха гүйжейәрди.

Мария Павловна гыссагара Салай жерчиниң дүканына гелип, жерчидир онуң «гуллукчысы» Касым билен саламлашды. (Бу ерде бир зады айдып гечмек герек: өтен гиже жерчиниң өйүнде Архип Петрович Аржановың гатнашмагында болуп гечен маслахатда Касымы жерчиниң дүканында «гуллукчы» эдип пейдаланмалы дийлип карар эдилипди. Бу — Ефимов билен Аржановың арасындакы гатнашыгы ёла салмак үчин зерурды. Икинжи тарапдан болса, Касымы Дашховузда хич ким танамаярды. Онуң «гүнәси-де» Ефимов билен Ягмырыңкыдан еңилди.) Ефимовың табшырыкларыны эшитди. Өз саглыклары барада Касыма гүррүң берди. Ефимова элтип берер ялы зат гетирҗекдигини айдып, адамларың ичине гирип гитди. Ол бир зада гең галды, онуң ховсаласы барха артды. Ярагды ясавуллар йыгы-йыгыдан душ гелйәрдилер. Мария Павловна олары синче сынлады: оларың базарлык иши ёкды, олар нәме-де болса бир зада гарашярдылар. «Белки, Серёжа дагыны агтаряндырлар» дийип, Мария Павловнаның ене-де ховсаласы гүйчленди. Ол шо бада әринден аркайын боланы үчин галпылдысыны басды-да, түви алмага шалы базарына тая йөреди. Гең зат! Бу ерде, шалы базарының дашында, башга ерлере гаранда ясавул хас кәнди. Олар яраглары чеп эгинлеринден асып, бири-бирлерине голай гезмелейәрдилер. Өй хожалыкчы аял: «Бу нәме болдугыка? Ене нәхили зат ойлап тапдыларка?» дийип, ойланып-ойланманка, голайдан ызлы-ызына үч гезек түпең сесини эшитди. Онянча ясавуллар херекете гелдилер. Мария Павловна үчин хемме зат шол демде айдың болды.

Ясавуллар шалы базарының, онуң голайындакы дәне базарының дашыны габадылар. Бир эллери билен ярагларының нилинден тутуп, бейлеки эллери билен гар ялы ак түвүден долы ганарлары ортадакы ачык мейдана йыгнап башладылар. Ганар эелери билен ясавулларың арасында чекелешик башланды. Мария Павловна элини якасына етирди. Гөзүни гиңден ачып хопукды. Онянча шейле бир гөрнүш онуң пикирини чекди. Сакгалы дөшүни тутуп дуран яшулы гөзлерини алардып, гахардан яңа сүңңүни саклап билмән:

— Мен бу түвими оглумы өермек үчин сатярын — дийип гыгырды-да, халтасындан япышан ясавулың дөшүнден итерди. Өзи-де түвүли халтасының үстүне чөкди. Ясавул сыртында дуран халта бүдрәп йыкылды. Онянча башга бир ясавул гелип, аксакгалың енсесине

бәшатарың гундагы билен урды-да, оны сенселедип, халтаны зордан гөтерип ташлады. Бу ерде гарма-гүрмелик, гыкылык, сөгүнч башланды.

Мария Павловна ызына доланды. Ол җерчиниң дүканына тарап угранда, өңкүден-де бетер ягдайы гөрди: газыкчыларың төверегинде галагоплук башланыпды. Ясавуллар атлары идишип уградылар, адамлар атларың җылавына япышдылар. Ясавуллар бу ерде хем бир нәче адамы уруп йыкып, төвереклерини габап алан мәхелләниң ичинден чыкмага чалышярдылар. Онянча Мария Павловна эллери сыртына даңлып алнып барылян яш йигитлери гөрди. Олар хер әдим гаршылык гөркезйәрдилер. Гачмага сынанышярдылар. Базарчылар болса бирнәчелерини араларына салып, гачырып гойберйәрдилер. Басалашма, гыкылык, сөгүнч, агы-эңремелер барха гүйҗейәрди. Мария Павлованың гулагы камата гелди.

Эдил шу вагт Салай җерчиниң дүканына алдыраны бар ялы болуп, бир ясавул гелди.

— Салай эке, яңы сениң дүканыңда бир йигдекче бар ялыды-ла? Ханы, шоны тап!

Салай эке аладаланды:

— Оны нәмедерсиң?

Ясавул гысга, кесгитли җогап берди:

— Герек.

Онянча бу затдан хабарсыз Касым бейлеки гапыдан бир чәйнек чай алып гирди. Ол деррев ягдайын бозукдыгыны аңлады. Касым өврүлип гачҗак болды. Эмма инди гичди. Ясавул бөкүп дүкана гирди-де, алҗыраңны болуп дуран Касымың ики элинден япышды.

Касым гаршылык гөркезмеги йүрегине дүвди. Элини чекип алды, бир әдим ыза чекилип:

— Ясавул, оюн этҗек адамыңы бил! — дийип гөзүни алартды. Бу арада ене бир ясавул пейда болды. Өңки ясавул оңа:

— Гаршылык гөркезйәр! Ханы, көмек эт! — дийип, өзүни Касымың үстүне оклады. Бейлеки ясавул хем оңа көмеге етишди. Касымың элини аркасына даңдылар.

Бир четде гөзүни алардып дуран җерчи ясавула йүзленди:

— Бу нәме этдигиңиз болды? Мен гарраным үчин, бу йигиди ёмудың ичине гирип хызматкәр тутуп гайтдым.

— Бизиң бейле затлар билен ишимиз ёк.

— Онда нәме бириниң хызматкәрини әкидйәңиз? Гойбериң, ахыры?

— Буйрук шейле.

— Оны нирә әкитҗек?

— Билемзок.

Җерчиниң гөз өңүнде Ефимов пейда болды. Ягдайы агырлашды. «Пулуң үсти билен хем бир хүҗүм эдип гөрейин» дийди-де, элини җүбүсине сокды.

Өңки ясавулың элинден тутуп:

— Өзүң-ә ягшы йигит экениң. Мениң хызматкәрими гойбер. Ме, чай пулы болар, шуҗагазы ал! — дийип, үч-дөрт саны гызыл пулы элине тутдурды. Ясавулың гөвни бөлүнди. Эмма соңкы гелен ясавул, өзүне сала салынмандыгыны гөвнүне алдымы-нәтдими, Касымы идирдедип дүкандан чыкарды-да, өңүне салып уграды. Өңки ясавул мундан пейдаланып, пулы җүбүсине салды ве оларың ызындан ылгады. Касым баршына ызына өврүлип:

— Салай эке, агаларыма салам айт! — дийип гыгырды .Онуң еңсесинден итердилер. Касым бүдрәп гитди, өзүни дүрсәп ёлуны довам этди.

Салай җерчи Ефимовың ве онуң адамларының йөнекей, сада адамлар болман, улы бир максада хызмат эдйән белент дуйгулы адамлардыгыны аңшырды. Шонун үчин-де ол: «Касымы ёмудың ичинден хызматкәр тутуп гелдим» дийип ясавуллары алдандыгына бегенмән дурмады.

Эмма вели Касымың әкидилмегинден ол яман горкды. «Әхли ишлериниң үсти ачылаймаса ягшыдыр, Касым яшлык эдип, хемме задың үстүни ачаймаса ягшыдыр» дийип ховсала дүшди.

Мария Павловна Ефимовыңка Касымы иберип, базардакы ягдай хакында хабар бермекчи болуп җерчиниң янына геленде, Салай җерчи дүканың агзыны гулплап дурды.

— Салай эке, ханы Касым? — дийип, Мария Павловна җерчә йүзленди.

Җерчи башыны гөтермән:

—Хол-ха Касым! Касымы әкитдилер — дийип, дүканың гаршысында үйшүп дуран топарың аңырсына тарап элини узатды.

Мария Павловна ол яна середип, эллери сыртына

даңлан бәш-он йигиди, оларың өң хатарында болса Касымың баряндыгыны гөрди. Онянча ясавуллар, ол йигитлери өңлерине салып, хайбатлы гыгырып уградылар. Базарчыларың улы топары ясавулларың ызындан галман, галмагаллашып барярдылар.

Базарың ичи мөжек аралашан гоюн сүрүсине дөнди. Сәхелче вагт гечип-гечмәнкә, ит эесини, пишик бикесини танар ялы болмады. Мария Павловна әхли зады ятдан чыкарып, догры завода, Архип Петрович Аржановың янына ылгады.

Аржанов станогыны саклады. Ол эййәм Мария Павловнаның гүррүңинден ягдайың бүтинлейин үйтгәндигини аңлады-да:

— Мария Павловна, сиз догры өйүңизе, чагаларыңызың янына барың — дийип, оны гыссады.

— Архип Петрович, мениң өйде отурып карарым етмез.

— Сиз нәмеден горкярсыңыз? Хич затдан горкмаң. Хеммеси дүзелер...

Ол Мария Павловнаны хөреләп-көшеләп угратды. Соңра Машаров билен Каратовың янына барып, олара бир иш йүзе чыкайса тайяр болуп дурмагы табшырып, догры базара ылгады. Ёлда, пагта заводының медпунктына гирип Гришаны гөрди-де:

— Мениң гелмегиме гарашың, мен хәзир белли бир зат дийип билҗек дәл. Адамлары-да хабардар эдиң. Маңа гарашсынлар! — дийип гитди.

Ол базарың ортасына баранда, базар эййәм совлупды. Адамлар шәхериң ортасындакы кервенсарая тарап ыңярды. Архип Петрович бу ягдайы гөрди-де, ак сакгалыны, ёгын муртуны сыпалап, бошап галан мейданда бир азаҗык дурҗак ялы этди. Соңра ол хем кервенсарая уграды. Онуң агыр гөвреси пер ялы еңиллик билен херекет эдйәрди.

Кервенсарайың ат гайтарым төверегини тутуп дуран мәреке агыр дем алярды. Хич кимден сес чыкмаярды. Эмма адамларың газабының гүйчли хем-де дүйпл үдиги оларың йүзлеринден, болуп дурушларындан мәлимди. Зорланып алнан түвүлери чекип гелйән арабалар кервенсарая гирип билмән, ыза-да гайдып билмән, бир дуран еринде сакландылар. Адамлар дагың бир бөлеги ялы болуп, гозганман дымып дурдылар.

Архип Петрович мәрекәниң голайына геленде, Черигиң эмелдарларындан бирине, өзүниң чаларак таныша душды.

Аржанов онуң билен эллешип гөрүшди-де:

— Ханы, айтсаңыз-ла, бу нәме болдугы? — дийип сорады.

Эмелдар гозганман дуран мәрекә йигренч билен середип:

— Хеким ага адам, ат, түви йыгнаяр. Дөртгүле, хана ибермек үчин. Булар болса хич зат ёк ерден базара ишини ташлап гелипдирлер. Шейле-де бир масгарачылык болармы? Хер ким өз иши билен болуп йөрмели ахыры — дийди.

Аржанов әхмиет бермедиксирән-болуп:

— Адамлары хачан ибермекчи болярсыңыз? — дийип сорады.

— Шу гиҗе.

Архип Петрович ене-де бирнәче сораг берип, хемме задың аныгына етди. Шундан соңра жерчиниң өйүне барып, гапыны уруп башлады. Хич ким жогап бермеди. Соңра гүйчли эгни билен гапыны ителәп йыкды-да, ичери гирип, гапыны дикелдип өңки еринде гойды. Ефимов билен Ягмырың ятан ерине ики бөкенде чыкды.

Ичиндәкилер хайран галып, агызларыны ачдылар. Эмма Архип Петрович бәш минутда бүтин ягдай билен олары таныш этди. Касымың тутулып әкидилендигини эшиденлеринде Ефимовдыр Ягмырың рухлары өчен ялы болды. Оларың икиси-де Архип Петрович геленде, өз ишлери билен башагайды. Ягмыр рус дилинден хем-де рус алфавитинден сапак алярды. Ефимов болса гашларыны чытып, Ягмыр сәхел ялңышса оңа:

— Сениңки яман окувчы! — дийип кәейәрди.

Архип Петровичиң сөзлери оларың өңүнде бүтин ягдайы айдыңлашдырды.

Ефимов гушагыны чекишдирди-де:

— Бизиң хеммәмизиң хәзир заводда болмагымыз герек. Диенимизи эден адамлары ызымыза душүрип гелип, кервенсарайдакылары халас этмегимиз герек — дийди.

Архип Петрович:

— Мен хем шейле пикир эдйәрин — дийип, максадыны душүндирди.

Соңра Ягмыра йүзлендилер. Ол:

— Гаты акыллы гүррүң — дийип макуллады.

— Биз хәзир шәхерде аркайын йөрәп билерис. Әх ясавулларың өз ишлери башындан аша! — дийип, Архип Петрович мәлим этди.

Ягмыр гамлы сөзледи:

— Бичәре Қасымы танаймасалар ягшы! Оны халас эдип болайса ягшы...

Ефимов:

— Сениңки горкма. Бизиңки бу гүн гүйч гөркезди бар! — дийип, бегенч билен онуң аркасына какды.

Архип Петрович базара угран бадына, заводың ичинде хер хили мыш-мыш хабарлар пейда болды. Бу нәмәлим мыш-мышлар тәзе хова ялы болуп цехден-цехе, отагдан-отага аралашды. Ишчилериң гылла яры станокларыны дурзуп, бу хабарың аныгына етмек үчин топар-топар болуп үйшүшип башладылар. Бу топарлар я Каратова, я-да Машарова йүзленйәрдилер. Олар болса:

— Архип Петрович гелсин. Онсоң хеммеси мәлим болар — дийип жогап берйәрдилер. Ашаклык билен адамлара гылав берйәрдилер.

Заводың ичи арының өйжүгине меңзейәрди. Уллакан дервезеден гирен бадына өңүнде кичижик мейданча пейда болярды. Шол мейданчадан әгирт улы ховлының төрүне ченли гиң, араба ёлы ялы көче гидйәрди. Бу көчәниң ики тарапыны деге-деге тамлар тутуп отурярды. Оларың хеммеси деңди. Дашлары агардылан, гапыларына гөгүмтил-яшыл реңк чалнан тамлар, хаятың, машын жайларының гара диварының янында хас арасса гөрүнйәрдилер. Бу — заводың администрациясының, улы везипедәки ишгәрлериниң яшаян жайларыды. Шол гиң көчәниң гутаран еринде ики саны белент, дервезесиз гапы хоңкарып дурды. Бу гапылар эртир ир билен ишчилери демине чекип ювудярды. Гүн батып, гараңкы дүшенден соң болса шол ишчилери ене-де ядан, ысгыны гачан, дуран еринде укламага мейил ...йән бир халда дашары чыкарып ташлаярдылар. Бу гапыларың аңырсында, гиден гиң жайларың ичинде хер хили цехлер ерлешйәрди. Бу цехлер Шабат ябының илки райышындан башланып, онларча танап мейданы тутуп, гүнорталыгына, ашак-ёкарлыгына узалып гидйәрдилер.

Улы ховлының диварларының ич йүзүни, агачларының шахаларыны, ёлуң ики гапдалыны бир бармак гара топ-

рак өртүп ятырды. Цехлериң сансыз кән жайларының ...иринин депесинде әгирт улы турба гыш айлары депесини булуда етирип дурярды Ол Дашховуздан он километр узаклыкдан гөрүнйәрди. Ондан чыкян гурумлар ховлының ичини гара кече дүшелен ялы эдйәрди.

Кәбир ишчилер заводың көчә гарап дуран уллакан, демир гөзенекли, гара дервезесиниң өңүне гелип гидйәрдилер. Гриша медпунктыны япып, илки дервезәниң агзына барды. Бу ерде бәш-он ишчи ховсалалы гүрлешйәрди. Олар Гришаны гөрүп:

— Серет доктор! Ол нәме болдугы? — дийдилер.

Гриша гөзенекден серетди. Улы көчәниң угрундакы адамларың болушлары гең галарлыкды. Ики яна ылгашярдылар. Бир-бирлеринден озуп гечйәрдилер. Бир ерлере совулярдылар, ылгашып көчә чыкярдылар.

Гришаның өзи-де бу затларың аныгыны билмейәрди. Ол ишчилере нәме жогап бержегини билмеди-де:

— Архип Петрович гелмедими? — дийип сорады.

— Ёк. Биз хем шоңа гарашярыс — дийип, ишчилер жогап бердилер.

Гриша цехлериң ичинден гечип, Машаровы я-да Каратовы агтарып йөркә, яңкы дервезәниң өңүнде дуран ишчилериң бири ылгап гелди-де:

— Аржанов билен Ефимов, ене бири гелйәр! — дийип гыгырды.

Каратов билен Машаров хем бир ерден гелип етдилер. Гриша үчүси дервезәниң агзына тарап ылгады. Ишчилериң бир топары оларың ызына дүшди.

Аржанов иң ыздан гирди. Ефимов ховла гирен бадына, чеп тарапдакы киплериң үстүне чыкды. Ягмыр бир четде, ишчилериң арасында галды. Аржанов хем Ефимовың янына чыкып, элини гөтерди. Ол:

— Юваш! Юваш, ёлдашлар! — дийип гыгырды.

Эмма илки бада ишчилериң сесини басмак кын дүшди. Өзлериниң якын ёлдашы болан Ефимовы гөрен ишчилер:

— Салам, Сергей Михайлович!

— Хош гелдиң, Ефимов!

— Серёжа! Салам!

— Ефим эке хош гөрдүк!

— Епим, эсенсиң-дә?! — дийип гыгырышярдылар.

Ефимов ики элини келлесиниң үстүнде бирикдирип, гөрүшмек ышаратыны этди. Шундан соң адамларың

19 Заказ № 3714.

сеслери басылып башлады. Ыздакылар хем гелип етдилер. Гейимлерини, эл-йүзлерини бир бармак тозан басан ишчилер дервезәниң агзындакы мейданча тарап ындылар. Адамларың хатарларының өңи билен кипнериң арасында бирнәче метр ачык мейдан барды. Бу мейдан барха даралярды. Ыздан өңе хынзаян гара толкун өңде дуранлары зарбына сүйшүрйәрди. Ишчилериң гара гейимлериниң, папакларының гашларының, аякгапларының үстүнде елек ялыжак памык үбтүклери чалажаележирейәрди. Ховлының төрүндәки агзы хоңкарып дуран ики саны әпет гапының гөрнүши геңди. Ондан хич хачан гүнүң шу вагтында мунча ишчи чыкманды. Хәзир болса адамларың ызы үзүлмейәрди.

Мейданча гөз ачып-юмасы салымда хырын-дыкын долды. Эмма бу ере гелйән адамларың ызы гөрүнмейәрди. Мейдан дарлык этди. Ыздан гелйәнлер ак тамларың өңүндәки балконлары, басганчаклары долдурдылар. Ишчилерден бир топары бу ерлере хем сыгманлары үчин мейданчаның төверегиндәки агачлара ярмашып башлады.

Булары бу ере нәхили эрк, нәхили хажат гетирйәрди? Аржановың ишини ташлап, гыссаглы суратда базара ылгап гитмеги ишчилериң бир топарының арасына ховсала салыпды. Бу ховсала барха гүйжеди. Нәмәлим, горкулы бир задың йүзе чыкандыгы әшгәр болды. Дура-бара бу ховсала басга өврүлди. Ишчилериң хеммеси дашховузлыды. Шәхерде нәме боляндыгыны, ол ерде нәхили ишиң йүзе чыкандыгыны ишчилериң билжек болмаклары-да шу зерарлы тебигы бир затды. Обадан геленлер-де Дашховзуң голайларында яшаян адамларды. Ишчилериң болса ол ерде хем доган-гарындашлары, танышлары, дост-ярлары барды.

Ине, ишчилери дервезәниң агзындакы мейданча гетирйән шу затлардан.

Архип Петрович илки билен сөз алды-да, шәхердәки ягдай билен ишчилери таныш этди.

Соңра Ефимов сөзледи:

— Ёлдаш Аржанов сизе әхли ягдайы гүррүң берди. Мен хем шуны айтмак ислейәрин. Жүнейт хан Хорезмиң иң ягшы огулларыны йыгнап, олары Дөртгүлүң яш Совет хәкимиетини йыкмак үчин ганлы урша алып баряр. Ёлдашлар, муңа бизиң гүйч бирикдирип гаршы дурмагымыз герек. Ол яңы-якында алты мүң адам

әкитди. Ене-де адам, ат, яраг, дәне салгыдыны салыпдыр. Ол адамлары гөни өлүме алып баряр. Эгер биз агыз бирикдирип, оңа гаршы дурсак, хөкман еңерис. Еке-екеликде херекет этсек еңлерис. Мен Бедиркентде ханың айылганч ишлерини гөрдүм. Гөрмедиклерими гөренлерден эшитдим. Хәзирки ягдай шейле: яңы-якында сизиң огулларыңызы, доганларыңызы хан ызына тиркәп өлүме әкитди. Инди болса галан якынларыңызы мал ялы эдип бир тама габады. Олары-да шу гиже я-да эртир ирден алып гидерлер. Эдил ач гурт ялы болуп базара чоздулар. Бичәре дайханларың дәнелерини, атларыны эллеринден басып алдылар. Хей, шейле-де бир зат болармы? Биз нәме эли баглы гулмы. Биз көплүк! Шейле дәлми? Онда нәме эли яраглы аз адамлар бизи гөвүнлерине гелши ялы әзип йөрлер?! Ёлдашлар, хәзир кервенсарая тарап гиделиң. Гүнәсиз адамлары өлүмден халас эделиң. Жүнейт ханың жылавындан дарталың. Ол Дөртгүлүң яш Совет дөвлетине хыянат этмесин! Нәхили гөрйәңиз, ёлдашлар?!

— Гиделиң!

— Гиделиң!

Ишчилер бир адам ялы болуп гыгырдылар. Ягмыр адамларың агзыбирдигини гөрүп гең галды. Бу арада конторың ишгәрлеринден бир топары ылгап гелдилер. Муртлак бири:

— Деррев ише башлаң! Болмаса хеммәңизи ишден чыкарып, ериңизе тәзе адам алжак! Хожайының буйругы шейле! — дийип хайбат атды.

Архип Петрович өңе чыкды-да:

— Ол буйрук хакда биз энтек пикирленип гөрерис! — дийип, айгытлы жогап берди.

Муртлак, Аржановың сөзүни эшитмедик киши болуп, Ефимова гызарылды:

— Сен өңки гүнәңи аз гөрйәрмиң? Ене-де адамларың арасыны булашдырмаң нәме? Адамлары ише сал!

Онуң сөзүне гулак салан болмады. Көп санлы мәхелле гара дервезәни гиңден ачып, Шабадың көпрүсине тарап йөреди. Аржанов, Ефимов, Каратов ве башгалары иң өңден барярдылар. Ягмыр Ефимовың ызындан галман әдим урярды.

Харман ногай кабинетиниң айнасының өңүне гелип, мәхелләниң болуп баршына сын этди. Ол даш чыкып: «Шу гарма-гүрмеликден пейдаланып, шу үч-дөрт саны баш бозардан дыныл болмазмыка?» дийип пикир этди.

-де, ишчилериң соңы көпрүден гечеңсоң, Хекимиң янына уграды.

Зәхреси ярылан Хеким заводың эесини гужак ачып гаршылады.

САПАРМЫРАТ ГӨЗЛЕГИНИ ДОВАМ ЭДИЙӘР

Сапармырат көп ере гелйәнчә, чыбындан горанян ялы үсти-башыны какышдырып, атлылара сөгмегини довам этди. Дашховуз галасының деңине етенден соң, даш гөрнүшими аз-кем тертибе гетирендирин-дә дийип эшегине мүнди. Көпрүден гечди-де гүндогара совулды. Райышы бойлап гитди. Соңра демиргазыга совлуп, галаның белент диварының дүйбүнден гидйән ёла дүшди. Диварың гайра четине етди-де ене гүндогара йөрәп, аз салымдан улы ёлуң гайра йүзүндәки тама совулды. Бу ерде онуң көнеден гелйән таншы яшаярды. Онуң атасы-да, өзи-де Дашховуз базарына геленлеринде шу өе дүшердилер. Оны йитирип тапан ялы гаршыладылар. Өй эеси Сапармырадың өңкүлигиниң ёкдугыны деррев аңлады. Эмма оны гаты хорматлаяны үчин өзи дил ярмаса сорамазлыгы йүрегине дүвди. Сапармырат болса йүрегиндәкисини айтмага утанды. Шейдип, икисиниң-де кейпи болмады. Агшам нахарыны ийдилер. Сапармырат гала айланып гелейин дийип, эшегини жайлашдырып, өңүне от дөкүп чыкып гитди.

Галаның демиргазык дервезесинден гирди. Көчелер гараңкыды, даражыкды. Кәерде, көче айыртларында өлүгсиже чыра янярды. Айна гапылардан гөрүнйән ышык хич ере етмейәрди. Муңа гарамаздан, көчеде адам кәнди. Сапармырадың гөвнүне голтугы затлы, эли дүвүнчекли, пыяда, атлы арабалы адамлар ол гапыдан чыкып, бейлеки гапа гирип, гизлемпечек ойнаян ялы болуп дуюлярды. Йөне кейпине гезип йөрәнлер хем кәнди. Сапармырат улы даш көчә чыкып илерлигине гитди. Бу көчеде адам хас кәнди. Бейлеки көчелере гаранда бу хас ягтыды. Көчәниң ики тарапындакы пессежик, бири-бирине янашык салнан тамларың айналарының ягтылары бири-бирине дүшйәрди, йөрелйән ери ягтылдярды. Шонуң үчин-де Сапармырат юваш йөреди, душундан гечен эркек адамлары мүмкин болдугыча сиңе сынлады. Эмма Ефимден-де, Ягмырдан-да, «гул оглы гул-

дан-да» дерек тапмады. Ятар вагты доланып мыхман жайына гелди. Гижеси билен уклап билмән, ах чекип, ики яна товланып чыкды. Гызының алнып гачылмагы өңки даяв, эгинлек, гүйчли адамы ики бүкүпди. Ол бирден гарран ялы болды. Онуң бедени агралды, йүзи гаралды, ягырнысы хөкгерен ялы болды. Додакларының бир гат хамы союлды. Булар-да хичди. Илиң гөзүниң өңүндәки масгарачылыгы онуң депесинден гара даш болуп басярды. Бу дерт хич зада деӊ дәлди. Гызы гөзе гөрнүп башлалы бәри Сапармырадың бир пикири оны абрай билен ерлешдирмекди.

Гең галмалы зат: ол мыдама гызының алнып гачылмагындан горкярды. Мыдама шейле айылганч иш йүзе чыкайжак ялы болуп, йүреги гысярды. Шейле хем болуп чыкды. Инди болса дүнйә онуң гөзүне дар гөрүнди. Угруны тапса узак-узак ерлере баш алып гитмек иследи. «Ёк, бу юртда дурарлык галмады. Бу юрт зындана дөнди... Харамзада гул оглуның гөзжагазлары эрбетди... Хилегәрди...»

Сапармырат хер ничик-де болса даңа голай уклады. Узак ёл оны ядадыпды. Гижеси билен онуң ягдайындан хабардар болуп укламан чыкан өй эеси оны оярман базара гитди. Гүн догуп ёкары галандан соң оянды, өзүне кәеди: «Хей, сенде ар-намыс болса шу вагтлара ченли ятармыдың!» Чай-чөрекден-де гечип, базара ылгады. Илки билен нас базарына барды. Дашы нагышлы наскәдисини долдурды. Соңра голайдакы хер хили зат сатылян базарлара айланды. Эмма таныш-да, агтарянларындан дерек-де тапмады. Шейдип, гүнбатар дервезеден чыкды-да, мал базарының голайындакы чайхана гирди. Өтен-гечени гөрер ялы гапының агзында отурып, өңүне уллакан чәйнек чай алды.

Базарда галагоплук башлананда Сапармырат ики саны өзбек наны билен уллакан чәйнек чайыны сонлапды. Адамларың арасында говга бирден гопды. Хемме зат мал базарындан башлады. Бир топар ясавул иң говы йындам атларың жылавындан япышды. Атларың эелери, оларың яны билен геленлер, обадашлары жемленишип, гахар билен атларың бейлеки жылавларындан япышдылар. Сөгүнч, дөшден итеришме, яраг тутма башланды. Әхли мал базары кесек зыңлан арының өйжүги ялы болуп, бирден херекете гелди. Дашына хаят чекилен гиң мейданың ичинде түвелей турана

дөнди. «Бе, бу нәмекә? Ясавуллара не жын урдука?» диен пикир эййәм бу ере голайлашан Сапармырады ынжалыкдан гачырды. Ол бирден херекетленди. Ондан-оңа ылгады. Аз салымда бу говганың аныгына етди. Шейдип, созангуйрук болуп угран мәрекәниң арасы билен кервенсарая тарап йөреди.

Бу ере гелмек билен Сапармырат агзыны ачып, болуп дуран затлара гең галды. Ол илки билен өз гөзлерине ынанмады. Ефимов бир арабаның үстүне чыкып, эллерини херекетлендирйәрди, Сапармырада таныш дилде жан чекип геплейәрди. Ягмыр, доктор Гриша, башга-да бир нәче адам онуң янында хер бир зада тайяр болуп дурдулар. Сапармырат жанланды. Эгни билен адамлары итеришдирип, кынлык билен Ефимовың гепләп дуран арабасының голайына барды. Гөзлерини гинден ачып, Ефимовың йүзүне серетди. Шол таныш херекетлер, шол геплейиш... Соңра ол Ягмыра серетди. «Бе, ол бу ере гелип бейгеләйдимикә? Ол өңки Ягмыра аз меңзейәр-ле... Тоба, тоба. Хемме зат, хемме киши сәхел вагтда үйтгейәр. Бир мен ер уруп, ерде галыпдырын...» Бирден онуң Ефимовың, Ягмырың, докторың адыны тутуп гыгырасы гелди. «Менем гелдим! Сиз нәме, эййәм адам танамаз ялы болайдыңызмы? Ефим, мен сениң Байраммырат достуң оглы Сапармырат ахыры! Мениң какам сениң элинде жан берди ахыры!» диеси гелди. Соңра шу ховсала дүшүп дуршуна Ягмырың йүзүне серетди. Онуң гөрнүши оваданды. Гөзлери от ялы янярды. Ол Сапармырадың гөвнүне болмаса, Ефимовың сөзүне бат берип дуран ялыды. Сапармырадың ондан гөвни галды. «Өз обадашыны, өз якын адамсыны танаман дуршуны! Сен бери бейтме ахыры» дийип, оңа өз янындан кәеди. Шейдип ичини соватды-да, төверегине серетди. Адамлар дим-дик болуп сес-үйнсүз дурдылар. Хеммәниң гөзи Ефимовдады. Дуранлар онуң агзындан чыкян хер сөзи эллери билен какып алып, кабул эдйәне меңзейәрдилер. Хеммәниң йүзүнде гахар-газап, уллакан бир зада гарашмаклык аламаты барды. Сапармырат ичинден: «Бе, Ефим, гаты улы адам экен-ов! Биз оны билмәндирис. Гөр, базарың әхли адамсыны агзына гарадып, вагыз эдип дур...» дийип, хайран галды. Онянча онуң чеп гапдалында дуран:

— Өз-ә орусам вели, бизиң халымызы гөрүп гелен ялы геплейәр — дийип, ёлдашына йүзленди.

— Нәме-де болса гарамаягы-ха говы гөрйән экен.

Сапармырат сакланып билмеди:

— Онуң обадан гайданына бәш-алты гүн гечди ахырын. Ол Ефим, ол хемме зады билйәр.

Ефимов довам этди:

— Хәзир бизиңки гапыны ачды герек! Адамлары, атлары бошатды бар. Бизиңки уруш герекмеди. Уруш киме герек, гой, өзи урушсын!..

— Догры геп!

— Мамла гүррүң!

— Догры! Догры! — диен сеслер мәрекәниң депесинде янланды. Сапармырадың аягының ашагындакы ер сарсып гиден ялы болды.

Ол бу сөзлери гөйә өзи айдып дуран ялы, адамлар болса оңа хайран галып середйән ялы бегенди, дуран еринде эллерини херекетлендирип бөкҗекледи. Сапармырат өвүнҗеңлик билен гапдалындакыларың йүзүне серетди. Эмма онуң бу шатлыгы узага чекмеди. Ефимовың-да, Ягмырың-да өзүне әхмиет бермезликлери оны гамландырды. Олар оны гөрмейәрдилер.

Ефимов башлыклайын арабаның үстүнде дуранлар бөкүшип дүшдүлер. Сапармырат оларың янына бармак үчин өңе дызады. Эмма кервенсарайың әпет улы дервезесине тарап өврүлип, эййәм херекете гелен мәреке оңа ёл бермеди. Сапармырат таныш адамларыны өмүрлик йитирен ялы болуп, гурсагына урды. Дервезәниң агзындан түпең сеси чыкды. «Алла-вели о пахырлара бир зат болан болаймасын» дийип, Сапармырат ене өңе сүйшмекчи болды. Бу-да пейда бермеди. Ол ерде гыкылык-говга башланды. Онянча ыздан:

— Ясавул гелйәр!

— Атлы ясавуллар гелйәр!

— Хабардар болуң! — диен галавутлы сеслер эшидилди. Сапармырат ызына өврүлди. Дервезә тарап сүйшүп гелйән адамлар ыза чекилмәге-де оңа ёл бермедилер. Эмма Сапармырат: «Ясавуллар бир айылганч ишиң үстүнден бараймасынлар, олары саклап болмазмыка?» диен максат билен әхли гүйжини жемләп, мәрекәниң акымының терсине херекет этди. Ол гара дере батып, зордан мәрекеден сайланды-да, телпегини, донуны тертибе салып, ясавулларың гелйән тарапына серетди. «Ясавуллар гелерлер, кервенсарайың өңүндәки үйшмелеңлере түпең атып башларлар» диен пикир онуң депе сачыны

дүйрүкдирди. «Вах, Ефим билен Ягмыра бир зат болаймасын» дийип, ол бу вагт айгытлы херекете гечмәге тайярланды. Эмма бу сүйшүп гелйән белалара дилиңи дүшүндирип болярмы нәме? Олара бирини ат дийсең гөзлери ачыляр, кейплери көкелйәр? Хер ничик-де болса Сапармырат умыды элден бермеди. «Ясавулларың башлыгыны гөрүп, онуң аягына йыкылайын» дийип, Сапармырат йүрегине дүвди.

Отуз-кырка голай атлы юваш хайбатлы йөриш билен сүрүп гелйәрди. Ат аягының сеслери даражык даш көчәниң депесинде гүңлеч сесленйәрди. Көчәниң ики гапдалындакы жайларың гапыларының өңүнде, эйванларда дуран адамлар бу атлылара горкулы бакярдылар. Олар эгер атлыларың бириси өзлерине гарап гахарлы серетсе, шол демде ичери гирип, гапыларыны япмага тайярдылар. Эмма атлылар хич яна серетмейәрдилер. Оларың гөзлери кервенсарайың өңүндәки агыр мәрекеди. Сапармырат гең галды: атларың агызларындан көпүк сачылярды. Хеммеси гара дере батыпды. Шонуң үчин-де оларың реңки гара ялыды. «Бе, булар шейле узак ерден гелдилермикә? Я-да, галаның башга ерлеринде-де шулар ялы дава турдумыка? Эй, ёкдур-ла, Ефим болмаса бейле ишлер йүзе чыкып билмез. Ефимден башга адам муны оңарып билмез» дийип, келлесине гелен пикире гүмра болуп бирсалым дурды. Соңра: «Булар ене-де атып башлабермесинлер» диен горкы билен, гөйә бу беланың болуп-болмазлыгы өзүне баглы ялы, ол атлылара гаршы ылгады. Узын, ак сакгал адам онуң үнсүни чекди. «Эдил Аман пәлвана меңзейән экен» дийип, өңден гелйән ики атлының биринден гөзүни айырмады. Онянча атлылар ыкҗамландылар, эгинлериндәки ярагларыны алып өңлерине кесе басдылар. Телпеклерини маңлайларына басып гейдилер. Хас голай геленлеринден соң Сапармырат оларың өңүне гечди-де, ики элини хем гөтерди. Шол бада-да эллерини ашак гойберип хетденаша хайран галмак билен ак сакгала сын этди. Онянча аксакгал:

— Сапармырат, бу ер нире, сен нире? — дийип, онуң алкымына гелип, атының җылавыны чекди. Өңдәки атлының дурмагы билен, ызындакылар хем аяк чекдилер.

— Аман ага? — дийип, Сапармырат башга диере зат тапман, гөрүшмек үчин ики элини узатды.

Олар чалт саламлашып гөрүшдилер.

— Аман ага, бу нәболуш?

Яшулы сакгалыны сыпалап, онуң йүзүне бакып йылгырды-да:

— Хелейлериң элине яраг берәймеселер, обада башга онлы адам галмады. Бизи-де зындандан чыкарып, ынха, Черрик хекиме көмек бериң дийип ибердилер. Ынха хеммәмизем шу атлыларың арасында.

Сапармырат өз обадашлары билен чалт саламлашып чыкды. Соңра ол яшулының атының җылавындан дартып, өңе чекди-де:

— Нирә барярсыңыз! — дийип сорады.

— Шу адамлары кервенсарайың өңүнден ковмага. Бу галмагалы ятырмага, Сапар көсе ялы атымың тойнагыны яңы гыздырып гелшим.

— Булара эркиң етйәрми? — дийип, Сапармырат атлылары гөркезди.

— Булара ёгсам кимиң эрки етсин? — дийип, Аман пәлван гүлди. Соңра чыны билен:

— Хава, нәме дийҗек болярсың?! Сениң-ә аладаң бар? — дийип сорады.

Сапармырат ювашлык билен шейле дийди:

— Бу ишлери эдип йөрениң кимлердигинден хабарың ёкмы?

— Ёк.

— Онда гулак гой: адамларың өңүне дүшүп йөренлер Ефим билен Ягмыр икиси. Башга-да дөрт-бәш саны адам бар.

Аман пәлваның йүзи үйтгеди. Додаклары титреди.

— Инди дүшүндим... Инди хеммесине дүшүндим, Сапармырат...

— Нәмә дүшүндиң, Аман ага?

— Биз яңы Черригиң янына бардык. Ол ерде көп адам бар экен. Бу тая атлы иберҗек болуп дуран экенлер. Эмма Хеким яны ясавулсыз галмага горкуп, нәтҗегини билмән, азара галып дуран экен. Бизи гелен бадымыза шу ере ибердилер. Шу бозгакчылыгы үч-дөрт адам чыкарды. Шолары гыкылыгың ичинде гүм эдиң дийип буйрук бердилер. Ылайта-да бир адам җан чекип айтды. Шол заводың эеси дийдилер. Олар Ефимден дынмакчы экенлер. Инди дүшүндим. Ёк! Ефимова эл гөтерип бу дүнйәде аркайын гезип болмаз.

— Сизденем җогап сорарлар ахыры? Угрунда бир зат этмесеңизем-ә болмаз?

— Маңа табшырылып гойберилен йигрими бәш адам. Оларың көпүсини сенем билйәрсиң. Олар мениң сөзүмден чыкжак адамлар дәл. Йөне бизиң арамызда-да хер хилиси бар. Шейле-де болса башбозарчылык этмезлер. Буларың-да зордан башыны жемледилер. Биз хич зат этмерис. Гүндогар дервезә гаршы чекилер дуруберерис. Соңуны Ефимиң өзи дүзетмезмикә? Биз ики тарапыны деңлән адамлар. Бу гүн булары гыран-жыран эдип оба барсак, эртир бизи Дөртгүле сүржеклер. Ол ерде өленден өз обаңда өлениң говы дәлми ахыры?

— Онда сиз чекилиң. Мен Ефими гөржек болайын.

Аман пәлван өз адамларының янына барып, гамчысыны салгап, гүррүңе башлады. Сапармырат өңе ылгап баршына ызына өврүлип, оңа сын этди. «Атлылар онуң диенини эдерлермикә? Ызына дүшүп гидерлермикә?» Онянча онуң йүреги гиңеди. Аман ага гүндогара гидйән көчә дүшүп сүрди. Атлылар дәбсешип, онуң билен дең сүрүп гитдилер. Оларың арасында эл салгашмалар, гахарлы херекетлер башланды. Сапармырат хич зат эшитмесе-де, бу болшы гөрди.

Аман пәлван улы көчеден сага доланып, гүндогара гидйән көчәниң айырдына барып, атының башыны чекди. Онуң гулагына гелип етен гүррүңиң манысы яшулының атың жылавыны чекмәге межбур эдипди. Аман пәлван ызына дөнди-де:

— Ким ол? Оңа нәме герек? — дийип сорады.

Атлыларың хеммеси бу сөзи эшидипди. Шонуң үчин:

— Ол гыгырян Ашырмет! — дийишдилер.

Аман пәлван:

— Ашырмет! Ханы бәри гел! — дийип, атасының беззатчылык эден оглуны чагырышы ялы парахатлык хем-де ынам билен сесленди.

Сары телпекли, аягы ак әдикли, ок-ярагы дүзүв, отуз бәш яшларындакы бир адам ала ябысыны дебсиләп өне чыкды. Онуң йүзи гаты парахатды, эмма херекетлери айгытлыды.

Аман пәлван оңа:

— Ханы, оглум, нәме довул тапярсың? — дийип йүзленди.

Ашырмет аркайын жогап берди:

—Довул тапамок, пәлван! Йөне бизиң ягдайымыз бир геңси. Атамырат бизи Черриге көмек бермәге ибердиң. Сен бизи Черригиң янына гетирдиң-де, бу ере алып гелдиң. Инди-де хич бир иш этдирмән, ене-де галаның бир четине алып барярсың. Бизден хич бир маслахат сораман, ислән адам бизи ислән тарапына ковуп йөр. Ине, шу агыр дегйәр. Биз гара мал дәл ахыры өңүне салып ковалап йөрер ялы. Сен бизи нирә алып барярсың?

Аман пәлван гөврүмини гиң тутуп сөзледи:

— Ашырмет, оглум, мен сизи белабетерден гачырып алып барярын. Сениң нәме нәхак ере ган дөкесиң гелйәрми? Сапармырады, Ягмыры, я-да шоңа мензеш мусулман бенделерини өлдүресиң гелйәрми? Бар, эгер шейле пикириң болса долан ызыңа! Ат, чап, гыр! Оларың хич бириниң элинде яраг ёк! Оларың саңа эл гөтержек гүманы-да ёк. Мен сениң өзүңи-де, атаңы-да оңат танаярын. Атаң пахыр ёлуң үстүнде ятан гарынжаны басаймайын дийип, совулып гечйәрди. Өзүң-де шу вагтлара ченли ган дөкүп, аягыңа юрт чөкерип йөренлерден дәлдиң. Бу гүн саңа нәме болды? Сени не жын урды?

— Шонда бизе маслахат салайсаң болмаямы?

Аман пәлваның гахары гелди:

— Мен нәме сизе маслахат салман, хелейиме маслахат саландыр дийййәрмиң? Мен Сапармырадың гүррүңини диңләмсоң, ягдая, нәмәниң-нәмедигине дүшүндим. Голайымда дуран атлылара дүшүндирдим. Шейле дәлми, адамлар?!

— Хава! Хава! — дийшип, он-он бәш адам бирден гыгырды.

Пәлван довам этди:

— Шейдип хем мен атымың башыны бу тарапа чекдим. Ёгсам, хеммәң эшидер ялы улы базарың, аласармыклыгың ичинде үзеңңиме галып, вагыз эдейинми? Ине, галадан чыкарыс. Бир ере барып дүшерис. Маслахаты соң эдиберерис. Шейле дәлми, адамлар?

— Гаты догры гүррүң! — дийип, Аман пәлваның иң якын адамларындан бирнәчеси гыгырып жогап берди.

Ашырмет еке дәлди. Ызракдан ене үч-дөрт адамың сеси гелди. Олар хем бу болша нәразылык билдирйәрдилер. Ашырмет обадан чыкып гайданында, бу гайдышлыга бегенипди. Аласармыклыкда бир азрак чай пулы газанмага мейил эдйәрди. Ол бу пикирини ыздан, өзүниң янында гелйән ёлдашларына хабар берипди. Булар обада-да белли иш этмән, кейпине гезип йөрен жала-

тайларды. Олар Ашырмедиң пикирини гөвүнҗең макулладылар. Бу топар Черригиң ховлусындан чыкып, гөни базара догруланларындан соң бегенди. Өз максатларыны долы ерине етирмәге гиң ёл ачыландыгыны билдилер. Эмма, ине, Аман пәлваның өңүнден Сапармырат чыкды. Ол бир затлар дийип Аман пәлвана йүзлениди. Аман пәлван болса атының башыны гүндогара тарап өврүлди. Ашырмедиң топарының гахары ичине сыгмады. Өз башларына гондурмак ислейән дөвлет гушлары учды.

Соңкы үч-дөрт адамың нәразылык әхеңини эшиденде, Аман пәлваның кеҗебеси даралды. Ол атлыларың арасында агзалалык дөремегинден горкды... «Худай сакласын» дийип, әтияч этди. Шонуң үчин ол дөрт адамы-да янына чагырып, олары көшешдирмәге дурды. Онуң гөзи болса кервенсарайың агзындады. Ол: «Ефиме көмеге барайсам нәдеркә?» дийип, өз-өзүне совал берйәрди.

— Инди Ефими хер ничикде болса гөрмели! — дийип, Сапармырат телпегини басарак гейди-де, адамлары итеришдирип, өңе йөреди. Ызда дуранлар Сапармырадың Хекимиң атлыларыны сованыны гөрүпдилер. Шонуң үчин-де ол өзлерине голайлашанда:

— Ёл бериң! Ёл бериң!

— Хеммәң совлуң!

— Ёл бериң — диен сеслер эшидилди. Бу сеси мәрекәниң орта гүрпүнде хем гайталадылар. Шейдип, кынлык билен-де болса ёл ачылды. Сапармырат адамлары итеклешдирип, көп ёл гечди.

Әпет улы дервезәниң агзына хас голай дуранлар юмрукларыны дүвшүп гыгырышярдылар.

— Атлары бериң!

— Адамлары бошадың!

— Дәнелери бериң! — диен сөзлер ызлы-ызына гаталапы гайталанярды. Мәреке әпет улы бир гөвре болуп барха өңе сүйшйәрди.

Она голай ясавул бәшатарына ок сүрдүрип атмага тайынланып, буйруга гарашып дурдулар. Ефимов, Ягмыр, оларың ёлдашлары хеммеден өңдеди. Олар:

— Ярагларыңызы ташлаң!

— Атсаңыз яман болар!

— Соңуна өзүңиз җогап бермели боларсыңыз? — дийип, ясавуллары ырмакчы болярдылар.

— Чекил!

— Чекил!

— Ине, атдым! — диен айылганч сеслер олара җогап берйәрдилер.

Сапармырат Ефимов дага голайлашансоң йөрәп билмеди. Оңа ёл берилмеди. Ол гыгырды. Бирнәче гезек богазына сыгдыгындан гыгырды. Эмма онуң сеси умумы гүввүлдиниң ичинде хич ере етмән йитип гидйәрди.

Аңырсындан гыкылык-гопгун сеси эшидилип дуран гадымы дервезе дагың гаясы ялы болуп, адамларың үстүне абанып дурды.

Мәреке өңе сүйшйәрди. Ясавуллар ахырсоны барып, аркаларыны дервезә бердилер. Асмана гарап түпең атдылар. Онянча өңде дуранларың улы топары:

— Я, алла! — дийип, өзлерини ясавулларың үстүне окладылар.

Эгни, тирсеги, эли билен адамлары итекләп өңе омзаян Сапармырат бирден ёл алҗак ялы этди. Эмма өңдәки топар ене бирикди. Онуң өңүнде адамдан эмеле гелен улы, берк дивар пейда болды. Сапармырат даракльгына басып өңе серетди. Бирден онуң гөзлери Ягмыра дүшди. Ягмыр якынындакы ясавулың элиндәки ярагыны какып алды-да, оны аяк ашагына ташлады. Ясавулың болса дулугына бир гезек доңдурып, дөшүнден итерип гойберди. Ягмырың:

— Адамлары бошат! — диен сеси Сапармырадың эдил гулагының янында яңланды.

Сапармырат муны гөрүп бегенмек билен:

— Ягмыр, гайрат эт! — дийип гыгырды. Эмма Ягмыр эшитмеди. Ягмыр, Ефимовың дашына гечен ики ясавулың бирининң еңсесинден барды-да, оны гуҗаклап агдарып урды. Гарнына бирки гезек депип, онуң-да ярагыны алып ызына оклады.

Ягмыр соңкы ики гүнүң ичинде таналмаз ялы үйтгеди. Заводдакы митингде эшиден сөзлери, Салай җерчиниң өйүнде Ефимовдан алан сапаклары онуң гөзүни ачды. Ылайта-да ишчилериң бир гулакдан гөчүшлери, өзлериниң өңүнде гезип йөрен адамларың сөзлерине ынанышлары Ягмырың йүрегинде йитмеҗек ыз галдырды. Ол биринҗи гезек агзыбирлигиң еңилмеҗек гүйчдүгине ынанды. Гелҗек гүнлер инди онуң гөзүниң өңүнде хас айыл-сайыл болуп гөрнүп башладылар. Җүнейт хан йыкылса Черригиң-де, Хыва көшгүниң-де

Ягмыр канагатлан-
йыкылжакдыгына гөзүни етиренде, Ягмыр канагатлан-
мак билен йылгырды. Ефимов оңа: «Хан тиз ёк эдилер,
тиз вагтда адамлар эркин дем аларлар. Эмма мунуң
үчин әхли ак йүрекли адамларың агзыбирликли гөреш-
меклери герек» дийип дүшүндирди. «Нәхили гөреш-
меликә? Бейле дийилдиги нәме дийилдигикә?» Ефи-
мов муңа-да жогап берди. Ол: «Ханың гаршысына әди-
лен хер бир әдим онуң билен гөрешмек диймекдир»
дийип, айдың эдип айдыпды.
Ягмыр кервенсарайың дервезесине голайлап гел-
диги сайын Ефимовың бу сөзүни ичинден текрарла-
ярды. Ефимовың херекетлерини гөрүп, ондан ылхам
алярды. Диймек: кервенсарая гетирилип габалан адам-
лары чыкарып гойбермек, атлары, галланы халас эт-
мек — бу затларың хеммеси гөреш экен. Бу угурда хе-
рекет этмек болса гөрешмек диймек экен. Ягмырың
гөвнүне—кервенсарайың гапысы ачылса; ондакы адам-
лар халас эдилселер — әхли ерде деңлик эмеле гележек
ялыды. Ерсизлер ерли, сувсузлар сувлы, эрксизлер
эркли болжак ялыды. Шонуң үчин-де ол биринжиден,
Ефимовдан, Аржановдан гөзүни айырман, олары гора-
мага чалышса, икинжиден элиниң, гүйжүниң етдигинден
ишләп, ясавулларың үстүне абанярды. Бу — гызыл
юмруга гирилен вагты газанан сәхелче үстүнлиги оны
гувандырярды. Шу арада: «Муны-ха уруп йыкдым,
өйли-илли, ерли-сувлы болмагыма тарап өңе бир әдим
әтдим» дийип, өз-өзүне гөвүнлик берйәрди. Бу болшун-
дан гүйч алярды.
Ясавуллардан келтежик, семиз бириси гарма-гүрме-
лигиң ичинде, бир ясавулың элиндәки ярагыны гаңрып
алжак болуп чыталашып дуран Ефимовың еңсесинден
гелди-де бәшатарың гундагы билен оны уруп йыкмак
үчин түпеңини ёкары гөтерди. Ясавулың эли ашак
инмәнкә Ягмыр онуң ярагына япышды. Келтежик ясавул
гаты гужурлы экен. Икисиниң арасында рехимсиз гө-
реш башланды. Ягмырың гөвнүне болмаса бу гөреш
узак довам этди. Оны дер басды. Бирден келтежик
ясавул онуң балдырының сүңкүне депди. Ягмырың
бүтин бедени сызлап гитди, гөзлериниң өңи гаралды.
Эмма я өлмели я-да алмалыдыгы ядына дүшүп, деррев
өзүне гелди. Бүтин дуйгусы билен гүйже өврүлди-де,
келтежик ясавулың үстүне өзүни оклады. Ашагына
салып, бар гүйжи билен богуп уграды. Оны сеңселедип

ташлады. Келтежик ясавул, адам толкуныныӊ аягыныӊ
ашагына дүшүп галды. Ели гачан пөкгә өврүлди.
Ягмыр бөкүп еринден туруп, төверек-дашына әңетди.
Хемме зат, хемме киши гатым-гарым болупды. Киминң-
-кимдигини, киминң ниредедигини билер ялы дәлди.
Ягмыр өңе, дервезәниң голайына дыкылып уграды.
Бу арада хас өңе ымтылып, ясавулларың бириниң
бокурдагына элини етирип гелйән базарчыны аягының
чыкан ерине депип йыкан башга бир ясавул гылав
алды-да, Ягмырың аркасындан барып, онуң бойнуның
чыкан ерине түпең гундагы билен урды. Ягмыр сан-
дырап гитди. Онуң ыз яны билен түпең сеси чыкды.
Ягмыр гызыл ганыны саркдырып, дервезәниң босагасына
йыкылды. Ефимов билен доктор онуң үстүне эгилдилер.
Шундан соңкы вака гаты чалтлык билен довам этди.
Адамлар ясавулларың ярагларыны алдылар. Ясавулла-
рың өзлери болса я аяк астында галдылар, я-да мәре-
кәниң ичине сиңип гитдилер. Агыр дервезе азарлы ялы
зарынлап ачылды. Адамлар хич зада серетмән, кервен-
сарая ыңдылар. Базарчыларың бир топары ичери гирен
батларына кервенсарайың дервезелерине тарап ылга-
дылар. Олары-да ачып:
— Чыкың!
— Гачың!
— Гутулың! — дийип гыгырдылар.
Кервенсарайың ичинде ала тозан турды. Хер ким
ер тарапа ылгады.
Атларың эелериниң арасында вагырды башланды.
Атлар кишңедилер. Ганар-ганар түвүлер шол бада да-
ады. Адамлар әхли дервезелерден ызларына гараман
осуп чыкярдылар. Бирсалымдан кервенсарайың ичи бо-
шап галды.
Сапармырат илкинжи мүмкинчиликден пейдаланып,
фимов билен докторың янына барды-да. Ягмыры гөр-
езип:
— Жаны бармы? — дийип йүзленди.
Ягмыр босага япышып йүзүни ере берип ятырды.
Ефимов Сапармырадың йүзүне гамлы серетди.
— Жаны ёк. Гутарды — дийди. Онуң сеси титрәп
гитди.
Бу вагт Салай жерчи гара дере батып бу ере гелди.
Хич киме хич зат диймеди-де, Ягмырың ятышыны гөрүп,
гөзүни сүпүрди. Соңра Ефимова:

— Бейдип дурман. Өе экиделиң — дийип йүзленди. Ефимов, доктор, Салай жерчи, Сапармырат Ягмырың мейдини гөтерип жерчиниңкә тарап уградылар.

Касымдан дерек ёкды.

КАСЫМ ӨҢЕ ЧЫКЯР

Касым кервенсарая гетирилип габалянча, өзүни танап тутандырлар өйдүп горкды. Эмма өзбек дилини билмеги, өзбек гейминдедиги онуң гөвнүни гиңелтди. «Нәме дийселер-де, нәхили гынасалар-да, хич зады бойнума алмарын. Мен ханкалы өзбек дийип, ер депейин дурайын» диймеги йүрегине дүвди.

Оны Жерчиниң дүканындан алып гайданларындан соң, улы топара гошдулар. Касым хеммесине дүшүнди. «Хана адам герекдир» диен пикир деррев келлесине гелди. «Инди болды. Гой, экитсинлер. Мен барайын. Дөртгүлдәки тәзе дурмуш гурянларың ичине гачып атайын. Улуларыны тапайын. Жүнейдиң ызындакы ягдайы хакында Дөртгүлүң улуларына гүррүң берейин... Йөне, гитмәнкәм Ефими бир гөрүп болсады... Онуң билен геплешип, ондан табшырык алып болса, нәхили говы боларды!»

Кервенсарая гетирилйәнлериң өзи ялы яш йигитлердигини гөренде, Касым яңкы пикириниң догрудыгыны аныклады. Йигитлер билен ат, ганар-ганар галла гетирип башладылар. Бу затлары гөренден соң Касым көшешди, төверек-дашына сын салып башлады.

Кервенсарайың ичи бөрекли газан ялыды. Кәбирлери аглаярдылар, кәбирлери жан ховлуна гиң жайың гапысындан төрүне, төрүнден гапысына ылгап, чыкып гачмак үчин аматлы дешик гөзлейәрди. Бир топар адам сарайың ичиндәки үсти басырылгы араба ёлуның ортасына йыгнанып, нәме этжеклерини билмән, ере бакышып дурдылар. Ясавуллар адамлары тертип билен бир ерде үйшүп отурмага чагырярдылар. Эмма дертлери башындан аша дайханлар оларың гыкылыкларына гулак салмаярдылар. Ганар-ганар түвүлер даг ялы болупды. Атларың кишнейән сеслери асмана чыкярды. Олар кәвагт бири-бири билен депишйәрди. Сарайың хызматкәрлери чалмаларыны тайзардышып, хер ерде бир гөрүнйәрдилер. Олар киме нәхили хызмат этмелидигини билмейәрдилер. Гапдалы ялдыравук кәдили, ик-

гулпагы эгинлеринде сечеленип ятан, эли узын хасалы яш галандар бир бурчда дуруп Новайының газалларыны окаярды. Адатда адамлар онуң дашына үйшердилер, ялдыравук кәдисине пул ташлардылар. Эмма хәзир оңа хич ким үнс бермейәрди.

Касым голайында гөзүне яш айлап дуран бир өзбек йигидини гөрүп, онуң янына барды-да:

— Нәме гам чекйәрсиң? — дийип, оңа совал берди.

Сакгал-мурты яңы гаралып угран, овадан, йылманак йүзли йигит Касымың бу совалына гең галды-да, яшдан долы уллакан, овадан гөзлерини өврүди:

Нәме, бегенжимден бөкүберейинми? Болуп дуран ишлери сенем-ә гөрйәрсиң... Хей, бегенер ялы зат бармы?

Касым гөдек, эмма мылайым әхенде гепледи:

— Ягшы йигит, илки билен-ә гөзүңдәки дамжак болуп дурян яшларыңы сүпүр. Гөзяш дөкмек аялларың ишидир, эркек үчин утанчдыр.

Йигит утанан ялы болуп, элиниң аркасы билен гөзлерини сүпүрип башлады. Касым довам этди:

— Инди маңа гулак гой: Бизи нәме үчин бу ере габандыкларыны билйәрмиң?

— Мен нәбилейин... Белки, бир гачгагы гөзлейәндирлер. Мен хич зат билемок...

— Онда түви билен атлары нәме үчин йыгнаярлар?

— Мен билемок. Мен хич зат билемок. Шу гүн агшам мени өйлендиржекдилер. Биз, какам икимиз тоя зат алмак үчин гелипдик. Ине, инди-де бу ере гетирип габадылар. Хачан чыкарып гойбержеклерини худай билйәр.

Араба ёлуң ортасында дуранлар бу икисиниң янына гелдилер. Башга-да бирнәче адам үйшди. Ясавуллар болса дервезелериң агзыны беркидип, өз ишлери билен башагайдылар. Адамлар барха көп үйшйәрдилер. Бу вагт сәхелче зат оларың үнсүни чекйәрди. Сәхел затдан олар далда гөзлейәрдилер.

Касым төверегиндәкилере-де эшитдирмек үчин гаты сөзледи:

— Өзүң-ә говы йигит экениң. Адың ким?

— Адыма Гурбанбай диййәрлер. Өзүмем Розумбай обасындан.

— Гурбанбай, онда маңа гулак гой! Сени, мени, ине, бу дуран йигитлери хич вагт бу ерден чыкарып гойбермезлер. Эгер биз агзымызы бирикдирип гаршылык гөр-

20 Заказ № 3714.

кезмесек, өзбашымызы өзүмиз гутармасак, бизиң гитмели еримиз белли...

Төверекдәкилер дыкылышып өңе, Қасыма тарап сүйшйәрдилер. Қасымың соңкы айдан сөзи хеммәниң ининии тикенеклетди.

— Биз нирә гитмели?

— Ягшы йигит, дүшүндирип айтсана!

— Багтымыз гаралды дийсене — диен сеслер эшидилди.

Гурбанбайың гөзи ене-де яшдан долды. Онуң йүзи өңки реңкини бүтинлей үйтгетди. Ол зордан гөзяшыны саклап:

— Биз нирә гитмели? — дийип сандырап сорады.

Қасым шейле дийди:

— Мениң-де ачык билйән задым ёк. Эмма чен эдйәрин. Шол ченим догрудыр. Гурбанбай, сен гачакчы гөзленйәндир диййәрсиң. Гачакчы бейдилип гөзленйән дәлдир. Эгер гачакчы гөзлейән болсалар, онда ат билен түви нәмә герек? Бизи, атлары, түвини деря аркасына урша иберҗеклер. Башга хич зат дәлдир. Гөрүң-де дурберин.

Қасымың бу сөзлери дурмушың ажысыны, сүйҗүсини яңы дадып башлан йигитлериң депесинден гара даш болуп инди. Ахы-налалар, газаплы сөгүнмелер яңланды.

— Гитмерис!

— Ягшы йигит, өзүң чыкалгасыны-да тапып бер!

— Гитмәлиң!

Қасым бираз пикир эдип дурды-да, шейле дийди:

— Догры айдярсыңыз. Хич кимиң-де өз аягы билен өлүмиң үстүне гидеси гелмез. Җүнейт хан илатың әхли чорба чыкарыны әкидип, түпениң агзына тутды. Инди онуң атлысы сабап башландыр. Шонуң үчин-де өленлериң өвезини долар ялы бизи иберҗек болярлар.

— Җан доган, өзүң ёлуны тапавери! — дийип, Гурбанбай Қасымың элинден тутды. Ол мөңңүрип агламага-да тайынды.

Онуң болшуна Қасымың хем гахары гелди, хем йүреги авады. Ол усуллык билен Гурбанбайың элини айырды-да, сөзүни довам этди:

— Эгер хеммәңизиң гидесиңиз гелмейән болса, онда ёл тапмак аңсат...

— Нәхили эдип?

— Ягшы йигит, дүшүндирип айт!

— Айтсам шейле: диңе агзыбирлик герек. Хеммәмизиң гүйҗүмизи бирикдирип, бир адам ялы болмагымыз герек. Эгер шу вагт мен хайсыңызың элиңизе-де болса бир пил сапыны берип: «Шуны дөв!» дийсем, дөверсиниз. Эмма үч пил сапыны деӊ тутуп дөвмек хич бириңе башартмаз. Бу ерде хем эдил шунуң ялы этмек герек. Биримиз «гитҗек», бейлекимиз «гитҗек дәл» дийип, херимиз биз тарапа чексек, хич зат газанып билмерис. Хеммәмиз «гитҗек дәл!» дийип, бир чукура түйкүрсек, бизи иберип билмезлер. Барды-гелди ат-яраг берип ăградайсалар-да ёлда гачып гутуларыс. Бизи гөзләп хем билмезлер, ызымыздан иберер ялы адам хем тапмазлар. Оларың-да хәзир салы сув үстүнде.

— Җүнейт хан ким билен урушяр?

— Кимиң гаршысына урушяр? Нәме үчин урушяр? — диен соваллар ягып башлады.

Қасым харай гөзлейән ялы төверегине әңетди. Ол хәзир догрудан-да агыр гүнде галан еке йигиде меңзеди. «Вах, шу вагт Ефим болсады! Ол шунча адамың өңүнде вагыз эдип, булара кән зат дүшүндиререрди. Өзүне сансыз кән дост-яр газанарды. Вах, онуң герек ери-дә!» дийип, башыны яйкады. Эмма бу ерде бу соваллара өзүнден башга җогап берҗек адамың ёкдугына гөзи етенден соң, бирден беденине тәзе гүйч гелен ялы эллерини салгап, сөзләп башлады:

— Харман ногайың пагта заводында мениң иң якын рус достум бар. Ол маңа бу затларың хеммесини бир вагт өвретди. Җүнейт хан өз җаныны аман сакламак үчин Дөртгүлде тәзе дурмуш гурянларың гаршысына урушяр. Шол тәзе дурмуш гурянлара шура хөкүмети дийилйәр. Шура хөкүмети эййәм Ахалда-да, Дөртгүлде-де гурлупмыш. Ерсизлере ер, сувсузлара сув берип, Җүнейт хан ялы ганхорлары дардан асыпмыш. Җүнейт ханың болса өз ерини, мүлкүни хич киме береси гелмейәр. Ол шонуң үчин шура хөкүметини дерядан бәри гечирмезлиге чалышяр. Адамлар, бир зады билиң! Мениң заводдакы, обадакы достларым шура хөкүметини бу ере гетирмек үчин чалышярлар. Онуң гелҗекдиги икучлы дәл!..

Хич кимден сес-үйн чыкмаярды. Хеммәниң гөзи Қасымың агзындады. Онуң агзындан дөвлет гушы учуп чыкып, гараңкы кервенсарайың ичини ягтылдайҗак ялыды.

Қасым үсгүринип, сесини хас батландырды:

— Адамлар, эшитдим-эшитмедим диймәң: гарыпларың, батракларың адам санына гирҗек вагты голайлашды. Эмма муңа ак йүрекли адамларың хеммесиниң көмек бермеги герек! Хәзирки ягдайдан агзыбирлик билен чыкмага чалышмагың өзи бу ише улы көмек болар. Уруш герек дәл! Хан Җүнейт, Черрик герек дәл! Обаларыңыза бараныңыздан соң хем шу хакыкаты ил ичине яйрадың! Илатың иң говы адамлары шура хөкүметини гетирмек үчин җаныны аямаяр. Сиз олара көмек эдиң! Илаты көмек этмәге чагырың. Гарыплар байлардан, ханлардан кәндир. Эгер агзыбир болсак, биз олары ер билен егсан эдерис! Түркмениң гадым эйямларда гечен улы окумыш адамы: «Гарып сен аглама, шир дек боларсың!» дийип айдыпдыр. Шонуң айдан дөври гелди! Бу дөври элден бермәлиң. Биз бу ерден гутуларыс! Мениң заводдакы достларым дек ятан дәлдирлер, олар бизе хөкман көмек этмәге гелерлер. Йөне вели мениң сөзлерими унутман.

Ясавуллар бу ерде нәме гүррүң эдилйәниниден хабарсызды. Улы дервезәниң аңырсындакы гыкылык, говга барха гүйҗәп, оларың аңыны гачырып барярды. Шейле-де болса оларың ики санысы үйшмелеңиң ягдайының бозукдыгыны аңлап, ылгап гелди-де:

— Даган, үйшүп дурмаң! Атарын! — дийип гыгырды.

Қасым ажы йылгырмак билен:

— Сизиң шондан башга элиңизден гелйән зат ёк ахырын! — дийди.

Бу сөз дуранлара гылав берди. «Бе, ясавуллара-да гайтавул бермек болҗак экен-ов!» диен пикир яш йигитлериң өзлерине болан ынамыны артдырды. Олар Қасымың дашына халкалайын айландылар-да, ясавулларың сөзүне әхмиет бермедилер.

Ясавуллардан бири дуран еринден Қасыма хайбатлы гыгырды:

— Нәме самрап дурсуң?

Қасым йылгырып:

— Адамлара эртеки айдып берйәрин! Белки, сизем динләрсиңиз? — дийди.

Ясавулың гахары гелди. Эмма хич зат эдип билмеҗегине гөзи етенден соң өз яныңдан нәмедир бир затлар самрап гитди. Ол кервенсарайың ичинде-де харасат гопармыка дийип горкды.

Вагт гечйәрди. Қасым хөвес билен гүрлейәрди. Ефимовдан өвренен хакыкатларыны яш адамлара етирмәге, оларың йүреклеринде тәзе бир дуйгы оярмага чалышярды. Ол бу угурда эййәм дегерли нетиҗелер газаныпды. Вагтың гечмеги билен адамларың ховуллары гүйҗәп башлады. Эгер Қасым сөзлемесе, олара сада затлар хакында айдып бермесе, бу вагтлара ченли кервенсарайың ичинде хер хили вакаларың йүзе чыкмагы мүмкинди.

Кервенсарайың диварлары галыңды. Үсти басырылгыды. Эмма көчедәки, дервезәниң өңүндәки гыкылык эшидилйәрди. Адамларың сеслери гөк гүбүрдиси ялы гүвләп дурды. Оларың сөзлерине дүшүнер ялы дәлди.

Қасым бегенч билен гыгырды:

— Эшидйәңизми?! Бизи бошатмага гелдилер! Шу гелен адамларың башыны җемлән мениң достларымдыр! Мен муңа ынанярын! Бизиң-де агзыбирлик билен херекет этмегимиз герек!

Дашардакы гыкылыгың гүйҗемегинден горкян ясавуллар Қасымың төверегиндәки топлума айгытлы дарадылар. Олардан бәш-алтысы ярагларыны өңлерине тутуп гелдилер. Сөгүп, уруп, гыгырып бу топары башыны бозман демиргазык дервезә тарап сүрдүлер. Дервезәниң өңүндәки гыкылыкдан дашрак экитдилер.

Гурбанбай Қасымың сыйындан тутуп, бир әдим хем ондан дашлашмаярды.

Хачанда гүнорта дервезе ачылып, адамларың толкуны кервенсарайы долдуранда, Гурбанбай:

— Қасым, бу гүн гутулып билсек, бизе гидели. Шу сөзлериңи мениң какама, оба адамларына-да айдып бер. Болармы? — дийип, бойнуны буруп хайыш этди.

Қасымың бошаҗакдыгына гөзи етди. Шонуң үчин-де илерки дервезеден гирен адамларың өң хатарына середип, Ефимовы агтарды. Олара тарап ылгамакчы болды. Голайдакы ясавулларың бири онуң дөшүне бәшатарың гундагы билен урды. Қасымың гахары гаты гелди. Шонуң үчин ол бар гүйҗүни йыгнап, өзүни уран ясавулың үстүне зынды. Оны габырдадып ере басды-да, богуп уграды. Онянча ясавулларың башга бири оны уруп сеңселетди. Қасым хушуны йитирип, бир тарапа йыкылды. Онуң бурнундан ик ялы ган акып башлады.

Қасым гиҗәниң бир вагтлары гөзүни ачып төверегине серетди. Онуң баш уҗунда отуран Гурбанбай:

— Достум, өзүңе гелдиңми? — дийип, бегенчли сорады.
— Биз хәзир ниреде?
— Сен хәзир бизиң өйүмизде. Аркайын бол.
— Бу ере нәхили болуп гелдик?
— Розумбойлы йигитлер болуп, сени гөтерип гачдык...
Касым бирсалым сесини чыкарман ятды. Онуң илки билен келлесине гелен пикири Ефимов болды. «Ол нәтдикә? Хернә оңа хич зат болан дәлдир-дә?»

САПАРМЫРАТ БИЛЕН ЕФИМОВ

Ефимова хич зат болманды. Ол хәзир, гиҗәниң шу вагты өз өйүнде, Сапармырат билен стол юмруклашып гүрлешйәрди. Бу гүн онуң чөрек иймәге-де эли етмеди. Тәзе дурмуш угрунда газанылан илкинҗи үстүнликлер оңа гүйч берйәрди. Җерчиниң өйүне гелмек билен онуң йүреги дилинди. Бир-ики сагат өң хем Ягмыр билен отурып, гүрлешйәрдилер, гүлүшйәрдилер, гелҗек гүнлер барада арзув эдйәрдилер. Ягмыр шу сүйҗи арзувларыны алып гитди. Ол инди гелмез. Себәби ине, оны соңкы гезек ювундырдылар, кепенини гейдирдилер ве... алып гитдилер. Ефимовың гөзүниң өңи гараңкырады. Гөзүнден боюр-боюр яш акды.

Ягмыры җайланларындан соң Аржанов, Машаров, доктор дагы гыссаглы суратда завода гитдилер. Соңра Касымың гөзлегине чыкмалы болдулар. Ефимов билен Сапармырат Салайың өйүне гелди. Бу ише өз адамлары билен гатнашан Аман пәлван адамлары дүшлән ерлерине элтип ерлешдирди-де, җерчиниңкә гелди. Ол отага гирен еринде отурып, узак вагтлап аят окады. Ондан соңра:

— Ятан ери ягты болсун... Хич зат гөрмән, ахмырлы гитди... — дийип, башыны яйкады-да, ашак бакып дымып отурды.

Арадан бир нәче вагт геченден соң башыны галдырды:

— Ханы, Ефим, «Гечени гечди бил» дийипдирлер. Инди нәме этмели? Мениң йигрими атлым бар. Бәш саны харамзада базара синип гачды. Галан йигримиси сениң дийҗек сөзүңе гарашып ятыр. Биз нәме этмели? Оба доланып барып билмерис. Башга гитҗек еримиз ёк. Ине, Сапармырат, Салай эке, сен, хеммәңиз шу ерде. Белли бир зат дийиң?..

Ефим гонамчылыкда Аржанов дагы билен гелен карарларыны Аман пәлвана айдып берди:

— Сениңки атлылар яп арасына гитди. Сизиңки чай-чөреги биз үпҗүн этди. Сениңки адам мениңки билен гатнашык саклады бар. Башга ёл ёк. Сениңки пикир этди бар. Ягшы гүне гарашды бар...

— Мен нәме пикир эдейин? Өзүмем шол пикирдедим. Эгер бу-да болмаса, гүнбатара, Таңңар оюна тарап чекилерис дийип чак эдйәрдим. О яка гитсек вели биз сизден гаты узаклашарыс. Бири-биримизе көмегимиз етмез. Мен ине шундан горкярын.

Хәлиден бәри гахар эдип, Ефимов билен икичәк галмагы исләп отуран Сапармырадың-да доңы чөзүлди:

— Аман ага, Таңңар ойы диенинден-ә шу ерлерде болсаң говы болайҗак ялы. Билип болмаз пелек ишидир. Инди хер гүнүмиз говга-гыкылыксыз болмазмыка диййәрин. Бирек-биреге көмеге етишер ялы ерде болсаңыз ягшы боларды. Галамасыны-да гөрүң-дә...

Аман пәлван Сапармырадың сортдурып отурышының манысына дүшүнди. Ондан: «Ханы, гызың?» дийип сорамага чекинди-де, өзи хем бирхили агыр ягдая дүшди. Ефимовдан сорап, өзлериниң Касымы агтаряндыкларыны Аман пәлван билипди. Шонуң үчин-де булар хакда дил ярмазлыгы өз янындан макул билди.

— Шейле этмели дийип, хеммәң макуллаян болсаңыз, шейле эдерис. «Агзы ачык ач өлмез» диенлери. Бизе хич зат боласы ёк. Адамлар вагтал-вагтал, огрын -догрын өйлерине гидип гелерлер. Бу говы болар.

Сапармырат, Ефимов, Аман пәлван үчүси атлыларың янына гитдилер. Ол ерде үзак отурмалы, гүрлешмели, дүшүндирмели болды. Бу көп вагт алды. Ефимов билен Сапармырат Аман пәлваның янындан гайданларында, гиҗәниң бир вагты болупды. Ефимов бу иши оңат гуранлыгына бегенип:

— Бизиңки Совет хөкүмет дүзди, улы гошунлы хөкүмет — дийип йылгырды.

Сапармырат оңа:

— Хм... — диймек билен, гахарлы җогап берди.

Оларың арасындакы улы дава Ефимовыңка геленлеринден соң башланды.

Сапармырат нахарың дузыны-да датмады. Ол хум

ялы чишип, енсесини түңңердип отурды. Ярылмага бахана гөзлейәрди. Эмма Ефимов хем хер тарапа сапалак атып, онуң гөвнүни йыкмазлыга, гахарыны гетирмезлиге чалышярды. Ол хәзир Сапармырадың нәмеден башлажакдыгыны, нәмелериң үстүнде дөвнежекдигини билйәрди. Өз яныдан хүҗүме тайярлык гөрйәрди.

Сапармырат ахыры дилленди:

— Ефим, икимиз гаты дост болупдык. Эмма мен дост-доста шейле хыянат эдер дийип пикир этмейәрдим.

— О нәхили хыянат? Сениңки нәме дийди? Хыянат нәме?

Сапармырадың йүзи чым гызыл болды:

— Сен хениз-де мениң нәме дийжек боляныма дүшүненокмы? Ханы мениң гызым? Ханы мениң перзендим?! Сен нәме үчин оны гул оглуның сыртына берип гойбердиң? Сен шу максат үчин мениң билен дост болдуңмы? Эгер-де сен мениң гызымы саг-аман тапып бермесең, мен сениң якаңдан элими айырмарын! Әй, түвелеме, менем җан ялы доган тапдым дийип бегенипдирем-ә... Бетерем доган тапан экениң! Хава, сениң ялы агзыны өвелдип йөрениң гереги-де шол! — дийип, Сапармырат маңлайына юмруклады.

Сапармырадың шейле ягдая гелип етенине Ефимовың йүреги авады. Оны хәзир диңе Касымың нәмәлим ягдайы, онуң зым-зыят болмагы ынҗалыксызландырярды, горкузярды. Ефимов Акҗагүлден аркайынды. Онуң өрән берк ердедигине Ефимов ынанярды. «Касым шонуң янына гачандыр. Ол тиз бир ерден чыкар. Болмаса-да Аржанов ишчилериң үсти билен тапар» диен пикир келлесине гелип, ол көшешди. Совукганлылык билен Сапармырадың йүзүне серетди:

— Сениңки мени өлдүрмәге гелди? Пычак гетирди?

Шу совукганлылык хем Сапармырады гудузлатды:

— Ёк. Сенден йүз дөндермәге гелдим! Гул оглы билен ол сачы кесилени өлдүрмәге гелдим! Олары деррев тапып бер! Мен сениң гөзүң өңүнде икисиниң-де ләшини серейин! Бир чемче ганларыны ичип, ызыма доланайын...

— Сениңки ганхор...

— Өйүңде отуран гызыңы бири алып гачайса, сенем ганхор боларсың. Онда-да ниредәки гуллардан бири...

— Ёк, гул алып гачды, сен алып гачды мениңки ганхор болды ёк... Мениңки олары гутлады бар... Олара ягшы дурмуш иследи бар...

Сапармырат илки билен өз гулагына ынанмады. Соңра Ефимовың сөзлерине дүшүнмедиммикәм дийип, гөвнүни бөлди. Ефимов хем онуң ягдайыны аңлан ялы:

— Хова, ягшы дурмуш иследи бар — дийди.

«Хей, эркек адам хем өз гызы хакында шейле гүррүң эдерми? Бу утанч дәлми нәме? Я мен акылымдан азашыпдырын я-да Ефими җын урупдыр... Шу икисиниң бири... Я Ефим мени ойнап отырмыка? Я-да маңа акыл өвредйәрмикә? Я-да чыны билен айдярмыка? Мен-ә нәме эдип, нәме гойҗагымы билемок. Әй, мени көшешдирҗек боляндыр-да... Шу вагт гул оглы гелип, мунуң етишен гызыны алып өтәйтсе билйән, бүтин әлеми от билен ялын эдерди...» диен пикирлер Сапармырады алдым-бердиме салярды.

Ол шу арада җаныны барламакчы болуп:

— Гуллардан бири әкитсе-де ягшы дурмуш исләрмидиң? — дийип сорады.

— Хава, иследи бар... Ягшы адам гул дийди ёк.

— Сениң арың-намысың ёкмы? Перзендиңи йигренйәрмиң?

— Мениңки ар-намыс улы. Көп бар. Гыз болды, әре чыкды. Огул болды, аял алды. Сөйүшди чыкды, сөйүшди алды бар. Сениңки ар-намыс горады бар. Олара көмек берди бар. Ягшы дурмуш иследи бар. Олар багтлы болды бар. Мениңки саңа ене бир гезек айтды бар. Касым гул, сен гул, мен гул. Хәзир шейле болды герек... бизде гул ёк.

Сонра Ефимов гүлди-де:

— Сениңки ган герекми? Мениңки саңа тапды бар. Сениңки ханың ганыны ичди бар. Онуң ганы көп болды. Онуң ганы ганлардан эмеле гелди...

Ефимов өзүниң сада, тәсин геплейши билен Сапармырадың телпегини терс гейдирди. Сапармырат инди гара дере батып, нәме дийҗегини билмән, Ефимовың мылайым йүзүне середип отырды.

— Сениңки шейле кын вагтда өз иши үчин чалышды. Сениңки какасы белент адам... Ол дири болды бейтди ёк. «Гыз гитди, саг болды» дийди бар. Сениңки пычак чыкарып гелди. Ган ичеси гелди. Өз чагасының ганыны ичеси гелди. Сениңки ганхор. Утанч. Гаты утанч, Сапармырат. Бу гүн бизиңки еңши беркитмек пикирини этди герек. Сениңки башга пикир этди. Кичиҗик пикир... Утанч пикир... Сениңки кырк яшады бар. Эмма

сенинки келле улалды ёк. Акыл аз. Ичи бош... Сениңки обадаш Ягмыр иш угрунда өлди. Сениңки гыз ковалады бар. Сенинки какасы ятлады герек. Онуңкы бейтди ёк... Сапармырадың бирден ганы йүзүне урды.

— Мен сизи бу гүн ганлы чакнышыкдан халас этдим. Аман пәлван аңырдан гелшине дервезәниң өңүнде сениң-де, бейлекилериң-де, Ягмырың-да бардыгындан хабарсызды. Мундан хем башга яңкы гүррүңи берлен Ашырмедин топары болса сизи танамаярды. Мен сизи агыр беладан халас этдим. Ашырмет дагы сизи бир заргына басалап гечерди. Сен нәме шулары назарда тутман, мениң үстүме чөвжейәрсиң? Хә?

Ефимов Сапармырадың бу гахарына бегенди. «Дийдим. Гөрешип билҗек. Гөрешмәге хөвеси бар. Ары-намысы гүйчли...»

— Мениңки бу затлары билди бар. Бегенди бар. Сениңки мыдама шейле белент дурды ёк. Сениңки белент дурды башармады. Шу яман болды бар. Сениңки инди нәме овнук зат этди бар? Берк дүшүнди бар. Эмма дурды ёк?.. Сениң келле шемалдан долы. Гүвледи бар...

Шейле бири-бирине гүнә йүклешмек билен, бириниң өңүнде бейлекиси өзүни акламак билен көп вагт гечирдилер. Сапармырат гызды, гыгырышды. Субут этди. Ефимов болса совукганлылык билен, пессайлап өз хүҗүмини довам этди. Сапармырат бир гөрсе иш барада җеделлешип, өзүниң билҗек болян эсасы задыны ядындан чыкарандыгына өр-гөкден гелди.

— Ханы, сен олары нирә гачырдың? Хич болмаса оларың ниредедигини бери айт.

— Айтды ёк.

— Нәме үчин ахыры?

— Сениңки гахар бар... Ганхор.

— Боланда нәме?

— Көп гүррүңи гойды бар. Акҗагүлден горкды ёк. Ол өз өйүндәки ялы аман-саг яшады бар. Мениңки җогапкәр болды оңа. Сенинки хәзир башга иш этди.

— Гызымы тапып бермесең, хич иш этҗек дәл! Отуран еримден гозганҗак хем дәл. Мен агзына сиңек гондурып йөренлерден дәл. Маңа Сапармырат диййәрлер.

— Били агырды бар, гозганмаса...

— Агырыберсин! Ёгсам-да инди ил ичине чыкарлыгым галмады. Гой мениң билим омрулайсын. Саңа нәме? Сен этҗек ишиңи этдиң.

— Ене-де акылсыз гүррүң башлады...

— Нәме дийсең шоны дий. Саңа дийҗегим шу...

Шейле дийди-де, гара даш ялы болуп доңуп отурыберди. Ефимов аңры бир гечди, бәри бир гечди. Эйтди, бейтди, Сапармырадың доңуны чөзҗек болды. Эмма бу оңа көп вагтлап башартмады. Соңра, ене онуң четини гыздырмага чалышды:

— Бизиңки Аржанов улы адам. Көп билди. Кесели улы, көп ишлери гурады бар. Хеммеси оңа гулак салды бар. Мен оңа сени өвди бар. Мазарлыкда ол сениңки элини гысды бар. Сениңки җан чекип гөрешди дийип умыт этди бар. Соңра мениңки оңа дийди бар: Сапармырат говы түркмен, иш оңарды бар. Оңа улы иш табшырды герек. Мениңки хәзир ол иш хакда саңа айтҗак болды. Сениңки диңлемек иследи ёк. Аржанов өйкеледи, мен өйкеледи. Сениңки иш этмеди, гозганман отурды... Мениңки инди сөз гутарды... Сениңки азар берди ёк. Бизиң өзүмиз оңушды бар...

Ефимовың сөзи нышана дегди. Сапармырат өр-гөкден гелди:

— Ханы, нәме иш? Айт ахыры.

— Айтды ёк. Башга адам иш этди бар.

— О нәме үчин айтды ёк ахыры? Я маңа ынанмаярмың? — дийип, Сапармырат җибринди.

— Сениңки болшы шу болды, мениңки ынамым аз болды...

Сапармырат эндамыны титредип, башына гай болды. Ахырсоңы демини дүрсәп, шейле дийди:

— Оглан ялы болмасана, Ефим. Ол яшулы нәме дийен болса айт, мен эдейин.

Ол инди ян берип башлады. Ефимов муны дуйды.

— Сениңки Дөртгүле гитди бар, Шайдаковың янына... Сениңки горкды ёк?

Сапармырат ашакы додагыны дишләп, башыны эгди. «Бу нәме болдугы? Дөртгүл нире, мен нире?..»

— Мениң обада өйүм-илим, бала-чагам галды... Онсоңам буларың аладасы... Мен нәтсемкәм? Өзүң бир ойланып гөр ахыры. Мен горкамок. Мен хич затдан горкмаярын. Маңа аҗыңы пүркме! Сөзүңи билип айт!

— Шайдаков Чәрҗевден Дөртгүле гелди, өйүм бар дийди ёк. Сенинки Дашховуздан Дөртгүле гитди, өйүм бар дийди. Мениңки Бедиркент барды, өйүм диймеди... Сениңки кын адам. Сениңки ишләп билди ёк. Сениңки җаныңдан горкды. Ягмыр җанындан горкмады...

Сапармырат ичинден: «Шу адам жадыгөймикә? Айдан задыны чүрт-кесик эдйәр-де, хич чыкалга гоймаяр. Элини-аягыңы баглап ташлаберйәр. Догрудан-да, «өйүм-өйүм» дийип, мен гүлки болуп отуран болмайын? Өе-де, булара-да хич зат болмаз. Ефим билен Аржан шейле карара гелен болсалар, гел, барып гайдыберейин-ле. Ёгсам, бу адам горкак дийибем гүн бермез... Мунуң өңүнде әжиз гөрүнмекден худай сакласын. Ол икиси хакында аркайын геплейәр. Шу аркайын болса горкы ёкдур. Муңа ынанмак болар» дийип пикир этди.

— Мен гидейин... Хачан гитмели?

ҚАСЫМ БИЛЕН АКЖАГҮЛ

Он бәш гүн гечди.

Гөзедүртме гараңкыды. Ил ичинде аяк йыгнаныпды. Шу вагт, Дашховзуң гүнорта-гүндогарындакы Кәтли обасындан бир атлы чыкып, гумы этекләп, гүнбатара тарап сүрди. Дашховуз билен Тагтаның арасындакы улы ёла етип, атының жылавыны чекди. Бирсалым пикир эдип сакланды. Улы ёл билен гитмәге чекинен болмага чемели, шонуң үчин ёлы кесип гечип, гүнбатарлыгына сүрди. Ёлдан арасыны сес етим ачандан соң илери гума совулды. Гарапорсаңа тарап догрулап гитди. Ол гиҗәниң бир вагтлары Гарапорсаңдакы баржак өйүниң голайына етип, атының башыны чекенде, илкинҗи хоразлар гыгырып башлапды. Ол атыны дереклигиң арасында даңды. Улы тамың гапдалындакы өе голайлашды-да, үч гезек сыгырды. Соңра өзи-де дереклигиң ичине чекилди. Бирсалымдан өйүң гапысының жыгылдысыны эшитди. Голайдан аяк сеси гелди.

— Акжагүл? — дийип, йигит чалажа сесленди.

— Қасым, сенми? — диен сес титрәп чыкды.

— Хава, мен...

Қасым бәшатарыны дерэге сөйәп гойды-да, эййәм голайына гелен Акжагүли гужаклады. Маңлайындан, ики яңагындан ызлы-ызына огшады. Багрына басды. Аркасындан, эллеринден сыпалашдырды. Соңра, Акжагүлүң ики эгниниң титрәп дуршуны аңландан соң:

— Аглама, аглама, гүлүм! Хей, ики йүрек биригенден соң хем агларлармы? — дийип, гызың гөзяшларыны елйыртан яглыгының ужы билен сүпүрди.

Акжагүл нәзик эллерини Қасымың бойнуна чолап:

— Шол гиделиң бәри хер демими санап гечирйәрин. Сәхел бир сес эшидилсе сенмикәң дийип, гапа ылгаярын. Зыяны ёк, бу гүнлер хем гечер. Бизи саглыкда гөрүшдирени үчин худайдан мүң гезек разы — дийди. Қасымың келлесини өзүне чекип, онуң гөзлеринден огшады.

— Қасым жан, шол гайдышымыз. Обадан хабар-хатыр ёк. Сен, белки, бир затлар эшидендин?

Қасым гызы багрына басды-да:

— Эгер мертлик билен диңлесең, хабар кән — дийди. Акжагүлүң ини тикенекләп гитди.

Қасым:

— Ёк, горкма, горкулы зат ёк — дийип, гызың йүзүни сыпалады:

— Айт, айт, Қасым жан. Сениң яңында мен хич затдан горкмарын!

— Мени-де тутдулар. Базар гүнүниң давасы ула гитди. Бизи бошатдылар. Эмма Ягмыр пахыр өлди...

Гыз бир гысым болуп дүйрүлди-де, онуң гужагына дыкылды.

— Горкма. Ягмыр пахырың ганыны он эссе, йүз эссе артыгы билен аларыс... Мени кервенсарайың демиргазык дервезесинден чыкарып алып гачыпдырлар. Салай жерчиниң өйүне гелип, хемме задың аныгына етдим. Ефими тапдым. Ефим маңа мен ёккам болан ишлери айдып берди. Аман пәлван йигрими бәш атлы билен Черриге көмекчи эдилип иберилен экен. Ол атлылардан бәшиси гачыпдыр. Галанлары болса Ефимиң маслахаты билен Аман пәлваның голастына гечипдирлер. Мен хәзир шол атлыларың ичинде. Биз оба аралары гизленип йөрүс. Түвелеме, илат хич затдан хорсына гизленип йөрүс... Оны якын адамлаэденок. Хава, Ефим заводына барды. Оны саклаярлар. Сапармырат агаңы болса Ефим Дөртгүле, Шайдаков диен адамың янына уградыпдыр. Мен оны гөрүп билмедим. Гөрмәним хем говы. Онуң маңа гахары гүйчлүмиш. Мен-ә, догрусы, янымда сен болмасаң, онуң билен душушмага горкярын. Мен оңа эл гөтерип билжек дәл ахыры...

Акжагүл бирден дикелди-де:

— Қакам Дөртгүле нәме үчин гитди? Сен чыныңы айдярмың? — дийип горкды.

Қасым бегенч билен жогап берди:

— Валла, Ысмамыт ата урсун, чыпымы айдярын. Ефимиң табшырыгыны алып гитди. Ол ере Шайдаков диен улы адам гелипмиш. Эгер шол адам шу ере гелсе, бар зат үйтгежекмиш. Юрт гүлала-гүллүк болжакмыш.

— Вах, оңа бир зат болаймаса ягшыдыр.

— Оны гайгы этме. Какаң бизе уллакан багт гетирер. Йөне мениң гүнәми гечерми, ёкмы, оны билемок.

— Сен оңа хич зат болмажагына ынанярмың?

— Гаты ынанярын. Мен Ефимден өвран-өвран сорадым. Инди ол мениң хоссарым болды ахырын.

— Сен ынанян болсаң менем ынанярын. Бу гүррүңи гоялы. Йөне Касым, нәме эдип йөрениңизе мән-ә дүшүнемок. Сен бери дүшүнйәрмиң?

Касым гүлди:

— Биз хан Жүнейди, Хыва ханыны йыкмакчы. Шулар иң соңкы ханмыш. Бейлеки ханларың хеммесини йыкыпмышлар. Бизем булары йыкжак. Булары йыкман нәме, гөнезлик эдерис дийип пикир эдйәрмиң?.. Инди Сапармырат аганың хабарына гарашярыс. Шайдаков нәме дийсе, биз хем шонуң билен болмалы боларыс. Белки, бизи янына чагырар. Белки, Сапармырат ага оны бу ере алып гелер. Хеммесиниң болмагы мүмкин...

— Касым, мениң мыдама сениң янында боласым гелйәр! Сен мени узак ташлап гитме. Мениң йүрегим ярылар. Какам гүнәмизи гечер. Белки, ол эййәм гечендир. Болмаса гөвнүни бире баглап, ер-юрдуң аңры чети Дөртгүле гитмезди. Гайтам хәзир мени-де өзүң билен әкит. Мен сизиң чайыңызы гайнадайын, чөрегиңизи биширейин...

— Ёк, эзизим, бейле дийме. Биз гачып гайдып, каканың янында гүнәли болдук. Ника гыйып, гүнәмизи ювалы-да, икимизем келләмизи этегимизе салып баралы. Гой, онсоң нәме этсе, шоны этсин. Мен разы... Мен хәзир сени хич ере әкитжек дәл.

Даң атмагына аз вагт галыпды. Касым гыссанды.

— Акжагүл, мен индики геленимде, хөкман ника гыйдыралы. Сен разымы?

Акжагүл оны ене гужаклады-да:

— Инди мен сениң ыгтыярындакы адам. Нәме эдейин дийсең өз элиңде — дийди.

ДӨРТГҮЛДЕ

Гызыл йүзли, сары сачлы, эгинлек, даяв, отуз яшларындакы адам аркан ятан еринден тисгинип турды-да, кроватың голайындакы столда дуран сагадыны алды.

— Ә-хә, йигрими минут дагы ятыпдырын. Бесдир!— дийип, ол гуршан эндамыны язып башлады. Бирнәче гезек дызыны эпмән, элиниң аясыны ердәки кечә е,тирди, соңра эллерини өңе узадып, үч-дөрт гезек аягының үстүнде отурып турды. Совук сув билен эл-йүзүни ювды. Өл яглык билен гурсагыны, ягырнысыны сүпүришдирди. Укудан бүтинлей ачылды. Гейинди. Хатарлары гушанды Маузерини дакынды.

Онянча гапы ачылды.

— Гел, гел, Удальцев. Мен тайяр.

Удальцев гапының агзындан:

— Николай Алексеевич, оба аксакгаллары билен гечирилмели маслахатың башланмагына он бәш минут галды. Йөне Дашховуздан гелен бир адам, сизи хәзириң өзүнде гөрмек ислейәр. Мен оңа соңрак гел дийсем хем эденок — дийди.

— Ханы, ол ниреде?

— Хожайының өйүнде. Отураногам. Дик дур.

— О нәхили адам? Ичалы-зат болаймасын?

— Әй, ичалы-зат-ха дәл ялы. Гөвнүме болмаса, гаты ынанчлы сөзлейәр.

— Чагыр.

— Вагт аз галды.

— Зыяны ёк.

Удальцев Сапармырады өңүне салып гирди.

Шайдаков Удальцеве:

— Дилмач чагыр — дийип, буйрук берди.

Хорезм юрды Шайдаковы гызыкландырярды. Шайдаков бу юрт хакында элине дүшен китабы, газет хабарларыны сыпдырман окаярды. Ол: «Өңи-соңы бу юрт билен таныш боларын. Себәби чар тарапда тәзе дурмуш гурлар-да, Хорезм өңки дурмушына галармы?» дийип, бу ише хөвесли япышярды. Ине, ол ерден өз аягы билен гелен адам. Шайдаков Сапармырадың йүзүни, гөзи йимлерини, умуман даш гөрнүшини ыхлас билен сынлады. Сапармырадың эгинлек, гөрмегей сыратында, хыжув билен өсйән сакгал-муртунда, овадан, тегелек гөзлеринде нәхилидир бир мылайымлык, адамкәрчилик ние-

тын аламатлары барды. Шайдаков ичинден «Гаты батыр, затдан гайтмаз мерт боларлы. Шонуң билен бир хатарда-да тутанъерли, ар-намыслы адамдыр» дийип, чак этди. «Вах, вагт болсады, мен мунуң билен отурып, ичгин геплешердим. Көп затлара дүшүнишердик. Зыяны ёк. Соңра. Вагт тапарын!..»

Шайдаковың даш гөрнүши Сапармырада ярады. Ылайта-да ол Шайдаковың йүзүни халады. Онуң мылайым, хошсырат йүзи барды. Гөзлери гөкди, өзүне чекижиди. Сапармырат: «Говы адам болмага чемели» диен нетижә гелди.

Удальцев яңы сакгал-мурты гаралан, тегелек, семиз йүзли гарагалпак йигиди билен ичери гирди. Шайдаков ол йигиде йүзленди:

— Кожабек, бу адамдан сора: кими сорап гелипдир, нәме үчин гелипдир?

Дилмач Сапармырада йүзленди. Онуң сөзлерини терҗиме этди:

— Шайдаковы сорап гелдим диййәр. Онлук мениң зерур ишим бар диййәр.

Шайдаков шейле дийди:

— Ондан хайыш эдиң: мениң хәзир вагтым ёк. Ене сагат ярымдан гелерин. Онсоң гүрлешерис.

Сапармырат дилмаҗың сөзүни эшиденден соң, Шайдаковың йүзүне гарап «боляр» диен ышарат билен келлесини силкди.

Шайдаков Удальцеве:

— Хожайына айт: чай, нахар берсин. Мыхманласын. Өзүңем ызымыздан етерсиң — дийди.

Шайдаков дилмаҗың өйүнде болярды. Дилмаҗың атасы алтмыш яшларындакы ак йүзли, узын сакгаллы, мылайым адамды. Онуң өйи эдил деряның кенарындады. Ол балык говруп сатярды. Шонуң үчин-де оңа Шамырат балыкчы диердилер. Ол ишини гутарып гелип, өйүнде чай ичип отырды. Удальцев гелип, Шайдаковың сөзүни оңа дүшүндирди. Өзи болса чыкып гитди. Сапармырат агыр ёлы кынлык билен гечип гелени үчин гаты ядапды. Ызлы-ызына ики чәйнек чай иченден соң, онуң гөврүми гиңеди. Икисиниң гүррүңи гызышды.

— Дашховзуң нырх-новасы нәхили? — дийип, Шамырат балыкчы сорады.

Сапармырат маңлайының дерини телпеги билен сырып, шейле дийди:

— Яшулы, нырхдан-новадан хич кимиң хабары ёкдур. Бизиң иллеримизде тутда-баслык. Эркек гөбеклини шу ере тарап сүрүп дурлар. Оны билйән адам ёк.

Соңра ол гечен базар гүни Дашховуз шәхеринде болан вака хакында балыкча гүррүң берди.

Шамырат ашак бакып, пикир эдип отурды-да:

— Сизиң шол агзы ганлы мөҗегиңиз бизи-де угрумыза гоянок. Яңы парахатчылык арап, дайхан гүзераныны сүйрәп башлапды. Җүнейит ене чозды дийди.

Сапармырадың назары бир нокада дикилди, ол өз янындан нәмедир бир затлар хакда пикир эдйәрди.

Бираз салымдан соң ол ене-де балыкча йүзленди:

— Бу — Шайдаков дийилйән улы адаммы?

Шамырат балыкчы муңа-да җогап берди:

— Улы хем-де батыр адам. Чыдамлы адам. Мен онуң хачан ятып, хачан туряныны билмейәрин. Мыдама аяк үстүнде. Урушдан сәхелче эли бошаса, бейлеки ишлери ёла салып башлаяр. Бейлеки ишден бошадыгы, Җүнейдиң үстүне чозяр.

Бу вагт Кожабек гыссаглы гелип:

— Яшулы, сизи Шайдаков чагыряр. Тиз гелсин дийди. Ол хәзир бир ере гитмекчи — дийип, мәлим этди.

Сапармырат бөкүп турды.

Ол, Шайдаковы бу гезек хем өңкүси ялы гейнүвли, гитмәге тайярланып дуран ягдайында гөрди.

— Шайдаков, мени сениң яныңа Дашховуздан ибердилер. Ынха шу хаты берип гойбердилер — дийип, Сапармырат телпегини чыкарды. Онуң ичиндәки кечесиниң тикинини сөкди. Ол ерден дөрт эпленен кагызы чыкарып, Шайдакова узатды.

Николай Алексеевич гуҗурлы эллери билен кагызы алып, стулда отурды-да, үнс билен окамага башлады.

Шайдаков хаты өвран-өвран окады. Соңра бирсалым пикир эдип отурандан соң:

— Сиз хачан гайтмакчы — дийип сорады.

Сапармырат терҗимечә шейле дийди:

— Мен инди Шайдаковың адамы. Онуң гарагалпага берен багты ялы багт алып гитмесем, мен элими бурнума сокуп барабилмерин.

Шайдаков гүлди:

— Бейле багты хич ким берип билмейәр. Оны хер кимиң өзи газанмалы. Тайын багт ёк. Гарагалпаклар түркменлер, өзбеклер, руслар, әхли халклар бир доган-

21 Заказ № 3714.

дыр. Бу улы хем янбермез гүйжүң башармаҗак иши болмаз. Хава, доганлар багты гөрешип газанярлар. Муны хич ким бөкдәп билмез.

Сапармырат:

— Ол багты гарагалпакларың өзи газандымы нәме? — дийип йүзленди.

Шайдаков ене гүлди-де:

— Ёгсам нәме? Оларың өзи газанды! Шейле дәлми, Кожабек? Биз йөне көмек берйәрис. Эдил болшы ялы терҗиме эт — дийди.

-- Шол көмеги бизе-де бер. Мен шол көмек үчин гелдим. Бермесең гитмерин. Ол юрда барарлык ёк.

Бу арада келтеҗик, гара йүзли, эли бәшатарлы бир йигит, гара дере батып гелди-де:

— Шайдаков, Җүнейт Шааббас тарапдан тәзеден хүҗүме гечди! — дийди.

Онуң сөзүни терҗиме эденлеринден соң, Шайдаков бөкүп турды:

— Удальцев, Кожабек билен бирликде Сапармырадың сөзлерини диңләң. Мен Ефимов дага хат язарын. Булара, үч-дөрт коммунисти көмекчи ибермели болар. Гой, олар Дашховуз заводында, соңра обаларда иш гечирсинлер. Бүтин ерде Совет хәкимиети гуралып, ише башландан соң, диңе Хорезм бейдип дурмаз. Биз бу гөреши ахырына ченли алып бармалы боларыс. Гитҗек адамлары оңат эдип тайярлаң. Олар гарагалпаклы сөвдагәрлер ялы болуп гитсинлер. Ягшы, мен гитдим.

Шайдаков Сапармырат билен хошлашды-да, келтеҗик, гара йигиди ызына тиркәп, гыссаглы чыкып гитди.

Демиргазык-гүндогардан пулемёт хем-де түпең сеслери эшидилип уграды...

Сапармырат бу ерде гечирен гүнлеринин ичинде Шайдаков билен бирнәче гезек душушыпды. Бу гүррүңлер вагтында өзүни бүтин бир юрдуң векили хөкмүнде алып баряндыгына Сапармырадың өзи-де гең галды. Муны Шайдаков хем өз янындан беллемән дуруп билмеди. Шайдаков Хорезмиң хайсы ери, хайсы обасы, хайсы шәхери хакында сораса, Сапармырат чүрт-кесик җогап берйәрди. Ол вакалары җемләп билмеги, олар хакында белли бир пикире гелип, ол пикири-де гүррүңдешине етирмеги Ефимовдан өвренипди. Мундан хем башга Сапармырадың арабачылык эдип көп ерлере гатнамагы бу ерде оңа көмек этди. Җүнейт хан хакында, онуң галасы, Бедиркент обасы хакында, кәбир җайларың я-да әхмиетли ерлериң ниреде ерлешйәни хакында Шайдаков җикме-җик сораярды. Муңа болса Сапармырат бегенйәрди. «Хөкман барҗакдыр. Хөкман өзи барҗакдыр. Болмаса бизиң илимиз хакында мунча җаныгып сорамазды» дийип, ол бегенҗине ганат беклейәрди.

Сапармырат Шайдаковың маслахат бермегине гөрә, Шамырат балыкчы билен Дөртгүлүң голайындакы ики обаны гөрүп гелди. Бу обаларың бирининң аксакгалы Шамырат балыкчының егени экен. Ол мыхманлары хормат билен гаршылады. Гечи өлдүрип, обадакы дост-ярларыны йыгнап нахар берди. Соңра Сапармырат Совет хөкүмети беркарар эдиленден соң багтлы яшайша ээ болан дайханларың бирнәчесиниң өйүне барып, оларың яшайышлары билен якындан таныш болды.

Ол ики обада-да адамларың рухуның белентдигини беллемән дуруп билмеди. Көп вагтлап сувсуз отуран экине сув гойберилен ялыды. Гаррылар-да, яшлар-да, етишен гызлар-да тоя гитмәге шайланып дурана меңзейәрдилер. Кишиниң хызматыны эдйән адамлара мынасып болан йүзи салыклык, төвереге нәумыт гарамаклык гылыгы — ил ичинден эл билен алнып ташланан ялыды. Аял-эркеклериң, бала-чагаларың гөрнүшлери шатды, херекетлери-де чаласынды.

Шу затлары гөренден соң, Сапармырат тәзе бир дүнйә барып чыкан ялы болды. «Ине, Ефимовың айдян тәзе дурмушы! Бу дурмушы хөкман деряның аңырсына гечирмек герек. Шунуң үчин хич задымы аямарын...» Шу вагт Ефимовың өйүнде гызы ве Касым хакында айдан өз сөзлери ядына дүшүп, Сапармырат гаты утанды. Онуң гулакларының уҗы гызып гитди. Маңлайы чыгҗарды. Ол бу утанҗы ядындан чыкармак үчин Шамырат балыкчы билен гүррүңе гиришди. Эмма вели өңки бегенчли ынҗалыгы гайдып гелмеди. Хорезмиң хәзирки айылганч ягдайы үчин өзи гүнәкәр ялы, Җүнейт ханың әхли этмишлерини Сапармырадың өзи этдирип отуран ялы бир агыр алада онуң депесинден инди. Сачлары дим-дик болуп гиден ялы бир ягдая дүшди. Шонуң үчин-де ол, обадан доланып геленден соң, Шайдаков билен душушанда бүтинлей башга адам болуп геплешди. Шайдаков көмек үчин дөрт адам берҗек диенде:

— Онча юрда онча адам етмез ахыры. Жүнейт ханың сораян ери гиң ердир — дийип гаршы чыкды.

Шайдаков аркан гайшып гүлди:

— Нәме, Совет хәкимиетини сизе гарагалпаклар гурап берер өйдйәңизми? Оны өзүңиз өз юрдуңызда беркарар этмели боларсыңыз. Дашардан хич зада гарашман. Гарагалпаклар диңе сизе ярдам берип билерлер. Аркаңызы тутуп билерлер. Эмма ийжек чөрегиңизи бермезлер. Оларың өз ишлери-де башларындан агдык.

«Ене-де келте гайдып, өзүми кичелтдим-ов! Хачан бир оңлы адам болуп боларка?.. Шайдаковың хемме айдяны догры. Мениң шу айдың хакыката хем акылым чатанок... Ене-де тәзе дурмуш гуржак болярын-а! Илки өзүңи дүзет...» дийип, Сапармырат өз-өзүне игенди.

Дөртгүлден деряның гечелгесине ченли алтмыш километрден-де узак ёл барды. Шааббасың үсти билен гитмелиди. Эмма бу ёлда уруш гидйәрди. Шонуң үчин муны гойболсун этдилер. Дөртгүлден чыкып, гамышлыкларың, батгалыкларың, жеңңеллериң арасы билен кенары якалап гечелгә догрулап гитмеги карар этдилер. Ханың атлыларының арасында Сапармырадың обадашларының көп болмагы хемме затдан бетер горкулыды. Өзүниң даш сыпатыны бүтинлейин үйтгетмек оңа агыр дүшди. Сакгалыны гысгалтды, муртуны гысгалтды. Оларың өңден-де гарадыгына гараман, хына чалды. Сары телпек, ичинден гырмыз дон, дашындан чәкмен гейди. Чәкмениң ашагындан гызыл гүлли гара гушак гушанды. Аягына нагышлы ак әдик гейди. Шейдип, бәш эшекли «сөвдагәр» гиҗәниң бир вагтлары ёла дүшди.

Дөртгүлден йигрими километр узаклашанларындан соң, деряның кенарында, өйүң ичи ялы такыр ерде дүшледилер. Гөзедүртме гараңкыда йөремек кынды. Эшеклер бүдрейәрди. Оларың аякларының хине гидип майрылмаклары я-да дөвүлмеклери мүмкинди. Галыберсе-де, эшегиң үстүнде отурмак хем ядатды. Чай-чөрек иийип ятдылар.

Гүнорта вагтлары гечелгә гелип етдилер. Адам, ат, араба, эшекли, дүели ёлагчылар кәнди. Улы гәми бу-ларың демине чекйәрди. Сапармырат хем өз «сөвдагәрлери» билен мүнди. Эшеклериниң ногтасындан тутуп дурдулар. Гәми йөрәп уграды. Бу вагт гечелгә голайлашып гелйән бәш атлының бири түпең атды. Реңки агаран гәмичи деррев гәмини ызына гайтармак билен болды. Сапармырат хан атлыларыны танады. Онуң кейпи гачды. Яныңдакылара ягдайың агырлашяндыгыны айтды. Шейдип, олар атлылара үнс бермейән киши болуп, базарың нырх-новасы хакында гүррүңе гиришдилер. Бәш атлының гелип гирмеги билен, гәмә доңуз гирен ялы болды. Олар хеммә азгырылярдылар. Голайларындакы атларың, эшеклериң, чөкүп отуран дүелериң сыртына гамчы урярдылар. Шейдип, гәмини агдарара ченли ховсала чыкарярдылар. Адамларың хич бири бир агыз гайтавул бермейәрди. Хер ким өз жаныны аман сакламагың аладасы билен мешгулды.

Бәш атлы өзара гаты-гаты геплешйәрди. Уруш вакаларыны айдышып, бириниң батырлыгыны өвйәрдилер, башга бириниң горкакдыгына гүлйәрдилер.

Гәми аграс йүзүп барярды. Эртирки ел ятыпды. Сувуң йүзи парахатды. Деряның ортасына ченли гечилен ёл Сапармырат үчин гаты узак болуп гөрүнди. Онуң йүреги ярылып барярды. Ол бу атлыларың бирини сесинден танады. Өңкүден-де бетер ынжалыкдан гачды. Гәминиң алян хер бир гарыш ёлы бир гүнлүк ёл ялы узак болуп гөрүнйәрди. Бу арада гәмиде уллакан башагайлык йүзе чыкды. Атлыларың бириси яшажык тез дүйәниң будуна гамчы чалды. Дүе чөкүп отуран еринден сычрап галды-да, патанаклап, гәминиң энтер-пелегини өврүрди. Адамлар гыгырышдылар. Гәмичиниң гөзлери ханасындан чыкара гелди. Сапармырат бирден ол тарапа середенини дуйман галды. Онуң гөзи таныш атлысының гөзи билен каклышды. Атлы, ёлдашының бөврүне дүртди-де:

— Ее, ол гарагалпагың Сапармырада меңзешдигини! — дийди.

Сапармырадың үстүнден совук сув гуйлан ялы болды. Ол обадашының сөзүни тассыкламак ислейән ялы дияныңдакылара гарагалпак дилинде йүзленди. Эмма дили ярамаз билендиги себәпли өз үстүни ачмазлык үчин ене-де дымды. Аңыррак чекилди.

Онуң обадашына Гуртлы шагал диердилер. Ол Жүнейдиңкиде болярды. Дервезелериң агзында, чөлде, гоншун төверреклеринде гаравулчылык чекерди. Зырражым яланчы боланы үчин оңа шундан улы эмел етмейәрди. Гуртлы хәзир хем яныңдакылар билен өңкүси ялы вакгылдашып дурды. Эмма онуң гөзи Сапармырадың еңсесиндеди.

Сапармырат болса кенара ченли галан аралыгы чен билен хасаплаярды. Көне дүнйәниң янып дуран кенары хәзир онуң гөвнүне болмаса барха узаклашян ялыды. «Гөр, нәхили затлар болуп гечйәр: көне дүнйәниң дашлашяндыгына бегенмеликәң, шол вагтың өзүнде-де онуң якын гелмегини арзув эдйәрсиң... Хава-да, бу хәзирликче шейле... Худай халаса, ине оңа-да етерис. Өзүмизи-де танатмарыс. Гөвнүмиздәки хыялларымыз-да хакыкат болар...» Сапармырат көне дүнйәниң топрагына улы алада, ярым горкы, ярым бегенч билен аяк басды. «Сөвдагәрлер» кенара чыканларындан соң гыссанмач суратда эшеклерине мүндүлер-де дебсиләп уградылар.

Гуртлы шагал гәмиден хеммеден өң дүшди-де, бир чете чыкып янындакыларың дүшерине гарашып дурды. Ол шунуң билен бир вагтда-да «Сапармырада меңзеш гарагалпакдан» гөзүни айырмаярды. Гуртлы обадашыны танамады. Йөне бу гарагалпагың өз обадашына шейле меңзейәндигине гең галып середйәрди. Ине, Сапармырат өз адамлары билен кенара чыкан бада эшеклере мүндүлер. Гуртлы өз гөзүниң өңүнде Сапармырадын бәш-алты әдим әдендигини гөрүп, өңкүсинден-де бетер гең галды. «Хав, Сапармырадың өзи болаймасын? Ол бу ерде нәме ишлесин? Я ол-да ханың атлыларының биримикә? Онда нирә барярка? Гачып барярмыка? Эй, меңзеш адам кән. Хайсы бирисиниң якасындан тутуп йөржек...» Гуртлы шейдип, өзи-өзи билен башагай болуп дуран вагты-да, сөвдагәрлер улы ёла дүшүп уградылар. Гуртлының гүманы гүйжеди. Эмма бу вагт онуң яны билен гелйәнлер дүшдүлер-де, оны-да алып, илерки кенар билен ёкарлыгына гитдилер. Гечелгәниң төверегинде бәш-алты ерде гизлин гаравулханалар барды. Оларың илкинжисинде Гуртлыны гоюп, өңки гаравуллары янлары билен әкитдилер. Шейдип, Гуртлы шагал еркүмесине гирип, адамларың меңзешлиги хакындакы пикирини довам этди. «Ёк! Бу Сапармырат! Башга адамың болмагы мүмкин дәл!» Ол гиҗәниң бир вагтлары шейле нетиҗә гелди. Гаравуллары даңа голай чалшырдылар. Гуртлы Шааббаса гелен бадына өз болян тамына барман, улы, тозанлы көчә дүшүп, гүндогара ылгады. Бирнәче кичиҗик көчелериң душундан гечип, шәхериң ёкары четиндәки күңрели ховла барып, бәш саны сөвдагәр хакында, оларың бириниң хөкман Сапармыратдыгы хакында ханың якын адамларындан бирине

гүррүң берди. Шол бада «бәш сөвдагәриң» ызындан ковгы гитди. Дашховуз хәкими Черриге чапар иберилди.

Сапармырат улы ёл билен гиден хем болса, соңра от-чөплүге урды. Гүндиз ятып, гиҗесине йөредилер.

ДАШХОВУЗ ЁЛУНДА

Шундан бәш гүн геченден соң, гүн батмазының өңүсырасы бәш эшекли Сапармырадың өйүне гелип дүшди. Оларың эшеклери даявды. Хорҗунларының гөзлери ярылара гелйәрди.

Нәзик эшеклилериң илкиси ховла гирип уграндан, Дурдымырада:

— Бар, оглум, геленлериң хабарыны ал. Какаңы сорасалар: «Дүйн базара гитди, геленок» дий. Олара нәме гереккә? Билеңден соң гелип айдарсың дийди. Эшеклилериң бири, ылгап янына баран Дурдымырады гуҗаклады. Оглан бегенҗинден:

— Эҗе, какам гелди! — дийип, Сапармырадың гуҗагындан чыкып өе ылгаҗак болды.

Сапармырат:

— Оглум,гыгырма, мениң гелендигими хич ким билмесин! — дийип эшегинден дүшүп, оны багламага дурды. Бейлекилерем шейтдилер.

Нәзик утанҗырап, Сапармырадың голайына якынлашды. Ол бегенҗинден нәме дийҗегини билмән, Сапармырадың йүзүне бакып, гөзүни гырпылдадып дурды.

Әри оңа серетди-де:

— Утанма, горкма. Булар өз адамларымыз. Какамың отагыны сырып-сүпүрип, шол ере чай элт. Соңра нахар тайярла. Өзүңем тиз бол — дийди.

Әриниң гамлы дәлдиги, белки, онуң терсине ичиндәки шатлыгыны баса тутяндыгы Нәзиги шатландырды. Эмма бирден басга дүшди: «Йөне ол пахырлары өлдүрен болаймасын? Бу ар алшының аламаты болаймасын? Худай-ей, өзүң саклавери...» дийип, якасыны тутды.

Сапармырат онуң ягдайына дүшүнди. Терс гарап:

— Галавут этме, хемме гургунчылык — дийди.

Нәзик дүшүнди. Өкҗеси еңледи, ишине тарап гитди.

Сапармырат өйүнден гиденинден бәри кән гүнүң гечендигини ятлап, ховлусының ичини гөзден гечирди. Хемме зат өңки-өңкүлигине дурды. Йөне ол аялының өңкүден бетер хорланандыгыны аныклап гамланды. Ене-

-де: «Зыяны ёк, хеммеси дүзелер» дийип, янындакыларын эшеклерини баглашды.

Шайдаков шол гидишине ики гүнден соң доланып гелипди. Удальцевиң Дашховза ибермәге тайынлан адамлары билен Сапармырады янына чагырып, эртирден гүнортана ченли гүрлешипди. Ефимовың адына хат берип, буларың хоржуныны гөк чайдан, гантдан долдурып, гаты сересап болмалыдыкларыны өвран-өвран табшырып иберипди. Бу дөрт коммунистиң бириси өзбек, бириси рус, икиси-де гарагалпакды. Булар Дашховузда яңы дөрәп угран гурамаларың ишлерини беркитмелидилер, ёла салмалыдылар. Мүмкин болан ерлерде, ылайта-да Дашховзуң заводында, дайханларың арасында иш гечирмелидилер. Буларың өзлери көп гөрешлерде сыналан, көп кынчылыклары башдан гечирен адамларды.

Сапармырадың какасының отагына гирип, агыр ёлдан соң дынч алмага отурдылар. Сапармырат шу аралыкда вагт тапып, аялының янына барды:

— Ханы, обада нәме геп-гүррүң бар?

Нәзик улудан демини алып:

— Сен илки билен маңа персендимиң гүррүңини бер, болмаса, мениң йүрегим ярылып баряр — дийди.

Сапармырадың йүзүне гамчы чалнан ялы болды. Әхли рухубелентлиги учды. Ол Дашховза угранында аялына нәме дийип гидендигини, какасының җайында отуруп касам ичендигини ятлады. Инди-де ынха өйүне гелди. Аялы ондан илки горкды. Соң чаларак аныгына етип, инди-де җикме-җик сорап башлады. «Бу иш эркек адам үчин утанч дәлми?» Шайдаков билен Ефимов гөз өңүнде пейда болды. Шундан соң Сапармырат өзүни раслады. Шейле-де болса аялының йүзүне бакып билмән, терс гарап җогап берди:

— Персендиңе дөв чаланок. Мен саңа хемме гургунчылык дийдим ахыры... Нәме, бир зады эзип отырсың. Ишиң билен болубер-дә...

Нәзик ян бермеди:

— Ол ниреде? Гургунмы? Ягдайы нәхили?

Сапармырат ичинден: «Ана, булара сәхелче ян берсем, хеммеси гутарды. Онуң өңүнде инди дере басдыр-да отур!» дийип, өз-өзүне игенди. Аялына:

— Гарапорсаңдамыш. Гургунмыш. Ягдайы говумыш — дийип җогап берди.

Нәзик ислән җогабыны алып билмеди. Шуның билен бирликде-де ене сорамага чекинди. Эмма гызының сагдыгыны аныкламагы оны хетденаша шатландырды.

— Өңки гөрен обаңдан зат галмады. Бир хепде мундан озал эркек гөбеклиниң хеммесини сүрүп әкитдилер. Илатың атыны, дәнесини йыгнадылар. Хеммесини хаының ызындан иберип дурлар. Бар ер ызанда-чуванлык. Худай саклап, сениң болмазлыгың, говы болды. Болмаса сени-де әкидердилер.

Нәзик газаның ашагындакы оды өлчеришдирди. Сапармырат бу җогапдан канагатланмады. Онуң «гулларың» ягдайыны билеси гелйәрди. Эмма сорамага-да чекинди. Бирнәче гүн мундан озал Қасымы өлдүрмек үчин күпүрсәп уграндыгы ядына дүшүп, инди онуң тиреси хакында сорамагы өзүне утанч билди. Нәзик бу арада:

— «Оларың» ягдайы хич кишиңкә меңзеш болмады. Атамырат оларың еди яшдан етмиш яша ченли хемме эркеклерини зындана атды. Өй-гошларыны иңңесине ченли талады... Инди оларың аяллары ил ичине чыкып, чөрек диләп йөрлер.

Кимиң гүррүңи эдилйәндигине Сапармырат дүшүнди. Ол «нәме болса шол болсун» дийди-де:

— Бейдер ялы олар, оңа нәме этдилеркә? — дийип сорады.

Нәзик улудан демини алып, гөзүни сүпүрди:

— Езит Атамырадың максады башга экен. Сени зындана атып, Акҗагүли өйүне элтмекчи экен. Бу хакда соң гүррүң яйрады. Акҗагүл гачандан соң, онуң газабы гүйҗәп, кимиң алып гиденини билипдир. Ине, шейдип, әхли гахарыны шол пахырлардан чыкарыпдыр.

Сапармырадың әхли ганы йүзүне урды. Эмма ол дишини гысып, юмругыны дүвүп, бирнәче вагт сесини чыкарман отурмак билен, эҗирини еңлетди. Ол Атамырадың өзүнден сораг эденде болшуны ятлап, инди онуң манысына дүшүнип галды.

— Галада ясавул көпмүкә?

— Азмыш. Атамырадың янында бәш-алты саны ясавулы галыпмыш. Хеммәни Дөртгүле сүрдүлер.

Ара дымышма дүшди. Нәзик палавы агдарды. Паланың ысы көпден бәри өйүнден нахар иймедик Сапармырадың бурнуна урды. Онуң гөврүми гиңән ялы болды.

— Мен даңа голай гидерин. Саг-аман отурың. Хич затдан горкмаң.

Нәзигиң кепгири элинден гачды.
— Инди нирә гитжек?
Сапармырат улумсылык билен жогап берди:
— Аягымың етен ерине! Бу адамлар нәме, кейпине гезип йөрендир дийип пикир эдйәрмиң? Хелей боланда-да шуңа бери акылың чатмалы ахыры?
Соңра, ханың галасы тарапа юмругыны дүвүп, элини узатды:
— Оларың зынданларыны башларына йыкянчак, биз инди дынч отурмарыс.
— Хи-ви жаным, о нәме дийдигиң болды?
— Нәме диеними соң гөрерсиң. Йөне оглуң билен «шол гидиши» дий-де, саг-аман отурыбер. Биз улы ише башладык.
Соңра ол аялына Шайдаков билен эден гүррүңлери, Ефимов, бейлеки адамлар, Дашховуз базарында болан ишлер барада, Аман пәлванын ниреде нәме эдип йөрендиги барада айдып берди.
Әриниң бу сөзлеринден рух алып батырланан Нәзик бирден:
— Сен оларың гүнәсини гечдиңми? — дийип сорады.
Сапармырат аз салым дымып отурансоң, кынлык билен:
— Гечдим — дийип, чүрт-кесик жогап берди.
Нәзик хас батырланды, хас бегенди:
— Касым нireде онда? Я олам Гарапорсаңдамы?
Сапармырат Нәзиге гөзүни алардып серетди:
— Аман пәлванын атлысының ичинде...
Даң атмазының өңүсырасында бәш «сөвдагәр» ёла дүшди. Олар шол гиҗәниң эртеси гүн догуп, асмана галандан соң, Дашховзуң Кәтли обасының деңине етдилер. Гум билен обаның арасындакы акбашлыгың ичинден чыкыберенлеринде, гүнбатар тарапдакы ойлукдан бәш атлы ясавул чыкдылар-да, ёлларыны кесдилер. Өз эриниң деңинде, одун йыгнаян киши болуп йөрен эпей гөрнүшли яшулы, бир вагт Ефимов билен Ягмыры Жөвениң ичинде мыхманлан Мәтшерип эке, орагыны билине гысдырып, буларың янына гелди. Ол бир зады аныкламак ислейәрди.
«Бәш эшекли ичалы сөвдагәр гөрнүшинде Дашховза уграпдыр. Шолары хөкман тутуп алмалы, зындана ташламалы» диен буйругың Черриге гелип етенине үч гүн болупды.

Бу гүн, Салай жерчи дуканыны япжак болуп дуран вагты Черригиң гөкнардан кейпини көклән ясавулларындан бири гелди.
— Эй жерчи! Дөртгүлден бәш саны эшекли сөвдагәр гелйәрмиш. Биз Дашховзуң дөрт төверегине сакчы ибердик... Оларың бирине Сапармырат дийилйәрмиш. Бир ерден гелен сөвдагәр болса сен оны гөрерсиң. Я-да олар сени гөрерлер... Ине билип гой: шолары гөрен бадыңа маңа хабар этсең, өзүм жүбиңи пулдан долдурарын — дийип, ясавул жомартлык сатды.
Жерчи тас элиндәки әпет гулпуны гачырыпды. Онуң инчежик аякларының ысгыны гачан ялы болды. Эмма ол ховсаласыны басып:
— Олар хачан гелжекмишлер? — дийип сорады.
— Му гүн-эрте бир ерден чыкмалымышлар.
— Сен хич зады гайгы этме, хан огул! Гөрен бадыма, гелип дүшен ерлерини аныклан бадыма, сени тапарын. Йөне онсоң беренже ваданда дурарсың герек?
— Жерчи, вадада дурла-дурла гелинйәндир! Боюң билен гызыл ислесең-де тапарын! Йөне шолары сыпдырайма!
Салай жерчи ичинден: «Чиш бакалы, йөне ярылайма!» дийип игенди, дашындан болса:
— Олары эдил көрүң элине бүре дүшен ялы эдерис! Мен сениң ваданда вепалыдыгыңа шек етирип билмерин! — дийди.
Ясавул хондан бәрси болуп, дерисине сыгман гитди. Ол Дашховузда дуканы болан улулы-кичили сөвдагәрлери гөрүп чыкды. Хеммесине бу барада табшырды.
Жерчи агшам намазының гаты голайлап гелендигине гараман, Ефимовынка ылгады. Ол өз машгаласы билен агшам нахарыны эдинип отырды.
Гапыны ачан Мария Павловна Салайың йүзүне середип, гожаның гаты аладалыдыгыны дуйды. Деррев оны столуң башына гетирип отуртды-да, чагаларыны бейлеки тама әкидип, гапысыны япды.
Ефимов Салайың зерур бир иш билен гелендигини аңлап, гыссанып сорады:
— Сениңки тиз айт. Нәме болды?
Жерчи ясавулдан эшиден гүррүңини айдып берди-де:
— Эгер мениң чакым чак болса, бу гелйән Сапармыратдыр. Башга Сапармырат диен сөвдагәриң бардыгы-

ны билемок. Мен деряның өңүнде, аркасында иңңе сатян адам хем болса танаярын. Индики маслахат сениң билен. Нәме этмели?

Ефимов хеммесине дүшүнди. «Сапармырат Шайдаковың адамларыны гетирйәндир!..»

— Сениңки чай-нахар ийди бар. Соңра эшеге харыт йүкледи бар. Онсоң Аман пәлваныңкы гитди бар. Хабар берди, олар тайын дурды.

Ол Салая Дашховза гелйән әхли ёлларда гизлин гаравул гоймалыдыгы, гаты хүшгәр болуп, Сапармырады эле дүшүрмели дәлдигини Аман пәлван билен Қасыма нәхили эдип айтмагы дүшүндирди: Соңра, хас гараңкы дүшенсоң, Аман пәлван дага иберҗек болуп йыгнан затларыны гөтеришип жерчиңкә элтишди... Жерчи гижәниң бир вагты эшегине йүкләбиленини йүкләп ёла дүшди. Гожа азашды. Эмма шейле-де болса даң атманка яп араларына барып етди. Айдылан затлары кемини гойман дүшүндирди.

Гүн догуп-догманка гайтмак үчин еркүмеден чыкды. Төверек дашына сын этди. Ол Аман пәлваның адамларының болян ериниң нәхили дережеде горкусыздыгыны сынлап гөрмек иследи.

Аман пәлван вагты бидерек гечирмән, Мәтшерип экә хабар етирди. Мәтшерип эке Тагта билен Дашховзуң арасындакы улы ёлы саклаярды. Бейлеки ёллара хем адам ёлланды.

Мәтшерип эке гижеси билен шу гезип йөрен еринде болупды. Жахан ягтыландан соң өйүне гелип, чай-чөрегини ийип гелип, ене-де шу ерлерде көв-сөв эдип йөрди. Ол берлен салгы боюнча Сапармырады деррев танады. Инди буларың арасында гидйән гүррүңе гулак салып дурды-да, ягдайың эрбетлешендигини аңландан соң ыза чекилип уграды. Булардан сес етим араны ачандан соң, көне яплыгың ичине гирип, Аман пәлван билен Қасымың янына гүйжүниң барындан ылгады.

Ясавуллар «сөвдагәрлери» эшекден дүшүрип, эллерини аркаларына даңдылар. Улы ёла дүшүп, олары Черригиң галасына тарап алып уградылар. Бой дийилйән ябың улы көпрүсине етип-етмәнкәлер, ёлуң саг тарапындан он атлы чыкды-да, ярагларына япышдылар. Аман пәлван ясавуллардан өз гүйжүниң үстүндигини анықлап, бегенч билен:

— Сапармырат, гургунмың, саг-аман гелдиңми? — дийип, гыгырды. Онуң янында дуран Қасым чым гызыл болуп, нәме дийжегини-де билмеди. Ере бакды.

Сапармырат гең галды. «Бу нәме, дүйшүммикә? Валла, мен-ә нәме эдип, нәме гоюп йөренимиде билемок» дийип, ызы ясавуллыдыгыны ядындан чыкарды-да, Аман пәлвана тарап ылгады. Онянча голайындакы ясавулың бәшатарының гундагының ягырнысына бат билен дегмеги оны энтетди ве ол мунуң дүйши дәлдигини билди. Ол сандырап гитди. Өңе серетди.

Қасым:

— Урма! — дийип, айылганч гыгырды-да, Сапармырады уран ясавулы түпеңледи. Ясавул атдан агдарылды. Сапармырат миннетдарлык билен Қасымың йүзүне серетди. Қасым бу гарайышдан өз гүнәсиниң гечилендигини аныклады. Ол чалажа, горкулы йылгырды.

Аман пәлван:

— Ханы, Сапармырат, адамларыңы ал-да сайлан!— дийди. «Сөвдагәрлер» ылгашып четә чыкдылар.

Аман пәлван ясавулларың өңде дуранына:

— Ярагларыңызы ташлаң! — дийип буйрук берди.

Шу арада түпең сеси чыкды. Шол демде-де уллакан ак сакгалы чым гызыл гана боялан Аман пәлваның әпет улы гөвреси Қасымың атының аягының арасына йыкылды. Эййәм элини бошадан Сапармырат Аман пәлваның үстүне эгилди.

Қасым янындакылара:

— Өзлерини-де, атларыны-да! — дийип гыгырды.

Ики тарапдан атылян түпең говурга гуюлян ялы болды.

Сәхел вагтың ичинде бәш ясавулың, бәш атың ләши улы ёлуң үстүнде серилди. Қасымың адамлары оларың ярагларыны, окларыны зат гойман йыгнадылар. Соңра гелен яп аралары билен ызларына чекилдилер. Қасым билен Сапармырат эсси гиден Аман пәлваны эмай билен гөтерип барярдылар.

Гошларына барып етдилер. Аман пәлваны юмшак дүшекде ятырдылар. Ганыны тогтатдылар. Гожа гөзүни ачды. Илки саг тарапына серетди: Сапармырады гөрди. Чеп тарапына серетди: Қасымы гөрди.

Гожа додакларыны ялады. Оларың элинден тутды.

— Агзыбир болуң. «Агзыбире таңры бир, агзаланы гаңрыбир» диен сөзи ятдан чыкарман. Ефими гораң. Ол сизи горар. Онуң диенинден чыкман. Онуң ёлы дог-

ры. Мениң кемпирими хор этмәң... — дийди. Бойны бир тарапа гышарды. Деррев онуң агзына сув дамдырдылар. Эмма сув дамжалары эрнинден дөкүлип уграды.

Аңырсы бир сагадың ичинде Аман пәлваны жайладылар.

Қасым өңки хем-де тәзе гелен адамларыны ызына тиркәп, шол гиже узак йөреди. Ерини үйтгетди. Қасым тәзе душлән еринде жайлашып отурды-да, Сапармырадың йүзүне догры середип билмән, оңа гыярак бакып:

— Еримиз гаты говы, бизи аңсат тапып билмезлер— дийди.

Сапармырат төверек-дашына гөз айлап чыкандан соң, өзлериниң голайында адам ёкдугыны аныклап:

— Гаты сересап болавери, өзүңи гора — дийип жогап берди.

«Бәш сөвдагәр» ики гүнден соң, даң атмазының өң янында саг-аман Салай жерчиниң гапысындан гирдилер.

СЕЙТАҚОВ БЕҚИ
Соб. сочинений в 6 томах, т. I.

«БРАТЬЯ»

На туркменском языке

Редактор Р. Алланазаров
Суратчы В. Моисеенко
Сурат редакторы Б. Кураев
Техники редакторы О. Нурягдыева
Корректор Н. Эгенова